

અશોધન ગ્રંથમાળા ગ્રંથાંક ૫૪
શેઠ ભોળાભાઈ નેશિંગભાઈ અધ્યયન ઝ શોધન વિદ્યાભિવર્ધન

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ખંડ ૩

ઇસ્લામ યુગ

[મુઝફ્ફર ણીજથી મહમૂદ ત્રીજા સુધી]

લેખક

સ્વ. શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ નેટે, ણી એ

પ્રથમ સંપાદન : શાકે ૧૮૭૬, વિ. સં. ૨૦૧૩, ઈ. સ. ૧૯૫૭
પ્રત ૫૦૦

દિ. ખાંચ રૂપિયા

પ્રકાશક : રસિકલાલ છા. પરીખ, અધ્યક્ષ, શેઠ ભો. જી. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ
મુદ્રક : બચુભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી, રાયપુર, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ મશોધન ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન વર્ષોથી આદર્યો છે, જેના ફલસ્વરૂપે સ્વતંત્ર રીતે તેમજ શેઠ ભો જે અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન દ્વારા અનેક મહત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે એણે પ્રસિદ્ધ ડૉ. શાસ્ત્રીના “ગુજરાતનો મધ્ય-કાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ-૨ ભાગમાં” અને સ્વ. શ્રી રત્ન-મણિરાવ ભી. જોષીના “ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઈસ્લામ યુગ-ખડ-૧-૨” આ મહત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે આ પાછલા ગ્રંથનો ખડ ૩ને મુજબ રજાહ પીળથી શરૂ થઈ મહમૂદ ત્રીજા સુધીના સાંસ્કૃતિક વિવિધ ગળોને આવરી લેતો પ્રસિદ્ધ થાય છે

હું ખૂબ વિચારું છું કે શ્રી રત્નમણિરાવ આ ત્રીજે ખડ જેવા આપણી વચ્ચે નથી એમના અવમાનથી ગુજરાતના એક અમર્ય ઇતિહાસવિદની અસામાન્ય પ્રકાશની ખોટ ગુજરાતને થઈ છે

ગુજરાત વિદ્યાસભા

અમદાવાદ

તા ૧-૬-૧૯૫૭

રસિકલાલ છા. પરીખ

અધ્યક્ષ

શેઠ ભો જે વિદ્યાભવન

અનુક્રમણિકા

મકરજીત્રીમંત્રુ સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ બીજો સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ ગૂજરાત
મદતનતનો સુવર્ણયુગ

મદમૂ બેગડાના પુત્રો-ખલીલખાન સુલતાન મુઝફ્ફર-ઈરાનના શાહનો એલચી
ગૂજરાતમાં પોર્ટુગીઝોએ આ બનાવની લીલેરી નોન-ચિતોડના રાણા સાગાના હાથ
નીચે રજૂ પૂત દિવસોનો વખત બળ-ઈડર રાજ્યના વારસાદક માટે મેવાડ અને ગૂજ
રાતની સત્તાઓની ખેડતાણ-માળવામાં મેદિનીરાયના રજપૂતોની સત્તા-મુઝફ્ફરે ખારના
હરણમાં ની સદેસ કરી-માળવાનો મદમૂ ખિલજ મુઝફ્ફરને ગરણે આગે-ગૂજ-
રાતના સુલતાને માળવા સર કર્યું મેદિનીરાયનું હેદાર ચરિન-ચિતોડના રાણાએ માળ-
વાના સુલતાનને કેદ પકડ્યો રાણાનું ઔદાર્ય-રાણા સાગાની ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ-
ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ આ લડાઈની મદતનતની ચર્ચા-ગાહનદો બહાદુર
ખાન ચિતોડમાં અદમદનગરની લડાઈને એ વિચિત્ર ફણગો-ગાહનદો બહાદુરખાન
હિલ્લીમાં લોકપ્રિય થાય છે-ધાર્મિક વૃત્તિ-કેરી થીજે તરફ તિરંગાર-દયાળુ સ્વભાવ-
અતલશત્રુ સુલતાન-વિદ્યાકલાનો શોખ-સરસ્વતીનું નૃત્ય-મુઝફ્ફરનો ન્યાય-સુલતાન
અને શાહ શેખજી-શાહ શેખજી અને શાહનદો બહાદુરખાન-મુઝફ્ફર બીજાના સમય
માં હિંદુઓ-સુલતાનનું કુટુંબ

પૃ ૧૧૬-૧૧૭

મકરજીત્રીમંત્રુ ગૂજરાત નદનત અને ફિરંગીઓ

સુલતાન મુઝફ્ફર બીજો-પોર્ટુગીઝોનું આગમન અને લોકની વિચિત્ર મનોદશા-
ઈતિહાસ અને ગૂજરાતની સમૃદ્ધ પર સના-એવલ બદરના નોકાયુદ્ધમાં ગૂજરાત-ઈતિહાસનો
વિજય-આલ્ફુકર્ક અને ગૂજરાત-મલીક ગોપીનો આલ્ફુકર્કને પત્ર, આલ્ફુકર્કનો ઉત્તર-
દીવ બદરનું મદતન-મુઝફ્ફરના સમયના પોર્ટુગીઝ ગવનર્-ગૂજરાત અને પોર્ટુગીઝના
રાજદૂતો-દીવ પામે અયાજ અને આલ્ફુકર્કે મળ્યા-પોર્ટુગીઝના અને ગૂજરાતના રાજ
દૂતોએ આલ્ફુકર્કને આપેલો દેવાલ-દીવમાં ફિલ્ચો બાવવા માટે અયાજનો વિદાવ-
નવા ગવર્નર લોપ્સનો દીવ માટે પ્રયાસ-દીવ ઉપર લોપ્સની ચડાઈનું શ્રેય પરિણામ-
નાસીપાસ થયેલા લોપ્સે કનોન્ડીજને કાફલો લઈ દીવ ફરી મોકલેલો અને ગૂજરાતના
મક્રવાએ એને નસાદી મૂક્યો-આલ્ફુકર્કે સુલતાન મુઝફ્ફરગાહના દરબારમાં મોકલેલું
એવરી મળ-એલ્સી મદન સુરત ભેટપુ-ગોપીનાથ મલીકને ત્યાં હતાં-આપાનેર તરફ
અને ત્યાંથી અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ-અમદાવાદના બાદશાહી મદેસમાં મુલાકાત-વજર
ખુદાવદખાન સાથે વાટાપાટ-એલચીઓ સાથે વડુ ચર્ચા-એલચીઓની વિદાયતીરી-
દીવના ફિલ્ચાની રમ ન મળી-સુલતાને પોર્ટુગીઝના રાખને કોટ આપેલો ઝેરા-આલ્ફુ
કર્કની કેમ્બેરીકમાં અમદાવાદ વરેનું વર્ગન-મવાનમદનમાં અગ્રગણ્ય મલીક ગોપી
નાથ-આ દિ દુ અમીર અને પ્રધાનનો ઇતિહાસ-સુરતમાં એના રમરણ-સુરતમાં
મલીક ગોપી માટે ચાલની વાતો-ગોપી મલીક નાગર દોવાની પરંપરા-ગોપીનો પેશવ
અને એનો નાચગાનનો શોખ-ગોપીનું ચારિત્ર્ય અને અયાજ સાથે સરખામણી

પૃ ૧૧૪-૧૬૧

પ્રકરણ બત્રીસમું : સુલતાન સિંહદર અને બહાદુરશાહ

ગુજરાત સલ્તનતની પડતી-સુલતાન સિંહદર અને વટવાના સૈયદનો બગરેલો સંબંધ-સુલતાનના નાના ભાઈ લતીફખાનનો બળવો-ઈમાદઉલ્મુલ્ક ખુરાકદમની હુરામખોરી-સુલતાનને આવેલું સ્વપ્ન-ખુશ કદમના દુકમથી સુલતાનને રાચનખંડમાં મારી નાખ્યો-સુલતાન સિંહદરનું ચારિત્ર્ય-ઈમાદઉલ્મુલ્ક ખુરાકદમની સના અને ખટપટ-આળસ સુલતાન મહમૂદના સમયનો લેખ-બહાદુરખાનનું દિલ્હીથી ગુજરાત તરફ પ્રયાણ-અમદાવાદમાં બહાદુરશાહનો રાજ્યાભિષેક-બહાદુરનો ચાંપાનેરમાં પ્રવેશ અને ખુરાકદમનું પકડાવું-લતીફખાનની અવદશા-બાબર બાદશાહે દર્શાવેલો મત-ગુજરાતની બહાર વિજયો ખુલાસીનું કારણ નથી-બંદરો તરફ ધ્યાન-બહાદુરશાહી ઝડપ-અરબનો કિલ્લો બંધાવ્યો-દક્ષિણના વિજયો-બહાદુરશાહ અને શાહ તાહીર-બહાદુરશાહ ફરીથી હીવમાં-શત્રુંઝયતીર્થનો કિઠાર-કર્મોશાહ અને બહાદુરશાહ-શત્રુંઝય તીર્થે ગયેલો જૈન સંઘ-કર્મોશાહે કરેલા તીર્થોદ્ધારની પ્રશસ્તિ-માળવા છત્તીને ખાલસા ક્યુ-પૂર માળવા છતવાની ઇચ્છા-સિલહદી અને રાયસીનની લડાઈ-રાયસીનમાં દુર્ગાદેવી અને ૭૦૦ રાણીનો જોહર અને સિલહદીનો વૈભવ-ચિત્તોડ ઉપર ચડાઈ અને રાણી કર્મવતીએ કરેલી સંધિ-દક્ષિણ તરફ ફરી ચડાઈ-ચિત્તોડ ઉપર ફરી ચડાઈ-ચિત્તોડ-મેવાડનો વિજય

પૃ. ૬૯૨-૭૩૦

પ્રકરણ તેત્રીસમું : બહાદુરશાહ (ચાહુ)

ગુજરાત સલ્તનતની ચરતીનો અંત અને પડતીનો પ્રારંભ-દુમાયુએ બહાદુરને લખેલો પત્ર-બહાદુરે દુમાયુને લખેલો પત્ર-રૂમીખાનના દગાથી વગર લડાઈએ દુમાયુએ મેળવેલો વિજય-ગુજરાતની છાવણી લૂંટાઈ-પોપટ અને રૂમીખાનની વાત-દુમાયુએ માંડુ લીધું અને બહાદુર ત્યાંથી નાઠો-ગુજરાતી સંગીતસમ્રાટ મંત્રુ ઉર્દે બૈનુ-મંત્રુ અને બૈનુ એક જ વ્યક્તિ-બૈનુ માટેની દેશી પરંપરાની ચર્ચા-રૂમીખાનના દગા માટે બીજો મત-બહાદુરની નાસભાગ અને દુમાયુ બંભાતમાં-બહાદુરશાહે પોતાનો ખતનો તેમજ જનાનો મક્કા મોકલ્યો-બહાદુરે રૂમીખાનને સિપારશ કરવા કહ્યું! પાવાગઢના કિલ્લાને નોપમારો-પાવાગઢના કિલ્લાનો ઘેરો અને દુમાયુએ એ સર કર્યો-દુમાયુ અમદાવાદમાં-મિત્રો અસ્કરીએ અમદાવાદ છોડ્યું-કનીજની લડાઈ અને અસ્કરીનું ચાંપાનેર નાસી જવું-બહાદુરના સમયના અમીરો-પરદેશીઓ-તાજખાન નરપાલી-દુસામ-ઉદ્દીનખાન-તારીએ બહાદુરશાહીનો લેખક-આસફખાન-અફઝલખાન અને ઈમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી-મુસ્તફા રૂમીખાન અને સફરસલમાની-અલપખાન અને મુન્નહિદખાન-બહાદુરશાહના વખતનાં બાંધકામ-એના સમયના દસ્તાવેજ

પૃ. ૭૩૧-૭૩૨

પ્રકરણ યોત્રીસમું : સુલતાન બહાદુરશાહ (ચાહુ)

પોર્ટુગીઝોની ચરતી અને ગુજરાત સાથે વેર-દક્ષિણ ગુજરાતનાં બંદરો બાળ્યાં અને લૂંટ્યાં-ફિરંગીઓની મોટી તૈયારીઓ-શિયાળ ખેટની લડાઈ-હીવ પાસે ફિરંગી કાફલાની હાર અને ગુજરાતનો વિજય-ગુજરાતનાં બંદરો બાળ્યાં-વસાઈમાં તુધાને ખાંચેલી મોટી હાર-તુનોનો એલચી અને સાથે દુસાપિયો ફિરંગીખાન-શાંતિ માટે બહાદુરે વસાઈ આપી દેવા જણાવ્યું-બહાદુરે ફિરંગીઓ સાથે કરેલી શરમભરેલી સંધિ-હીવમાં કિલ્લો બાંધવાની પરવાનગી આપી-જોટલ્હો નાની હોડીમાં પોર્ટુગલ આ બાબર

આપવા ગયો-ફિરગીઓએ મોકલેલી નામની મદદ-દીવના કિલ્લા માટે મુસલમાન તવા
ગીઓની વિચિત્ર વાત-દીવના કિલ્લા માટે અરગી ઇતિહાસનું મતવ્ય-દીવમા કિલ્લો
બાધ્યો-પોર્ટુગીઝોને પેસવા દીવા પછી બહાદુરનો પશ્ચાત્તાપ-ગુજરાતી અને ફિરગીઓના
હિયાથેલા મન-મુસતાને ખબર આપ્યા વિના દીવના કિલ્લાની લીધેની મુલાકાત-
ગુજરાતના એલચીઓને દારૂ પાછ વાતો કઠાવી-વહેમ અને ગાકાઓથી તગ બનેલું વાતા
વરણ-સાત માણસો સહ મુસતાને ગવર્નરના વડાણ ઉપર મળવા ગયો-ગવર્નરનો ગમરાટ
-બહાદુરગાદ પાછો વળ્યો તે પછીના બનાવો-દરિયામા મારામારી અને બહાદુરશાહનું
મરણ-નુનેએ ગીવનો કબજો લીધો-સોળમી સૈનીના પૂર્વાર્ધમા એ સમયની દુનિયામા
એક મહત્વનો બનાવ-બહાદુરશાહના મરણ માટે દોષ કેનો તેની ચર્ચા-મુહમ્મદ હમાન
મિરજાનો ગુજરાતની બાદશાહીનો દાવો અને એને ફિરગીઓની મદદ-બહાદુરશાહનું
ચારિત્ર્ય-નાનુક લદર

પૃ ૭૬૨-૭૮૩

મકરણ પાત્રીનમુઃ મુસતાને મદમૂદ ત્રીજો

ગુજરાત સલ્તનતની પડતીનો પ્રારંભ-ફિરગીઓનું વખત બળ-સત્તા બળવી રાખવા
અમીરોની દાનત-સત્તા એકઠુ થી કરવા દરિયાખાનના પ્રયત્ન-દરિયાખાનની મોજ અને
ઉદારતા-લોમ સુખી-નાયગાનનો શોખ- એની ઉદ્ધતાઈ-દરિયાખાનના હાથમાથી સુવ
તાનનો છટકારો-મુસતાને દાર્યો છતાં છેવટે દરિયાખાનના હાથમાથી અમદાવાદ લીધુ-
પાવાબદનો કિલ્લો દરિયાખાનના માણસ પાસેથી છલ્યો-ગરબ પક્ષી પકડનાર તરફ
મુસતાનેનો પક્ષપાત-મુલહિદખાન મુસતાનેના પક્ષમા-આલમખાનની પડની અને નામી
જુ-દરિયાખાન આલમખાનના ગુજરાતમા પાછા આવવાના પ્રયત્નો-મુસતાને આસફ
ખાનને મદદથી પાછો બોલાવ્યો અને ગુજરાતનો વહીવટ મોજ્યો-આસફખાનની સલાહ
થી હિંદુ જમીનદારોને પટેલો ત્રાસ-હિંદુઓના હિસેલો વગેરે બધ થયા અને બીજા
જુદો-જુદોના આ વર્ણની ચર્ચા-એ જમાનાનું વાતાવરણ-ગુજરાતની પટેલમા પોર્ટુ
ગીઝોએ અમિરતી મળ પર કરેલા જુદોની સરખામણી-મુસતાનેનું વિચિત્ર મિત્રલોવાણ
ચારિત્ર્ય-એને સીઓનો સહવાસ અને વહેમી સ્વભાવ-ચુરદાન ઉપર મહેરમાની-એને
હાથે મુસતાનેનું મરણ-ચુરદાને મોટા અમીરોને ક્ષત કરાવ્યા-ચુરદાને રસ્તામા શેર
વાનખાને મારી નાખ્યો-અમદાવાદમા કારગમા ફરહનકેમુદની મરિજદ મહેમદાવાદનું
આદુખાના-મુજોપવન-ઉપવનની આજની રિયતિ- એ મદમે ઉપખલેલું કબ્જનાચિત્ર
-અમદારિયો કુવો-ઉપવનને એ શાત્ર-સુરત શહેરની પ્રાચીનતા-મયીક ગોપીનાથે એને
વધાર્યું-સુરતનો કિલ્લો મદમૂદ ત્રીજાના સમયમા બનાવ્યો-કિલ્લાનું વર્ણન-એ સમયના
લેમો-અમીરો-મુદાવદખાન ખવાલ સફર સલમાની-અફઝલખાન બખાણી-સેયદ મુખા
રક ગુપારી

પૃ ૭૬૪-૮૨૮

મકરણ પાત્રીનમુઃ પોર્ટુગીઝો પામેથી દીવ પાધુ છતી લેવાનો આખરી પ્રયત્ન

બહાદુરશાહની નબળાઈથી ૧૫૩૮મા શેલા થયેલા સન્દેશો દીવનું પટેલું યુદ્ધ-
દુર્ગનો કાફલો ગુજરાત તરફ-મદ્દલોના સેનાપતિ મુલેમાન પાશા-કાફલાના સમાચારથી
ગમરાટ-સફરના આજ્ઞા જવાથી દીવના વેપ ગીઓમા ગમરાટ-તુર્કો કાફલો દીવ આગે
-તુર્કો અને ગુજરાતીઓ મિત્રો છતાં મેળ નહોતો-નન્ને પા. વચ્ચે બારે લડાઈ-તુર્કો

ગીઝોની બહાદુરી-એમની સ્ત્રીઓની બહાદુરી-સુલેમાન પાશા પાછો ગયો-ગૂજરાત સાથે થયેલી સંધિ-ગૂજરાતના ફારસી ઇતિહાસોમાં આ બનાવ માટે માન-સુલેમાની તોષો-પાછો ફરતાં સુલેમાન પાશાની બહાદુરશાહના ખબરનાની આગળી-પોર્ટુગીઝોએ ગૂજરાત સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું; સામસામી ખટપટો-ફિરંગી વાઈસરોય જાઓ દ કેસ્ટ્રો-ચેરાની શરૂઆત-સુલતાન મહમૂદ દીવમાં-ગોવાથી ગવર્નરનો પુત્ર મદદ લઈને આવ્યો-પોર્ટુગીઝ સ્ત્રીઓની બહાદુરી-ખુદાવંદખાન સફરનું મરણ-ખીલલ જુઝારખાનની બહાદુરી અને અવસાન-મોટી સુરગનું કાટવું અને ગવર્નરના પુત્ર ફર્નાનિઝ અને ખીલલોનું માર્યા જવું -આલ્વારો દ કેસ્ટ્રોનું કાફલો લઈ આવવું ને બાજુ બદલાવી-નવા આવેલાઓ શિસ્તબંધ કરી લડવા ગયા ને હાર્યા: એ વિજયને ઝમીખાને આપેલું મોટું સ્વરૂપ- દ કેસ્ટ્રોએ કરેલી તૈયારી અને દીવ તરફ પ્રયાણ-ગવર્નરના હુકમથી મેન્યુઅલ ડી લીમાએ ગૂજરાતનાં બંદરોમાં વર્તાવેલો ભયંકર ફેર-મગદળ અને હાસોટ બંદરોનો નાશ-છેલ્લી મોટી લડાઈ, ૧૧ નવેમ્બર, ૧૫૪૬, -ગૂજરાતની હાર અને ફિરંગીઓનો મોટો વિજય-કિલ્લો ફરી ખાંધવા માટે ગવર્નરે લીધેલી ઉધાર રકમ (લોન)-ગોધાની લંટ અને કતલ-ગાંધાર અને ખીલલ કાંઠાનાં ગામે વેરાન કર્યા-સુલતાન મહમૂદ દીવ ફરી છતી લેવા કરવા માટેલી તૈયારીઓ-ગવર્નરના હંદેરાથી દીવમાં વેપારીઓ ફરી વસ્થા-સરૂવ ઉપર હુમલો અને લંટ-પોર્ટુગીઝ અને અરબી ઇતિહાસના અદેવાલમાં સામ્ય અને ભેદની ચર્ચા-ગૂજરાત ઉપર મેળવેલ વિજયનો ગોવામાં ઉત્સવ અને સરઘસ-ગૂજરાત ઉપરના વિજયનો લેખ-સુલતાન દીવ લેવા ફરી આવે છે એવા સમાચારથી કેસ્ટ્રો કાફલો લઈ દીવ જવા ઊપડે છે-વાઈસરોયની ઇંકાસ-દ કેસ્ટ્રો ફરી દીવ ગયા અને પ્રભાસપાટણ બાળ્યું-એવિયર સેંટના સાંનિધ્યમાં દ કેસ્ટ્રોનું મરણ-દ કેસ્ટ્રોના સિક્કાના બાગમાં ગયેલી સોમનાથની ત્રિપુરાંતકપ્રશસ્તિ-ગૂજરાતી કાપડનો વેપાર ઘટવાથી ગોવાની આવક ઘટી-પોર્ટુગીઝ ગૂજરાતનાં રાજ્યોની થયેલી સુલોહ: અરબી ઇતિહાસ લેખકની ચર્ચા-દીવ

પ્રકરણ ત્રીમમું
સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ બીજો
માંસ્કૃતિક દષ્ટિએ ગુજરાત મહત્તનતનો મુવર્ણ યુગ
મહમૂદ બેગડાના પુત્રો

મહમૂદ બેગડાને ચાપ પુત્રો હતા, તેમાંનો મોટો મુહમ્મદ કાવા અને એની મા રાણી ઉપમજરી સુલતાનની હયાતીમાં જ ગુજરી ગયેના ૧ બીજા પુત્ર આગાખાનને જોડી ચાલ માટે એના બાપના હુકમથી મારી નખાવ્યો હતો ૨ ૧ીજા પુત્ર અહમદખાને ખુફાવદખાનની મિખવણીથી ગાદીપતિ થવા પ્રયાત્ન કર્યો એનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા એટલે મહમૂદના મરણ પછી એનો એથો પુત્ર ખલીલખાન મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો એની માનું નામ હીગાર્દ હતું અને એ મહી નંદીના કિનારા ઉપર ૧૧ એક મજબૂત દાંડાની પુત્રી હતી ૩ ખલીલખાનના મરણ પછી પાંચ જ દિવસમાં એનું મૃત્યુ થયું હતું સુલતાન મહમૂદ બેગડા ૧૧ માવજી મા હમગાધએ પોતાના આ નાના પૌત્રનું એની સગી મા કગતા પણ વવાર સારી રીતે લાનનપાન ૪ કર્યું આમ સુલતાન મુઝફ્ફરની મા અને એને ઉછેરનાર હિંદુ ગણીઓ હતી ૫

ખલીલખાન-સુલતાન મુઝફ્ફર

સુલતાન મુઝફ્ફર ગુજરાતના સુલતાનોમાં સર્વથી વધારે મજકારી અને વધારે વિદ્યા મપાદન કરેલો હતો ગ્રંથો મજકાનના એક લલણુ તરીકે એનામાં વધારે પડતી દયા હતી કાલિદાસ કહે છે તેમ રાજા હમેશા મમુદની પેઠે અદમ્ય અને અભિગમ્ય હોવો જોઈએ મુઝફ્ફર માત્ર અભિગમ્ય જ હતો, એથી ગળતને એક નુકસાન એ થયું કે અમીરો મત્તાલીન થઈ ગયા અને

૧ મિરાતે સિંદરી શુ બા પૃ ૧૪૮

૨ અમદાવાદમાં આસ્તોડિયે આવેલી રાણી સિમી-સળસાઈની પ્રસિદ્ધ મરિજદ બાબનાર રાણીનો પુત્ર એ જ, પૃ એ જ આમાં સિંદરીએ રાણી સરાની લખ્યું છે તે શૂલ છે લેખમાં સળસાઈ છે

૩ એ જ, પૃ ૧૫૦ ઠાકોરનું નામ સિંદરીએ રણુ નામ (નાગછ) આપ્યું છે

૪ સુલતાન મહમૂદ બાળક શાહબદાને પોતાના અગરખામાં વાંદીને હસબાઈ પાસે લઈ ગયા અને એણે એની મા કરતાં પણ વધારે સ્નેહથી બાળકની સભાળ રાખી મિરાતે સિંદરી પૃ ૧૫૦ ખલીલખાન નાનો હતો ત્યારે એના મોટાબાઈઓ હયાત હતા, હતા આ બાળકને જોઈ મહમૂદ કહેતો કે 'મારા બાપદાદાની માની આ સભાળરો'

અવ્યવસ્થા વધી ગઈ. આમ છતાં પણ ગુજરાતના મુસ્લિમ યુગના ઇતિહાસનો આ મુવર્ણ કાલ હતો. લડાઈઓ નો એ જમાનામાં ગયે આઠ્ઠા જ કરતી, અને લડાઈ ન કરે એ રાજ્ય નહિ એવી માન્યતા એ જમાનામાં હતી, પરંતુ મુઝફ્ફરશાહની લડાઈઓમાં પહેલાં કરતાં કાર્ફક રંગ જુદા દેખાતો હતો. ગુજરાતમાં તો ઈસ્લમ સિવાય કોઈ માથું કોઈએ એવું રહ્યું નહોતું; અને ઈસ્લમ પણ મેવાડની દ્વંદ્વથી જ માથું કોંચડી શકતું હતું. મુસલમાન મુઝફ્ફર ગુજરાત સલ્તનતની ગાદીએ બેઠો ત્યારે એવું વય ૩૭ વર્ષનું હતું. ઈ. સ. ૧૫૧૨ના નવેમ્બરની ૨૪મી તારીખે એ તખ્તનશીન થયો.^૫ એના આપના મરણ સમયે એ હાજર નહોતો અને ણીજે દિવસે વડોદરેથી અમદાવાદ આવ્યો હતો. મુઝફ્ફર અને એના પુત્ર અલ્લાદુરશાહના સમયમાં ગુજરાતમાં જે જે યનાયો ગયા તે ઘણે ભાગે ગુજરાતની સરહદની બહાર ગયા છે.

ઇરાનના શાહનો એલચી ગુજરાતમાં

મુસલમાન મહમૂદ બેગડાના અંત સમયમાં ઈરાનના શાહ ઇસ્માઈલે ગુજરાતના સુલતાનના દરબારમાં યાદગાર બેગ^૬ કબજાયાશ નામનો પોતાનો એલચી મોકલ્યો. મહમૂદના છેલ્લા દિવસો દોવાયી એલચી સુલતાનની મુલાકાત કરી શક્યો નહિ અને એને લાખો વખત રાહ જોવી પડી.^૭ મુઝફ્ફર ગાદીએ બેઠા પછી એણે એલચીને મોટા માન સાથે દરબારમાં બોલાવ્યો. એલચી સુલતાનને ભેટ આપવા માટે શીરાઝનો એક કીમતી પ્યાલો, રત્નો-ઝવેરાતથી ભરેલી એક પેટી અને ત્રીસ ઈરાની થોડા લાવ્યો હતો.^૮ એલચી સુલતાનની સાથે અમદાવાદથી આંખાનેર જવા માટે વડોદરાને રસ્તે આવ્યો. વડોદરામાં માળવાના સુલતાનનો પુત્ર સાહેબખાન એના ભાઈ સાથેના ઝંઘડામાં ગુજરાતના સુલતાનની સહાય માગવા વડોદરે આવ્યો હતો. આ બધા વડોદરેથી

૫. સિંદ્દરી. હિજરી ૯૧૭-ઈ સ. ૧૫૧૧. એના જન્મનું વર્ષ “કુખ” એવા શબ્દ ઉપરથી અપ્પરૂહ પદ્ધતિ પ્રમાણે હિજરી ૮૮૦ નીકળે છે. તે પ્રમાણે ૩૭ વર્ષે ગાદી મળી; પણ આ વર્ષ આપવા છતાં સિંદ્દરી ૨૭ વર્ષ ગાદી મળે છે એમ લખે છે તે ભૂલ જણાય છે. તવારીખોમાં આવી ભૂલો થયેલી છે.

૬. સિંદ્દરી આ એલચીનું નામ મિરઝાં ઇબ્રાહિમ લખે છે જ્યારે તખ્તકાત વગેરે યાદગાર બેગ લખે છે.

૭. તખ્તકાત કહે છે કે એલચી આવ્યો ત્યારે મહમૂદની છેલ્લી ઘડી હતી. એ આવે છે એવા સમાચાર અગાઉથી મળતાં એ શિયા હોવાથી મહમૂદને પોતાની છેલ્લી ઘડીઓમાં એને મળવાની ઇચ્છા નહોતી એમ પણ કહેવાય છે. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૮૦

૮. સિંદ્દરી ગુ. સા. પૃ. ૧૫૩. શીરાઝ=Turquoise એ એક કીમતી પથ્થર છે અને એનો રંગ પિરોહ છે. પિરોહ રંગ માટે એ શબ્દ ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે તે પ્રસિદ્ધ છે.

ચાપાગે ગયા અને ત્યાં એમની મારી મહેમાનીગી કરવામાં આવી એક દિનમે માળવાના સુવ્રતાન ૥ શાહનદો એક પાળીદાર હીનની ખરીદીની બાબતમાં એની યાદગાર બેગ માથે ત્રણે પડથો ૬ શાહનદો એકચીના ઉતારાની મરહુમા કાર્ક કાગ માટે આવેયો તેનો લાભ લઈ બેગને ૧૨મે લડાર કરાવના એક તરખાણુએ વિચાર્યું અને એનીયો શાહનદો તૃતીયા આવ્યો કે એમ અમ્મરા ચનાની એનીયો શાહન ૧૦ પોતા ૥ ઓગામાં ગત્રે રાખ્યો, પણ એ નાસી ગયો અને એના માણુમાએ મહરમા વાત ચનાની કે એનીયો ની ગાનગિનવત જૂની જાધા રજનયાગો મારી નાખવાનો સુવ્રતાને હુકમ થયો છે આ ઉપરથી સોમએ મગર્નના કાર તોડી વૃદ ચનાની રજનયાગો અને તોડા ૧ ૨ ૥ ૧૧ ગો વચ્ચે મારામારીમાં મલેની ખુસારી થઈ આ મમાચાગ નુનતાન મજૂદર નવખા ત્યાં જુ ત જ નજાદુસ્તુક ખુસરદમને મિપાધઓ માયે બેગમન કરના મોકલ્યો એનીયો પોતાને ત્યાં ગોનાની નવખ આવ્યું અને એ ગયેલુ તુકસાન બનપાર કરી આપ્યું ૧૦ નાળાના શાહનદો મ મનો માયો સુવ્રતાનની ગન પણ લીધા ત્રિ ૥ પોતાને દેશ આવ્યો ગયો

ચોટુંગીએએ આ બનાવની લીધેલી નોંધ

કિંગીએએ આ બનાવની નોંધ જન પ્રિયતથી લીધી છે ઈગન ૥ શાહ હમાધકે ણીગપુ અને ખબાતના નાનઓ માટે મો માગ વોડા નગેરે બેટા લખે એવચીઓ મોદયા દતા એનીયો માથે પ્રિનતિ કરી હતી કે જાદગાઈ રજનયાગની રાત્રી ટોપી અને મજિદોગા એમના મત પ્રમાણેની પ્રાય ૥ કરી એલચીને માળવા ૥ શાહન ૧ માથે ઝડો થયો, તે માથ આની શ તો મુજગતનો બાદગાદ ચીકારી ૧ મદે એ દાગે પણ નમાઈલના પ્રતિનિધિ તરફ અણુગો ઉત્પત થયો હતો, એટલે મુઝદરે એલચી યાદગાર બેગને ઈગનના શાહ માટે શજુગારના બેદારીઓ, કેટલાક વિગિ ૧ પગપહીઓ, એક મેડો, મુંગ કમળી કપન વગેરે કીમતી બેટા ૧૧ આપી, ત્રણ માથે

૬ હીનની ખરીદી માટેની તકરારની રાત માત્ર ત્રિ દીમા ૪ છે માળવાના શાહનદો અને એવ ણી તકરારનુ ખર કાગલ સમન્નય તેવુ નથી થા શાહનદો અવિચારી હતો અને તકરાર થતી ખબર આપ્યા વિના નાની નગે એ ઉપરથી એના નામ એવચી કરના વધારે દરો એમ કહી ગયા

૧૦ સિદ્દરી ૫ ૧૫૬માં લખે છે કે લાખ એ સમયના મુજરાની દકા હુકસાનીમાં આ પ્યા વિદાય વખતે એવચીને ણીજ એક વાખ દમ, રજમા અને ખીત બેટા માપી તેનુ ૧

૧૧ સિદ્દરી ૫ ૧૫૬માં સાત દારી જુવવાળા અને વગ તથા ખીત જનાવરા ને પધીઓ આપ્યા એમ લખે છે પણ પોર્ટુગીઝ અદેવાવ બે દારી લખે છે તે ખર હા ૧ છે એમા વચ્ચે બદલે મેડો કદે છે તે પણ ખર ૭

સુરત બંદરેથી હોરમઝ બંદર જવાની સગવડ કરી. સુરતમાં એલચીએ પોતા માટે એક ખાસ વહાણની માગણી કરી. પોતે હોરમઝ બંદરે તુરતમાં જ ઊપડતા એક વહાણમાં આગળ ગયો અને બેટની વસ્તુઓ તથા જનાવરો પાછળ બીજા વહાણમાં ચડ્યાં. ફિરંગી આંદેવાસ કરે છે કે સુરતના અમલદારોએ જાણીપૂઝીને એવું વહાણ આપ્યું કે એનો ફૂપદંડ દરિયામાં થોડે ઊંડે જતાં પવનથી તૂટી ગયો અને વહાણની વસ્તુઓ પાછી લાવવામાં આવી. એલચી પોતાને દેશ પહોંચ્યો અને સુરતના અમલદારોની યુક્તિઓ જાણી ગુજરાતના બાદશાહના વહણ માટે દિલ્લગીર થયો.^{૧૨}

સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની આંતરિક વ્યવસ્થા એવી રીતે કરી કે એટલા વિભાગમાં બંદર નોંધાનો થવાનો ભય રહ્યો નહિ. મુઝ્ફરશાહ અને એના પુત્ર અલ્લાદુરશાહની લશ્કરી પ્રવૃત્તિ આ કારણથી મોટે ભાગે ગુજરાતની બહાર ચાલ્યા કરી. આમ છતાં ગુજરાતના ઈશાન ભાગની સરહદમાં એવા કેટલાક બનાવો બની રહ્યા હતા કે થોડો વખત અશાંતિનો ભાવો પડ્યો. સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ અને ગુજરાતમાં આંખોર છતીને ખાત્રસા કર્યા પછી સામાન્ય રીતે દેશમાં સુલતાન સામે માર્યું કાંચકનાર કોઈ રહ્યું નહોતું. નાનાં હિંદુ રાજ્યો હતાં, પણ તે મુસલમાન સત્તાના સંપૂર્ણ કાબૂ નીચે આવી ગયાં હતાં. ઈડરના રાજ્યને મૂળથી જ અમદાવાદના સુલતાન સાથે બનાવ નહોતો, પરંતુ મહમૂદના સમયમાં એણે પણ બાદશાહનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકાર્યું હતું.

ચિતોડના રાણા સાંગાના હાથ નીચે રજપૂત-હિંદુઓનું વધતું બળ

હવે એક બાજુ પૂર્વ તરફ માળવામાં મુસલમાન રાજ્ય હતું, પરંતુ હિંદુ કે મુસલમાન સમયમાં ગુજરાત માળવાના મંથનથી સારા ટક્યા નથી. એ મધ્યકાલીન યુગના રાજાઓના માનસ પ્રમાણે પોતાની પ્રજામાં શાંતિ હોય તો અકારણ કે સકારણ પાડોશી રાજ્યો ઉપર ચડાઇ કરવી એ રાજધર્મ ગણાતો! એટલે ગુજરાતના સુલતાનોને પણ માળવા ખાનદેશ અને દક્ષિણમાં કોઈ કારણ મળતાં લડાઈ કરવાનું મન તો થઈ જતું. આ સમયમાં જ મેવાડ એ એક જ બળવાન હિંદુ રાજ્ય હતું કે જેનું સર્વોપરીપણું બીજાં

૧૨. પોર્ટુગીઝની નોંધનું વિગતવાર વર્ણન પ્રો. કોમીસેરિયેટ આપ્યું છે. બંદર ઉપર બનેલા બનાવોની હકીકત પોર્ટુગીઝો ધણે ભાગે વિગતવાર અને ખરી લખે છે, પણ એમની બીજી હકીકતો સાંભળીને નોંધેલી હોવાથી તદ્દન ખરી હોતી નથી. 'કોમ્પેટરીઝ ઓફ એકેન્સો ડી આલ્બુકર્ક' ઉપરથી એ હકીકતો લીધેલી છે.

ગ્રંથપૂત ગળ્યો ગ્રીકગતા ૧૩ આમ છતાં પણ મુમલમાનોમા ધર્મની વાત આવતા જે રીતે એકગીજના મામાન્ય ક્યેજો ભૂતી જઈ મપ થતો એવો મપ હિંદુ ગળ્યોમા ખામ જણાતો નડેતો આ વાન આપણા આખાએ દેશના ઇતિહાસમા સગમ માથે આપણે ગ્રીકારની પડે તેમ છે ૧૪

સોગમી સદીમા આ પ્રમાણે હિતગમા દિલ્હી ૧૫ અને દક્ષિણમા માળવા તથા ગુજરાતના મુમલમાન ગળ્યોની વચમા મેવાડમા ગણા મગ્રામસિંહ (સાગા)ની મત્તા મર્વોપરી થતી જતી હતી અને ગ્રંથપૂતાના, માળવા અને મધ્ય દિંદના હિંદુ ગળ્યો એકત્ર થઈ કાર્ધક કરી જતાવવાનો પ્રયત્ન કરી ગલા હતા ગુજરાતમા ઈડગુ રાજ્ય સુલતાનને તામે છતાં મેવાડની મગદદને અડીને આવેલુ હતુ એટલે આ ભાનનાની અમર ઈડરને થાય એ ન્વાભાવિક હતુ ૧૬

ઈડર રાજ્યના વારમાના હક માટે મેવાડ અને ગુજરાતની મત્તાઓની ખેંચતાણુ

ગ્રંથપૂત મત્તાના જનની આ ગીતે મામાન્ય પ્રગતિ થઈ ગઈ હતી, ત્યારે માળવામા જે જનાવો જની રજા હતા એમા ગુજરાતે જે ભાગ લીધો તેનુ વર્ણન આમળ કરીશુ પગલુ હિંદુ કહી તે પગિચિતિની રૂ આગણે શી અમર થઈ તે નેધએ આ મમયે ઈડગમા રાણા ભાણના પુત્ર ગણા બીમતુ રાજ્ય હતુ અને એણે ગુજરાત મા ગાદશાહોનુ માર્ગભૈમત ગ્રીકારહુ હતુ માળવાના જનાવોમા સુલતાન મુઝફ્ફરનુ ચિત્ત રોકાયેલુ હતુ અને માળવામા પગિચિતિ સુવાગવાના પગલા એ સર્ધ રલો હતો તે કારણે ગોધગમા મુકામ રાખ્યો હતો ૧૭ પાટણનો મુખો એ મમયે એનહિમુદ્દ કુતાદી હતો એ

૧૩ શ્રી ગ્રીગીનાક્ર એકા કૃત 'હિંદુપુર રાજ્ય કા ઇતિહાસ,' પૃ ૩૪૭

૧૪ મુસલમાનો બદર અદર લકયા છે, પણ હિં સામેની લડાઈમા એકત્ર થયા છે એવા ઘણા દાખલા મળે છે જહાદુરશાહના સમયમા એવા દાખલા જોઈશું હિંદુઓમા એટલી હદ સુધી ધર્મને નામે સપ થયો નથી

૧૫ દિલ્હીનુ રાજ્ય આ સમયે નજણ પગી મયુ હવ જહાદુરશાહના સમયમા એ ચર્ચા કરીશું

૧૬ ઈડર સમય વર્તિને રાજવમત રચ્યા કર્યુ છે અને આજ સુધી ટકયુ હવ મેવાડની સત્તાના મધ્યાહ્ન સમયે એને ભૌતિક કારણે મેવાડની સત્તાની દૂ દુલની એમ લાગે છે ૧૭ તબકાતે અકબરી પૃ ૨૬૬ તબકાત લખે છે કે સુલતાન અહવાડિયુ અમદાવાદમા ગાળી ત્યા દેશની આતરિક વ્યવસ્થાની જે ઠવણુ કરી માળવા જવા જોવરા આવી રહ્યો સિ-રી અમદાવાદનો હલ્લેખ મરતી નથી આ વખતે રાજધાની અમદાવાદ નહિ પણ ચાપાનેર હતી એટલે એને અમદાવાદ વ્યવસ્થા માટે આવવુ પડેલુ

લશ્કર લઈ ગાદશાહની હજૂરમાં ગોધરા આવવા નીકળ્યો હતો એ વખતે રાણા ભીમે સાગરમતીના પૂર્વ કિનારાનો સલ્તનતનો ભાગ લૂંટવા માંડ્યો.^{૧૮} આ સમાચાર સાંભળીને ઐનઉલ્મુલ્ક ઈંડર તરફ ગયો અને મોડાસા આગળ રાણા સાથે એને લડાઈ થઈ એમાં એ હારીને પાટણ પાછો ગયો. એનો ભાઈ અબ્દુલ્મુલ્ક ૨૦૦ માણસો સાથે રાણા સાથે લડતાં મરાયો.^{૧૯} આ સમાચાર સુલતાનને મળતાં જ એણે માળવા તરફ જવાનું બંધ રાખી ઈંડર તરફ ફર્યો કરી અને મોડાસા આવી ઈંડર તરફ ચડાઈ કરી. સુલતાન મોટું લશ્કર લઈને આવે છે એ સમાચાર મળતાં રાણો વિજયનગરના ઈંગર તરફ નાસી ગયો.^{૨૦} અને સુલતાને ઈંડર આવીને ત્યાંના મકાનો, મહેલો અને મદિરાનો નાશ કરવાનો હુકમ આપ્યો.^{૨૧} રાણા ભીમે હવે સુલતાનના બ્રાહ્મણ પ્રધાન ગોપીનાથ મલિકની મારફતે સુલેહ કરવા પ્રયત્ન કર્યો.^{૨૨} એણે ગોપી મલિક મારફત સુલતાનને અરજી કરી કે ઐનઉલ્મુલ્કે જૂની અદાવતને લીધે ઈંડરના મુલક ઉપર હુમલો કરી લડાઈ કરી હતી અને પોતાના બચાવ માટે પોતે લડાઈ કરવી પડી તે માટે દિલ્લગીરી દર્શાવી. રાણાએ સુલતાનને આઠ લાખ ટંકા ખંડણી તરીકે એકસો ઘોડા સાથે પોતાના વડીલ મારફત મોકલી આપ્યા, અને છેવટે તાત્કાલિક સુલેહ ઈ. સ. ૧૫૧૭માં થઈ.^{૨૩}

૧૮. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૮. સિકંદરી ભીમે બળવો ઉઠાવ્યો એટલું જ લખે છે. તખ્તકાતે અકબરી તકનો લાભ લઈ લંદકાટ કરી એમ લખે છે.

૧૯. સિકંદરી પૃ. ૧૫૮. તખ્તકાતે અકબરી. પૃ. ૨૯૬.

૨૦. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૮. તખ્તકાતે અકબરી. પૃ. ૨૯૬. સિકંદરી, રાસમાળા, અને કેરિયજ હિસ્ત્રી માત્ર પહાડોમાં ભરાઈ ગયો એમ કહે છે, જ્યારે તખ્તકાત અને ફિરિસ્તા વિજયનગર કહે છે. તખ્તકાતના ભાષાંતરકાર હજી આમાં ગોટાળો જ કરે છે અને ફિરિસ્તાના ભાષાંતરકાર કર્નેલ ગિલ્ડેસ પણ વિસલનગર લખે છે તે ભૂલ છે.

૨૧. સિકંદરી અને તખ્તકાત પૃ. ઉપર મુજબ. બન્ને ગ્રંથો લખે છે કે રજપૂતોની ભારે ખુવારી થઈ અને સુલતાને એવો નાશ કર્યો કે ઈંડરમાં ખાગ-મકાન કે મદિરાનું નામ નિશાન ન રહ્યું.

૨૨. સિકંદરી પૃ. ૧૫૮ અને તખ્તકાત પૃ. ૨૯૭. આ પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ પ્રધાનનું વર્ણન આગળ કરીશું. આ નામમાં આ બે ગ્રંથોએ ખંરાબર લખ્યું છે. તખ્તકાત મલિક કોખી જુનારદાર એટલે બ્રાહ્મણ એમ સ્પષ્ટ લખે છે અને સિકંદરી એ અસલ બ્રાહ્મણ હતો એમ લખે છે. ફિરિસ્તા કોખા અને ગોપાલ એમ જુદીજુદી પ્રતોમાં લખે છે અને એના ભાષાંતરકાર ગ્રિગ્સ મદનગોપાળ પણ લખે છે.

૨૩. સિકંદરીમાં ખંડણીની સંખ્યા લખેલી નથી. આમાં જુદીજુદી નકલો પણ એકમત નથી. તખ્તકાતની એક નકલ આઠ લાખ અને બીજી વીસ લાખ લખે છે. એક નકલ ટંકાને બદલે રૂપિયા લખે છે. તારીખે અલદી વીસ લાખ ટંકા લખે છે. કેરિયજ હિસ્ત્રીમાં આઠ લાખ રૂપિયા લખે છે.

આ રાણો બીમમિદ પણુ ઈડરનો લકડદાગ વાગમ નહોતો એનો ભાઈ સૂર્યમન ગણ્યા ભાણીની પત્ની અટાગ મામ ગાગીએ ગ્રહીને ગુજરી ગયો એની પત્ની એનો પુત્ર રાયમન રાખ્યો, પરંતુ એ નાની વયનો હતો એટલે એનો કામ બીમ એને ઉઘાડી પોતે નાન્ય પચાવી પડ્યો હતો ગય-મય મેવાડ ૧૧ ગણ્યા માગાને રાજ્યે ગયો ઓ એણે પોતા ની પુત્રી રાયમતને પગણીની આ મમય દગમ્યાન બીમ પણુ દેવલોક ખામ્યો એનો પુત્ર ભાગ-મન ઈડગ ની ગાગી માટે, ઉપર વર્ણવેની સુનહથી ગુમગતના સુનતા ૧૦ આશ્રય દોનાથી, પ્રયત્ન કર્યા લાગ્યો, પણ ગણ્યા માગાની મહાયથી રાય-મન ઈડગનો ગળ્ય થયો ૨૪ મુલતાન મુઝફ્ફરને આ કાગણીથી ઈડગ ઓ મેવાડની મત્તાઓ માથે વેર કરવાનું કાગણુ મળ્યું સુનતાને અહમદનગરના જાગીરદાર નિઝામઉલ્મુલ્કો ઈડર ઉપર ચડાઇ કરી રાયમનને ઉઠાડીને ભાગ-મનો ગાદીએ બેસાડવા લુકમ ડ્યા આ નિઝામઉલ્મુલ્ક આપાનેના જયમિદ પતાર્થ રાનળનો પુત્ર હતો અને ગળ તથા જલદુર્ગો માટે પ્રમિદ હતો ૨૫ જયમિદના મળ્ય પત્ની એને મુમતગાન ગીતે ઉઠેરી લુમેન જલમની નામ આપેલું અને નિઝામઉલ્મુલ્કનો ખિતાબ આપેલો સુનતા પોતે પણ અમદાવાદથી અહમદનગર આવ્યો, ઓ નિઝામઉલ્મુલ્કને ભાગમનને સાથે લઇને ઈડગ ઉપર ચડાઈ કરવા લુકમ ક્યો ૨૬ અહમદનગર (મિતનગર)થી નિઝામઉલ્મુલ્ક આવે છે એ ખબર મળતા રાણો રાયમન વિજયનગરના દુગરો તરફ નામી ગયો અને નિઝામઉલ્મુલ્કે મુનતાન ની આજ્ઞા પ્રમાણે ભાગમનો ગાદીએ બેસાડ્યો ઓ પોને રાયમતની પાઠગ પડ્યો અહીં દુગરોમા રાયમન ૧૧ માણુમે માથે નિઝામઉલ્મુલ્કને લડાઇ થઇ એમા જન્મે ની ભારે ખુવારી થઇ સુનતાને નિઝામઉલ્મુલ્ક પોતાનો સૂચનાઓથી વધારે પડતુ કહ્યું તે માટે દુષ્કા આવ્યો ઓ અમદાવાદ બોનાની લીધો ૨૭ નિઝામ-ઉલ્મુલ્કની તમિયત કીડ ન હોવાથી એની માગવાર ડવા લકીમે ૧૦ રૂમાવી મુનતાન આપાને ગયો અને ત્યાથી મનિક નમન્તઉલ્મુલ્કને ઈડગ મોડ્યો

૨૪ સિંદરી ગુ બા પૃ ૧૬૦ ૬૧ તમકાતે અઢળરી પૃ ૨૬૬ ૩૦૦

૨૫ સિંદરી અને ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસમા આ બાબત છે તબખત માત્ર નામ આપે છે એની વિ તત આગળ લેઈશુ

૨૬ તબકાતે અઢળરી પૃ ૩૦૦ ૩૦૧ આ વિગત તબખતમા જગજર આપેલી છે સિંદરી લખે છે કે રાયમય વિજયનગરના ૫૧૨માંથી લડાઈ કરેલો, એમા સૂચનાનના લગ્નરની પણ ખુવારી થઈ થયેલી અને પાર ખાંડેની અહમદનગરથી મુલતાન અમ દાવાદ આવ્યો

૨૭ આ હમીકત માત્ર તમકાત (પૃ ૩૦૦)મા જ આપેલી છે

નસરતઉલ્લુહ ઈડર પહેાંચે તે પહેાંચાં નિઝામઉલ્લુહ ઈડરમાં એકસો થોડે-સવાર સાથે ઝહીરઉલ્લુહને મૂકી પોતે આંપાનેર સુલતાન પાસે જવા ઉપડ્યો. આ તકનો લાભ લઈ વિજયનગરના ડુંગરોમાંથી રાયમલે આવી ઈડરની ગાદી પાછી લીધી અને ઝહીરઉલ્લુહ બાદુરીથી લડ્યો એમાં માર્યો ગયો. વિજયનગરના ડુંગરોમાં ભરાઈ રહી ઈડરના રાજાએ વારંવાર બચી જતા તેથી ત્યાં સુધીનો મુલક વેરાન કરી નાખવા સુલતાને નસરતઉલ્લુહને હુકમ કર્યો. ૨૮ ઈડર બાજુ શાંતિ થવાને લગ્ન વાર હતી તે આગળ જોઈયું.

હવે ઈડરની વાત જરા બાજુએ રાખી, મધ્ય ભારતમાં રાણા મંગ્રામ-સિહની સરદારી નીચે રજપૂતોના બળની જે પ્રગતિ થઈ રહી હતી તેની અસર ગુજરાતના પાડોશી પ્રાંત માળવામાં કેવી થઈ તે જોઈએ. મુસલમાન તવારીખ-કારોએ ગુજરાતના સુલતાનોની માળવાની લડાઈનાં ખૂબ લાંબાં વર્ષોનો આખ્યાં છે એમાંનું બધું ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે ઉપયોગનું નથી, એટલે જરૂર જોઈતું વર્ણન ટૂંકામાં કરીએ.

માળવામાં મેહિનીરાયના રજપૂતોની સત્તા

માળવામાં સુલતાન મહમૂદ ખિલજી બીજો એના મોટા ભાઈ સાહિબ-ખાનને કાઢી મૂકી પોતે ગાદીએ બેઠો હતો, અને આ સાહિબખાન ગુજરાતના સુલતાનની મદદે આવેલો અને એકાએક પાછો ચાલ્યો ગયેલો એ પાછળ જોઈ ગયા. સુલતાન મહમૂદ કાચા કાનનો અને અસ્થિર મનનો હતો. મુસલમાન અમીરોએ એને રમકડા જેવો ગણી બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાની રમત રમવા માંડી. ૨૯ મહમૂદે આમાંથી બચવા માંડુમાંથી બહાર નીકળી પોતાના એક બળવાન રજપૂત સરદાર રાયચંદ-જે ઇતિ-હાસમાં મેહિનીરાય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે ૩૦-ની સહાય લીધી અને મહમૂદને માળ-

૨૮. આ વિગત તખ્તકાતે અકબરી પૃ. ૩૦૧માં જ આપેલી છે, સિકંદરીમાં નથી. ફિરિ-સ્તા લખે છે ને મરાયેલાંની સખ્યા આપે છે. તખ્તકાત કહે છે કે આ હારની બખર ઝડપથી આપાનેર આપવામાં આવી. તખ્તકાત ભારમલને બદલે બિહારમલ લખે છે.

૨૯. શ્રી ઓઝાકૃત ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૩. મુસલમાન તવારીખોએ આ બધી હકીકતોમાં અતિશયોક્તિ કરીને તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. માળવાને રજપૂતોના હાથમાંથી બચાવી સાહિબખાન અને મહમૂદ વચ્ચે વહેંચી આપવા મુઝફ્ફરે વચ્ચે યડીને નિશ્ચય કર્યો હતો એમ લખે છે. મેહિનીરાય અને એના રજપૂતો માટે “પુરબિયા કાફિરો” એવા શબ્દ વાપર્યા છે.

૩૦. બધી તવારીખો અને શ્રી ઓઝા મેહિનીરાય નામ લખે છે; પરંતુ ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસ-ઝફરઉલલાહ પૃ. ૧૦૩-માં એનું નામ રાયચંદ હતું અને મેહિનીરાય માત્ર ખિતાબ હતો એમ લખ્યું છે.

વાની ગાંધી પાઠી અપાવી અમીરોએ તાત્કાલિક ગાદીએ બેસાડેલા માહીગજાનને નમાડી મૂક્યો આ ઉપકાન્થી નશ થઈ મદમદે મેદિનીગમને પોતાનો મુખ્ય અમીર અને પ્રવાન ગતા થો આમ માળવામાં ગળપૂતને સત્તા ઉપર આસતો જોન મુમલમાન અમીરોએ દિલ્હીના મિન્દર લોગ અને મુજગતના સુલતાનની મદાય માગી ૩૧ એમજો એવી વાતો ચલાવી કે માળવામાં હિંદુઓ ખૂબ જોગમાં કે અને મુમલમાન ધર્મ તથા રીતરિવાજોનો નાશ થતો જાય છે, મુમલમાનેને મારી નાખવામાં આવે કે અને મેદિનીગમ સુનતા । મદમૂદને મા વાનો પણ ઠરાવે ગમે, કે ૨૨ ઈ સ ૧૫૧૫માં માળવાથી લખીગયા । આજેખ પોરે અમીરો આ મમાયાન વર્તુલગતના મુલતાન પામે આપ્યા હતા ૨૩ માળવામાં જોના અમીરોએ ગીજ તગકથી સુલતાન મદમૂદે પણ મેદિનીરાય ૧૧ વિરદ કાન બમેગવાનુ ચાલુ ગાખ્યુ હતુ આ કાન્જોને લઈ મેદિનીરાયે મુખ્ય લસ્કરી અને ખીજ મોટા અમલદારો તરીકે હિંદુઓ જોડ્યા હતા એટલી વાત માચી હતી ૩૪ વર્ષી દાયા જાનનો સુલતાન પોતાનો દરકત જોગે એવી ખાતરી થનાથી પોતે સુનતાની હમૂદમાં જાય ત્યારે પાચસો ગજવાન ગળપૂતોને સાથે લઈને જતો આ વાત પણ મુમલમાન અમીરોએ મદમૂદે જિનટી રીને મગમ ૧૨ ૨૫

મુઝફ્ફરે ધારના ઉરજી બાગની મહેલ કરી

આ બધું માળવામાં ગતી ન્યું હતુ ત્યારે મુઝફ્ફરશાહો માળવા છતી લેવાનો ખરો લાગ કે એમ અના અમીરોએ મગમલવેલુ, પન્તુ એક

૩૧ હદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૩ સિન્દરી આ અમીરો તો મુઝફ્ફરશાહને હિંદુઓની સત્તાનુ અને મુસલમાન ધર્મને થતી હાનિનુ વર્ણન કરી ફરિયાદ કરે છે એ વાત ધમ ઝનૂનથી લખે છે

૩૨ સિન્દરી ગુ બા પૃ ૧૯૧ તળકાતનુ વળણ પણ એવુ જ છે, પણ સિન્દરી જેવા ઝનૂની ગખ્દો એમા નથી લખેના

૩૩ આ નામો સિન્દરીએ આપ્યા છે પૃ ૧૯૧ તળકાત, પૃ ૩૦૧માં ચાહખાનને બદલે રોખ નઈમદા નામ છે

૩૪ હદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૩ મુસલમાન તવાગીઓએ આ દુખીમતને ધાર્મિક રવગપ આપ્યુ છે આત્મરક્ષણની વાત લખી નથી મેદિનીરાયના ચારિત્ર્યમાં આ બાબત ચર્ચા કરીશું એ મદમૂદને વફાદાર જ હોના

૩૫ એ જ પૃ એ જ એમા દિલ્હીથી સાહીગજાનની સલાયના મટે બાર હબરની મેના મોકલાવની એમ લખે છે મેદિનીરાય પાચમે અનરમથે સાથે મદમૂદના દર બારમાં જતો એ વાત હદયપુર રાજ્યના ઇતિહાસમાં છે, તવાગીઓમાં નથી તવાગીઓ તો એટલે મુધી લખે છે કે સુલતાનને પછી પીતુ હોય તોપણ હિંદુ પાચ એટલી બધી સના મેદિનીરાયે જમાની હતી

મુસલમાને રાજ્ય સામે વિના કારણ લડીને રાજ્ય પચાવવું એને કીડ ના લાગ્યું.^{૩૬} પરંતુ માળવાના હિંદુઓનું જોર તોડવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો અને એ કારણે સરહદનાં દાહોદ વગેરે સ્થળો મજબૂત કરી પોતે માળવાની હદ ઉપર મુકામ કર્યો હતો. અને ગુજરાતની આંતરિક વ્યવસ્થા શાહજહા સિદ્ધરખાનને સોંપી હતી. સુલતાને ધારના વહીવટદારની આશ્રય માટે માગણી આવવાથી ત્યાં કિવામઉલ્મુલ્કને મોકલ્યો. સુલતાન મહમૂદ ખિલજીની મુશ્કેલીનું અને ધારના સુલતાન ગ્યાસુદ્દીને આંધ્રેલા હરણુ આગતું વર્ણન કિવામઉલ્મુલ્કે. ગાદશાહ આગળ આવીને એની રીતે કર્યું કે સુલતાનને એ આગ જોવાનું મન થયું, અને ગાર હજાર સવારોનું લશ્કર અને ૧૫૦ હાથી લઈ સુલતાન ધારના મોટા સરોવરને કાંઠે ગયો. ને ત્યાં પડાવ નાખ્યો.^{૩૮} આ વખતે અહમદનગરવાળો પતાઈ રાવળનો પુત્ર નિઝામઉલ્મુલ્ક પોતાના નાના ભાઈ રાયસિહને નાલગ્યા મળવા ગયો હતો ત્યાંથી પાછા વળતાં માડુના કિલ્લા પાસે રજપૂતોની ટુકડી સાથે એને લડાઈ થઈ અને એમા થોડી ખુવારી પણ થઈ.^{૩૯} સુલતાને આ નકામી લડાઈ કરવા માટે નિઝામઉલ્મુલ્કને હપકો આપ્યો. સુલતાન મુઝફ્ફર એક દિવસ હરણુ આગતી સહેલ કરી ત્યાંના મહેલો જોઈ પાછો કર્યો અને ચાંપાનેર આવ્યો. નિઝામઉલ્મુલ્કની લડાઈ અને ધારની સહેલમાં સુલતાન મુઝફ્ફર સાથે તવારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા હુસામુદ્દીનખાન હાજર હતો અને એણે નજરે જોયેલી વાત લખી છે.^{૪૦} ધારના હરણુ આગતી નકલ પાછળથી ગુજરાતમાં મહમૂદાબાદ(મહેમદાવાદ)માં થઈ તે આગળ જોઈયું.

માળવાનો મહમૂદ ખિલજી મુઝફ્ફરને શરણે આવ્યો.

આગળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે વિરોધી અમીરોની શિખવણીથી પોતાને હાનિ ન થાય માટે મેદિનીરાયે સુલતાન મહમૂદ ઉપર દેખરેખ રાખવા પોતાના માણસો રાખ્યા હતા, છતાં પણ એ સુલતાનનું માન મંપૂર્ણ

૩૬. સિદ્ધરી. ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૬ અને ૧૬૮.

૩૭ એ જ પૃ. ૧૫૮. માળવાની હદ ઉપરથી સિદ્ધરખાનને ચાંપાનેર મોકલ્યો.

૩૮. સિદ્ધરી. ગુ. ભા. પૃ. ૧૫૬: તખકાતે અકબરી પૃ. ૨૯૯. તખકાત બાર હજારને બદલે બે હજારની સંખ્યા લખે છે.

૩૯. સિદ્ધરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૬૦. આ ઉપરથી પતાઈ રાવળનો એક પુત્ર નાલગ્યામાં સત્તા ધરાવતો હશે એમ લાગે છે. અને મુસલમાન થયેલો ભાઈ સારો સંબંધ રાખતો હશે એમ સમજાય છે.

૪૦. એ જ. પૃ. ૧૬૦. આ હકીકત ખીજી તવારીખોએ નથી નોંધી, જો કે બહાદુર-શાહીના ઉતારા ઘણાએ કર્યા છે.

ગીતે બળવતો હતો અને એના દિતની વિરુદ્ધ ક્ષણ કરતો નહોતો પરંતુ માળવાના સુલતાને અમીરોની ગિજનણીથી માડુથી નાસી જવાનો વિચાર કર્યો. એક દિવસ સિદ્દાગ જહાનુ કાઠી મહમૂદ માડુથી દૂર નીકળી ગયો અને માથેના રજપત મિર્પાજો રાત્રે અર્ધ ગયા ત્યારે કૃષ્ણા નામના એક રજપૂતને માન નામની વાતચત આપી, પોતાની એક માનીતી ગણી વનકંડુમારીને માથે લઈ પોડા ઉપર કૃષ્ણા માથે ગુજરાતને ગતે નીકળી પડ્યો ૪૧ ગુજરાતની હદમાં આવતા દાહોદના વહીવટદારે એનું આગત કરીને સુલતાન મુઝફ્ફરને આપાને ખાતર મોકલાવી ગુજરાતના સુલતાનને તો આ વાત પમદ હતી, એટલે આગી મખ્યામાં ગુલામો, તખ્તો, વપડા વગેરે આવડો એક જાદુગારો શોધે એવા મોકલાવ્યા અને માળવાના સુલતાનનું બારે આગત કરી પોતાના અમીરો પાસે એની કદમગોળી ડગવી ૪૨ મેદિનીગયના જમ્મુમોએ આ સમાચાર એને મોકલ્યા તવારીખે ગદાદુરશાહીનો લેખક લખે છે કે સુલતાન મુઝફ્ફરે ડુગને શરીફમાથી નુકત લેઈ માળવાના હિદુઓ સામે ધમકાવ કરી, માગી સુલતાને માથે લઈને ઈ સ ૧૫૧૭માં માડુ ઉપર ઝડપથી ચડાઈ ગઈ ૪૩ ગુજરાતનો વહીવટ શાહજાન સિકદરને સોંપી, શાહજાન ગદાદુરખાન અને નનીકખાનો માથે રાખ્યા

ગુજરાતના સુલતાને માળવા મર કર્યું મેદિનીગયનું ઉદાર આચિત્ર્ય

આ જાણૂ મેદિનીગયે પોતાના થોડા ખાસ માણસોને માડુનું રક્ષણ કરવાનું મોખી પોતે ગણ્યા માગાની સહાય થવા ચિતો ગયો સુલતાન મહ-

૪૧ આ હખીમત માત્ર સિન્દરીએ આપી છે (ગુ ભા પૃ ૧૬૨) રાણીનું નામ કના કરા લખ્યું છે

૪૨ સિન્દરી ગુ ભા પૃ ૧૬૩ તખ્તકાતે અખ્ખગી પૃ ૩૦૨ ૩ માળવાનો સુલતાન ભાગીરથામ જે દાહોદથી દસ માઈ દુર છે ત્યાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંથી મુઝફ્ફરને ખબર મોકલવામાં આવી આ જામને ગુ ભા માળાનકોરા લખ્યું છે તખ્તકાતે ભાકોરા લખ્યું છે

૪૩ મુઝફ્ફરે કમસરખાન નામના અમીરને આ જામી સગવડ લાગે મોકલ્યો તખ્તકાતે અખ્ખગી પૃ ૩૦૨માં જાદુગારને લાયકની નીલે મોકલી એમ લખે છે, જ્યારે સિન્દરી વિગતવાર હાથી, પોડા, તખ્ત, ખખનો અને ગુલામ કન્યાઓ તથા ખૂબસૂરત ગુલામ છોકરાઓ મોકલ્યા એમ લખે છે (પૃ ૧૬૩) તખ્તકાત કહે છે કે માળવી સુલતાનને ખુશ કરવા મુઝફ્ફરે આટલું બધું કરવા છતાં એનું કુટુંબ માડુના કિલ્લામાં રજપૂતોના હાથમાં હવે, તેથી એનું મન ઉદાસ હવે

૪૪ સિન્દરી ગુ ભા પૃ ૧૬-૧૪ સિન્દરી કહે છે કે તારીખે જહાદુરશાહીનો લેખક એ પ્રમાણે શુનની વાત લખે છે

મૂદનો જનાનો કિલ્લામાં હતો. સુલતાન આવી રીતે વહેંચાઈને વિના કારણ ગુજરાતમાં નાસી ગયો અને ગુજરાતના સુલતાનને માળવા ઉપર ચડાઈ કરવા લાઈ આવ્યો તેમ છતાં પણ મેદિનીરાયે મહમૂદના જનાનાની રાણીઓ સાથે ઉત્તમ વર્તીત રાખ્યો. માંડુમાં એ વખતે મેદિનીરાય સર્વસત્તાધીશ હતો, છતાં એણે રાણીઓનું માન અને ખર્ચ પહેલાંની પેઠે ચાલુ રાખ્યા. એણે રાણીઓને કહ્યું કે “સુલતાન દિલ્લીર થઈને દેશમાંથી આવ્યા જાય એવું કાંઈ વર્તન મેં કર્યું નથી કે રાજદ્રોહ કર્યો નથી. તમે સુલતાનને પોતાના સુલકમાં પાછા બોલાવો અને વઝીરની પદવી એ ધીમનને સોપશે તો હું સુલતાનના પગરખા ઊચકવા રહીશ, ૪૫ મેદિનીરાયે એક વાર રજપૂતને જાણે એવી નિમકહલાસ વર્નાણુક માળવાના સુલતાન સાથે ગળી હતી એટલું તો મુસલમાન તવારીખકારો પણ કબૂલ કરે છે. આગ છતાં પણ અસ્થિર મનના સુલતાને જ્યારે એને દગો દીધો ત્યારે એણે પોતાના મોટા સન્દારોને કિલ્લાનું રક્ષણ સોંપી ગુજરાતના સુલતાનને ભેટ વગેરે મોકલાવી સુધક કરવા માટે અને કિલ્લો સોંપી દેવા માટે એક મદિનાનો સમય માંગી લંબાવવાની સૂચના આપી ૪૬ કિલ્લાના સરદારોની માંગણીને સુલતાન મુઝદ્દરે પણ કબૂલ રાખી, ૪૭

૪૫. સિંદ્દરીમાં (પૃ. ૧૬૫)મા આ બંધા રજપૂત સરદારોનાં નામ આપ્યાં છે. એમાં રાય પિથોરા, ભીમકરણ, શાનીખાન, ખુદાન, ગંગુ અને ઉઝસેન મુખ્ય હતા. રાય પિથોરા અગર પિથુરા એ પૃથ્વીરાજનું મુસલમાનોએ લખેલું નામ છે. ઓઝાજી લખે છે કે મુનશી દેવીપ્રસાદ ભીમકરણને બદલે હેમકરણ નામ લખે છે. અને ભીમકરણ નામ માત્ર સિંદ્દરીમાં છે. પરંતુ સિંદ્દરીમા એ બંને નામો મળે છે. (પૃ. ૧૭૨) એટલે હેમકરણ નામ ખરું હોય રાય પિથોરા મેદિનીરાયનો પુત્ર છે. ઓઝાજી લખે છે કે માળવી સુલતાન જ્યારે ગુજરાના સુલતાનની મદદ લેવા ગયો ત્યારે મેદિનીરાય રાણા સાંગાની મદદ લેવા ગયો. મિરાતે સિંદ્દરીમાં (ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૨ ૭૨) મેદિનીરાયની ખાનદાનીનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું છે. મેદિનીરાયે માત્ર મુસલમાન અમીરો સુલતાનને જીતે રસ્તે દોરતા તેમને માટે જ સખ્તાઈ કરેલી, પરંતુ સુલતાન માટે તો એ બહાદુર હતો. મુસલમાન તવારીખ રજપૂતોને ભાડતા પણ આટલી સત્ય હકીકત લખે છે તે નોંધપાત્ર છે. ૪૬. તખકાતે અકબરી. પૃ. ૩૦૩. આમા મેદિનીરાયે પૃથ્વીરાજને કાગળ લખ્યો કે મુઝદ્દરશાહને સુલેહની વાતો કરીને એક માસ વેરો લખાવવો અને પોતે રાણાની મદદ લઈને આવે છે એમ લખ્યું છે. સિંદ્દરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૬૫-૬૬માં લખે છે કે હિંદુઓએ હલકા કાવાદાવા શરૂ કર્યા અને કમસરખાન તથા ખુદાવદખાનને ભેટ મોકલી શરણ માગ્યું ને કિલ્લો ખાલી કરવા સુદત માગી, એવો દેખાવ પણ કરવા માંડ્યો.

૪૭. મુઝદ્દરે આ માગણી કબૂલ રાખી એવું કારણ આપતાં તખકાતે અકબરી સ્પષ્ટ લખે છે કે મુઝદ્દરને એ સિવાય બીજો માર્ગ જ નહોતો, કારણ કે માળવાના સુલતાનને જનાનો કિલ્લામાં રજપૂતોની સત્તામાં હતો એટલે એની ચિંતા હતી. (પૃ. ૩૪) આમ બન્ને ધક્ક રમત રમતા હતા એ સ્પષ્ટ છે.

પગલુ મેદિનીગય ચિતોડ લખ્તી મદાય માટે ગયો છે એના મમાયાર મળતા
જિના ઉપર દુમલો કરી કિલ્લો મગ કુવા પોતાના મજાગે કગમખાન
ખુવામખાનો હુકમ કર્યો આ લડાઇમાં ખાનગથી આદીનખાન પણ પોતાનું
લશ્કર લઇ આવ્યો હતો ૪૮ ગુજરાતના લશ્કરે આ વેગ અને લજાનું કાર્ય
એટલી ઝડપથી કર્યું કે અદના દિલ્લુ લશ્કરે મહાત્ આવીને કેમનિયા ડયા
અને ઓગણીસ હજાર દિલ્લુ મિપાઇએ અને પછી સરદારે મારી ગયા ૪૯
ઈ સ ૧૫૧૮માં મુવનાન મુઝફ્ફરે માળવાનું પાટનગર મર કર્યું બીજી
જાજૂ ગણ્યા મામા માથે મોડુ લશ્કર લઈને આસતા મેદિનીગયને જતામાં
જ છતની અને ખુવારીની ખમગ મળી ગણ્યાએ મેદિનીગયના મોડનું માત્ર ૧
કર્યું આ એ પોતાની માથે ચિતોડ લઇ ગયો અને ચરેરીની જગીર આપી ૫૦

૪૮ તખકાતે અકબરી પૃ ૩૦૪, સિંદ્દરી શુ ભા પૃ ૧૬૬ તખકાત લખે છે કે આ
વખતે ખાનદેશથી આદિલખાન લશ્કર લઈ આવી પહોંચ્યો રાણા સાગાને માગવાના
મુલતાનના ખમનામાંથી ઉત્તમ ધરણા ને હાથી આપવાની લાલચ મેદિનીરાને આપેલી
એમ સિંદ્દરી કહે છે અને માકુથી ૫૦ કોસ દૂર સાગમપુર આગળ બને આવી
પહોંચ્યા ત્યારે મુઝફ્ફરશાહને ખબર પડી એમ લખે છે તખકાત ઉત્તર પામે આવી
પહોંચ્યા એમ લખે છે

૪૯ તખકાતે અકબરી, પૃ ૩૦૪૫, સિંદ્દરી પૃ ૧૬૬ સિંદ્દરી લખે છે કે સુનતાને
આદિલખાન આસીરીને અને કિવામકેદમુકને રાણા સામે મોકલ્યા અને બીજા લશ્કરને
માકુને ઘેરા સખત બનાવી કિલ્લો જલ્દી સર કરવા કહ્યું ફિરિશ્તા લખે છે કે ચાર
દિવસ ઘેરા અને દુમલા એવા થયા કે ઘેરાયેલા લશ્કરને રાત્રે ઉઠગરા થયા થોડા
દિવસે મધ્યરાત્રે સીડીએ નૂખી લશ્કરીએ કિલ્લામાં પેદા અને હાથતા ચોખેલા ને
મારી નાખ્યા તખકાત અને સિંદ્દરી બંને લખે છે કે અફરના લશ્કરે જોડર કરી અને બધા
લડ્યા ને મરાયા સિંદ્દરી શુ ભા પૃ ૧૬૬માં મરાયેલા રજૂત સરદારોની એક
લાખી યાદી આપે છે દેગિમજ હિરદ્રી લખે છે કે ૪ સ ૧૫૧૮ના ફેબ્રુઆરીની ૨૩મી
તારીખ હતી અને એ દિવસે હોળીના તહેવાર હતો ફારસી અને અરબી અખજદ
પદ્ધતિ ઉપરથી સિંદ્દરી (પૃ ૧૬૭)માં આ વિજયનું વખ કાઢેલું છે

૫૦ સિંદ્દરી શુ ભા પૃ ૧૭૨ સિંદ્દરી લખે છે કે મોગ રજપૂત સરદારો મરાયા
તેમાંથી હેમખરણ (હામકરણ) અને ખુધાન એક બારીમાંથી નાખીને બની ગયેલા તે
મેદિનીરાય અને રાણા ને જઈને મળ્યા અને આ ખુવારીનું વર્ણન કર્યું ખુવાને આ
વર્ણન એવી રીતે કર્યું કે તે કરતા કરતા ઉમ્ફેરાઈ પોતે મરી ગયો અને રાણા એ ખુવારીની
કતવનું વાળન સામળી કરીને નાસી ગયો તખકાતે અકબરી પૃ ૩૦૫માં આ ખુધાનનું
નામ નથી આપ્યું પણ માત્ર રજપૂત સરાર કતવનું વર્ણન કરતા મરી ગયો અને
રાણા તે સામળી ટગી ગયો એમ લખે છે ફિરિશ્તા કહે છે કે આ સામળી રાણાનું
કવેનું ઓમળી ગયું ને તે બચથી નાસી ગયો આ વાતો તવારીખકહેની માન અતિ
ગયોમ્મિ છે રાણાને આવતા જે વિનબ થયો તેના લાજ લઈ રાત્ર દિવસના વેગથી
મુઝફ્ફર વિજય મેળવેલો અને કતવ મોટી થયેલી એટલી વાત સત્ય છે સિંદ્દરી

સુલતાન મુઝફ્ફરે સુલતાન મહમૂદને માળવાની ગાદી પાછી આપી. માળવા આ વખતે ગુજરાતને તાબે રહે અને ખાલસા થઈ શકે એવો લાગ હતો અને ગુજરાતી અમીરોએ સુલતાનને એવી સલાહ પણ આપી હતી, પરંતુ મુઝફ્ફરે ધાર્મિક ફરજ ગણીને માળવાના સુલતાનને રાજ્ય પાછું આપ્યું.^{૫૧} સુલતાન મહમૂદે આ વખતે ઉપકારને વશ થઈને ગુજરાતના સુલતાનનું અપૂર્વ સ્વાગત બાદશાહી દબાવ્યાથી કર્યું.^{૫૨} મેદિનીરાય હવે રાણા સાગાનો સરદાર થઈને રહ્યો. ગુજરાતના સુલતાને માળવી સુલતાનને મદદ કરવા પોતાના ખાસ સરદાર આસફખાનને લશ્કર સાથે માંડુમાં રાખ્યો.^{૫૩} ખાનદેશને આદિલખાન આસીર જુરહાનપુર ગયો. મહમૂદ ગુજરાતના સુલતાનને વળાવી પાછો આવ્યો, અને મુઝફ્ફરે ગુજરાતમાં આવી ઈડર તરફ શિકાર તથા મહેલગાનો આનંદ લઈ પાટનગરમાં આવી આરામ લીધો.

ચિતોડના રાણાએ માળવાના સુલતાનને કેદ પકડ્યો: રાણાનું ઔદાર્ય

હવે બીજે ૪ વર્ષ ઇ. સ. ૧૫૧૮માં સુલતાન મહમૂદે ગુજરાતની સેનાના બળથી મેદિનીરાયની જાગીર પર ચડાઈ કરવા વિચાર કર્યો. ગુજરાતના

કહે છે કે પોતાના સગા અને ખાસ સરદારોની કતલથી મેદિનીરાયને ખૂબ લાગ્યું અને જિદગી ઉપર વિરાગ લેખત્યો. આ સ્થિતિમાં રાણા માહુ જય તોપણ કંઈ અર્થ નહોતો, એટલે ચિતોડ પાછા જવામાં હડાપણ વાપર્યું. એ ડરથી લાગ્યો એમ માનવાને કારણ નથી. દ્વિરિશ્તા કહે છે કે ખાનદેશના આદિલખાને રાણાની પૂંઠ પકડી ને લંટ કરી. પરંતુ સિંકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે આદિલખાને રાણાની પૂંઠ પકડવા મુઝફ્ફરની પરવાનગી માંગી, પણ એણે ના પાડી.

૫૧. સિંકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૬૮

૫૨. આ વર્ણન સિંકંદરી(ગુ. ભા. પૃ. ૧૬૯ થી ૧૭૧)માં ખૂબ વિગતથી કર્યું છે. તખકાતે બહુ દૃઢમાં લખ્યું છે કે માળવાનો સુલતાન સારી મહેમાનગીરી કરી પોતે ગુજરાતના સુલતાનની સામે ઊભો રહ્યો. મુઝફ્ફરની સાથે તેના શાહજહા સિંકંદરખાન લતીફખાન, અને ખાનદેશના આદિલખાન હતા. (તખકાત પૃ. ૩૦૫-૬). સિંકંદરી તે લખે છે કે માંડુમાં રોશની થઈ અને મહેલ્લાઓ અને રસ્તાઓ ત્યાં થઈને ગુજરાતના સુલતાનની સવારી જતી હતી તેમાં જાજમે પથરાવી. સિંકંદરી આ બધી લડાઈ અને બનાવોની તારીખો પણ આપે છે. સુલતાન કુતુબુદ્દીન પાસેથી કપડવંજની લડાઈમાં જે રત્નજડિત કમરપટો માળવી સુલતાને લઈ લીધેલો તે આ વખતે પાછો આવ્યો અને જનાનાની બે હબર સ્ત્રીઓ શણગાર સજ મુઝફ્ફરનું સન્માન કરવા આવી એમ લખે છે. માંડુની લડાઈમાં પણ નજરે જોનારાના નામે (પૃ. ૧૬૭) લખી એક ભોંયરામાં કોઈ ગયખી શક્તિએ મુસલમાનોને મદદ કરી હિંદુઓને અદશ્ય રીતે કાપી નાખ્યા એવી વિચિત્ર વાત પણ લખે છે. માળવી સુલતાનના જમાનાની વાત આગળ મુઝફ્ફરના ચારિત્ર્યના પ્રસંગમાં કરીશું.

૫૩. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૩૦૬; સિંકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૨.

મરદાન આસફખાને મુલતાનો એવું માફમ ન કઠવાની મનાવ, આપી, પણ એણે માન્યુ નહિ ૫૪ મદમૂદ મેદિનીગયની અગીર ઉપર ચઢાઈ કરી અને ખાતે ચઢાઈ થઈ, તેમા માળવાના લસ્કરની બાજે ખુરાજી ચઢ ગુજરાતનું આખું મૈન્ય વપાઈ ગયું, આમફખાનો પુત્ર માયો ગયો, માળવાના માગ મરદારો મગયા, અને ખુદ મુલતાન મદમૂદ પચાચેતો કે પડાયા ગળો માગો પણ આ લડાઈમા હતો એણે માળવાના મુલતાનની માગી મારવાર કરી આ પોતાની માથે ચિતોડ લઈ ગયો અને એને સાન માથે ગાખ્યો ગણ્યા માગાએ મદમૂદો માળવાનું અડધું રાન્ય પાછું આપ્યું અને બોગે પણ આપી, નેને માડુ એક દળતર ગજપૂનો માથે મોકલ્યો મુલતાનના માન વર્તાવ લી બાયધરી તરીકે એના એક ગાદનદાને ગણ્યાએ પોતાની પામે ગાખ્યો મદાગણા માગાની એ જિતાયેના મુમનમા । મુલતાન તગની આરી ઉદાગ વર્તણુક લી મુસનમાન તવારીખગે પણ પ્રસામા કરે છે ૫૫ ગુજરાતના મુલતાને તો શંષે આવેના માળવી મુલતાનો મદદ કરી ગળ્ય આપ્યું, પણ આ દિલ્લુ મદારાજાએ જિતાયેના, વાગવા લડતા પડોલીને ગળ્ય પાછું આપ્યું એ ઉગરાતની સગખામણી થઈ શકે તેમ નથી પરંતુ ગજનીતિની દૃષ્ટિએ આ ઉગરાતા કેવી કહેવાય આ એનું શું પગિજામ આપ્યું એ બાગળ નેનશુ ૫૬

૫૪ આ હકીકત વિગતથી ઉદયપુર રાજ્યના ઇતિહાસમા ૫ ૩૫૪-૫૫મા આપેલ છે માળવાના મુલતાનને બીમકરણ અથવા હેમચરાણી જગીર નાનતૌન (તવારીખો મકના સપે છે) ૮૫૭ પહેલી ચઢાઈ કરી સિંદરી ૫ ૧૭૩મા આ હેમચરાણ મુલતાનના હાથમા પકડાયો અને તેને દાર કરો તેથી રાણો સાગો મોકલુ લસ્કર લઈને માગો એમ સપે છે, પણ તખતમા આ હકીકત નથી અને એકાંત પણ સખતા નથી આસફખાને લડાઈ ન કરવાની સલાહ આપી એ વાત તવારીખમા નથી, પણ એકાંતએ સખી છે

૫૫ સિંદરી, ફિરિયા અને તખકાને અકબી એ બધી તવારીખો રાણાએ માળવાના મુલતાનને કેદ કર્યો હતા બદુ સારી રીતે રાખીને માનજત કરી એમ સપે છે સિંદરી (૫ ૧૭૩)મા તો આ વાત કમૂક્યા હતા સપે છે કે મેનાડની આસપાસ બગવાન મુસલમાન રાજ્યો હતા તેની બીમ્થી રાણાએ સારી વર્તણુક રાખી નવો ખામી દમ છે તખતમે આબરી રથજ રાજોમા રાણાના વખાણ કરે છે, અને એના પા કઠાયા પડી દુનિ સાથે માડુ મોકલી દીધો એમ સપે છે (૫ ૩૭૩) માળવાનું અરધું રાન્ય એને પાછું આપ્યું અને એક ગાદ નદાને જમીન તરીકે પાસે રાખ્યો એકાંત ૫ ૩૫૫મા સપે છે કે મુલતાન દોરાજના સમયની ચીજે-તાજ, મુકટ, અને અમરબ રાણાએ મુલતાન મદમૂદ પાસેથી મેળવેલા, એના બદલેખ બાબર બ દગાદ પોતાના અલિખમા કરે છે રાણાને એ મુસલમાન રાજ્યોની બીક દોત તો તે માળવાના મુલતાનને દે ન પડત.

૫૬ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, ૫ ૩૫૬ અને નામ ૧

રાણા સાંગાની ગુજરાત ઉપર ચડાઈ

ઇ. સ. ૧૫૨૦માં મુઘલતાન મુઝફ્ફરે આંખાનેરથી ઈડર આવીને ત્યાંના થાણદાર નમરતઉલ્લુકને બદલી ત્યાં મલીકાલુએન નિઝામઉલ્લુક, જે પતાઇ રાવળનો પુત્ર થતો હતો તેને મુખ્યારિઝઉલ્લુકનો બીજો ખિતાબ આપીને ઈડરમાં નીમ્યો. ૫૭ એક વખત એક ભાટ એના દરબારમાં આવ્યો અને “મેવાડના રાણા સંગ્રામસિંહ જેવો દિંદિમાં બીજો દ્રાઘ બળવાન રાજા નથી. તમે મને થોડો સમય ઈડરમાં સત્તા ભોગવો, પણ આખરે ઈડરની ગાદી રાયમલને જ રાણા અપાવશે.” એવા શબ્દોથી રાણાનાં વખાણ કર્યાં. મુખ્યારિઝઉલ્લુકે આ વખાણ સાંભળીને રાણા સાંગાને ફત્તરો કહ્યો અને કહ્યું કે “હું એકો છું ત્યાંસુધી એવો કયો ફત્તરો રાયમલને ઈડરની ગાદીએ બેસાડી શકે છે? જે રાણો મરદ હોય તો કેમ આવતો નથી?” આમ કહી એણે દરવાજે એક ફત્તરો બાંધી એને સાગો કહીને સંબોધ્યો અને બોલ્યો કે ‘રાણો નહિ આવે તો એ આવો ફત્તરો છે.’ ભાટે આ શબ્દો રાણાને જઈને કહ્યા અને એથી રાણા ઉસ્કેરાઈ ઉતાવળી કૃત્ય કરી શિરોહીને રસ્તે ઈડર તરફ ચાલ્યો. હુંગરપુરનો રાજા પણ રાણાની સાથે બેડાયો. ૫૮

૫૭. આ નામમાં તવારીખોમાં ગોટાળો છે. તખકાતે અકબરી (પૃ. ૩૦૭) મુખ્યારિઝ-ઉલ્લુક લખે છે. સિંદ્દરી શુ. ભા. પૃ. ૧૭૩ અને પૃ. ૧૭૫માં નિઝામખાનને જ મુખ્યારિઝઉલ્લુકનો ઈલ્કાબ આપેલો અને એ રૂસ્તમ જેવો બળવાન હતા. એ પતાઈ રાવળનો પુત્ર હતા અને બીજા અમીરોએ એની અદેખાઈ કરેલી, તેનો સુલતાને રોકડો જવાબ વાળેલો (પૃ. ૧૭૩) એમ સ્પષ્ટ લખે છે. જ્યારે ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસમાં નિઝામઉલ્લુકને રાયપતાઈનો પુત્ર કહ્યો છે, પણ મુખ્યારિઝઉલ્લુકને એનો પણ પુત્ર એટલે પતાઈનો પૌત્ર કહ્યો છે. આમા અરબી ઇતિહાસ-લેખક બીજા વાતોમાં ચોક્કસ છે, તેની ભૂલ લાગે છે. પતાઈનો પૌત્ર મોટો સરદાર થાય એટલાં વર્ષ, જ્યસિંહ પતાઈના મરણ ને અહમદનગરની લડાઈ વચ્ચે ગયાં નથી. અને સિંદ્દરી એ બાબતમાં વધારે સ્પષ્ટ છે એટલે શંકાને કારણ નથી. પતાઈના પુત્રને બેગડાએ નાનપણથી મુસલમાન બનાવીને પછીથી નિઝામખાનનો ખિતાબ આપેલો, એટલે મુઝફ્ફરના સમયમાં એનો પણ પુત્ર મુખ્યારિઝનો ખિતાબ મેળવે એવડો મોટો હોય એ સંભવ નથી.

૫૮. આ હકીકત સિંદ્દરી (પૃ. ૧૭૪) અને તખકાતે અકબરી (પૃ. ૩૦૭) બન્નેમાં લખેલી છે. ઓઝાણએ પણ આ વાતની નોંધ લીધી છે (પૃ. ૩૪૯). તખકાતે અકબરીના લેખકે આ શબ્દો માટે મુખ્યારિઝઉલ્લુકનો ગર્વ અને ઉદ્ધતાઈ છે એવા શબ્દો લખ્યા છે એ નોંધપાત્ર છે. પતાઈ રાવળનો પુત્ર અને બીજા અમીરો જેની ઈર્ષ્યા કરતા હતા એવો રાજ્યનો મોટો બળવાન અમીર, અને જેના બીજા ભાઈઓ હજી હિંદુ રહ્યા હતા એવો પુરુષ મુસલમાન થયા પછી મેવાડના રાણા માટે આહું બોલે તે જરા આશ્ચર્ય જેવું તો લાગે છે. એ જમાના-નું વાતાવરણ અને ભાટની ઉસ્કેરણી બેતાં એ કેવળ અશક્ય લાગતું નથી.

આ મળાચાર મુગારિઝિત્તુમુને મુનના મુચ્છકગો મોક્ષયા, પરતુ સુવત્તાનના ન-ગાનમા ગીતન અમીરાએ આ અમીન મૂળ હિદુ હતો અને એની ચડતી ઝાપથી થઈ હતી તે કા જુથી એના ઉપર મુખ્યો હતી એટલે એનો નહેગો દગાવી ગાખ્યો ૧૯ સુવત્તાન કિયામકિત્તુમુને નદીવટ સોપી ચાપાને ગયો ત્યાં પણ મુગારિઝિત્તુમુને ખમન મોખ્ખી ક નણા ચાગીસ હમર મવાન નહ મુજ ઉપર આવે ક અને મુદ્દના ગતણુ માટે માત્ર નવમે મવારનું લક્કર છે આ રખતે પણ મુનતાો મોટા અમીરાની મનાદ વીધી, પણ સુવત્તાન મામે નાણાની ની નાકાન જે એમ કહીને એમણે સુવત્તાના મનનુ મમાધાન કર્યું ૧૦ આમ મનતાન તખ્તી મદાય ન આની પહોચવાથી, પોતાની ગિયાત અને ગણણના અપ માધોતો વિચાર કરી મુગારિઝિત્તુમુને પોતાના માણસોની મનાદથી, પોતાની મુદ્દા ન છતાં પણ, હુડથી નીવળી અદમનગર ગયો અને મહાગણો મુદ્દરની ગાગીએ રાયમનને એમણી પોતે ગીરો અદમનગર તરફ કાપડ્યો, ૧૨ અને એ કિનાને રેરો નાથ્યો એમ કહવાય છે કે એવ ખીજા ભાટે નણા આગળ મુગારિઝિત્તુમુને વખાણ કરી એની મેનાને ગાજની ઉપમા આપેલી રાણાએ આ વખતે એ ભાટો કહ્યું કે “તાગ નજવી જાતો કયા ગયા?” આ માબળી મુમતમાનેને પણ શરૂ ચડ્યું હતું ૧૦ મુમતમાન લખ્દરે દવે મહા દુરીથી ગયાન કવવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ભારે લડાઈ શરૂ થઈ આ લડાઈમા નાગડો મરદાર ગુરમિહ ચૌહાણ ખરામ ગીતે પાપન થયો, એના પુત્રે ભારે વીરતા બતાવી એણે અદમનગરના કિના ૧૧ જાગણુ આખીદાર ભાત જોવા ખીવાને લીધે કાથી ન તોડી મર્યો ત્યારે પોતે ખીના આડો ઉભો

૫૮ સિંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૩ ૭૫ તળકાતે અકબરી પૃ ૩૦૮ સિંદરી આવા અદેખા વજરાએ રાજ્યનુ બગાડ્યું છે એવુ ડહાપણુકર્યું (૧) લખાણ કર છે, જ્યારે તળકાતે અકબરી લખે છે કે અમીરો અને વજરાએ સુવત્તાનને એવુ સમજાવ્યું કે રાણાને માટે કુતરો એવો શબ્દ મુગારિઝિત્તુમુને વાપરવો જોતો નહોતો અને આણુ બોલ્યા પછી ડરતુ જોઈતુ નહોતુ એજાણએ આ જાખતમા સિંદરીનો જ આનાર લીધો છે

૬૦ સિંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૪ ૭૫ લખે છે કે મુદ્દરમા પાચ હમરનુ લક્કર હતું, પણ તેમાથી વણા વરસાદની મોસમને લીધે હાજર નહોતા વજરાએ સુવત્તાનને મમેતેમ સમજાવ્યા કયો અને મુગારિઝી અરણ દળાવી રાખી એમ સિંદરી સ્પષ્ટ લખે છે બેથી લખે છે કે અમીરોએ સુવત્તાનને એમ પણ સમજાવ્યું કે મુગારિઝને તો આવા સમાચાર મોડલવાની ટેવ છે

૬૧ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ ૩૫૦

૬૨ સિંદરી ગુ ભા પૃ ૧૭૫-૭૬

રહી મહાવતને હાથી લાવવા કહ્યું. એના શરીરના ઢૂંચા ઊડી ગયા, પણ કિલ્લાનાં દાર તૂટી ગયાં. આ યનાવથી રજપૂતોને ખૂબ ઉત્સાહ આવ્યો. કિલ્લામાં પેસી એમણે ઘેરાયલી સેનાને કાપી નાંખી. ૬૩ મુખારિઝઉલ્મુલ્ક પાછલે આરણેથી નાસી જતો હતો તે વખતે એને પેસો બાટ મળ્યો અને મહેણુ માર્યું કે “મહારાણાએ તને ઇંડરથી કાઢ્યો અને તું હવે એનાથી નાસતો ફરે છે.” આ સાબળી મુખારિઝઉલ્મુલ્ક શરમાઇને નદી ઊતરી સામે પાર પ્રાંતીજ પાસે રાણા સાથે લડવા ગયો રહ્યો. અહીં લડાઈ થઈ તેમાં મુસલમાન સેનાની મોટી ખુવારી થઈ, મુખારિઝઉલ્મુલ્ક સખત ધાયલ થયા. એની સાથેનો અસદઉલ્મુલ્ક લડતા મરાયો અને જયેલા જવા અમદાવાદ ભાગી ગયા. મુસલમાન સેનાનો સરંજમ-હાથી વગેરે રાણાએ લાઇ કર્યું અને અહમદનગરને લૂંટ્યું. ૬૪ આ વિજય પછી રાણો અમદાવાદ તરફ ચડાઇ કરી શક્યો હોત, પરંતુ એમ ન કરતા એ વડનગર લૂંટવા ગયો. ૬૫ વડનગર વેપારીઓનું અને બ્રાહ્મણોનું શહેર હતું અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ-નાગરોએ-રાણાને વિનંતિ કરી કે ‘હિંદુઓના મોટા મહારાજાધિરાજે બ્રાહ્મણોનું ગામ ન લૂંટવું જોઈએ.’ રાણાએ આ વિનંતિ માન્ય રાખી અને

૬૩. હિંદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૦. શ્રી. ઓઝાજીએ અહીં હિંદુ ગ્રંથકારોના આ-ખારો નોંધમાં આપ્યા છે.

૬૪. એ જ. પૃ. ૩૫૦. તખકાતે અકબરી (પૃ. ૩૦૯) અને સિકંદરી (ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૬)-માં મુખારિઝઉલ્મુલ્કની હિમતનાં વખાણ કરતાં કહે છે કે ઓણુ લડકર છતાં નાસી જાય એવો એ નહોતો, પણ એના માણસોએ દબાણ કર્યું તેથી ઇચ્છાવિરુદ્ધ ઈંડર છોડ્યું. તખકાત કહે છે કે કેટલાક ગરાસિયા સુલતાનનું શરણુ છોડી રાણાને જઈ મળ્યા તેમણે પણ રાણાને કહ્યું કે મુખારિઝ નાસી જાય એવો માણસ નથી. એ જ ભાટ ફરી મુખારિઝને મળ્યો એ વાત તખકાત પૃ. ૩૦૯ અને ઓઝાજી પૃ. ૩૫૦માં લખે છે. અહમદનગર લૂંટી રાણાએ ત્યાંથી ઘણા મુસલમાનોને કેદ પકડયા. મુખારિઝના પ્રસંગમાં કેશરીજ હિસ્ત્રી સાંગાનું સંગ્રામ નામ લખે છે તે ઉપર ટીકા કરતાં તખકાતના ભાષાતરકાર યેનરજી લખે છે કે મુખારિઝને સંગ્રામ શબ્દનો અર્થ નહિ ખબર હોય; પણ શ્રી. યેનરજી ભૂલી જાય છે કે મુખારિઝ રજપૂત હતો અને પતાઈ રાવળનો કુવર હતો.

૬૫. હિંદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૫૦. તખકાતે અકબરી પૃ. ૩૦૯. મુખારિઝ થોડાં માણસોથી વીરતાથી લડ્યો અને એમા અસદખાન નામનો સરદાર માર્યો ગયો અને સફદરખાન તથા પોતે ધાયલ થયા. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૭. એમાં સિકંદરી લખે છે કે રાણાના હિમરાવોએ અમદાવાદ સર કરવા કહ્યું, પણ રાણાએ ના પાડી. એનું કારણ આપતા લખે છે કે મુખારિઝના થોડા લડકરે આટલી ખુવારી કરી તો અમદાવાદમા વધારે લડકર હોય તો શુ થાય? પરંતુ આ ઉપરાંત બીજી રાજદ્વારી કારણ અમદાવાદ ન જવા માટે લાગે છે. રાણો કહે છે કે ગુજરાતમાં આટલે સુધી પણ મારા કોઈ વડવા આવ્યા નથી.

વડગરમાથી ખાણી વડને વિમનગ તરફ ગયો ૬૬ ત્યાંના ડિલેવેલારે જમાવ
 ય્યો એમા વિમનગ અને આમપામના પ્રદેશને વણ મન કરવું પડ્યું
 ત્યાંથી ગણો મેવાડ ગયો ૬૭ આ વડાઈના અને મુમવમાન લશ્કરની દાના
 મમાયાગ અગાવાદ પડોચા ત્યારે ત્યાંથી દિવામઉમુલ્ક મોટું લશ્કર લઈ
 હોપડયો અને અમદાવાદથી માત ગાઉ દૂર પગલ નાખ્યો અહીં એને
 ખબર મળી કે મુગારિઝઉમુલ્ક, મધ્યખાન વગેરે છત્તા કે અો એ લોકો
 માર્યા ગયાની ખબર જોડી હતી મવિકે તારીખે બદાદુરશાહીના કર્તા
 દિમામુદ્દીનો મુગારિઝઉમુલ્ક ઉપાન ગામમા હતો તેને જાણીમા બોનાવી
 લાવવા મોકલ્યો ૬૮ રાણો ઈડરથી મેવાડ તરફ ગયો છે એવા ખબર પણ
 અહીં મળ્યા એટલે હવે મોટું લશ્કર લઈ ચડાઈ નવાનો અર્થ નહોતો
 મુગારિઝઉમુલ્ક અને દિમામુદ્દીન દિવામઉમુલ્કથી દૂર પડી અહમદનગર
 ગયા અને મગનાઓની દફનક્રિયા કરી ૬૯ આ વખતે આપાનેગથી સુતતાને
 પણ મોટું લશ્કર મોકલેલું તે દિવામઉમુલ્કને આનીને મળ્યું એણે સુતતાને

૬૬ ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫૧ તખકાતે અકબરી પૃ ૩૧૦, એમા મુબારકાર
 બ્રાહ્મણો (જનોઈવાળા) લખે છે સિકંદરી શુ બા પૃ ૧૭૮ સિંદરી વડનગરને વેપારી
 શહેર લખે છે મું નાગર બ્રાહ્મણ વેપાર કરતા હશે કે નાગર વાલિયા ?

૬૭ તખકાતે અકબરી પૃ ૩૧૦ ત્યાંનો ધાણદાર મનીક હાતીમ રાણાની સામે ધયો અને
 મરાયો એમ લખે છે સિકંદરી પૃ ૧૭૮મા લખે છે કે પાટખના સૂબા ઔનુમુલ્ક અને કુતેહ
 ખાન આવે છે એવા રાણાને સમાચાર મળ્યા એજાણ લખે છે કે રાણાએ નિઝામઉમુલ્ક
 (મુગારિઝ)નો ધમક ચૂંક કર્યો અને રાયમવને ઈડરની મારીએ બેસાડયો આ વાતમા
 વીસનનગર રૂપદ છે અને વીલનગર અથવા વિજયનગર નુ જ છે પરંતુ તખકાતના
 ભાષાતરકાર અહીં એ અથવા ફરી લેખી કરી ચર્ચે છે (પૃ ૩૧૦ નોંધ ૩) એજાણ લેવા
 પણ વીલનગર (વિજયનગર) ને વીસવનગરની બૂલ કંઈ છે (પૃ ૩૪૮)

૬૮ તખકાતે અકબરી પૃ ૩૧૧ એમા તારીખે બદાદુરશાહીના કર્તાનુ નામ નથી સિકં
 દરી, શુ બા પૃ ૧૭૮-૭૯મા એણે જે લાગ લીધેતો તેનું વહન કરે છે અને યથો લખે છે કે
 આ વખતે અનાજ ખરીદવા આવેલા કાઠાના કોળીઓને મુસવમાનોએ કતલ કરી નાખ્યા
 ફિરિરતા કહે છે કે કોળી અને તરાસિમા મુગારિઝઉમુલ્ક અને મુસલમાનો સાથે લડવા
 આવ્યા હતા પણ એ ખરું નથી આ સાબરકાઠાના કોળીઓ હશે રૂપાલગામમા મુગારિઝ
 અને સફરખાન છવતા છે એ વાન સિંદરી વખે છે તખકાતમા નથી બદાદુરશાહીના
 ઉલ્લેખથી અહીં સિંદરી ખરી છે રૂપાલગામ આજે છે

૬૯ સિકંદરી પૃ ૧૭-તખકાતે અકબરી પૃ ૩૧૧ મા આ હજીકત દુકામા લખી છે
 કેટલાય દિવસથી આ મરાયેલા દફન થયા વિના પડી રહ્યા હતા એની ખુવાગી થઈ હતી
 અને રાણાની અહમદનગરની લડાઈ અને વા બટ મોટી હતી એમ સિંદરી હિપરથી અને
 પાછળથી બદાદુરગાદે તેના લીંગના વેગે ઉપરથી સમઝય છે તવારીખો અને એના ભાષા
 તરકારો માતીજ નામ માટે પણ મુસવમવાળી ચર્ચા કરે છે તે અર્થહીન હતા રસમય છે

‘રાણો આપ્યો ગયો છે અને ચિતોડ ઉપર હવે ચડાઈ કરવી જોઈએ’ એમ કહેવાવાયું, પરંતુ સુલતાને તુરનને માટે ચડાઈનો વિચાર માંડી વાળી મોટી તૈયારી કરી જામાસા પછી જાને આવીને ચડાઈ કરવાની મંજૂરી વ્યક્ત કરી. ૭૦

આ ચડાઈ માટે ઉપર જોઈ ગયા એ ગજદારી કારણો દતાં જ, પરંતુ એનું તાત્કાલિક નિમિત્ત-કારણ ભાટ લોદા થયા હતા, એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવું છે. ભાટ ચારણો આપણા પ્રાંતની એક વિશેષતા છે અને એમણે ગુજરાતી સમાજમાં પાતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી બિલક્ષણ ભાગ ભજવ્યો છે એ ખરું છે. એના ગુણદોષની ચર્ચા આગળ સામાજિક પ્રકારમાં કરીશું, પરંતુ એમણે આવી જોયું તેમ લાકડાં લગવ્યા છે.

ગુજરાતની હદમાં છેક અહમદનગર સુધી મેવાડના રાણાએ લડાઈ કરીને સુલતાન મુઝફ્ફરને મોટી લડાઈનું કારણ આપ્યું હતું. સુલતાન મહમૂદ જેમણના લાંબા રાજ્યકાળમાં ગુજરાતની હદમાં બહારથી આવીને આટલી ખુબારી કોઈએ કરી નહોતી. આ કારણથી સુલતાન મુઝફ્ફરે લશ્કરના પગારમાં દસથી વીસ ટકાનો વધારો કરીને સિપાઈઓને એક વર્ષનો પગાર આગાઉથી આપી દીધો. ૭૧ દીવ અને સોરઠનો ઝૂળો અને ગુજરાતનો મીરેબહર-નોંકાસેનાધિપતિ-મલીક અયાઝ વીસહજારનું લશ્કર અને તોપો લઈ સુલતાનની પાસે હાજર થયો. એણે મુઝફ્ફરને અરજ કરી કે “મેવાડની

૭૦. તખ્તકાતે અકબરી પૃ. ૩૧૧-૧૨. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૯. સિકંદરી લખે છે કે અમીરોએ સુલતાનને લખ્યું કે “શાપિત રાણો ચિતોડ પાછો ગયો અને હુકમ હોય તો અમે ત્યાં ચડાઈ લઈ જઈએ.” તખ્તકાતે આવા દ્વેષવાળા રાખ્તો નથી લખતો એ નોંધપાત્ર છે. સિકંદરીમાં મુબારિકના માટે એને જે રાજવી બાઝોની ઉપમા રાણા પાસે આપેલી ત્યારે રાણાના પ્રશ્નના જવાબમાં મુબારિકની મદદે આવતા ખીજરખાન, અસદખાન વગેરે મોટા સરદારો અહમદનગરથી આવતા હતા તેને કહેશે ભાટે કહું કે આ રહ્યા રાજવી બાઝો. આ લોકોએ મુબારિકને ઈડર પાછા જવાની અને રાણાની સાથે સામે મેદાને લડવાની સલાહ આપેલી. અને કહેલું કે તમે અહમદનગરના કિલ્લામાં બસાશો તો આ હિંદુ કાફરથી ડરી ગયા એમ કહેવાશે. સિકંદરીમાં આ જાતનાં લખાણો છે. તેવાં તખ્તકાતમાં નથી, અને કેટલીક વિગતો સિકંદરીમાં નકામી, લોકો પાસેથી સાંભળેલી અને અતિશયોક્તિ વાળી પણ છે.

૭૧. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૭૯. લખે છે કે સુલતાન ચાંપાનેરથી નીકળી અમદાવાદ આવી કાંકરિયા પાસે ઘટામંડળના મહેલમાં રહ્યો. તખ્તકાત (પૃ. ૩૧૨)માં અમદાવાદ આવ્યો એટલું જ લખ્યું છે. ફિરિસ્તા લખે છે કે સુલતાન સરખેજ આવીને રહ્યો, પરંતુ મુઝફ્ફરનો રિવાજ હતા કે બહારથી અમદાવાદ આવે ત્યારે સરખેજમાં પોતાના પિતા વગેરેની દરગાહના દર્શાને જતો. બાકી અમદાવાદમાં તો એ કાંકરિયે જ રહેતો. ઇમાદઉલ્મુલ્ક અને કયસરખાનને અહમદનગર રહેવાનો હુકમ કર્યો.

સાઈને મને મોપરામા આવશે તો હું મણાને જીવતો કે મરેલો પકડીને
આપી પામે દાગરુ દુની આપે પોતે આ લગામમા હાન્ડ મહે
વાળી જરૂર પાડે છે મુજબનો આ વાત પમ પડી, કાચુ કે એ રવ-
ભાવથી જ શાંતિક્રિય દતો એણે પોતાની માથેનું અને અમદાવાદમા
નખેડુ સમગ્ર પાલુ મનોડ અયાજને આપ્યું એ રીતે અયાજ પામે એ
વાખનું નમ્ર મવાગે માથે જો તોપખા ૥ માથે થયું આ ઉપગત કિનામ-
હિમુકને જીવત વીમ દતનનું વરકુ આપી અયાજની મદદ માટે માથે
મોઝા ૪ મ ૧૫૦૦ ૥ હિમેગ-મા અયાજનો મુખ્ય મરગારી
નીચે આ મધુ સમગ્ર મોઝામાથી મામળાનું થઈને વાગડ તરફ ગયું ૭૩
વાગડ ૥ નાનકે ગણાને ગર્જ સડામા મદાય કરેની એટલે અયાજે એની
નાનધાની રુગપૂર લૂંતે જાણ્યું ૭૪ ત્યાંથી મુજગનની મેના વામરાડ તરફ
ગઈ ત્યાંના પદાડામા જમે માળમે ૥-રમપૂતો ૥ એક નાની હુકડી માથે
મુમલમાનોને લગાઈ થઈ, જો મુજગતની સના ત્યાંથી મદમોના કિફના
તરફ આગળ વધી ૭૫ આ કિફો નાજરા ૥ મુનનાને મધાઓ હતો

૭૩ તમજને અકબરી પૃ ૩૧૨ સિદ્દી ગુલા ૧૭૬-૮૦ સિદ્દી સખે છે કે અયાજ
તોયો વને સમામી સર્જ આવેતો જન થયો સખે છે કે સુલતાન રાણાથી ધણે મોટા
છે માટે નખે જતે સડવા ન જરૂર મને મોઝાને કામ મોપણ સિદ્દી પૃ ૧૮૦મા
સખે છે કે સુલતાન જીવું સમગ્ર સર્જ હરલોન મુખી મથો હતો, ત્યાં તમકાત અકમદ-
નમર મુખી નસ એમ સખે છે હરમોત ખરું વાગે છે અયાજે અડા સુલતાનને પાછા ફરવા
હી વિ નિકરી મુલ્તાન મોટુ સમગ્ર આપી પાછો મથો કિરિમ્તા કદે છે પછે રી વિનતિ
નાકર મુલ્તાન ન અયાજને નાખો નદોનો દિગ્ગરી ફરજના મુદરમ ડિસેગ્ગર ૧૫૨૦મા
આ મોટા સમગ્ર રૂથ કરી

૭૪ સિદ્દી પૃ ૧૮૦ તખાને અકબરી પૃ ૩૧૩ તખાત સખે છે કે સુલતાને વધા-
રામા તાજખાન અન નિજામ મુજ સુલતાનીને મુજ અયાજ અને કિનામદ મુજને મદદ
૧૧૧ મોઝા સિદ્દી તારી ન ખડા રતાલીના આખા રખડ સમે છે કે અયાજ સાથે
એ જાણ સમાર અને મોઝાથી દગા અને કિનામદમુજ પાસે વીસ હબર સવાર
અને વીસ પાથી દગા

૭૫ સિદ્દી પૃ ૧૮૦ તખાને અકબરી પૃ ૩૧૩ તમકાત કુમરપુર અને વાસરાડા સીને
વારવા એમ સખે છે

૭૬ સિદ્દી પૃ ૧૮૦ ૧૮૧ આ નાની સમાધને તવાગીના મોટુ રવરખ આપે છે સિદ્દી
કદે છે કે રખામુજ સુલ્તરખાન અને મુજાહિદખાનને ખખ મુજ કે મેદિનીરાય
અને જાસડાડાને કામ સમા ૥ મા છે પણ એટુ નદોત પણ તમકાને અકબરી પૃ
૩૧૩મા ૧૦ છે કે અયાજે મુજ તવને સખ્યુ કે વાખાને હવાવ ૧૧ આટલા જમા મોટા
ખખાન મોઝા ૧૧ ૧૧ ૧૧ અને ને માટે જેને એકલો જસ છે એણે નખિયા
૧૧ ૧૧ ૧૧ સ ૬ સુલ્તરખાન મોઝા ૧૧ આજવાડાનામ એણે સાદિયા કોટ સખ્યુ

અને ઘણો મજબૂત હતો. ૭૬ આ લડાઈને વળતે એ મેવાડને તાળે હતો અને એનો રક્ષક અશોકમલ રજપૂત હતો. ૭૭ ગુજરાતના લશ્કરે આ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. મલ્હાગણો મોંગો મંદસોરથી દસ ગાઉ દૂર નાદસા ગામ આગળ પડાવ નાંખી રહ્યો હતો. ખીછ ગાઠ માળવાનો સુલતાન મદમૂદ માહુંથી લશ્કર લઈને આયાજને મળ્યો. ૭૮ ગયસીનનો સરદાર સિલ્હટ્ટી તુંવર અને ખીજા હિંદુ રાજાઓ લશ્કર સાથે રાણુને આવીને મળ્યા. ૭૯ આમ મોટી લડાઈની તૈયારી થઈ રહી હતી. મંદસોરનો કિલ્લો તોડવા માટે મલીક અયાજે સાખાતનો ૮૦ ઉપયોગ પણ કર્યો અને સુરંગો પણ ખોદાવી. સુરંગોમાં દારૂગોળો ભરીને કોટ તોડવા પ્રયત્ન કર્યો. કિલ્લાના લશ્કરે ખીછ દીવાલ ખાંધી કોટનું રક્ષણ કર્યું. પણ કિલ્લો મુસલમાન સેનાના હાથમાં આવ્યો નહિ. ૮૧

ગુજરાતના લશ્કરનો વડો મલીક અયાજ હતો અને કોઈ કારણથી ખીજા અમીરોને એની સાથે સારો ખનાવ નહોતો. ૮૨ આ કારણથી આ લડાઈનું કાંઈ

છે તે ભૂલ છે. આમ આ પ્રસંગમાં સિંદ્દરી અને તખ્તના લખાણમાં થોડો ફરક છે. તખ્તના પૃ. ૩૧૪માં મેદિનીરાયને બદલે કમ્રસેન પુરણિયો હતો એમ લખે છે. વળી વાંસવાડાના રાજાનું નામ ઉદયસિંહ લખે છે અને એને માલનો રાજા કહે છે. ફિરિસ્તા પોલોનો રાજા કહે છે. આ એક ઉપયોગી કલ્પેણ છે. પોલો એ વિજયનગર-ખીજનગરનું નામ છે. વાગડના વાંસવાડા ડુંગરપુર સાથેના આ આખાએ મુલકને માલ, પાલ, વાગડ એવાં નામે આપેલાં છે. આજે પણ વાગડની બીલ અને રજપૂત ગરાસિયાની વસ્તીના ભાગને પાલ કહે છે.

૭૬. આ કિલ્લો સુલતાન હોશંગે ખાઘેલો, એની દીવાલ દસ ગજ પહોળી અને અરધી ઊંચાઈ સંગેખાડેનના પથ્થરથી ખાઘેલી હતી. સિંદ્દરી-પૃ. ૧૮૧.

૭૭. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૬. સિંદ્દરી પૃ. ૧૮૧માં આસૂકમલ લખે છે.

૭૮. તખ્તના અકબરી પૃ. ૩૧૫.

૭૯. સિંદ્દરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૮૧. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૬

૮૦. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૬ અને નોંધ ૨. સાખાત એક કિલ્લો તોડવાનો ટાકેલો રસ્તો છે, સુરંગ નહિ. એનું વર્ણન યુદ્ધ પ્રકરણમાં કરીયું.

૮૧. સિંદ્દરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૮૧. તવારીખો કહે છે કે સુલતાન મહમૂદ સાથે રાયસીનનો સિલાહટ્ટી પુરણિયો એક હજરના લશ્કર સાથે આવતો હતો તેને મેદિનીરાયે હિંદુને મદદ કરવી જોઈએ એમ કહી રાણાના પક્ષમાં લીધો. તખ્તના પૃ. ૩૧૫. સિંદ્દરી ગુ. ભા.માં એક હજરની સંખ્યા લખે છે ત્યારે તખ્તના ભાષાંતરકાર નોંધમાં સિંદ્દરીને નામે એક લાખ લખે છે, જે ભૂલ છે. તે અશક્ય છે. કઈ આવૃત્તિ એ લખતો નથી.

૮૨. તખ્તના અકબરી પૃ. ૩૧૬. સિંદ્દરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૮૧. તખ્તના કહે છે કે કિવામ-ઉલ્લુક રાણાના લશ્કર ઉપર હુમલો કરવા જતો હતો, પણ કદાચ વિજયનો યશ એને મળે એ ખીજે અયાજે એને પાછો જોલાવ્યો. મુખારિઝકુલ્લુક અયાજની રત્ન વગર લડવા ગયો તેને પણ પાછો જોલાવી લીધો.

પરિણામ આપ્યું નહિ મનીક અયાઝે રાણા સાથે મનાદ કરી ૮૩ કિવામકું'મુદ્દક સંગે અમીરો આ મનાદ પમદ ન આવી અને એમણે માળવાના સુલતાન મદમૂ'ને કહ્યું કે અયાઝ ભલે પાડો તથા પણ આપણે તો લડવું હવે મુનતાન મદમૂ'ના પણ મુજગતના મરદારોના આ બનાવગ બેઠા બડાની હિંમત રહી હોતી ૮૪ અયાઝને વડો મેનાધિપતિ ગનારી મુઝફ્ફર પૂરે-પૂરી મત્તા આપી હતી, એટલે રાણા સાથે મંધિ કરી તેમા ખીલ્જી અમીરોનું કામ આપ્યું હિં અને મુજગતી મે ૥ દાપાં જેની પાત્રી ગત માળવાના સુલતાને રાણા પામેથી પોતાના જમી ૥ રહેના છોકગને છોડાવ્યો અને એ પાડો પોતાની ગજધાની તન્ક ગયો મનીક અયાઝ અમદાવાદ ગયો, અને વિજય મેળવ્યા ત્રિ ૥ આ યો ને કા જુથી મુલતાન મુઝફ્ફર એના ઉપર નારાજ થયો, આ એને પાડો મોગર ગવાના કરી દીધો ૮૫

ઐતિહાસિક અને આસ્તૃતિક દષ્ટિએ આ લડાઈની મહત્ત્વની ચર્ચા હવે આ લડાઈમા પ્રાણુ જીવ્યુ આ કોણુ દાર્પુ એ કહેવું મુશ્કેલ છે તવારીખકારોએ આ વર્ણ ૥ એવી બાપામા વખ્યુ છે કે એમાથી મુજગતી સેના ૥ વિજય થયો એમ તો વહી ગદાય એમ નથી જ તવારીખોમા મુલવમાન મૈન્ય અને મુજગત ૥ સુલતાનના જળની મદત્તા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરામા

૮૩ બન્ને તવારીખકારો લખે છે કે રાણાએ નમ્ર ગજ્જમા સુવેડનુ કહેલ મોઝલેલુ સિન્દરી પૂ ૧૮૧મા રાણાએ સુલતાનની નોકરીની ચાનીમા પોતાનુ નામ ઉમેરવા પ્રાર્થના કરી એમ લખે છે તખકાત પૂ ૩૧૬મા રાણો સુલતાનને નકાદાર ગદેસે એમ કહેવડાવ્યુ એવા રાખ્દો છે બન્ને લખે છે કે રાણાએ અકમલગરની લડાઈમા પકડેલા દાપી વોરે પાછા આપવા પણ કહેલુ તખકાત અપટ ગજ્જોમા લખે છે કે આ લડાઈનુ રાન્ય પરિણામ આપ્યુ તેનુ કારણુ અમીરોના કુસપ અને અદેખાઈ હતા અને રાપન દોનામા એમ જ થાય એવુ લખના હતા કમનગીની એ ગજ્જ પણ કહેર છે તે બદુ સુચક છે શ્રી જોઝાઈ રાણાએ સુવેડનુ કહેલ મોઝવાન્યુ એ લખના નથી તવારીખોમા ગજ્જો ભેટા આ આખીરે વાતમા કાઈ ભેદ લાો છે એ આગળ ચર્ચીશુ

૮૪ તખકાને અકબરી પૂ ૩૧૬ સિ દરી પૂ ૧૮૨ મિન્દરી લખ છે કે કિવામકું'મુદ્દક સાથે મમલન કયાં વિના અયાઝે સંધિ કરી તખકાત પૂ ૩૧૭મા લખે છે કે અયાઝે દસ ફોસકુર ખવજપુર પાસે છાવની પાછી દહાની મંચિ કરી અને રાણાના વળેડોન માન ઈનામ આપી પાછા મોકલ્યા

૮૫ સિન્દરી ગુ બા પૂ ૧૮૨ તખકાતે અકબરી પૂ ૩૧૭ શ્રી જોઝાઈ (પ ૩૫૮) તવારીખોની આ વાત માનવા નથી, માળવાના સુલતાને પણ પોતાના જમીન નુસલા ગાદખલાને દડ બગીને છોડાવે એમ માને છે શ્રી જોઝાઈની માન્યતા તવારીખોના દગી ગજ્જો ભેટા કદાચ ખરી દોાય પરંતુ એમણે ખીલ્જી આધાર આપ્યા નથી અને મુજગતની સેના હાગી એમ માને છે

આપ્યો છે; પરંતુ એ વર્ણનની અંદર પણ મલીક અયાજના એક લાખ જેટલા મોટા લશ્કરની નિર્ભયતા અને મલીક અયાજ હાર્યો ન હોય તોપણ દ્રાવી ન શકવાથી પાછો આવ્યો ગયો એટલું તો સિદ્ધ થાય છે. મહાગણો સંઘાગસિદ્ધ પણ મોટો વિજય મેળવી શક્યો હોય એમ જણાતું નથી. ઉદયપુર રાજ્યના ઇતિહાસમાં દિલના સમર્થ ઇતિહાસકાર ઝોરીશર ઓઝા મુસલમાન તવારીખો ઉપરાંત ખીજ આધારોથી પણ વર્ણન કરે છે. ઓઝાજી તો કહે છે કે મલીક અયાજ હાર્યો જ હતો, પરંતુ એને માટે એઓ સગળ આધાર આપતા નથી. અયાજને સુલતાન મુઝફ્ફરે કપડો આપ્યો ને પાંચો દાદ્યો તથા માળવાના સુલતાનને પણ લડવાને યદ્દે રાણા સાથે સંધિ કરી પોતાના જમીન રહેલા પુત્રને છોડાવ્યો એ કારણથી અયાજના લશ્કરની હાર જ થઈ હશે એમ માને છે. માળવાના સુલતાનને પુત્રને દંડ ભરીને છોડાવ્યો હશે એમ એ અનુમાન કરે છે; પરંતુ આ બધું વર્ણન વાચતાં મુસલમાનો ન કાન્યા એટલું તો ચોક્કસ છે અને મહારાણો ગુજરાતના લશ્કરની પાછળ નથી પડ્યો તેમજ એને મોટી ખુવારી પણ નથી કરી શક્યો એ પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. શ્રી. ઓઝા અમીરોના આયુષ્યનાવના કારણે અને સદકારના અભાવને કારણે અયાજ હાર્યો એ વાતના તવારીખોના કથનને પણ મદત્ત નથી આપતા, અને રાણાએ સૂઝેહતું કહેણ મોકલ્યું અને પોતાના પુત્રને ભેટ અને ખંડણી લઈને ગુજરાત મોકલ્યો એ પણ ગાનતા નથી. એમણે પોતાની માન્યતા માટે આધારો આપ્યા નથી. ૮૬

લગભગ બધા તવારીખકારોએ આ લડાઈનું વર્ણન તારીખે બહાદુર-શાહીમાંથી લીધું છે. એના ક્ષેત્રકે પોતે આ સગળે લડાઈઓ અને રાજકીય વિષયોમાં સક્રિય ભાગ લીધો છે. મુઝફ્ફરના પિતાના સમયનો એક મોટો અમીર અને વહરની પદવી સુધી ચડેલો મુહાકિઝખાન એનો દાદો થાય એટલે સામાન્ય ઇતિહાસકાર કરતાં એને અમીરોની રાજખટપટ જણવાના લાગ વધારે મળે એ સંભવિત છે. સિંકંદરીનો લેખક તો વારંવાર બહાદુરશાહીના ક્ષેત્રકને નાગ સાથે આધાર આપે છે અને ઝકરઉલવાલાહનો અરખી ઇતિહાસ પણ એનો જ આધાર લે છે, એટલે રાણાને લલકો પાડવાના અને સુલતાનનું લલકું ન પડવા દેવાના આ બધા ક્ષેત્રકોના પ્રયત્નની અંદરથી પણ સાચી વાત જણાય તો આવે છે: સિંકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે અમીરોના ધારવા પ્રમાણે મદસોરનો કિલ્લો હાથમાં આવ્યો નહિ. એ આગળ લખે છે કે માળવાના મહમૂદ કે કિવામઉલ્મુલકને

૮૬. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૫૮. આ લડાઈને માટે એમણે તવારીખોના જ આધારો આપેલા છે, અન્ય લડાઈઓની પેઠે ખીજ આધારો આપ્યા નથી.

પૂજ્યા વિના જ અયાજે મધિ કરી, ગણાએ એના પુત્રને ડોડચો એ મહેર પાનીથી મહમૂદ પોતાની કબજા બૂલી ગયો, એમ લખી મન વાળે છે ૮૭ તમકાતે અકબરી લખે છે કે અયાજે મહમૂદને કહેવડાવ્યું કે “ગુજરાતના અમીરો લડાઈ ચાલુ રાખવા કહે છે તે કબૂલ રાખના જેવું નથી, કારણ કે જ્યારે હક આગ્રાઈ અને કુમ્પ થાય ત્યારે ડમનગીશીને વીધે કાર્ય મિદ્ધ થવાની આશા જાણતી નથી” ગણાએ મુલેહને માટે એ વાર કહેવડાવ્યું એમ તમકાતના લખાણથી જણાય છે, પણ બધા તવારીખકારો આ વાત લખના છતાં શ્રી ઓઝા આ વાત માન્ય કરતા નથી પરંતુ તખ્તકાતનો લેખક જવાબ નિઝામુદ્દીન લખે છે કે અયાજ રાણાને એક મદદગાર એવો મોકલે કે કે “આ મુલેહથી આપણી વચ્ચે મેં ૧૧ થઈ કે ૮૮ અમીરો ગુજરાતમાં પાઠા આવ્યા તેથી સુનતાનનું દિન ગણ થયું નથી, અને એ બીજી વાર ૧૧ ચડાઈનો વિચાર કરે છે જો એમ થાય તો બન્ને દેશોની પાયમાની થશે” આ લખાણથી એમ સમજાય છે કે ગણાએ મુમતઝાન તવારીખકારો કહે છે એની સલાહ કદાચ ન લીધી હોય અને અયાજે રાણાને ફરીથી મમજાવ્યો હોય મવીક અયાજનું ચરિત્ર આગળ જોયું છે એ ગુજરાત મહત્તાતના એક અગત્યના ગ્રંથ જેવો મોટો અમીર હતો, સોરઠમાં અર્ધસ્વતંત્ર જેવો હતો, એક ઉત્તમ મુત્તમ્મી હતો, જમીન આે મમુદ્ર બન્ને ઉપર એની સત્તા હતી, ૮૯ એટલે અયાજ પાઠા આવ્યો એમાં કાંઈ મહત્વની ઘટના રહી છે એમ કદાચ નિના રહ્યું ૧૧ કદાચ અયાજે આખા હિંદમાં ચાલી ગઈવા રાજદારી આદેશનોનો ખ્યાન ગણાને આપ્યો હોય અને વાયવ્ય મરહૂમ તરફથી નિદેશી ચાલનો બન સમજાવ્યો હોય તે સાથે ગણાએ, જો ગુજરાત અને માળવા ૧૧ લશ્કરો દાર્યા જ હોય તો એ બન્ને પ્રાંતો ઉપર વિજય કરવાનો બીજો લાગ જોયો એ પણ એક મહત્વનો અને વિચારવાલાયક પ્રશ્ન છે રાજદારી દૃષ્ટિએ ગણાના કાર્યો અને ઉત્તા ડાલ્યા ન કહેવાય એના હતા તે ઉપર જોયું છે

૮૭ તવારીખાએ દબી લખાણ આ લડાઈમાં કરેલ છે છતાં અમીરોની અદેખાઈ અને અલખનાવની વાત ઓઝાજી કહે છે તેમ છેક કાઠી નાખવા જેવી મન લાગતી નથી, જોકે તવારીખાએ એને જેટલું મહત્વ આપ્યું છે તેટલું આપવા જેવું નથી

૮૮ તખ્તકાતે અકબરી પૃ ૩૧૭

૮૯ મવીક અયાજ રાજ્યનો સ્વતંત્ર હતો એમ તખ્તકાતે અકબરી પૃ ૩૧૮માં ૨૫૪ રાખેલા લખે છે અને આ લડાઈને બીજો વર્ષ અયાજનું અવસાન થાય છે તે સાબળી મુવતાનને બદલે ૫ થાય છે એમ લખે છે સિકંદરી પૃ ૧૮૩માં લખે છે કે અયાજનું મરણ સાબળી સુલતાન બાદશાહે રાણા સાયના યુદ્ધમાં એ મરાયો હોત તો ધમન ખાતર દેહ આપનારો ગણાત આ રાખે દબી જણાય છે તખ્તકાતનું લખાણ માનવા જેવું છે છતાં તવારીખાએ મનમનામણા તો બદલે કદા દેખાય છે

વિચિત્ર બનાવ બની ગયો. રાણાના ભત્રીજાએ બહાદુરખાનને પોતાને ઘેર નાચગાનની મજલિસમાં નોતર્યો. ત્યાં બહાદુરખાન એક ઘણી જ સ્વરૂપવાન નાચનારીને જોઈ તેના તરફ આકર્ષાયો. એ જોઈ રાણાના ભત્રીજાએ બહાદુરને કહ્યું કે “તમે જાણો છો કે આ કોણ છે? એ અદમદનગર (દિમતનગર)ના કાછની પુત્રી છે. રાણાએ અદમદનગર લૂંટ્યું ત્યારે હું કાછને ઘેર ગયો હતો અને કાછને મારી એની આ કન્યાને લઈ આવ્યો. એના ઘરની બીજી સ્ત્રીઓને બીજા રજપૂતોએ વધેલી લીધી.” આ સાંભળી ગુજરાતના શાહજહાને ઘણું ખરાબ લાગ્યું અને એણે તરવાર ખેંચીને રાણાના ભત્રીજાના બે હુકડા કરી નાંખ્યા. આ જોઈને આસપાસ ઊભેલા રજપૂતોએ બહાદુરશાહને દાર કરવા તરવારો કાઢી, પરંતુ એ જ વખતે રાણાની માતા જે બહાદુરને પોતાના છોકરા જેવો ગણતી હતી, તે હાથમાં કટાર લઈને આવી અને ખોડી કે “જો બહાદુરનો વાળ વાંકો થયે તો હું કટાર ખાઈને દેહત્યાગ કરીશ.”^{૬૫} આ રાજમાતા ઝાલાવાડમાં ઇગવદના રાજાની પુત્રી થતી હતી.^{૬૬} માતાનું વચન સાંભળી રાણો સાંગો પણ વચ્ચે પડ્યો અને કહ્યું કે આમાં મારા ભત્રીજાનો દોષ હતો. જો શાહજહાનએ આમ ન કર્યું હોત તો હું પોતે એને સગ્ન કરત.^{૬૭} આ બનાવ પછી બહાદુરખાન મેવાત ગયો અને ત્યાંના સરદાર હસનખાને એનો સત્કાર કરી ગુજરાત છતવા માટે લશ્કરી મદદ આપવાનું પણ કહ્યું, પરંતુ પિતાની સામે લડવાની બહાદુરે ના પાડી. મેવાતથી બહાદુર દિલ્હી ગયો અને ત્યાં સુલતાન હયાહીમ શોહીએ પણ એનો સારો સત્કાર કર્યો.^{૬૮}

શાહજહાન બહાદુરખાન દિલ્હીમાં લોકપ્રિય થાય છે

આ વખતે દિલ્હીનો સુલતાન આદશાહ આખર સાથે પાણીપતના યુદ્ધ-ક્ષેત્રમાં લડાઈ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. એક દિવસ મોગલ અને (પૃ. ૨૭૭)માં સિકંદરીની બીજી નકલમાં પાલ શબ્દ છે એમ લખે છે. આ વાત આગળ જોઈ ગયા તેમ ગુજરાતની ભૂગોળ માટે બહુ મહત્વની છે. એલી નોંધમાં કહે છે કે આ પાલ શબ્દ વિજયનગર, ઈંગરપુર, વાંસવાડા વગેરે જેને વાગડ કહીએ છીએ તેનાં નાનાં રજપૂત રાજ્યોને પાલ એવું સામાન્ય નામ આપેલું છે. આ વાત આજે પણ ખરી છે. ૬૫. આ હકીકત સિકંદરીમાં વિગતથી લખેલી છે: ગુ. ભા. પૃ. ૨૧૬-૧૮. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૬૧-૬૩.

૬૬. ઉદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૬૨

૬૭. સિકંદરી પૃ. ૨૧૮. તખકાતે આ વાત નોંધી નથી.

૬૮. સિકંદરી પૃ. ૧૮૪, ઉદયપુરરાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૬૩. તખકાતે અકબરી પૃ. ૩૨૧. તખકાત કહે છે કે બહાદુરે રાણાની મહેમાનગીરીની આદરથી ના પાડી અને ખવાન મુહિમુદીનની કબરની યાત્રાએ ગયો.

ઈસાદીમ સોદીની વઝરી દુકડીઓ વચ્ચે અયકામણ ચર્ચ એમા ગદાદુરે પોતાના માણસો લઈ લડાઈ કરી અને કેટલા મોગતોને મારી નાખીને ઈસાદીમના પકડાયેલા કેનીઓને ડોડાવ્યા દિલ્હી ॥ અમીરો ઈસાદીમ સોદીથી કટાળી ગયા હતા, એટલે જલદાદુરના આ શૌર્ય અને એના સ્વભાવથી એ ની શ્રેષ્ઠપ્રિયતા દિલ્હીમા વધી હતી આ કા છુટી કેટલાક અમીરોએ ઈસાદીમને હુદાદી મદાદુરને બા-શાદ મનાવવાની ઇજા કરી ૧૯ આમા જલદાદુરની કાઠ ઇજા કે ખટખટ જેવું તુ નહિ, પરંતુ ઈસાદીમ સોદીને જલદાદુર હિંમત વહેમ પડ્યો અને ઈર્ષા હિંમત થઈ જલદાદુરે આ વાત જાણી ત્યારે એ નાના-થયો આ નેનપુરના અમીરોએ એનો મતકાઠ કરવાનું કહેણ મોકલ્યું એટલે એ નેનપુર ગયો ૧૦૦ ત્યાં એને પોતાના પિતા ગુજરાતના મુનતાન મુઝ-ફરશાદના અવમાનના મમાયાર મળ્યા તારીખે જલદાદુરનાકીતો શેખક હશે કે મુનતાન મુઝફ્ફરો શાદમરો જલદાદુર અમતોપથી રિમાઈ ગાથો ગયો ૮ એવી ન્યાયે ખચ પડી ત્યારે એણે વઝીર ખુવાવખાન પામે એને પત્ર લખાવ્યો કે મિહરખાન જેટની જ જગીર તો પણ આપવામા આવશે માટે તારે પાડા ફરુ ખુવાવખાને મુનતાને મમાયાર કલ્યા કે જલદાદુરખાન વાગડથી ચાલ્યો ગયો છે અને દિલ્હીમા ઈસાદીમ સોદી પામે ગયો છે આ ખચ માંજળી મુનતાન ખિન્ન થયો ૧૦૧ મીર આમુ તુગળ પોતાની તારીખે ગુજરાતમા નમે છે કે પાણીપતની નડાઈ ૪ ૧૫૨૨મા ચર્ચ ત્યારે જલદાદુર ત્યાં દાખલ દેતો, પણ એણે એમા કાઠ બાગ લીધો નહોતો એ ની અને બાગ મા-શાદ વચ્ચે પત્રવ્યવદાન થયેતો એનો ઉત્તેજ આગળ કરીશુ ૧૦૦

૬૫ તખ્તને અઝગરી, ૫ ૩૨૨ ૨૦ સિદ્દી ગુ બા ૫ ૧૮૪ ૮૫

૧૦૦ તખ્તને અઝગરી, ૫ ૩૨૨ સિદ્દી, ૫ ૧૮૫ અને શ્રદ્ધા સમે છે કે જલદાદુરે આ ખટ પદમા બાગ નહોતો લીધો હતા દિલાલીમને વહેમ પડ્યો હતો દિલ્હીના અમીરો ત્રિ લીમથી ફાગડ થયા હતા

૧૦૧ તખ્તને અઝગરી, ૫ ૩૨૨ તખ્તના બાપાતરકાર સિદ્દીના બેલીફ અમેલ તાજુમામા બેલી તખ્તનાતેના ફલ્સુખ કરીને સમે છે કે મુઝફ્ફર ખલર પડી કે જલદાદુરે મોતરો સાથે લડે છે અને પાણીપત તરફ ગયો છે, ત્યારે મુનતાન દિલ્હીર થતા અને કિને હર લગ્યો કે જલદાદુર આ જલદાદુરની લડાઈમા કલ્યા નજરાતને સરને પદ તખ્ત ના અ પાતનર કહે છે કે તખ્તમા આવુ લખાણ તેમના જેવામા નાખ્યું નથી કલ્યા કોઈ શ્રીષ્ટ નાથ દરો મુઝફ્ફરના સ્વભાવ જેના આ બંધ ખરી લામે છે સિદ્દી ૫ બા ૫ ૧૮૫મા સમે છે કે જલદાદુર ૫ નથી દિલ્હી ના ૩ એમ ખલર મન્થા હતા અને તે માટે જલદાદુરમા લીધો અમાર આરે છે, હતા સમે છે કે નજરાતના નામ શું કહે છે તે આજ નખીમું સિદ્દીની આ મી નખીની છે

૧૦૨ પ્રા મીમીનેરિલેનો દલિલ સ

સિદ્ધિ ગણુની. ૧૦૮ એણે આખું દુરાને શરીર કંદાર થકેલું એની વાત જરા રસમય છે. એક વખતે એનો પિતા સુલતાન મદમુદે બેગડો એક ધાર્મિક મન્ડલીસમાં બેઠો હતો ત્યાં વાત નીકળી કે કયામતને દિવસે સૂર્ય ખૂબ નીચે ઊતરશે અને ગરમીથી વિશ્વ હેરાન થઈ જશે. એ સમયે જેને દુરાને શરીર આખું નિર્દોષે હતો તેની સાત પેઢી ઉપર પરવરદીગારની માત્ર છાયા રહેશે અને બીજા ગણી જશે. આ સાંભળીને મદમુદે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો કે અરે મારા પુત્રોમા એવો કોઈ વિરસો નથી કે પરમેશ્વર તરફથી હું આ રહેમની આશા રાખી શકું. મુઝફ્ફર એ સમયે શાહનશાહ ખલીલખાન કહેવાંતો હતો. એણે સુલતાનની રજા માગી પોતાની બગીચ વડોદરામાં આવીને રાતદિવસ ઉભાગરા કરી એક વર્ષ લગભગમાં આખું દુરાન મોઢે ક્યું; અને બીજે વર્ષે મુઘારક રમજનન મહિનામાં સુલતાનને કશું કે આજ્ઞા કરે તો આખું દુરાને શરીર મોઢે બોલી જઈ. મદમુદે ખુશ થઈ આગ કરવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે ખલીલખાને ગયા વર્ષની વાત યાદ કરી દુરાનનો પાક મોઢેથી બોલી બતાવ્યો. મદમુદેને આથી એટલી બધી ખુશી થઈ કે એણે શાહનશાહે બાગમાં લઈ ખૂબ લાડ કર્યો અને એક મોટો હાલસવ ક્યો, અને એને પોતાના તખ્ત પર બેસાડ્યો. ૧૦૯

કેફી ચીજો તરફ નિરંકાર

કેટલાક ગુણોમાં તો મુઝફ્ફરને મતારાન દુમારપાળ સાથે સરખાવી શકાય. છેક કરનાર તરફ અને કેફી ચીજો તરફ એને ખૂબ જ નિરંકાર હતો. સિંહરી લખે છે કે સુલતાનનો એક પ્રિય ઘોડો માંદો પડ્યો અને કોઈ દવાથી એને સાદું થયું નહિ ત્યારે દવાના એક બાણકારના કહેવાથી ઘોડાને દારૂ પાવામાં આવ્યો. આ વાત સાંભળી સુલતાન એટલો દુઃખી થયો કે જીવ્યો ત્યાંમુધી એ ખાસ પ્રિય ઘોડા ઉપર એણે સવારી કરી નથી. ૧૧૦ એ પોતે પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે એને ઉછેરનાર એની દાદી હંસાબાઈએ એક

૧૦૮. એ જ. કારસી-અરબીમાં અલંકારમય લિપિથી લખાય છે. (Calligraphy). આવા અલંકારો જેને “નાખસી” કહે છે. મુઝફ્ફર આમાં એવો નિષ્ણાત હતો કે પરદેશી એવાં વખાણ કરનારાં એની પાસે આવતાં. ગુજરાતના અરબ ઇતિહાસ જરાઉલ-વાસીહનો લેખક કહે છે કે એ મક્કામાં હતો ત્યારે એણે આ સુલતાનના હસ્તાક્ષરની દુરાનેશરીફની નકલો જોયેલી.

૧૦૯. એ જ પૃ. ૧૮૮-૯૦. એમાં આ વર્ણન લંબાણથી કરેલું છે. મુઝફ્ફરે વડોદરામાં દુરાન મોઢે ક્યું અને અમદાવાદ આવી બોલી બતાવ્યું. એના પિતાએ અમીરો અને લશ્કરને મોટી જિઆફત આપી, કહે છે કે આવી જિઆફત કોઈ સુલતાને આપી નહોતી.

૧૧૦. એ જ પૃ. ૧૯૦.

નાર દાદા ઉપરથી પડી જવાને કા છે એને દાર પાયેતો એનાથી એની તથિયન સુરવાને જલ્લે બનતી મગડી એ પછી એ કા દારને બાકયો નથી દા. ઉપરાંત અશીષ માગમ વગેરે કેશી ચીજોનું પણ નામ માગમતા એ કુખી થતો માગમ જેની કેશી ચીજનું નામ દેતું પડે તો એ ગોમી' એવું મોતનો અને મિલકતો લેખક કહે છે કે એ મમયથી મુજ્જાતના લેખોમા એકલો ગોમી નમ્દ મોલે તો માગમ મમજતી બીજા મુનતો ॥ વખતમા શામદારીની જગ્યા દશે એમ નામે છે તે મુઝફ્ફર ॥ વખતમા તહેલી એમ મમજતય છે ૧૧૧

કથાનું સ્વભાવ

મુનતાનની ક્ષમા અને સાતિ વિરત દત્તી મત્તા રીગોમા તો એની નાતિના દર્શા જ દુર્લભ ગણાય કહે છે કે એના ન્તા ॥ માગમા એક વખતે એક માણસની જૂનથી મગમ પાણીમા એક ઉદ્ધ- ઉકળી ગયો દત્તો મુનતાન નાદવા બેઠો ત્યાર પાછી રડતા ઉદ્ધનું મામ એ ॥ માથા ઉપર પડ્યું દમામ ખાના અંતે આનામચિયાત ખાતામા મો માણસો કામ દત્તા દત્તા નિમાગનો નમય દત્તો એટલે એણે એ વખતે કાર્ન કહ્યું નદિ પડી મુખ્ય માણસોને બોનારી કહ્યું કે હુ તો તમને જવા દઉં છુ, પણ મારા જુવાન પુત્રોની આગળ આવી જુન કરગો તો તમારું હુ થગેર એમ કહેવાન છે કે મનતા ॥ મદાદુરશાદ ॥ દાય ઉપર જ ॥ ત્યારે મગમ પાણી પડતા એણે એ જુન કર ॥ ઉપર ડીકળાણ પાણી રાવેલું અને એને મારી ન મારેના ૧૧૨ એક નમયે મુજ્જફર કુનને મરીંગની કલ કરી ન્થો દત્તો ત્યારે લતીકુચ મુજ્જ મોદા નામનો માણસ ઉઠાડી તગવારે પાળળ પેગ બરી ર્થો દત્તો આગીબુના મેનને લીધે જોમ આવતા ન્તા એના દાયમાથી મુનતાનના ખબા ઉપર પડી મગ અને વખતે વખતે દમ પા ॥ ઉદા પડી તેથી

૧૧૧ એ જ પૃ ૧૯૦ ૧૯૧ અને પૃ ૧૬૪ અમદાવાદમા સારંગપુરન નામ આપનાર મહીક સામંત કિયામદ મુલક છે વઝીરની પત્ની ઉપર દત્તો તે દલાવગ્યામા મુજ્જ ફરગાદ ની આમદારીની જગ્યા ઉપર દત્તો આ અમીર ખાદજદેડા દત્તો બન તુલતાનની અગળ બાબત બજાવતો નદિ, દત્તો આવી વિશ્વાસની મોઢી ઉપર રાખેલા દત્તો એ કદાચ સુલતાનને એર આપે કે કામખુદમાલ કુ જેનો વહેમ પણ દત્તો, ત તો એવું આપેલ પાણી વહેમનિવારણ માટે ફરનેમરીફના અમુક વાકયો બીવી એ પીતો ૫ થી ૭ દાવદવાનું બદાનું કાગી સારો એ જગ્યાએ મોલતાન બરીબન નિમાગતા

૧૧૨ એ જ પૃ ૧૯૫૪૬ ન દવા મારે આતુ મિા ખાદજ વાલણ દત્ત એ મોવપા ૪ છે શિખરી લત છે કે ઉદર માથે પગથી મુજ્જાન મીબ દોગમા પગન નાગા અને નિમ ૪ થી બારડા નરમ કપડો બારેલા

ડાઘા પડ્યા. એ વખતે એ કાઠ બોલ્યો નહિ અને ચાપુથી ડાઘા સાફ કરી મફદો ધસી લખવાનું પૂરું કર્યું. બીજા દરબારીઓ લતીફને મારતા મારતા બહાર લઇ ગયા હતા. હવે એણે એની ખબર પૂછી. એ માણસ આવી ભૂલને લીધે ખૂબ રડતો હતો અને એ જમાનાની રીત પ્રમાણે હાથ કાપી નાખવાની કે હાથીના પગ નીચે કચરવાની શિક્ષાની આજ્ઞા રાખી રહ્યો હતો. સુલતાને માત્ર એટલું જ કહ્યું કે એ મને કદી મોં બતાવે નહિ. એ પછી બધાની વિનંતિથી ‘કેરી ચીઝને ફરીથી અડકીશ નહિ’ એવું વચન લઇ એને ફરી એ જ નોકરી ઉપર રાખ્યો.^{૧૧૩} સુલતાનના આવા નરમ અને દયાળુ સ્વભાવને લીધે તોફાની લોકને શિક્ષાનો ડર ઓછો થઈ ગયો હતો અને દેશમાં ચોરી લૂંટફાટનો ઉપદ્રવ વધ્યો હતો. કેટલાક નોકરો અને અમીરો પણ મર્યાદા રાખતા નહિ. જૂના અમીર મશાક સારંગને આમ છતાં પણ આજ્ઞાદારીની જગ્યા ઉપર રાખ્યો હતો. એક નોકર છોકરાએ સુલતાનની પાઘડીની મસ્કરી પણ કરી હતી.^{૧૧૪} આવા સ્વભાવને લીધે એને લોક દયાળુ કહેતા એટલે એ ‘મુઝફ્ફર હલીમ’ને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

આ સુલતાનને કુમારપાળ જેવો જ પરનારીસહોદર કહી શકાય. બ્યારે માળવા છતીને એણે ત્યાંના સુલતાન મહમૂદને રાજ્ય પાછું આપ્યું ત્યારે એ સુલતાને મુઝફ્ફરની બારે મહેમાનગીરી કરેલી. એના જનાનામાં એ હજાર સુંદર સ્ત્રીઓ હતી. સિક્કદરીનો લેખક કહે છે કે સુંદર વસ્ત્રાલંકાર સજ્જને આ સ્ત્રીઓ સ્વર્ગના મોરની પેઠે હાથમાં રત્નો ભરેલી સુવર્ણની થાળી-ઓ લઇ મુઝફ્ફરનાં ઓવારણાં લેવા નીકળી. સુલતાને એમનું સૌંદર્ય જોઇ માનથી માર્યું નમાવ્યું અને બોલ્યો કે ‘પરસ્ત્રીઓ તરફ નજર કરવી એ પાપ છે.’ માળવાના સુલતાને ઉત્તર દીધો કે “આ બધું આપની માલિકીનું છે અને અમે બધા આપના ગુલામ છીએ એટલે આપ મારા તરફથી આ ભેટનો ઉપભોગ કરો તે હલાલ છે.” મુઝફ્ફરે માળવાના સુલતાનને કહ્યું. આ બધું હું આપને ફરી પાછું અક્ષિત કરું છું. હવે એમને પડદામા પાછા ફરવાનું કહો.” બિતાયેલાંની સાથે ગમે તેવો વર્તીવ કરવાના એ જમાનામાં આવું શીવ દુર્લભ છે.^{૧૧૫}

૧૧૩. એ જ, પૃ. ૧૮૬-૯૭.

૧૧૪. એ જ, પૃ. ૨૦૪. પૃ. ૧૯૭માં સુલતાનની પાઘડી બાંધવાની રીતનું અને છોકરા-એ કરેલી મસ્કરીનું અને એવી બેઅદબી સાલણી અસહ્યુલ્લેહ છોકરાને મારેલા તમાચાનું વર્ણન છે. છોકરાએ સુલ્તા ને વહોરા જેવી પાઘડી છે એમ કહ્યું. તેમાં સુલ્તાની સરખામણી સુલતાનને ગમી, પણ વહોરાની સરખામણી ન ગમી. પાઘડીના આ વર્ણન ઉપરથી કોઈ ચિત્રકાર ગૂજરાતના સુલતાનોની પાઘડીનું ચિત્ર કરી શકે.

૧૧૫. એ જ, પૃ. ૧૭૦-૭૧. તવારીખ કહે છે કે માળવાનો સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન મોલ-

મુઝફ્ફર મોજગોખમા ખીજ સુલતાનો જેવો પૈમાનો ખર્ચ કરતો નહિ એટલે લોકો એને કમૂમ કહેતા મોજગોખમા ખર્ચ જગ્યામા અદમ-શાહનો પુત્ર મુદમ્મશાહ અને મુઝફ્ફરશાહનો પુત્ર મદાદુરશાહ હિંડકે જેવા હતા મુઝફ્ફર ખેગત બો સખાસતમા પૈમો ખર્ચ કરતો જોટા વખાણ કે ભાટ ચારણના વખાણથી કુતાવાનું પણ એને ખર્ચ હોતુ ૧૧૬

અબ્બાસીયુ સુલતાન

આ સુલતાનો આખા જીવમા ઇશ્વરના કાર્ત્તવ્ય પ્રાણીને તામ આપ્યો નથી કે કોઈ તરફ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો. ૧૧૭ મર્વસત્તાધીશમા નફેખાય એનું મૌજન્ય એ મામા હતુ અને સવને એ મા ૧૧૮ જોનાવતો મૈયદ જલાય મુનવર હિંમુક લખે છે કે હું સુલતાનની તહનાતમા હતો અને મેં કોઈને કદી કપકો આપતા જોયા નથી ૧૧૭ એના તન્દ કોઈને અમતોય નહોતો, મૂજરાતમા તો એ અબ્બાસીયુ જેવો હતો એ કહેતો કે "જો હું જમનમા હોઉં તોપણ મને કામ હેગન કચો નહિ, કાણુ કે મેં કોઈને તામ આપ્યો નથી અને હું કોઈને રત્નડીય નહિ" ૧૧૮ એના મમયમા એણે મન્સુ પામેલા ત્રાંશદાગની મિયલત ગલ્પમા પાઠી લીધી નથી એક વાર મહીયુનમુફ્ફે એની જગીરામાથી

રોખ માટે ખૂબ જાણીતો હતો અને એ જમાનામા એશઆરામ અને મોજમા જ્યાં અતિ ઘઈ જાય ત્યારે તેને ગ્યામુદ્દીનની કપમા આપવામા આવતી એને દિલ પીરી થાય એવા સમાચાર ન આપવા એણે પ્રધાનોને હુકમ હતો એક વાર એના કેટલાક જિલ્લા એ બહોલ લોગીના લશ્કરે લૂંટ્યા એ સમાચાર પહોચાડવા માટે અમીરોએ ભાડના ટાળાને અકધાનોનો વેશ પહેરાવી એનું નાટક જરી જનારી સુલતાનને સમાચાર પહોંચાડ્યા કહે છે કે એના જમાનામા એક શહેર જેવી જુની વ્યવસ્થા હતી અને એની જુની કચેરી, જુદો કાજ, જુની પોલીસ અને જુદા અમલદારો હતા અને તે સ્ત્રીઓ જ હતી ગજરાતના સુલતાનોએ આવી મોજ કે હિંડકીગી કરી નથી એ ગજરાતી સ્વભાવ માટે નોધપાત્ર છે અને મુઝફ્ફર ખીજો તો એમા આદર્શ હતો માજવાના આ ગ્યામુદ્દીન સુલતાનનું વર્ણન ફિરિસ્તા વિગતથી આપે છે આ જમાનાના ખતરે પ્રાણુ જુની અને એ મોદી રાખ્યામા થોડે બેસી તીરકામકા લઈ શિકરે જતી, તથા કઈ જાતની કેટલી સ્ત્રીઓ હતી તે વિગતો પણ મળે છે જહાંગીર ખાફગાહ પોતાના આત્મચરિતમા માજવાના આ સુલતાનનો કલ્લેખ કરી એના જમાનામા પત્તર હજાર સ્ત્રીઓ હતી અને એક નાના રાજ્ય જેવો વહીવટ ચાલતો એમ કહે છે પ્રો કોમિસેરિયેટ એમના ૧૭ રાતના ઇતિહાસમા પૃ ૨૮૮ ૮૯મા આ બધું વખાણથી દિતારા આપી વર્ણન કરે છે અને એના સમયેનમા પોર્ટુગીઝની મેનેન્ટરીકમા આપેલો ઇતારો પણ આપે છે પરંતુ ૧૭ રાતના ઇતિહાસ માટે આ બધું ઘિપરો પી લાગતુ નથી એનું વખત માત્ર રસમય છે ૧૧૬ એ જ, પૃ ૧૯૮ અને પૃ ૨૦૧

૧૧૭ એ જ, પૃ ૧૯૩-૯૪

૧૧૮ એ જ, પૃ ૧૮૪

પુષ્કળ પૈસો સુલતાન પાસે વસૂલ કરી મફતો તે એણે વઝીરદારોનાં સગાં વડાવાંઓને પાછો અપાવ્યો. ગુજરાતમાં દેવસ્થાન નિમિત્તની જગીરોને વઝીરદાર ધણા હતા. એક વાર માળવાના સુલતાનના જોવામાં ગુજરાતના વહીવટી ચોપડા આવ્યા ત્યારે ધર્મોદ્ધાર ખર્ચ અને વઝીરદારોને એણે કહેલું કે “આ તો થોડા અને સવાર વગરનું એક લશ્કર છે.” ૧૧૯

વિદ્યાકલાનો શોખ

મુઝફ્ફર વિદ્યાકલા અને લશ્કરી વિદ્યામાં પણ નિપજ્ઞાત હતો. એક વાર મોરહમાં શિકાર ખેલવા જતાં એકથો પડી ગયો ત્યારે રજપૂતોની એક ટોળી-ને એકલે હાથે એણે હરાવેલી. તરવાર ઘણી સારી ફેરવી શકતો અને સારો તીરંદાઝ હતો. ભાલાથી કઠી ઉપાડી શકતો અને મરેજા બકરાની લાશના એક ઝટકે ટુકડા કરી શકતો. ૧૨૦ લાડી કેરવામાં, શિકાર કરવામાં તેમજ કુસ્તી કરવામાં પણ એ ઘણો જ હોશિયાર હતો અને કુસ્તીમાં એ સમયના ઘણા ઉસ્તાદોને હરાવતો. જે હુન્નર એ જોતો તે તુરંત શીખી જતો. કવિઓ અને વિદ્વાનોની સભામાં એ શબ્દની રમત અને ફાજરજવાળી કરી શકતો એવા દાખલા પણ સિકંદરીમાં નોંધેલા છે. અરીથની પ્રશંસામાં લખેલી એક કવિતાને એણે શબ્દચાતુર્યથી ફેરવીને અર્થ ઉલટાવી નાખ્યો હતો. ૧૨૧ સંગીતમાં તો એ ઘણો જ પ્રવીણ હતો અને મોટા ગવૈયાઓની ભૂલ અતાવતો. એનો પોતાનો કંઠ પણ મધુર હતો. દરેક જાતના વાદ્યો ઉપર એનો કાખૂ સારો હતો અને સંગીતના સારા ઉસ્તાદો એના શિષ્ય થવામાં ગર્વ લેતા. એ પોતે પણ ગાયનો બનાવી શકતો હતો. ૧૨૨

સરસ્વતીનું નૃત્ય

સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે એક વાર સુલતાનને સરસ્વતીનું નૃત્ય જોવાની ઇચ્છા થઈ અને એક જલસામાં એણે પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. હિંદુઓનાં પુસ્તકોમાં કહેલું છે કે મધુર કંઠવાળી, દરેક સાજ ઉપર કાખૂ ધરાવનારી, શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પ્રવીણ વ્યક્તિ સરસ્વતી દેવીની કૃપાથી જ થઈ શકે છે. એવી

૧૧૯. એ જ, પૃ. ૧૯૯-૨૦૦. આ વઝીરદાર મુસલમાનો પાસે હશે એમ વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. હિંદુ દેવસ્થાનોની શી સ્થિતિ હતી તે જાણવા મળતું નથી.

૧૨૦. એ જ, પૃ. ૨૦૧-૨૦૨

૧૨૧. એ જ, પૃ. ૨૦૨-૨૦૩

૧૨૨. એ જ, પૃ ૨૦૩. સિકંદરીમાં સુલતાન ક્યા રાજો બનાવી શકતો તેનાં નામો આપ્યાં છે. એ નામ સમજાય તેવાં નથી. અને વખારામાં કંઈ દોહરા પણ લખ્યા છે. એ ઉપરથી સાદાં ગાયનો બનાવી શકતો હશે.

કળાઓમા નિપજાત હોય અને માર્દ્ય તથા લાવણ્યથી ભરેલી હોય એવી સ્ત્રી જ મગ્ગતીનો વેગ મપૂર્ણ રીતે ભજવી શકે ઉમ્તારોએ મુલતાનને ઠલ્યું કે આપના રાજ્યમા વાગવના અપાગાધ છે તે આવા લક્ષણોવાળી છે અને તે સમ્પત્તીનો મ્વાગ ભજવી શકે જલ્દમા માટે જાની તૈયારી કરનાનો હુકમ થયો, પણ મગ્ગતીનું વાદન દમ કચાથી લાવવો' મુલતાને ગદ્ગદના મોનીઓને ખોનાની મોનું અને રત્નો આપીને મારો હમ તૈયા કરવા કહ્યું અને ૭ મહિનામા હમ તૈયા થયો અપાગાધએ મગ્ગતીનો પાદ ભજવી મધુગ ઠે ગીત વાદન કરી મનોહર નૃત્ય કર્યું તવાગીખકાર લખે છે કે આ નૃત્ય એવું તો ઉત્તમ થયું હતું કે ઉસ્તાદો ખરી મરગ્ગતીને જૂની જાય, અને જોનારા પોતાનું જ્ઞાન જૂલો ગયા આકાશની પરીઓ પણ સરસ્વતીનો આ પાદ જુએ તો અમનમ થઇ જાય ૧૨૩ તવારીખના આ વર્ણનો માથે 'શત્રુજયતીર્થોદ્ધાર પ્રગથ નો મુઝફ્ફર માટેનો નીચેનો શ્લોક મધ્ય ભેસે છે અને ટેકો આપે છે ૧૦૪

તતો લક્ષણસાદિત્યજ્યોતિ સર્ગીતશાસ્ત્રવિદ્ ।

જાતારો વિદુષા વીરધ્રીવિરોડમ્મુજપ્પર ॥

પ્રજ્ઞા પ્રજા દ્વાપચ પ્રજા દ્વ પ્રજા લપિ ।

શકન્દરાદય પુનાયમ્પુસ્તમ્ય મૂવિમો ॥ (ઉધામ ૨-શ્લોક ૧૭ ૧૮)

સુલતાન મુઝફ્ફરનો ન્યાય

રાજધર્મનું મોટામા મોટું શુભ ચિહ્ન એ એનો ન્યાય છે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ એના ન્યાય માટે પ્રસિદ્ધ હતો એ રાત્રે વેદ મદવીરો ગહેરની ગનીઓમા ગરીબોની ગિચિતિ જોવા જતો અને ઉમરાવોના કૃત્યો જોવા પણ જાનો નીકળતો કોઈનું દુ ખ જુએ આ એને એ ખરુ લાગે તો ખીજે દિવસે દરબારમા જોતાવી એ માટે યોગ્ય પગલા લઈ દુ ખ દૂર કરતો

ગૂજરાતના અરમી હતિદાસ ઝંઙુહિનવાનાહમા આ સુલતાનના ન્યાયી હૃદયની એક રમમય વાત આપેલી કે એક વખત એક સોનાગર પામેથી બાદગાહે ઘોડા ખરીદ્યા, પણ એના પૈસા આપવા ॥ બાટી રહ્યા હતા મોદાગરે આ માટે યાગાહ મામે અમલવાદના કાજ આગળ દાવો નોંધાવ્યો કાજએ યાચ્યાદને

૧૨૩ એજ, પૃ ૨૦૩-૨૦૪ કહે છે કે અપાગાધ કવિતા રચીને જાવી આ વર્લન સિદ્ધરી મા વિજયતી કહેલું છે સરસ્વતીના વાદન માટે હસ બનાવેલો એમ સિદ્ધરી ૨૫૬ લખે છે અને એ ખરુ પણ છે હતા એના નજરાતી લાપાવરકાર આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી હસ શબ્દ લખી કો સમા એના અર્થ તરીકે મોરલખે છે રવિવર્માએ મોરવાહિની સરસ્વતી ખોટી રીતે ચીતરી એનું એ પરિણામ છે એનું વાદન હસ જ છે, મોર નથી

૧૨૪ જિનવિજયજી સપાદિત શત્રુજયતીર્થોદ્ધાર પ્રગથ

ખૂબ શ્રદ્ધા હતી એટલે રાણી અને સિકંદરની અદેખાઈથી અથવા બહાદુરને ગૂજરાત છોડવું પડેલું તે ઉપર જોઈ ગયા. એમ કહેવાય છે કે બહાદુરખાન ઉપર શેખજીને અભાવ હતો, પરંતુ એ અચપણમાં વટવામાં રહેતો ત્યારે ગરીબ લોકોને હેરાન કરતો અને લોકોની પાછડીઓ ઉછાળી શિકારી ફતરા એમની પાછળ છોડતો. એક વખત એક માણસ પાછળ એણે ફતરા છોડ્યા અને એ માણસ એક ઘરમાં સંતાયો ત્યારે મરણથી બચ્યો. એણે શાહ શેખજીને જઈ આ બાબતની ફરિયાદ કરી ત્યારે શેખજી કચવાઈને મોલી બેઠ્યા કે “ખિસ-કાલી ખાનાર ફિરંગી ફતરાઓ આ પ્રમાણે એના હુકમ કરી નાંખશે અને એમનાથી એની પડતી આવશે.” ૧૨૯ વર્ષી બહાદુરખાન ગૂજરાતની ગાંધી અને સિકંદરખાનની ઈર્ષ્યા બાબત ફરિયાદ કરતો ત્યારે ગૂજરાતનો આદેશાલ એ થશે એમ શેખજીએ કહ્યું. તે વખતે ચિત્તોડ ઉપરના ગુરસાને લીધે એણે ચિત્તોડ છોડવાના આશીર્વાદ માટે હા પકડી. શાહ શેખજી બોલ્યો કે “ભલે તું ચિત્તોડ ઉપર વિજય તો મેળવીશ, પણ એ વિજય તારી પડતીનું કારણ બનશે.” એ જ વખતે શાહે બહાદુરને કહી દીધું કે મારી ને તારી વચ્ચે આ છેલ્લી મુલાકાત છે. શાહ શેખજીની આ બધી ભવિષ્યવાણી ખરી પડી. ૧૩૦ હિ. સ. ૯૩૧ (ખ. સ. ૧૫૨૪)માં ૭૫ વર્ષની ઉંમરે શાહ શેખજી અવસાન પામ્યા. ૧૩૧

સુલતાન મુઝફ્ફરના વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર્યનું સંખ્યાલ સિકંદરીમાં ઘણું જ વિગતથી કરેલું છે અને અહીં એનો ટૂંકો સાર લતા પણ વિસ્તાર થઈ ગયો છે. અહીં વર્ણવેલા કેટલાક બનાવો આજે વિજ્ઞાનના જમાનામાં જડ ઇતિ-

૧૨૯. એ જ, પૃ. ૨૧૪-૨૧૫માં બહાદુરશાહ માટે શાહશેખજીને પ્રેમ છતાં એનાં અવિચારી તોફાનો અને ગરીબોની રક્ત માટે એમને ગુસ્સો આવેલો અને શાહજહાને શાપ દીધેલો. આ શબ્દો ગુ. ભા. પૃ. ૨૧૫માં છે.

૧૩૦. એ જ, પૃ. ૨૧૬. સિકંદરી લખે છે કે બહાદુરે જ્યારે ચિત્તોડના વિજય માટે આશીર્વાદની માગણી કરી ત્યારે શાહ શેખજી ધ્યાનસ્થ થઈ બેઠો વિચારમાં પડ્યા ને બોલ્યા નહિ. બહાદુરે આ માટે ત્રણવાર માગણી કરી ત્યારે એમણે ઉપર મુજબ જવાબ આપેલો. ચિત્તોડ ઉપર બહાદુરને એટલો રાજ લગાવેલો કે પોતાના રાજ્યની પડતી ચિત્તોડના વિજયથી થાય તો પણ એ વાત સો વખત કબૂલ છે એમ એણે કહેલું. અને કદાચ એવા જવાબથી કચવાઈને હઝરતે કહ્યું કે નસીબ કોઈ ફેરવી નહિ શકે અને આ એની છેલ્લી મુલાકાત છે. સિકંદરીના અંગ્રેજ તરજુમા (બેલી પૃ. ૩૦૪)માં અહીં જરા ફેર છે. એમાં ફિરંગી ફતરા એને ફાડી નાંખશે એમ લખ્યું છે. વળી પોતાનો ભાઈ સિકંદર એને મારી નાંખવાની ખટપટમાં છે એમ એણે સુલતાનને કહ્યું અને સુલતાને એને સતાવાનું અને નસીબમાં હશે એને ગાદી મળશે એમ કહ્યું, વગેરે વાત એણે શાહ શેખજીને કહી એમ લખે છે. વળી શાહે પોતાના પુત્ર શાહ બહાદુરની સંભાળ રાખવા બહાદુરને કહ્યું.

૧૩૧. સિકંદરી, પૃ. ૨૧૭

હામની દષ્ટિએ કોઈને કનય અર્થ વિનાના વાગે, ખતુ જે જમાનાનો આ
ઇતિહાસ જે એ જમાનાના મમાજનો રહ્યો મોગે ભાગ આવી ગાજતોમા
ત્રદા ધનવતો હતો, એટલું જ નહિ, પણ આજના ડડક બુદ્ધિવાદ અને નિહા
ના મમયમા પણ મતોની વચનસિદ્ધિના ઉદાહરણો દેખાય છે આ વાણી નાર
વિના। એનો ઉદ્દેશ કરી શક્યુ નથી એટલે આજથી ચાન્સો વધ પડેના।।
સમયમા આ રીજોનોનું સામ્પ્રતિક દષ્ટિએ મદ્દરન ગણી શકાય ૧૩૦

સુઝરૂફર બીબતના મમયમા હિંદુઓ

આ બના સુનતાન।। સમયમા હિંદુઓ।। મોટા મમાજની ટ્રેની ગિયતિ
દતી તે બાગન તસારીખકરો મૌન મેવે છે હિંદુઓને ધાર્મિક ગાગતોમા
ઉત્તેજ। નહિ મળતુ હોય એમ લાગે છે, પરતુ હિંદુઓના બહુ મોટા મમાજની
કના અને મન્દિરો।। ઉપર ગભ્યકતાની મત્તા હોવા છતા પણ પ્રજના જે થોડુ
ગાયા નિના ગદી મનાતુ નથી અને ત્યારે રાજ્યમ્તા સુઝરૂફર જેવો મન્દારી
કાનિનામ કહે છે તેમ, ભીમશ્યુથી અદમ્ય નહિ પણ કાત મુશ્યુથી અભિગમ્ય
ખગે એવો હોય ત્યારે હિંદુ પ્રજને કુ ખ પડ્યુ હોય એમ મા લાવો ડારણ
નથી તસારીખો લખ।।ગ કેટલાક લેખકો કોમી મા।મ ધરાવતા હોવાથી એની
વાતનો નિર્દેશ કરના નથી મનીઠ ગોળી જેવો બ્રાહ્મણ પ્રજાન મત્તા ઉપર
હોય અને સગ્ગવતીના નૃત્ય જેવા દાખતા નોધાયેવા હોય ત્યા હિંદુઓ
ત્રામ પડ્યો હોય એમ કેમ કહી શકાય? ધર્મ મિત્રાય વેપાર અને વ્યવહાર ની
બીજી ગાગતોમા તો આ પ્રસને મમયે હતો જ નહિ

સુનતાન સુઝરૂફરનું અવસાન પણ એના માધુ જેવા ગાગિયો ગાન
એની ગીતે થયુ છે ઇ મ ૧૫૨૭મા દુકાગને વીધે વન્મા મા એણે પ્રાર્થના
કરી જે મુખાગ થયો ત્યા થી એ ની તમિયન તથા આપાનેગ્યી એ પોતા ની,
શાદાનદો દતો તેમમય ની, જાગી અને પ્રિયથથળ દોનતા મા વડો ન આવ્યો
એને હવે મગણ ની આમાદી થમ મર્મ હતી એ વડોગને વડી મનામ
કરી ધીમી કૃએ અમદાવાદ આન્સો અને મન્મેજમા પોતા।। પિતા મદમદ
મગડા ની કગરની મુનાકાત ની છન્ડાથી કાકગિયા તજાન પાસે।। નટામજા।।
મહનમા નિવાસ કયો કાકગિયુ અને આ મહન પણ અમદાવાદમા એ।।

૧૩૨ આ જનના બનાવોની નોંધ જે જમાનાનો ઇતિહાસ દોમ તેને દષ્ટિમા લેતા
સામ્પ્રતિક મદ્દરની છે એમ મારું માનતુ છે એ વાત કદાચ મેઇને આ ની રુએ, પરન્તુ
આ જનના અનુભવોની ચર્ચા અહીં અગ્યાને છે

પ્રિયસ્થાન હતાં. ૧૩૩ હવે રોજ એના શરીરમાં વધારે નળખાઇ આવવા લાગી, અને ખોરાક લઇ ન શકવાથી અશક્તિ ખૂબ વધી. પોતાના પુત્રાને બોલાવી શિખામણ દીધી અને પાટવી સિંહદરબાનને તેના ભાઈઓ તરફ સંદેશ્યના રાખવા કહ્યું. ૧૩૪ અવસાનના એક બે દિવસ અગાઉ શક્તિ ન હોવાથી પાટળીમાં બેસીને એણે પોતાના પ્રિય ઘોડાની અને રાજ્યના અર્ધા ખાતાના માણસોની પણ છેલ્લી મુલાકાત લીધી અને બધાની માફી માગી. બધાએ અશ્રુથી ભરેલી આંખે સુલતાનને નમન કરી માફી આપી. જનનાખાનામાં પણ એણે બધાંની રજા માગી. ૧૩૫ રાવનગૃહમાં જઈ એણે દરબારના તખ્ત ઉપરની ગાદી મંગાવી સુવાના પલંગ ઉપર મૂકી અને તખ્ત હવે એના પુત્રનું છે એમ કહ્યું. પછી નિગાજનો સમય થયો છે કે નહિ એમ હમ્દરિયાને પૂછ્યું અને જુમ્હાની યાંગ સાંભળી ત્યારે પોતાનામાં મરિજાહમાં જવાની શક્તિ ન હોવાથી નોંધેને નિગાજ માટે મોકલી દીધા. થોડી વાર પછી પોતાના હાથ પગ ઘોષ નિગાજ પહોં એણે પોતાના પાપ માટે નમ્રતાથી પરવરદિગારની માફી માગીને પલંગ ઉપર સૂઈ રહ્યો. ત્રણ વાર પવિત્ર કલમા ભણીને એ અનંત ધામમાં ગયો. ઈ. સ. ૧૫૨૬ના જમાદીકિલ અવસાની થી છ તારીખે-એપ્રિલ માસમાં શુક્રવારે એક મંત પુરુષની પેઢે એણે દેહ છોડ્યો. ગૂજરાતના આ સર્વથી સંસ્કારી આદર્શાદને સરખેજમાં પ્રસિદ્ધ મંત અદમદ ખંડુની દરગાહની સામે યાંધેલી એના પિતાની કબરની જોડે દફન કરવામાં આવ્યો. ૧૩૬

સુલતાનનું કુટુંબ

સુલતાન મુઝફ્ફરને આઠ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ હતાં. એમાં એની પટરાણી થીથી રાણીને ત્રણ સંતાન હતાં. એ સિધના જામની પુત્રી હતી. મોટા પુત્ર સિંહદરબાન એના પછી ગૂજરાતની ગાદીએ આવ્યો. એની એક પુત્રી રાને રૂકૈયા ખાનદેશના આદિલખાન ફારૂકીને પરણી હતી અને થીજ રાને આયેશા સિધના શાહખાનને પરણી હતી. આ થીથી રાણીની સત્તા મહેલ તથા રાજ્યમાં ઘણી હતી અને લશ્કરમાં પણ એનું ઘણું માન હતું. સરકારી

૧૩૩. સિંહદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૮૬-૮૭. તખ્તકાતે અકબરીમાં આ ઉલ્લેખ છે, પરંતુ વિગતવાર વર્ણન નથી.

૧૩૪. એ જ, પૃ. ૧૮૭. તખ્તકાતમાં ભાઈઓને સલાહ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે, થીજ વિગત નથી.

૧૩૫. એ જ, પૃ. ૧૮૭. તખ્તકાતે અકબરીમાં જનનાખાનાની છેલ્લી મુલાકાતનો માત્ર ઉલ્લેખ છે. (પૃ. ૩૨૩)

૧૩૬. સિંહદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૮૭. આ વિગત માત્ર સિંહદરીમાં છે.

તિજેગીમાથી એની તહેનાતના માત હજર માણમેને પગાર મળતો હતો એ આગ્રહી, ચતુર, ઓ બુદ્ધિશાળી હતી એનું મળુ ઈ મ ૧૫૦૪મ થયુ ત્યાં મુઝફ્ફરને આરાત લાગ્યો હતો એને કાકરિયાની પામે યટામડળના મહેલની નજીકના સુલતાનની માની કમ માથે દફન કરવામા આવી ૧૩૭ બદાહુરખાનની માનુ નામ વફ્રીમાઇ હતુ અને ગોદિવ ગજપૂત કુળની હતી લતીફખા ૧ રાણા મહીપત ૧ પુત્રી ગજમાઇનો પુત્ર હતો આદખાન, નમીરખાન, ઈબ્રાહીમખાન ઓ બીજા જે શાહજહાંએ શુલામ કન્યાઓના પુત્રો હતા ૧૩૮ લતીફખાનની મા ગજમાઈ સુનતા ના મરણ પરી ૬૫ વર્ષ ૭વી ઓ એને ૧૬૫૦મા મરજેખા રાણીઓના રાજમા દફન કરવામા આવી ૧૩૯

સુનતા ૧ મુઝફ્ફરશાહના દૂકા ગળ્યમા મોટા અમીરો હતા, પત્તુ એમાના કટલાક એના પિતાના મમયથી ચાનુ દતા અને કેટલાક એ ૥ પુત્રના અમલ સુધી ચાનુ ન્વા હતા એમા મઝીદ ગોખી નામે હિંદુ પ્રધાનની ખામ નોંધ લેવા જેવી છે એનો મમલ પોર્ટુગીઝો માથે મારો હોનાથી એના ખામ પ્રરણુમા એનું વર્ણન કરીશુ મધીક અધાઝનું વર્ણન આગળ કરી ગયા છીએ ઓ પોર્ટુગીઝો સાથેનો એનો મમલ હવે પરી જોઈશુ એનું મળુ મેરાડ માથેની લગાઇ પછી ઈ સ ૧૫૦૦મા થયુ અને મૌરાજૂમા લીનામા એને દફન કરવામા આવ્યો ૧૪૦ બીને એક અમીર ગીબી ગણીની મહેંગાનીથી આગળ આવ્યો હતો અને એ એનો ગુનામ હતો, ઓ ગણીને એના ઉપર એટલો ખો ખાવ હતો કે એ એને પોતા ૥ કોકન જેવો ગણતી આ કારણથી એનું નામ ખુન-દમ હતુ છતા એને ઈમાઉદ્દીનુ કિતામ મળ્યો હતો અને દેખાવમા પાણુ એ મુદ્દો હતો સુલતાન સિદ્દી ૥ અમનમા એની મતા ખૂન વધી ગઇ હતી એનું વર્ણન આગળ કરીશુ ૧૪૨

૧૩૭ એ ૪, પ ૨૧૧ સિદ્દી કહે છે કે એની અને સુલતાનની માની કમગે ઘડોમડળ ના મહેલ પામે હતી. આ મહેલની જગ્યા સુથમામ દોન આજે ફાણીનીમડા મામ કહે છે ત્યા હતી અને કાકરિયાની નજીક હતી આ કબરોનો આજે પત્તો લાગતો નથી, મહેલનુ પણ નામનિગાન નથી સિદ્દીના લેખે એને પડની સ્થિતિમા જોડેડો

૧૩૮ એ ૪, પ ૨૧૧

૧૩૮ પ્રો કોમિસેરિયેટનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ, પ ૨૬૦

૧૬૦ સિદ્દી, પ ૧૮૩ એની પદવી એના મોટા પુત્ર ઇસહાકને મળી ગુજરાતના અરબી ઇતિહાસ લા ૧ પ ૧૧૬મા લખે છે કે અયાઝ બદામડમા ગુજગી ગયો, ડીનામા દફન થયો

૧૪૧ સિદ્દી એને બીબી રાણીનો ખરી-લો શુલામ કહે છે, પત્તુ ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ, લા ૧, પ ૧૩૪ ઉપર મુજબ વર્ણન છે કે એમા કહે છે મારુનો કિલ્લો

સુવ્રતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યું હતું, પરંતુ એના દૃઢા અમલનો મોટો ભાગ આંખાનંદમાં ગયા હોવાથી એ બંધી પ્રવૃત્તિ ત્યાં વધી દશે એમ લાગે છે. અમદાવાદમાં એના સમયની શરૂઆતમાં એની સાવકી મા રાણી સયરાઇની સુંદર મસ્જિદ આરતોડિયા ચક્રામાં બંધાય છે. આ રાણીનાં બુદ્ધ બુદ્ધાં નામો કહેવાય છે અને સિપ્રી નામ લોકોમાં વધારે જાણીતું છે છતાં પણ લેખમાં ‘અરુ’ નામ મળ્યું છે. ૧૪૨ મસ્જિદ પ્રમાણમાં ઘણી નાની છે અને ધાંબલા તથા પાટણની દિંદુ રીત પ્રમાણે બાંધેલી છે. એના મિનારા બે છેડા ઉપર ફરેલા છે અને મસ્જિદના કદના પ્રમાણમાં ફરેલા હોવાથી પાતળા છે એટલે એમાં ઉપર ચડવાની સીડી નથી. આ રીતે આ મસ્જિદ કદમાં મુલાદિજાનની મસ્જિદ જેવડી હોવા છતાં બાંધકામમાં જુદી પડે છે. બંનેમાં કાતરણી સારી છે, પરંતુ મુલાદિજાનની મસ્જિદમાં મિનારા પ્રમાણમાં જડા છે જ્યારે સિપ્રીમાં પ્રમાણસર હોવાથી સારા લાગે છે. ઝરૂખા પણ ઉત્તમ કારીગરીવાળા છે, કાંગરામાં પણ ઝીણી કાતરણી ફરેલી છે. મસ્જિદની સામે જ રાણીનો રોજને છે અને ઉત્તમ કારીગરીવાળી જાળીઓ અને કકેરાથી બંધ કરીને ઉપર ઊંચો ઘુંગટ લીધેલો છે. મસ્જિદની નાજુકતા આગળ રોજને જરા મોટો અને જડો લાગે છે.

મસ્જિદમાં લેખ છે એમાં “મહમૂદશાના પુત્ર મુઝફ્ફરશાહના રાજ્યસમયમાં મહમૂદશાહના પુત્ર અબુબકરખાનની માતા રાણી સયરાઇએ રાજ્યના એક વર્ષમાં બિજરી ઇ. સ. ૧૫૧૪માં બાંધી” એમ લખ્યું છે.

આ મસ્જિદ એની સુંદરતા અને નાજુકતાને માટે સ્થાપત્યના પ્રસિદ્ધ કલાવિવેચકોમાં ખૂબ જ પંકાયેલી છે. સ્થાપત્યનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસલેખક ફર્ગ્યુસન કહે છે કે આ મસ્જિદના દરેક ભાગની એકબીજા સાથે સમતા અને સમાનતા, તથા કાતરણીની મેળવણી મન ઉપર એવી અસર કરે છે કે પૂર્વ કે પશ્ચિમની દુનિયામાં આવું સંપૂર્ણ અને સર્વાંગસુંદર મકાન બીજે મળવું મુશ્કેલ છે. આ મસ્જિદ ખૂબ નાની છે, છતાં એ અમદાવાદનું રત્ન છે, અને દુનિયામાં એક ઉત્તમ નમૂનો ગણી શકાય એવી છે. ૧૪૩ ગોથિક મંદિરો

હોળીને દહાડે છાપો મારી સર કરવાનું (ઉપર જોયું તેમ) આ અમીરને હઝરત ખીજરે કોઈ અજણ્યાને રૂપે આવીને કહેલું.

૧૪૨. આ કોઈ હિંદુ નામ અને શબ્દોનું મુસલમાની રૂપ તો નહિ હોય!

૧૪૩. સર જૉન માર્શલ, કેમ્બ્રિજ હિ. ઇ. ભાગ ૩૦. East or west it would be difficult to single out a building in which the darts are more harmoniously blended or in which, balance, symanetry and decora-

પશ્ચિમમાં ધણી બધી જોવા મળે છે, પરંતુ એમાં આવી મનોમુદ્રતા નથી દેખાતી મને. માર્શલ જે શૂરાતની મસ્જિદની રીકા ૬૬૬ રીતે કરે છે અને તેમાં પણ ગિનાગની રચનાને મારી દેતા નથી એ પણ આ મસ્જિદ માટે કાર્યુમન ॥ મતને મળતા થાય છે આ મસ્જિદને મસ્જિદ-નગીના પણ કહે છે ૧૪૪

સુલતાન મુઝફ્ફર અને એના પુત્ર બડાફરશાહ ॥ મમયમાં ગાધમ અમદાવાદમાં ખામ વધ્યા હોય એમ લાગતું નથી આપાનેર ઝડપથી વધતું જતું હતું અને રાજધાનીનું ॥ ગર ન્યુ હતું એટલે ત્યાં આ મમયમાં મમનો ખૂબ થયા હશે, પરંતુ એ આજે જમવધી ધેનવધુ ૫૬૫ ૩ અને ત્યાં વધારે મશાધન થાય તો પણ મળી આવે એવો મમય છે ત્યાં એક મુન્નર મળે છે તેના ધાબતાની ક્રાંતગણી પણ જ લેવા પ્રકાર ॥ છે અને એ રાતે આ એ મુન્નરોના મમયમાં જ મધાયો હશે એમ લાગે ૩ ૧૪૫ આપાનેરમાં આ મમયનો ૧ ૫ ૧૫૨૪નો એક લેખ એક મસ્જિદમાં છે એમાં મુઝફ્ફરશાહ ॥ મમયમાં હિજરી ૯૦૦માં અદમખાને મસ્જિદ બાંધી એવો ઉલ્લેખ છે ૧૪૬

tive rhythm combine to produce a more perfect effect ફરુસન કહે છે કે 'It may be considered a gem of Ahmedabad, and in its class, as one of the most exquisite buildings in the world'

૧૪૪ શૂરાતનું પાટનગર અમદાવાદ એમાં આનું વધુન અને અભિપ્રાયો આપેલા છે ૫ ૬૨૩-૨૫ ફરુસન પશ્ચિમના મોટા મકાનો સાથે સરખામણી કરતા લખે છે કે પારથનોન અગર તો મોટા ગોથિક દેવળો સાથે સરખામણી કરવી એ અનુગત છે પરંતુ "It is architecturally a more perfect building than Erechtheion at Athense and though we have some Gothic Chapals of great beauty, there probably, is not one that would not look coarse and plain if placed side by side with this Mosque ઇડિયન આર્ટ જર્નલમાં જોન ગ્રીફીથ પણ આ મસ્જિદનું વર્ણન ૪૯માં કરેલું છે ગર સગીમાં આ મસ્જિદમાં એક સુલતાનીએ ઘર કરી ચૂનો કરેલો અને ૧૫૫૨ કચેલી તે પછી ૧૮૭૧માં મિ બેરેટ્ટે ૩ ૩૦-૦-૦ ખર્ચાને એની મરામત કરાવેલી

૧૪૫ આ નાનો પણ ખૂબ જ મુદ્ર કારીગરીવાળો રોએ કદાચ બડાફરશાહના રાજ્યમાં પણ બનાવ્યો હોય એનું વર્ણન આગળ કીધું

૧૪૬ મે કોમિસરિયેટનો ઇતિહાસ, પરંતુ લેખમાં મુઝફ્ફરના નામ સિવાય ખીણ કાંઈ મહત્વ નથી

પ્રકરણ એકત્રીસમું

ગૂજરાત સદતનત અને ફિરંગીઓ

સુલતાન મુઝફ્ફર ખાન

સામાન્ય રીતે યુરોપના લોકોને ફિરંગીઓ કહેવામાં આવે છે. એ લોકોના વહાણો બધા મહાસાગરોમાં ધૂમતા, પરંતુ પંદરમી સદી સુધી આપણા અને આરબોના પ્રમાણમાં એમનો બહુ મંચાર આ તરફના મહાસાગરમાં નહોતો. ભારતના કિનારા ઉપર વ્યવસ્થિત રીતે આક્રમણ કરીને પગદંડો જમાવનાર પોર્ટુગીઝો હતા એટલે ભારતના ખીજા પ્રાંતોના પ્રમાણમાં ગૂજરાતીઓને એમનાં સામનો અને દરીદ્રાર્થ વધારે કરવાનાં આવ્યાં હતાં તેથી ગૂજરાતમાં પોર્ટુગીઝોને ફિરંગી કહેવાની રૂઠિ પડી ગઈ હતી. ગૂજરાતના સુલતાન મહમૂદ બેગડાની સત્તાની પાછલા ભાગમાં ફિરંગીઓએ અરબી સમુદ્રના કિનારાના બંદરોમાં આક્રમણો શરૂ કર્યા. એમનો પહેલો પ્રસિદ્ધ નાવિક વાસ્કો-ડે-ગામા હિંદના વેપારથી આકર્ષાઈને કેપ ઓફ ગુડ હોપને રસ્તે આફ્રિકા ખંડનો ચકાવે લઈ ઇ. સ. ૧૪૯૮માં દક્ષિણ હિંદના કિનારે આવ્યો. એ પછી અહીં ફિરંગી સત્તાની જમાવટ થઈ.^૧

પોર્ટુગીઝોનું આગમન અને લોકની વિચિત્ર મનોદશા

આ ફિરંગીઓનો પગદંડો એ આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એક મહત્વની ખીના ગણી શકાય. દક્ષિણમાં ગોવા અને ગૂજરાતમાં દીવ અને દમણ જે સંજોગોમાં અને જે રીતે એમના હાથમાં ગયાં અને આજ સુધી એમના હાથમાં છે એ આજની દુનિયાના રાજકારણની દૃષ્ટિએ એક શરમ ઉપજાવે એવી વાત છે. હિંદની વાત જવા દઈએ, ગૂજરાતની વાત જ લઈએ : રજપૂત

૧. Whiteway: Rise of Portuguese Power in India, p. 77-80. એ ત્રણ વહાણના કાફલામાં ૮મી જુલાઈ ૧૪૯૭ એ પોર્ટુગલથી નીકળ્યો અને આફ્રિકાનો કિનારો ફરી ૧૭મીએ ૧૪૯૮ને રોજ કેલિકટથી આઠ માઈલ ઉત્તરે કાપટ નામના નાના બંદરે ઊતર્યો. આ ફિરંગીઓ મુસલમાનો સાથે વેપારની અથડામણમાં આવ્યા હતા, એટલે એકલા મુસ્લિમોને ઓળખતા હતા. કેલિકટમાં સમુદ્રી હિંદુ રાજ હતા. પોર્ટુગીઝો એટલા અજાન હતા કે હિંદમાં મુસલમાનો સિવાયના બધા ખ્રિસ્તીઓ જ રહે છે એમ શરૂઆતમાં સમજેલા અને કાપટથી જમીન રસ્તે કેલિકટ જતાં એક હિંદુ મંદિરમાં મોટા દાંતવાળા દેવાસુરોનાં ચિત્રો જોઈ નવાઈ પામ્યા. એને રોમન દેવોલિકો બાંધે છે, એવી પટ્ટી-stola-સમજેલા.

મત્તાના મમથમા મહમુદ ગઝની ॥ આક્રમણે જે શરમજનક પરિસ્થિતિ વ્યક્ત કરી હતી તેની નોંધ પાળી લીધી આ વખતે તો ગુજરાત ઉપર વિવર્ધો વિજેતાઓની મત્તા હતી ગુજરાતના અગ્નિતા અને ગૌરવની યશગાથા આપણે ગાણએ ત્રીએ અને ઘણા ક્ષેત્રોમાં એ માન ઉચ્ચિત પણ છે, પરંતુ ભારત મહમત ॥ પેડે ગુજરાતમાં પણ એક પરિસ્થિતિ તો હતી જ અમદાવાદીને સુરતીની પડી ન હતી, સુન્તીને અમદાવાદી કે પટણીની પડી નહોતી એ જાણને મૌતા દ્રવણીની પડી હોતી અને મૌગજૂવામીઓ પોતાના ત્રિમા ગોમા ડળી ગયા હતા ઇતિહાસ ॥ દષ્ટિએ આ બધા એક કે આ બધા આપણો પોતાનો દેશ કે એ બાવના હતી નહિ એ બાવના આધુનિક છે એમ નીચે મોટે કબૂન કરવામાં શંકાવાની જરૂર નથી રાજમત્તાને કોંકની પડી નહોતી અને કોંકને નજમત્તાની પડી નહોતી જે દડો મારે એને ॥ મવાની મનોવૃત્તિ જમા ॥ એથી જડ પાલીને જડેની હતી રાજમત્તાઓ પોતાના મ્યાર્થ ખાતર પાનડુ પોતાનું મગજવાનો શ્રમ જ ચેતી નહોતી ગુજરાતમાં પોદુંગીઓ ॥ પગદડો ॥ ઇતિહાસ આ શરમજનક પરિસ્થિતિનો ખ્યાન આપે તે માથે ફિરંગીઓ દરેક પ્રજાના જુદાં કરવામાં મુસલમાનોથી ડોર્ડ રીતે ઉત્તરતા નહોતા એ પણ સમન્તજે

ઈન્જિસ અને ગુજરાતની મસુદ પર મત્તા

હિંદનો યુરોપ ॥ દેશો માથેનો વેપાર આજ રોજે મુમથમાન દેશો ॥ હાથમાં ગતા મસુદના મફરોએ થર્ડો, જમીન આ મસુદમાં હોતો અને એમાં હરીફાઈ મહુ ઓછી હતી ફિરંગીઓથી આ એકલથુ વેપાર મહા ॥ થઈ શકતો નહોતો એટલે એમણે, ઉત્તર જોયું તેમ, હિંદ માથે ॥ વેગ્તે વેપાર વધારવા બગીચ પ્રથમ કર્યો આ મુમથમાનો માથે એમને મોટો મામો ॥ કરવો પડ્યો હિંદી ઈન્જિસ સુધીના મોટા મુમથમાન રાજામાં બળવા ॥ નૌકા મૈન્ય ધનાયતા એ જ મોટા દેશો હતા એક ઈન્જિસ અને થીન્નુ ગુજરાત એટલે ફિરંગીઓની સામે વ્યવસ્થિત નૌકાયુદ્ધ કરવાનું આ બે દેશો માથે આવી પડ્યું ફિરંગીઓના અગ્ની મસુદમાં થયેના આગમનથી ઈન્જિસના વેપારને અસર થવા લાગી હતી ત્યાં એ મમથે મમતુક મુન્તાન કાચુવન ધોરી નામે સત્તા ઉત્તર હતો અહીં હિંદ ॥ કિનારે નાપ્કે-દ-ગામાના ગયા પડી પડેના વાઈમરોથ તરીકે ક્રાન્સિરડે આદમીડા હોતો અને એનો પુત્ર કોરેન્ડો એ મમથે એક સુપ્રમિદ્દ રીર પુત્ર્ય ગણાતો હતો ૨

૨ એ જ, પૃ ૧૧૫-૧૮ *Diaries Portuguese in India I*, પૃ ૧૨૬-૩૦ આ ઉપરાંત પ્રો કેમિસેરિયેટ ડેનિસન નેસ અને ડેઈસના લેખોના આધાર આપેલા છે (એમને ઇતિહાસ, પૃ ૨૪૭)

• એવલ બંદરના નૌકાયુદ્ધમાં ગૂજરાત-ઇજિપ્તનો વિજય

હવે આ ઇજિપ્તનું નૌકાસૈન્ય મીર હુસૈનની સરદારી નીચે ૧૫મા ફેબ્રુઆરી ૧૫૦૭ના રોજ સુવેઝથી નીકળ્યું, એમાં ૧૫૦૦ લડનારા માણસો અને ૫૦૦ ખતારીઓ હતા. આ કાફલો તા. ૨૦ સપ્ટેમ્બરે દીવ બંદરે પહોંચ્યો અને ત્યાં જરૂરી સામાન ભેગો કરવામાં થોડો સમય ગાળ્યો. આ તરફ એવલ બંદરે પડેલા લોરેન્ઝો-દ-આલ્મીડાને આ સમાચાર મળ્યા. ૧૫૦૮ના નવન્યુઆરીમાં એણે કિનારા ઉપર તપાસ ચલાવી અને ખગ સમાચાર મેળવવા માટે કાંઠાના વહાણો ને ખતારીઓ ઉપર ભુલ્લમ મુન્નયો, પરંતુ ખાસ સમાચાર મળ્યા નહિ. ગૂજરાતનું નૌકાદળ મલીક અયાઝની સરદારી નીચે ઇજિપ્તના નૌકાદળની સાથે એવલની નજીક આવી પહોંચ્યું હતું તેને પણ લોરેન્ઝો ભૂલમાં પોતાની મદદે આવતા આદ્યુકર્કનું સૈન્ય સમજ્યો. ઇજિપ્તના નૌકાદળ અને ફિરંગીઓ વચ્ચે લડાઈ અને તોપમારો શરૂ થયાં. આ વખતે મલીક અયાઝે પણ હુમલો શરૂ કરવાથી ફિરંગીઓમાં ભંગાણું પડ્યું અને એમણે નારી જવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. આ લડાઈ ત્રણ દિવસ ચાલી. ગૂજરાતનાં નાનાં હલકાં વહાણો ફિરંગીઓની આસપાસ ફરી વળ્યાં. પરંતુ બહાદુર લોરેન્ઝોએ નારી જવાની ના પાડી. ગોળીઓ વાગવાથી એના બે પગ ભાંગી ગયા, છતાં એ ખુરશી ઉપર બેસી પોતાનાં માણસોને ઉત્સાહ આપ્યા કરતો હતો; એવામાં એક ગોળી છાતીમાં વાગવાથી એ ત્યાં જ મરણ પામ્યો.^૩ એણે મરતી વખતે પોતાનાં માણસોને કહ્યું કે મલીક અયાઝને શરણે જાઓ, પણ ઇજિપ્તના સેનાપતિને શરણે જશો નહિ. લોરેન્ઝોના મરણના સમાચારથી એના પિતા ફિરંગી વાઇસરોય આલ્મીડાને સખત આઘાત લાગ્યો અને એણે મુસલમાન સ્ત્રીઓ ઉપર એનું વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એવલના આ વિજયથી ઇજિપ્ત અને ગૂજરાતના સુલતાનો ધણા ખુશ થયા,^૪ પરંતુ ફિરંગીઓ દરિયાઈ સત્તા ભોગવવા માટે નિર્ભાણ થયેલા હતા.

૩. આ વિગત બહાઈટવેના ઉપરના ગ્રંથમાં આપેલી છે.

૪. મિરાતે સિકંદરી ગુ. લા. પૃ. ૧૨૬-૨૭. સિકંદરીમાં આ છતાં વર્ણન એકપક્ષી છે. તુર્કોના વહાણ અયાઝે નોકરીમાં રાખ્યા હતાં એમ લખે છે તે ખરું નથી. બહાઈટવેમાં પોર્ટુગીઝ પક્ષનું વર્ણન છે. લોરેન્ઝોની વીરતાની ખ્યાતિ યુરોપમાં બહુ હતી અને એ નવલકથાનું પાત્ર બન્યો હતો. લોરેન્ઝોને તુર્કો કરતાં અયાઝ ઉપર વધારે વિશ્વાસ હતો અને એનો સ્વભાવ ન્યાયી, કઠોર અને ખાનદાન છે એમ એનાણુતો હતો તેથી અયાઝને શરણે જવાનું લોરેન્ઝોએ કહ્યું તે અયાઝના ચારિત્ર્યને માટે સૂચક છે.

પોર્ટુગીઝના રાજ્યએ હિંદી મહામાગના વહીવટમાં કેટલાક ફેરફાર કર્યા એટલે બદલે એ મત્તાડીઓ નીચ્યા, તેમાં એકેન્ડો દ આદમુકર્ડને કેપ ઓફ ગુડ હોપથી ગૂજરાતના કિનારાના સ્થળો, હિંદનો પશ્ચિમ કિનારો અને કન્યાગારી સુરીની મત્તા હતી, અને બીજાને ત્યાંથી પૂર્વ તરફના માગના સ્થળોની મત્તા હતી. આમ બંન્નામાં એનો ઈતદો તા મમુદના દ્વારા મુમલમાન વેપારીઓ માટે બધાં દરો દેવાનો હતો એ હોમમત્ત મદરે થઈ હિંદ તરફ આવતો હતો. અહીં વાઇમરોય આદમીડાએ એવલની હાગનું અને પોતાના પુત્રના મરણનું વેગ લેવા નૌ-નૈમન્ય તૈયાર કરી દીધાં. મદરે રહેતાં મુમલમાન નૌકાનૈમન્ય માટે મુદ્દા કરવા ૧૫૦૮ના ડિસેમ્બરમાં પ્રયાણ કર્યું સામગ્રી મેગવના ગત્તાના બદરો લૂટતો તા ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૫૦૯ ને રોજ એ દીવ આવી પહોંચ્યો એની પાસે ૧૨૦૦ માણસોથી મજબૂત થયેના ૧૮ વહાણો હતા દીવમાં ૧૨ ઈન્જિનના વહાણો તથા ૧૦૦ બીજા વહાણો હતા, પણ એમાં મુદ્દમાં કામ લાગે તેવા ખામ નહોતા, અને ચાર મોટા ગૂજરાતી વહાણો મુદ્દા માટે ઉપયોગી હતા તા ૮૭ ફેબ્રુઆરીએ ફિરગીઓએ હુમલો કર્યો અને રાત્રિ પડતા કાંઠાઓમાં ગણામણ તેમજ ગૂચવણ બીજી થઈ ઈન્જિનના કાંઠાને આમાં ખૂબ મહત્ત કરતું પડ્યું અને એ વેગનિયંત્ર થઈ ગયો. દીવના ગૂજરાતી નૌકાધિપતિ મલીક અયાઝે ફિરગીઓ માથે મવાહ કરી ફિરગીઓએ આ વિજયને મોટી જીત તરીકે ગણેઈ જરી ઉત્સવ કર્યો, અને વાઇમરોય આદમીડાએ પુત્રના મરણ પછી પહેલી જ વાર પોતાની દાદી કાતરી ૬ દક્ષિણમાં પાઠા પ્રતા એના વિજયી કાંઠાએ દીવ કે બીજા ગૂજરાતી બદરોને કાંઈ હુકત કરી નહિ, પરંતુ કિનારા ઉપરના એક મુમલમાન વગ્તીવાળા ના ૧૧ શહેર આગળ આટકીને એણે પોતે પકડેલા કેદીઓને માગી નાખી એમ ૧૧ અંગો એ ગામ ઉપર ફેંક્યા ૭ ઈન્જિનના નૌકાદળને વડો અમીર હુમેન દીવથી ખખાત નાગી ગયો અને ત્યાંથી પોતાને દેશ પહોંચ્યો. મલીક અયાઝે આ મુદ્દમાં ઈન્જિનના કાંઠાને ખાસ મદાય જરી હોય એમ જણાવું નથી ૮ વાઇમરોય આદમીડાએ ઈવરે ૧૫૦૯ના ડિસેમ્બરની ૧લીએ આન્યુકર્ડો વહીવટ મોખીને હિંદને કિનારેથી પ્રયાણ કર્યું

૫ Whiteway Rise of Portuguese Power P 123

૬ એ જ પૃ ૧૨૪ ૧૨૫

૭ એ જ પૃ ૧૨૫ આ કેગીઓના અંગેને ગોફલ કે તોપમાં મૂળને ઠાડેલા

૮ એ જ પૃ ૧૨૫ અયાઝે ઈન્જિનને સક્રિય ન કરી કે બહાનુ કાદી વેગમે રણો એમાં પોર્ટુગીઝોએ એને પાતાના પક્ષનો મરી લીધેનો હોવો જોઈએ એમ જણાવે માને છે

આલ્પુકર્ક અને ગૂજરાત

આલ્પુકર્ક દિરંગીઓનો નામાંકિત સૂત્રો થઈ ગયો. એ કહી સ્વભાવનો હતો. એના મનમમાં ગોવા પાછું ઇમારત આદીકાલની સત્તા નીચે ગયું હતું અને એ પાછું મેળવવા એનો પ્રયત્ન ભારે હતો. કાનાનુરમાં રહી એ તૈયારી કરી રહ્યો હતો ત્યારે દક્ષિણ દિશાના પશ્ચિમ કિનારે દિરંગીઓના વધતા વર્ચસ્વની અમર દિદક્ષરનાં રાજ્યોમાં થઈ ગઈ હતી. ગૂજરાતનો સુલતાન મહમૂદ મેગડો પણ આ વાતથી વ્યગ્રત હતો અને એણે પોર્ટુગીઝો સાથે સલાહ કરવા ગૂજરાતનો એકથી ૧૫૧૦ના સપ્ટેમ્બરનાં કાનાનુર મોકલ્યો હતો.^૯ આ એકથી ગૂજરાતમાં ફેલી તરીકે રહેલા ખ્રિસ્તીઓનો તથા ગૂજરાતના સુલતાનના મુખ્ય વચીર મલીક ગોપીકાકાનો એમ બે પત્રો લખીને આલ્પુકર્કને મળ્યો હતો. સુલતાન મહમૂદે ગૂજરાતના કોઈ પણ બંદરે આલ્પુકર્ક સાથે મળીને મંત્રણા કરવાનું કહેણ મોકલ્યું હતું. હોરમઝમાં દિરંગીઓએ પકડેલી એક ક્તેહમારી પાછી મેળવવા માંગણી કરી હતી, અને વહાણ ભાંગતા બચેલા દિરંગીઓ ગૂજરાતના સુલતાનના આશ્રમે સુરક્ષિત છે અને એમને પાછા સોંપવામાં આવશે એવું પણ કહેવડાવ્યું હતું.^{૧૦} ખ્રિસ્તીઓએ લખેલા પત્રમાં એમ જણાવ્યું હતું કે સોકોદાથી આવતાં એમણે ગૂજરાતનું એક કિંમતી માલથી ભરેલું વહાણ પકડ્યું હતું, પણ કિનારા નજીક આવતાં દરિયાઈ તોફાનથી એ ભાંગી ગયું અને પાસેના ગામમાં એ સોકો ફેલી તરીકે પકડાયા. દિરંગીઓના વહાણનું નામ સાંતાક્રૂઝ હતું ગૂજરાતી ક્તેહમારીમાથી પકડેલા કેટલાક મુસલમાનોએ દરિયાદ કરતાં આ દિરંગીઓ કેદ પકડાયા હતા. એ સોકો આ પત્રમાં લખે છે કે ગૂજરાતના રાજાના મુખ્ય પ્રધાન ગોપીકાકાએ રાજાને સમજાવીને એ સોકોને છોડાવ્યા હતા અને એ આંખાનેરમાં રહેતા હતા તથા પોતાના દેશભાઈઓને મળવા આવુર હતા.^{૧૧}

પરંતુ અચાજનું ભવિષ્યનું વલણ જોતાં એ ખરું લાગતુ નથી. અને ઇજિપ્તના કાફલાના જોરમાં કે એના સરદારમા પાણી નહિ દેખાયું હોય, લડાઈમાં લાલ કરતાં હાનિ વધારે દેખાઈ હશે. દીવની આ લડાઈ અને હારનું વર્ણન તવારીખોમાં નથી.

૯: આલ્પુકર્કની કોમેન્ટરીઝમાંથી પ્રો. કોમિ એ. ગુ.ના ઇતિહાસમાં લીધેલી નોંધ, પૃ. ૨૪૯.

૧૦: એ જ. આમાં meri 'મેરી' નામનું વહાણ હતું એમ કોમેન્ટરીઝમાં લખ્યું છે, માટે પ્રો. કોમિ. ક્તેહમારી લખી મુસલમાનના વહાણનાં નામને છેડે 'મારી' શબ્દ આવે છે એમ લખે છે. ક્તેહમારીને આપણામાં ધૌ અગર ઠી કહે છે. જુઓ મારો ગૂજરાતના વહાણવટાનો નિખલ.

૧૧: એ જ. પૃ. ૨૪૯. આમાંના Gopicaica નામ મોટે ચર્ચા આગળ કરીશું.

મલીક ગોપીનો આલ્પશુકર્કને પત્ર

મલીક ગોપીએ પોતે પણ એક પત્ર એનચી માથે આલ્પશુકર્કને મોકલ્યો હતો. આ મલીક ગોપી ફિરગીઓ તરફ સદ્ભાવ હતો. એણે પત્રમાં ફિરગીઓને પોતે કરેલી મદદનું વર્ણન કર્યું હતું. ઉપર જોયું તે પ્રમાણે પ્રિન્તીઓને મળ્યા હશે. દરેગા (port officer)એ પકડેલા ત્યારે સુવત્તાને સમજાવી એણે એમને આપોરે જોનાયા અને એમના હાથપગની બેંડીઓ કાઢીને ડટા કરવાનો હુકમ કર્યો. આપાનેશ્વર એમને રહેવા ખાસાપીના પી અને જરૂરી વસ્તુઓની મગાડ માટે પણ વ્યવસ્થા કરવાની હતી. ગોપી મનીષ વધામાં લખ્યું હતું કે ગૂજરાત અને પોર્ટુગલ વચ્ચે મૈત્રીમાં મધ્ય જાળવવા પોતે યાત્રુકને આલ્પશુકર્કે એણે ગૂજરાતના સુવત્તાના દરવાજા એક એવચી બેટ માથે સુત માનકે મોકલવા સૂચન કર્યું હતું, અને ગૂજરાતના વડાઓને અને વેપારને હરબત. યાચ એવો બંદોબસ્ત કરવા પણ વિનંતિ કરી હતી. પ્રિન્તી ટ્રીઓ. મુક્તિ અપાવી ગૂજરાતમાં મદદરેએ ફિરગીઓને વડાઓ લાવવાની છટ મળે એવું કરવાની પણ ખાતરી આપી હતી. ૧૨

આલ્પશુકર્કનો ઉત્તર

આ પત્રનો ઉત્તર આલ્પશુકર્કે કાનાનગથી તા. ૧૬ માર્ચ ૧૫૧૦ને રાજ લખેલો. એ આ વખતે ગોના ફિરગીથી છૂટી લવાની તૈયારીમાં પડ્યો હતો. એણે ગોના છૂટ્યા પછી 'ખલાતના રાજાને' મળીને મૈત્રી તથા મુનેહની શરતો નક્કી કરવાનું લખ્યું હતું, અને મુમતમાન ટ્રેડીઓ અને ખલામીઓ માટે શોખ વિચાર કરવાની ખાતરી આપી હતી. ગોપી મલીકે ઉપરના પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે ગૂજરાત અને પોર્ટુગલની મૈત્રીથી ગૂજરાતના બંદરો મનામત રહેશે અને વડાઓ સમુદ્રમાં નિર્ભય રીતે છટથી ફરી શકશે. એ પત્રમાં આલ્પશુકર્કે પોતાને માટે 'હિંદ (પોર્ટુગીઝ)નો ગવર્નર અને ડેપુટી જનરલ, હોનગ્ર અને ગોવાના રાજ્યનો અધિપતિ' એવા શબ્દો વાપર્યા હતા અને પોર્ટુગલનો રાજા દમેન્યુઅન એનો રાજા છે એમ લખ્યું હતું. ૧૨ માર્ચ ૧૫૧૦ના નવેમ્બરની ૨૫મી તારીખે એણે ગોના ઉપર લખેલા ફિરગી હમેશને માટે ગોવા મળ્યા. પોર્ટુગલને તામે કર્યું, અને બીજાનું આદિય સાકની સત્તા ત્યાંથી નષ્ટ કરી એણે ગોના છૂટ્યા પછી ત્યાંના મુસલમાનો ઉપર અમાનુષી જુલો મુજબ, અને હિંદુઓને ખામ હરકત કરી નહિ

૧૨ મેનેટરીઆથી ઓ ક્રામિએરિયટ લીધેલી નોંધ એ જ, પૃ ૨૫૦-૫૧

૧૩ એ જ પૃ ૨૫૧

હિંદુઓએ પણ મુસલમાનો ઉપર થતા જુદમમાં દિરંગીઓને સદાય કરી એ બંધી વિગતને ગૂજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ નથી. ૧૪ ગોવાના પતનથી હિંદની તે સમયની રાજસત્તાઓમાં દિરંગીઓનું માન વધ્યું. અને ગૂજરાતના મુલ્તાનને હવે સ્પષ્ટ થયું કે ઇસ્લામ સાથેના સંબંધથી કાંઈ વળવાનું નથી. ૧૫ અરબી સમુદ્રમાં અને હિંદી મહાસાગરમાં આરબો અને હિંદીઓને બદલે હવે દિરંગીઓનું જોર વધ્યું એ વર્ણન આગળ ઉપર કરીશું.

દીવ ખંદરનું મહત્ત્વ

ઉપર વર્ણવી એ વસ્તુસ્થિતિ મુલ્તાન મલમૂદ ગેગડાના અંત-સમયમાં હતી. દિરંગીઓ ગોવામાં પગભર થયા પછી, મુલ્તાન મુઝફ્ફરની સાથે પણ એમણે મુલ્કની વાટાઘાટ ચાલુ રાખી હતી. મલમૂદ ગેગડાના વખતનો મલીક ગોપી મુઝફ્ફરના સમયમાં પણ પ્રધાનમંડળમાં સત્તા ઉપર હતો. એ સમયના પોર્ટુગીઝ સત્તાધીશો, આલ્બુર્કર્ક, અને પોર્ટુગલના રાજાને પૂર્વમાં સત્તા જાળવી રાખવા માટે એડન, હોરમઝ, દીવ અને ગોવા એટલાં સ્થળો મહત્ત્વનાં લાગતાં હતાં એડન રાતા સમુદ્રના દ્વાર સમું હતું. હોરમઝ ઇરાની અખાત અને ઘોડાના વેપારનું મુખ્ય સ્થળ હતું. ગોવા હિંદના કિનારાની મધ્યમાં હતું. આ બધાંની વચ્ચે સૌરાષ્ટ્રના કિનારે આવેલા દીવના એટલું એક મધ્યવર્તી કેન્દ્ર તરીકે ખાસ મહત્ત્વ હતું આ કારણથી પોર્ટુગીઝોને કોઈ પણ ભોગે દીવનો કબજો લઈ એમાં પોતાની સત્તાની જમાવટ કરવી હતી અને એ માટે ગૂજરાતના મુલ્તાન સાથે સમજૂતી રાખવી પડે તેમ હતું. ૧૬

મુઝફ્ફરના સમયના પોર્ટુગીઝ ગવર્નરો

મુલ્તાન મુઝફ્ફરના સમયમાં પોર્ટુગીઝ સત્તા સાથે ગૂજરાતનો સંબંધ વધતો ગયો, અને એનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં-ઈ. સ. ૧૫૧૫ સુધી આલ્બુર્કર્ક સત્તા ઉપર હતો. એના પછી લોપો સોર્સ (Lopo Soares) અને ડિઓગો

૧૪: Whiteway : Rise of Portuguese Power in India, P. 138-40
આમાં આ જુદમોનું વર્ણન કર્યું છે. હિંદુઓને બચાવી મુસલમાનો ઉપર અમાનુષી વર્તન કર્યું છે. મોટી ક્તલ કરી ઘણાને તો બાળી મૂક્યા છે. સ્ત્રીઓ અને છોકરાને પણ મારી નાખ્યાં છે. પ્રો. કોમિ.એ કોમેન્ટરીઝમાંથી પણ પૃ. ૨૫૨માં કેટલીક વિગત આપી છે.
૧૫: કોમેન્ટરીઝ. પ્રો. કોમિ ની નોંધ. પૃ. ૨૫૨.૫૩

૧૬: ંડાઈટવે: પૃ. ૧૨૪ અને ૧૭૨. બારબોસાએ દીવનું વર્ણન કર્યું છે એની નોંધ આગળ કરીશું આલ્બુર્કર્કની કોમેન્ટરીઝમાં દીવ માટે ઘણાજ આગ્રહ બતાવતા હલ્લેખ મુખ્ય છે. પ્રો. કોમિ.એ. પૃ. ૨૨૩ નોંધ.માં કોમેન્ટરીઝ-એ જ. પૃ. ૨૪માંથી ઉતારો લીધો છે.

લોપેસ દે મેન્સી-ના (Diogo Lopes De Sequiera)ની ગવર્નર તરીકે મત્તા ૧૫૨૧ સુધી રહી એના પછી ડોર્ટે દે મેન્સીઝ (Duarte De Menzes), ડી વાસ્કો દે ગામા (D Vasco Da Gama) અને હેન્રિક મેન્સીઝ (Henrique De Meneses)ની મત્તાઓ ૧૫૨૬ સુધી રહી પરંતુ આમાંનો એક આખસુકર્ક નેટલો પ્રવાસનાળી નહોતો હિંદમાં પોર્ટુગીઝ સત્તાનો ખરો પાતો આખસુકર્ક જ નાખ્યો ૧૭

ગૂજરાત અને પોર્ટુગીઝના સંબંધો

ઈ સ ૧૫૧૭માં આખસુકર્ક ગોવામાં પોતાના પગ મજબૂત થયા પછી પોર્ટુગીઝના રાજની ઈચ્છા પ્રમાણે ગૂજરાતની બહારો માટે સુલતાન મુઝફ્ફર શાહના દરબારમાં એનચી મોહલવાનું નક્કી કર્યું એણે ટ્રિસ્ટો ડેગા (Tristao Degra)ને સુનનાન માટે ભેટો આપીને મોહલો મેત્રીની નિતોમાં મુખ્ય દીવમાં ફિદતો બાધવા માટે પગલા ળી માગી હતી અને પોર્ટુગીઝના રાજની રક્ષિત પ્રજાના જનભાવના રક્ષણ માટે એ ડી જરૂર છે એમ જણાવ્યું હતું. પરંતુ એથી વધારે વિચિત્ર રાગત તો એ હતી કે ગૂજરાતના વેપારીઓ પોતાનો બધો દરિયાઈ વેપાર ગોવા માન્યતે જ કરે, એટલે કે ગૂજરાતી વહાણ બીજા કાંઈ પરદેશી બહારે મીધુ ન જઈ શકે. એથી પણ વધારે વિચિત્ર વાત તો એ હતી કે ગૂજરાત ॥ વહાણવટીઓને જે માન નોંધતો હોય તે ગમે ગોવામાંથી જ ખરીદ થાય. ગૂજરાત ॥ રાજ્યએ પોર્ટુગીઝોના શત્રુ ગણાતા તુર્કો અને ઇસ્લામના શેરોને પોતાના મન્યમાં ન પેમના દેવા એ પણ એમ શરત હતી ૧૮ આ નખને દીવ ॥ ગૂજરાતી નૌકામેનાધિનિતિ મળીક અયાત્રે પણ એક મજબૂત આખસુકર્ક પામે મોહવા થો હતો આખસુકર્ક એ તનો ત્યામ લખ એ હતને પોર્ટુગીઝો ॥ મગ અને મલનેનો મારા ખ્યાન આવે તે માટે ગોવામાં ડરેની વ્યવસ્થા બતાવવા માડી અને હતો આજી ॥ બધવા પ્રયત્ન થયો એને કિના ડી મજબૂતીનો, તોપો વગેરે મગનમનો, યુદ્ધને માટ તૈયાર કરના વેડા ॥ જીનો, બહુધારી ઓ બાલુનગીઓ ॥ લખકનો મોટા દેખાવો કરીને સારો ખ્યાન આવ્યો ગોવામાં રંગીક દરે માણમ-પગેનો કે ડુવારો-રમણ માટે દરિયાઈ સાપગવા ડી તાનીમ નાં તૈયાર થનો એટલે લખકનો મારો દેવાય કરી મકાઓ ગોવા ડી પામે આવેતો બીજાપુર ॥ સુલતાનો એ હિનો એણે ક્વો નોડી પાડ્યો કનો તે હતો ખામ મનાઓ,

૧૭ Whiteway Rise of Portuguese Power in India એમાં માત્ર ડીઓનો વેપાર દે મેન્સીઝ મત્તાથી હતો

૧૮ કોમેન્ટરીકમાંથી થો કોમિ એ લીવેની નોખ, પૃ ૨૬૩

અને કિલ્લાનો નાશ કેવો ભારે કર્યો છે તે ઝીણવટથી બતાવ્યું. આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે આ દૂત 'મલીક અગાઝને કહી શકે કે પોર્ટુગીઝો કેવા બળવાન છે' અને દીવનો કિલ્લો ગમે તેવો હશે તોપણ તે ટકી શકશે નહિ અને પોર્ટુગલના રાજાનો હુકમ થાય તો ગમે તેવો કિલ્લો સર કરી શકીએ. ૧૯

દીવ પાસે અયાઝ અને આલ્બુકર્કે મળ્યા

ઈ. સ. ૧૫૧૩માં એડનથી પાછા ફરતાં આલ્બુકર્કે દીવ આવીને મલીક અયાઝને મળવાનો વિચાર કર્યો, અને પોતાના મોટા નૌકાકાફલા સાથે દીવ આવી પહોંચ્યા અયાઝના ચરિત્રમાં આગળ નેપ્ત્ર ગયા તેમ એ એક અનુભવી અને રાજદ્વારી કુનેહવાળો પુરુષ હતો, અને રાજાને શોભે એવી મહેમાનગીરી કરવામાં ખર્ચનો દિસાગ ગણતો નહિ, તેમજ સામા ઉપર અસર કરે એવો વિવેક પણ દર્શાવતો. એણે આલ્બુકર્કેનો સારો આદરસત્કાર કર્યો અને એને તથા અમલદારોને સારી ભેટો આપી. આલ્બુકર્કેને મળવા અયાઝ એના વહાણ ઉપર ગયો અને બંને જણાએ એ વખતે તો સામાન્ય વાતો જ કરી. દીવ પાસે પોર્ટુગીઝ કાફલા છ દિવસ રહ્યો એમા એણે વહાણોની મરામત કરી અને આગળ જવા માટેની સામગ્રી પણ લીધી. માત્રનું ભરેલું એન્કોસોબ્રેગસ (Enxobregas) નામનું વહાણ ફર્નાઓ માર્ટિન એવાન્ઝેલો (Fernaο Marting Evangelho)ની દેખરેખ નીચે દીવમાં રાખ્યું અને એનો માલ ત્યાં વેચવાની અને એના ફિરંગી અમલદારની દેખરેખ રાખવાની અયાઝને ભલામણ કરી મૈત્રીનો સંબંધ જાળવી આલ્બુકર્કે ગોવા પાછો ફર્યો. ૨૦

પોર્ટુગલના અને ગુજરાતના રાજદૂતોએ આલ્બુકર્કેને આપેલો હેવાલ

આલ્બુકર્કેનો કાફલો રાયલ બદરે આવ્યો ત્યારે એને ખબર પડી કે ગુજરાતના સુલતાન પાસે મોકલેલો ફિરોઝે ડેગા નામનો એનો દૂત એ દિવસ ઉપર ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો અને સાથે મલીક ગોપીનો આલ્બુકર્કે ઉપરનો પત્ર પણ લાવ્યો હતો. એણે આલ્બુકર્કેને ગુજરાતની બંધી હતીકત કહી અને એ જ્યારે ખલાત પહોંચ્યો હતો ત્યારે જ એને ખબર

૧૯: એ જ પૃ. ૨૯૪. વ્હાઇટવેનું Rise of Portuguese Power in India અને Dauversનું Portuguese in India એ બે પોર્ટુગીઝોના હિંદ સાથેના સંબંધ માટે સારા ગ્રંથો છે. પરંતુ એ ગોવાને કેન્દ્રમાં રાખીને ત્યાંના રાજકારણને મહત્ત્વ આપી લખેલા છે એટલે ગુજરાત માટે બહુ વિગત મળતી નથી. પરંતુ કોમેન્ટરીઝમાંથી એવા હલ્લેખો પ્રો. કોમિ.એ સારા નોંધેલા છે અને એ દૃષ્ટિએ આલ્બુકર્કેનો સમય એમણે ઠીક નોંધ્યો છે.

૨૦: પ્રો. કોમિ.નો ગુ. ઇતિહાસ, પૃ. ૨૯૪-૯૫.

મળ્યા હતા કે સુવતાન સુઝદ્ધર એ વખતે માળનામા મોટું લલ્લુ લલ્લને ગયો હતો એ કાણથી એને એ મમય ॥ પાદનગર આપાનેરમા મોટા પડ્યું હતું સુનતા ॥ આગ્યા પત્રી એણે આજુ-કે ॥ ડાગળ પેશ કર્યા હતા અને સુનતા એમા કાર્ડ ખામ રમ ગતા-યો ન હતો દીનમા કિદ્દો બાધવા ની સુનતા ના પાડી હતી, અને એને બદલે શ્રીન બદરોમા જગ્યા આપના માટે કહ્યું હતું, પરંતુ ફિગી ડેગાએ એ વાત આ સુકડની રત વગર કબૂન કરના ના પાડી હતી તુકો અને ઇન્સિસના લોખને ગૂજરાતમા ન પેસવા દેવા માટે સુતનાને કબૂન કર્યું હતું વધાનામા એણે કહ્યું કે મનીક ગોપી પાસેથી મને એના મમાયાર મળ્યા છે કે દીવમા આમારે પગપેમાગે કાવાની વિદુહમા મનીક અચાજ જ મુખ્ય છે ૨૧ આ ફિગી ડેગા માથે આવેના ગૂજરાતના સુનતા ના દૂતો પણ અહીં આજુકે સુનાકાન આપી એણે ગૂજરાતના વેપારીઓને મતાકામા વેપાગી છટ કરી આપના માટે તથા એ બાજુ જતા નદાણોની મનામતી માટે વિનવિ કરી ગૂજરાતને પોદુર્ગન માથે મેની ॥ મગવો હતા ત્યારે ફિગીઓએ પડેલા ગૂજરાત ॥ વદાણો પાછુ માગ્યુ આજુકે એ ॥ કિતગમા જણાવ્યુ કે પોદુર્ગીઓએ ગૂજરાત સાથે કદી વડાઈ કરી નથી, એના મદગના ગામે ગાળ્યા ૧૫૧ તેમજ કિદનાઓ કિપર તોપમારો ઢ્યો નથી એ ગાગનની સુનતાને ખાતરી મળ ॥ પરંતુ જે ગૂજરાતી વદાણોને કાર્ડ ન માન પડોચુ હોય તો પોદુર્ગન ॥ શત્રુઓ—ખામ ઢગીને મનાકા ॥ અને દોરમજ ॥ મતાધીગોને ગૂજરાતીઓએ મદાય કરી હને તે કાણુ હોવુ જોઇએ એ મળ્યો ગૂજરાત ॥ સુનતાને હથિયાળ અને માખમેથી લગેના નદાણો મોગાવેના ૬૨૦ મનીક ગોપીનો એક પતમા આજુકે ખામ આમાર માલ્યો અને પોદુર્ગન માથે મેની ૩૩ નતપુ ગતાવવા માટે બદલો વાળી આપનાની આમા પાણુ અક્ત કરી ગૂજરાતના પકડેલા વદાણને ડામીનમા મરામત કરી દૂત માથે ૧૫૫ મોકલવા જાણુચુ દૂતે આ દકીમત સુનતા ની વળી જાગ્યાની અને પોતે નદણુ નામે પોદુર્ગાંજ મદલાના નદણુ તણે ગોવા થઈ ખગાત અ ૭૧ ૨૩

૧૧મા કિદ્દો બાધવા માટે અચાજનો વિરોધ

દલે આજુકે ૧૧મા મૂકેના વદાણો માન વેચના જે મો માટિ ॥ મવેન્ડેલો નામનો ફિગી નામેતો એના સમાચાર આના આ માણુમને

૨૧ એ જ પૃ ૨૬૫.

૨૨ એ જ પૃ ૨૬૬

૨૩ એ જ પૃ ૨૬૬ મેન્ડેરીક મો ૬ પૃ ૯૦ ૯૧માથી લીડેનો નોખ

ગૂજરાતની રાજદ્વારી આતમીઓ લખી મોકલવાનો પણ ખાનગી હુકમ હતો. એણે આલ્ફ્રુકર્કને લખ્યું કે ફેરેના કાજી (ધર્મિજી) તરફથી ગૂજરાત અને બીજાનપુરના સુલતાનો માટે કિંમતી ભેટો લઈ એક વહાણ મોકલ્યું હતું તે દીવ આવી પહોંચ્યું છે; ૨૪ કાજીએ શુભેચ્છાઓ પાઠવી ખ્રિસ્તીઓ સામે લડાઈ ચાલુ રાખવા જણાવ્યું છે. એડનના રાજ્યએ દીવમાં રહેતી પોતાની પ્રગતને સ્વદેશ પાછા ફરવાનો મદદેશો મોકલ્યો હતો, કારણ પોર્ટુગીઝો એડન ઉપર હુમલો કરશે એવી એને ભીંતિ પેડી હતી. આ જ્યાં સમાચારો કરના આલ્ફ્રુકર્કને વધારે ઉદ્વેગ કરાવે એવા સમાચાર તો એ હતા કે અયાઝ દીવ અને પોર્ટુગીઝોના સંઘર્ષે ચર્ચા કરવા જતે સુલતાનને મળવા ગયો હતો, અને સુલતાન તથા એના મુખ્ય અમલદારોને પોતાની તરફેણના કરી લેવા માટે સારા પ્રમાણમાં સોનું, રૂપ, ઝવેરાત, કિંમતી કાંપડ તથા જરૂરે સારા ઘોડા પણ ભેટ આપવા માટે લઈ ગયો હતો. આલ્ફ્રુકર્કે અયાઝને એક વખતે ભેટ આપેલી તલવાર પણ સુલતાનને નજર કરવા માટે એ લઈ ગયો હતો. અયાઝની આ મુલાકાતની અસરનો સામનો કરવા અને પોતાની માંગણી સમજાવી રીતે રજૂ કરવા આલ્ફ્રુકર્કે એક દૂતમંડળ ગૂજરાતના સુલતાન પાસે મોકલવાનો આ વખતે નિશ્ચય કર્યો. ૨૫

નવા ગવર્નર લોખ્સનો દીવ માટે પ્રયાસ

પરંતુ આ સમયે ઈ. સ. ૧૫૧૫માં પોર્ટુગલના રાજ્યએ આલ્ફ્રુકર્કને પાછો બોલાવી લીધો અને પોર્ટુગીઝ સત્તાના ઇતિહાસમાં એક જળવાન કુનેહવાળા તથા દૂરદેશી સત્તાધીશના વહીવટનો હવે અંત આવ્યો. એની જગ્યાએ લોપે સોર્સને ગવર્નર તરીકે મોકલ્યો અને એને ત્રણ વર્ષ રાખી ૧૫૧૮માં ડિઓગો લોખ્સ દે સેકવીરાને મોકલ્યો. આ ગવર્નરને રાજ્યનો ખાસ હુકમ હતો કે દીવમાં કિલ્લો બાંધવો. ૨૬ એનું કારણ એમની માન્યતા પ્રમાણે એવું હતું કે જ્યાંસુધી દીવ મુસલમાન સત્તા નીચે હોય ત્યાંસુધી પોર્ટુગલના ખાસ શત્રુઓ—તુર્કોનો પગપેસારો હિંદમાં રહ્યા કરશે. આમાં બીજું કારણ એ પણ હતું કે ગૂજરાતી જીંટીનો મોટો વેપાર મલાકા તથા પૂર્વના દેશો સાથે હતો તેનું મહત્ત્વ પોર્ટુગીઝોને બહુ હતું. ૨૭ આ કારણથી ઈ. સ. ૧૫૨૦માં હોરમઝથી પાછા ફરતા

૨૪. એ જ. પૃ. ૨૯૬-કોમેન્ટરીઝમાંથી નોંધ.

૨૫. એ જ. પૃ. ૨૯૭-કોમેન્ટરીઝમાં ચો. ૪. પૃ. ૭૫-૭૭માંથી નોંધ.

૨૬ : Whiteway. Rise of Portuguese Power in India. ૧૯૧-૯૨ પૃ. ૧૮૯-૧૯૦માં લોપે સોર્સ ગવર્નર તરીકે કેમ ન ફાળ્યો તેનાં કારણો આપેલા છે.

૨૭ : એ જ. પૃ. ૧૯૧

ડિઓગો લોપેસ દીવ ઉપર હુમલો કરવાના ઇરાદાથી આવ્યો આ વખતે મલીક અયાઝે ખૂબ હોશિયારી બતાવી અને એક બાગ્યુ ગવર્નરની મારી મહેમાનગીરી કરી બીજા માગ્યુ પોતે દીવના રક્ષણ માટે તૈયાર અને જાગ્રત છે એવો ખ્યાન એને આવ્યો આ કારણથી કાંઈ પણ કર્યા વિના ગવર્નર ગોના તરફ મિલાવ્યો ગવર્નર માથેની વાતચીતમાંથી અયાઝ એટલું તો પામી ગયો કે દીવ ઉપર કોઈ કાળે બધા ઝડૂંએ છે આ માગતમા વળી ખાતરી મેળવવા માટે અયાઝે ગવર્નર માથે દૂત તરીકે મીરાં અલી નામના એક કાણુ પણ હોશિયાર માણસને મોકલ્યા એની બાતમી ઉપરથી પણ પોર્ટુગીઝોની દાંતની ખમર પડી અને દીવ મદગને તોપો વગેરેથી મજૂ કરી મજબૂત રીતે રક્ષણ થઈ શકે એની બધી તૈયારી કરવામા આવી ૨૮

દીવ ઉપર લોપેસની ચડાઈનું શૂન્ય પરિણામ

ત્યારે વાટાઝાટોનું કાંઈ પરિણામ ન આવ્યું ત્યારે ઈ મ ૧૫૨૧ના ફેબ્રુઆરી ૧૧ દિની તારીખે ડિઓગો લોપેસ લડનાના ઇરાદાથી ૪૨ વહાણોને કાફલો લઈને દીવ પાસે આવ્યો એમા ૨૦૦૦ યુરોપિયનો અને ૧૮૦૦ દેશી લડવૈયા હતા આમ છતાં પણ મલીક અયાઝે રક્ષણ માટેની કંરેલી તૈયારીઓ જોઈને ડિઓગો લોપેસ ૧૧ લશ્કરી મત્તાડકારોએ સુદ્ધ કરવાની વિરુદ્ધ મત દર્શાવ્યો અને પોતાનો એક માણસ દીવમા ઉતારી ગવર્નર હોગમઝ તરફ આવ્યો ગયો દીવમા વેપાર માટે એક પોર્ટુગીઝ અમલદાર રાખેલો હતો તેને પાંડો લાવવા લોપેસ ફર્નાન્ડીઝ દ બેગને દીવ મોકલ્યો આ માણસ પહેલાં મુન્ડ્રશાહના દરબારમા આવ્યુંકહેના દૂત તરીકે ગયો હતો અને રાતા સમુદ્રમા એનો નૌકામરદાર હતો આ ફર્નાન્ડીઝ એને મેંપેતા કાર્યમા સફળ તો થયો, પરંતુ અયાઝને એ કાર્ય શરૂતા જેવું લાગ્યું આ કારણથી ગૂજરાતી દલમ વડાણોને કાફલો લઈ આગા મુદમ્મદે ફર્નાન્ડીઝ દ બેગના વહાણો ઉપર હુમલો કર્યો પોર્ટુગીઝોને લાગ્યું કે ગૂજરાતની તોપો જેકે લોખંડની હતી છતાં ઝડપથી ફૂટી શકતી હતી અને એનો દાઢગોળો અને મારો અમરનારક હતા આ કારણથી દોઝડા કાપી ફર્નાન્ડીઝ બાગ્યો અને લોપેસ પછી દમેક દિવમે દોરમઝ પહોંચી ગયો, અને માર્નરે બેંચુ કરેલું મોટું નૌકા દળ નિખેગી નાખીને જુદે જુદે સ્થળે મોકલાવી દીધું ૨૯

નાસીપાસ થયેલા લોખંડે ફર્નાન્ડીઝને કાફલો લઈ દીવ ફરી મોકલ્યો.
અને ગૂજરાતના કાફલાએ એને તસાડી મૂક્યો.

એ જ વર્ષ (૧૫૨૧)ના ઓગસ્ટની ૨૦મીએ લોખંડે દીવ આગળ નાસી-
પાસ થયો તે કારણથી ફર્નાન્ડીઝ દ બેન્ગને ચાર વહાણો આપીને ગૂજરાતને
કિનારે નિરીક્ષણ કરવા અને દીવ ઉપર હુમલો કરવા ફરીથી મોકલ્યો. એણે
એક ધરાદો એવો પણ મેળ્યો હતો કે મુઝફ્ફરાબાદ-જેને આજે મૌરાબૂતને
કિનારે બદશરબાદ નામે ઓળખવામાં આવે છે-સર કરીને ત્યાં કિલ્લો બાંધવો.^{૩૦}
ફર્નાન્ડીઝનું એક વહાણ દીવની પાસેના સમુદ્રમાં ગતા સમુદ્ર તરફ જતું એક
ગૂજરાતનું વહાણ લૂંટતું હતું. આ વખતે સાવચેતી રાખી રહેલા આગા
મુહમ્મદના ગૂજરાતી કાફલાએ હુમલો કરી તોપમારો કરીને પોર્ટુગીઝ વહાણને
ડુકાડ્યું, લૂંટાતા વહાણને છોડાવ્યું, અને ૨૫ પોર્ટુગીઝોને કેદ પકડ્યા. દ બે-
ન્ગનાં બીજાં વહાણો ઉપર પણ હુમલો કરવામાં આવ્યા અને એમાં ભાગફેડ
કરી નુકસાન પહોંચાડ્યું. દ બેન્ગનું પોતાનું માત્ર એક વહાણ વાગેલી ગોળીથી
થયેલા કાણુને પૂરીને બચી ગયું. ડિઓગો લોપ્સ હવે પોતાનો કાફલો લઈ
મુઝફ્ફરાબાદ લેવા આવતો હતો તેની બળર પણ અચાઝના બંધુઓએ
પહોંચાડી દીધી હતી. પોર્ટુગીઝોએ પકડેલા મુસલમાનો એમની ગુલામી કરતાં
મરણ વધારે પસંદ કરતા હતા. તેમણે એરિસ દારિયાની સરદારી નીચે
દારગોળો અને સરંજામ ભરેલું એક વહાણ હતું તેને આગ લગાડી અને
વહાણ સાથે બધા નાશ પામ્યા.^{૩૧} આ તરફ ગૂજરાતના બંદરોએ પૂરેપૂરી
સાવચેતીનાં પગલાં લેવાઈ ગયાં હતાં અને ડિઓગો લોપ્સ હતાશ થઈ, દીવ કે
મુઝફ્ફરાબાદમાં કિલ્લા કરવાનો મનસૂબો છોડી દઇ પાછો ચેવલ તરફ ચાલ્યો
ગયો. ચેવલમાં ખુરદાન નિઝામશાહે પોર્ટુગીઝોને કિલ્લો બાંધવાની રજા
આપી હતી અને આગળુકર્દે પણ એ સ્થળ પસંદ કર્યું હતું. મલીક અચાઝ-
નો વિચાર ફિરંગીઓને નજીકમાં પણ ન આવવા દેવાના હતા અને એણે
આગા મુહમ્મદને ગૂજરાતી કાફલો આપી ચેવલ તરફ યુદ્ધ માટે મોકલ્યો.^{૩૨}
આ યુદ્ધમાં સામસામી દેટલીક ખુવારી થઈ, પરંતુ ડિઓગો લોપ્સ અપ્રિય
થઈ ગયો હતો અને એની જગ્યાએ બીજો ગવર્નર આવવાના સમાચાર

૩૦ : એ જ. પૃ. ૧૯૩-૯૪.

૩૧ : એ જ. પૃ. ૧૯૪. પોર્ટુગીઝો પકડાયેલા મુસલમાનો ઉપર એટલો બધો જુલમ
કરતા કે કેદીઓ મરવાનું વધુ પસંદ કરતા.

૩૨ : એ જ. પૃ. ૧૯૪-૯૫. આગા મુહમ્મદ આપે છે તે સમાચારથી પોર્ટુગીઝ કાફલામાં
ભારે ભયની લાગણી ફેલાઈ હતી.

મળ્યા હતા, એટલે એ ફર્નાન્ડીઝ દબેમને સન્દારી મોપી ડોચીન ગયો પોર્ટુ-ગીઝોનો મરજમ ખૂટી પડ્યો હતો અને એ વખતે દબેમ પણ લડાઈમાં માર્યો ગયો ૩૩ આમ પોર્ટુગીઝોને નૌકાયુદ્ધ તથા ગજદ્વારી કુનેહમાં હરાવનાર ગૂજરાતનો મીરેયહ- નૌકામેનાધિપતિ મનીક અયાઝ ઈ મ ૧૫૨૨માં મળ્યું પામ્યો એ ૥ પછી ગૂજરાતી નૌકાદળના ખ્યાતિ અને ગજ પહેલા જેટલા રહ્યા નહિ

મનીક અયાઝ જેવા, નાન્યમાં મોટી લાગવગ ધરાવતા અમીરોનું પોર્ટુ-ગીઝો તરફનું વનણ્ય અને દીવ માટે એ પોતે સુવતાનના દરબારમાં ચર્ચા કરવા ગયો છે એના મમાચાર આલ્બુકર્કને મળતા એણે પણ સુવતાન માથે મૈત્રીની વાટાઘાટ કરવા મારા એતચીઓ મોકલના નિશ્ચય કર્યો એ ઉલ્લેખ ઉપર કરી ગયા મનીક ગોપીના પોતાના તરફના વતણુને લીધે આલ્બુકર્કને આ વાટાઘાટોમાં શ્રદ્ધા હતી પોર્ટુગીઝો ૥ હિંદ માથેના મગધમાં આ એતચીની વાટાઘાટોનું મહત્ત્વ નહોતું હતું અને ગૂજરાતના માર્શ્વરિક ઇતિહાસમાં આ વાત સમય હોવાથી એનું વર્ણન કરી લખ્યું તે માથે મનીક ગોપીએ મુઝ દુશ્મનાહના અમલમાં ગજદારણમાં લખવેલો ભાગ અને એ સમયમાં મોટી પદની ધાગણ કરી હોના એ હિંદુ અમીરનું ચરિત્ર પણ જોઈએ

આલ્બુકર્ક સુલતાન મુલુકુરશાહના દરબારમાં મોકલેલું એલચીમહલ

ઉપર જોયું તે પ્રમાણે આ એતચીમહલના નેતાઓમાં પોતાના વિશ્વાસુ સર ૧૨ ડિઓગો ફર્નાન્ડીઝ દબેમને પત્ર લખ્યો હતો અને એની માથે જોમ્મ ટેક્સીંગ (James Teixeira)ને પણ મોકલ્યો હતો આ મહલ માથે એણે ગૂજરાતના સુલતાનનો નજર કરવા માટે આ પ્રમાણે કિંગતી બેટા મોકલાવી હતી ચિત્રામણવાળો (enamelled) મોનાનો ગજાનો પટો, મોતેરી મીનાકારી નકશીદાર મ્યાલાવાળી એક કદાર, કાગી મખમન, ઇરાનો આરીખન્તનો લીના રંગનો તાકા, બે તાકા ચિનાઈ કાપડના, આપ ચડાવેલી ગિડી, અને બાદમાંથી ખાણમાં રોએ એવા ચાદીના વાસણો આ ઉપગત રાજદ્વારી એતચીને જોએ એટલા માટે સાન સજ્જ કરેલા વીમ વોડા પણ સાથે મોકલ્યા હતા આ એતચીઓએ કેવું વર્તન રાખવું વગેરે ચૂચનાઓ લખીને આપી હતી, આ દરબારમાં બાગબગી મમાચાર આપવા માટે બે દૂત મોકલવામાં આવ્યા હતા એકનું નામ પેરો ક્વીમેડો (Páro Queimado) હતું, અને મીંજે ગણપતિ નામનો ગૂજરાતી બાપા સારી રીતે મગજનારો

૩. એ ૪ ૫ ૧૬૫ એના પછી મહલાની સરદારી એન્ટોનિયો કોરિયાને મળી

માણસ પણ હતો. આગળ જઈ આ એલચીમંડળને સગવડ મળે અને રાજધાની સુધીની મુસાફરી સલામત રીતે થાય તે માટે આ જો જાણે વિનંતિ કરવાની હતી. ૩૪

એલચીમંડળ સુરત ઊતર્યું—ગોપીનાથ મલીકને ત્યાં ઉતારે

ડિઓગો ફર્નાન્ડીઝ અને ટેક્સીરા તા. ૧૫ માર્ચ ૧૫૧૪ને રોજ સુરત પહોંચ્યા. આગળથી ખચર આપવા મોકલેલા દૂત રાજધાનીથી સુરત પાછા ફર્યા નહોતા, એટલે સુરત ગંદરે ઊતરવા માટે મુસદ્દી દસ્તૂરખાનની રજા મેળવવી પડી. દસ્તૂરખાનને દરબારમાંથી આ લોકને સત્કારવાના સમાચાર મળ્યા ગયા હતા, એટલે એણે ગોપીના ભાઈ મિયાંબાબુ ૩૫ (Miababu)ને ઘોડો લઈ એલચીમંડળની સામે મોકલ્યો. ઉતારે પણ ગોપીના ઘરમાં જ આપવાનો હતો. ઊતર્યા પછી એલચીઓ દસ્તૂરખાન પથારીવશ હોવાથી એને ઘેર મળવા ગયા, અને એણે એમનો રેશમી પોશાક આપીને રીત પ્રમાણે સત્કાર કર્યો. અને થોડા દિવસ પછી બાદશાહી હુકમ પ્રમાણે રાજધાની સુધી જવાની મુસાફરીની જગ્યા સગવડ કરી એમને ઊપડવાનું કહેવડાવ્યું. આ સમય દરમ્યાન અગાઉ મોકલેલો કવીમેડો સુરત આવી પહોંચ્યો અને એલચીઓને ચિંતામાં નાખે એવા સમાચાર કહ્યા કે મલીક ગોપી ઉપર હવે બાદશાહની મહેરબાની રહી નથી. આ સમાચારથી એલચીઓને મૂંઝવણ જિભી થઈ, કારણ કે મલીક ગોપીને પૂછ્યા વિના કાંઈ પણ પગલું ન ભરવાનો આજ્ઞાકર્ત્તો એમને હુકમ હતો, એટલે આ રાજદૂતોએ પાંચડી ફેરવીને દસ્તૂરખાનને સંદેશો મોકલાવ્યો કે સુલતાન રજાપૂતો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે પાટણ તરફ ગયો છે એવા સમાચાર મળ્યા છે અને ગવર્નરનો હુકમ વર્ષાઋતુ પહેલાં ગોવા પાછા ફરવાનો છે એટલે હવે અમે આવતે વર્ષે ફરી આવીશું અને હાલ દરબારમાં જવાનું મુલતવી રાખવું કીક છે પરન્તુ દસ્તૂરખાન હોશિયાર માણસ હતો અને એલચીઓનો ઇરાદો પામી ગયો

૩૪: આ એલચીમંડળનું વર્ણન પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસમાં ખીન ગ્રંથો કરતાં માત્ર કોમેન્ટરીઝમાં વિગતથી આપેલું છે અને પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એનો સારો ઉપયોગ કરેલો છે. આ એલચીઓ ખાતર એમણે આખું ૨૪મું પ્રકરણ લખેલું છે.

૩૫: ગોપીના ભાઈનું આ નામ હોય એમ મનાય નહિ મુસલમાન ઇસ્લામ ખારવાના હિંદુ અમારનું આ ઘરનું કેલોકમિય નામ હોયું લેખકે. સુરતમાં એ આ નામથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ હશે, એટલે પોર્ટુગીઝોએ એ નામ લખ્યું લાગે છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ આ બાબત કાંઈ નોંધ કે જુલાસો કર્યો નથી.

હતો, એટલે એણે ઉત્તરમાં મિયાણામાં માથે કહેવડાવ્યું કે બંગાળી તૈયારી સુન-
તાનના દુકમ પ્રમાણે થઈ ગઈ હોવાથી હવે મુમાફગી સુનતની રાખવી તે
લાયબરેલું છે અને પોતે જો એમાં મંમતિ આપે તો ગાદશાહી કોપનો ભોગ
બને, અને આ ફેરફાર માટે પણ ગાદશાહની પરવાનગી મેળવવી પડે આ
પ્રમાણે દહતાનો ઉત્તર સાબગી એવચીઓ દંડા પડ્યા આ મુમાફગી મને-
કમને પણ કરનાનો નિશ્ચય કરવો પડ્યો ૩૬

આપાનેર તરફ અને ત્યાંથી અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ

સુરતના મુત્મદીએ એમના માટે ગતમાં ઉતાગ આ મુઠામની ગોઠ
વણ કરી હતી, અને ત્રીમ બાણાવળીઓની દુકડી એક માણસની મુઠામની
નીચે રક્ષણ માટે એમની માથે મોકલી એકલચીઓ તા ૨૮ માર્ચ ૧૫૧૪ને રાજ
મુગતથી ઊપડી તા ૪ થી એપ્રિલે આપાનેર પહોંચ્યા, અને આપાનેર નજીકના
એક બગીચામાં એમને ઉતારો મળ્યો રાત્રે આરામ કરી રીત પ્રમાણે મારા
કપડા બદલીને એ લોકો મલીક ગોપીને મળવા માટે તૈયાર થયા ગોપીએ
એમના ઉતારાની અને ખાનાપીવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી હતી ફર્નાન્ડીએ
મલીક ગોપીને આજ્ઞાકર્કનો પત્ર તેમજ એને માટે મોકલેલી ખામ ભેટ આપી
ગોપીએ વાતમાં એમને મમગવ્યુ કે ફિંગો ડેગાના ગયા પછી મનીક
આપાએ સુવતાનને ખામ મમગવ્યુ કે ફિંગીઓને કોઈ પણ હિમાયે દીનમાં
કિલ્લો બાધવા જમીન ન આપવી, અને જો એ લોકો કિલ્લો બાધશે
તો બલિધ્યમાં મતનત જોખમમાં આવી પડશે આ કારણથી સુનતાને
દીવનુ રક્ષણ મજબૂત રીતે કર્યું છે આ હવે કોઈ પણ મત્તા એની
માથે થઈ શકે તેમ નથી ગોપીએ બીજી કેટલીક સનાદ અને શિખામણ
આપી અને સુનતાન હાલ અમદાવાદમાં છે ત્યાં જઈ વાત કરના કહ્યું
એમની સાથે પોતાના ઘરો એક માણસ ખામ અમદાવાદ મોકલ્યો આ
વખતે ખુદાવદખાન વઝીર હતો, ૩૭ એટલે મુગતથી માથે આવેના પોતાના
મુખ્ય માણસો પોતાના આગમનની ખબર આપવા ફર્નાન્ડીએ મોકલ્યો અમ
દાવાદ પહોંચ્યા પછી બીજી દિવસે વઝીરે એવચીઓને પોતાને ઘેર બાણ
આણ્યું એમને મા ૧ માથે લાવવા માટે ત્રીસ પોડેમરાએ અને વાળ માથે
બીજા પાંચદળથી મત્કાર કયો ફર્નાન્ડીએ વઝીરને માટે ખાસ મોકલાવેલી

૩૬ એજ પ્ર ૨૪, પૃ ૩૦૨

૩૭ ૨૨૧૯ દલ્લુલક ખુદાવદખાન આની પોદગીઝો આ પ્રમાણે જોડણી લખે છે
Codamacad આ પ્રમાણે બધા દેશી નાગોની વિચિત્ર જોડણીઓ કહેલી ૩ અમદા
વાદ માટે Madoval લખે છે

ભેટા અને આશ્ચુકર્કનો પત્ર પેશ કર્યો. વઝીરે એમને કહ્યું કે સુલતાન શિકારે ગયો છે અને આવશે ત્યારે તમારા આગમનની ખબર એમને પહોંચાડીશ.

અમદાવાદના બાદશાહી મહેલમાં સુલાકાત

સુલતાન સુઝક્ર્દરશાહે આ એલચીઓને પોતાના મહેલમાં^{૩૮} સુલાકાત આપી, અને એલચીમંડળ સવારોની ટુકડી સાથે બાદશાહી મહેલમાં આવી પહોંચ્યું. સુલતાન પોતે એક^{૩૯} પાટ ઉપર ગાદીએ બેઠો હતો અને બીજા દરબારીઓ પોતપોતાના દરબાર પ્રમાણે ગાળુ ઊભા હતા. એલચીઓએ સાથે લાવેલી નજર ભેટ કરી પોર્ટુગીઝ રીત પ્રમાણે સુલતાનને નમન કર્યું અને સુલતાનના હાથને ચુંગત કર્યું. સુલતાને પણ એમના આગમન માટે ખુશી વ્યક્ત કરી. એ પછી ડિઓગો ફર્નાન્ડીઝે આશ્ચુકર્કે સુલતાન ઉપર લખેલો પત્ર પેશ કર્યો, અને અરબીમાં લખેલો હોવાથી સુલતાને ગતે જ વાંચ્યો. એલચીઓએ વિવેક દર્શાવી કહ્યું કે હિંદના ફિરંગી ગવર્નરે ખાસ કહેવડાવ્યું છે કે પોર્ટુગલના રાજનું આખું નૌકાદળ સુલતાનની સેવામાં હાજર થશે. સુલતાને આ માટે એમનો આભાર માન્યો અને મુસાફરીમાં કાંઈ તકલીફ પડી હતી કે નહિ તે પૂછીને વિવેક કર્યો. આટલી વાતચીત પછી એક અમલદાર એમને ગાળુના એક વંડાની અગાસી ઉપર લઈ ગયો અને જરીના આરીબરતના બે જબ્બા એ ગાળુને એલચીઓને પહેરાવ્યા અને એમની સાથેનાં બીજાં માણસોને રંગીન મળમળના જબ્બા પહેરાવ્યા. આ પ્રમાણે વેશબદ્ધો કરીને એ બધા ફરીથી સુલતાન પાસે આવ્યા અને દેશી રીત પ્રમાણે નમન કર્યું. એ પછી એમને ઉતારે જવા માટે અને બધી રાજદ્વારી કામકાજની વાતો વઝીર ખુદાવન્દખાનને કરવા માટે, એનો જલદીથી ઉકેલ લાવવાની ખાતરી આપીને કહેવામાં આવ્યું.

વઝીર ખુદાવંદખાન સાથે વાટાઘાટ

હવે આ રાજદ્વારી વાતચીત ખુદાવંદખાનના મહેલમાં ખાણુ પછી એલચીઓ અને વઝીર વચ્ચે શરૂ થઈ. ફર્નાન્ડીઝે કહ્યું કે પોર્ટુગીઝ પ્રજા અને અમારા વેપારના રક્ષણ માટે દીવમાં કિલ્લો બાંધવાની ખાસ અગત્ય

૩૮ : સુઝક્ર્દરશાહને કાકરિયે આવેલો ઘટામંડળનો મહેલ પ્રિય હતો અને ત્યાં જ એ હમેશા વાસ કરતો, ભદ્રના મહેલમાં નહિ. આ સુલાકાત પછુ ત્યાં જ થઈ હતો.

૩૯ : અહીં સુલતાન Low vota ઉપર બેઠો હતો એમ લખે છે. મને લાગે છે કે સોફા જેવું તે વખતે હોવાનો સંભવ નથી, એટલે પાટ ઉપર ગાદી તકિયાની બેઠક હોવાનો પૂરા સંભવ છે.

છે અને તે માટે જમીનની માગણી કરનારો માગ ખાસ મુદ્દો છે આજુ કંઈની એની ધરજા વ્યક્ત કરી કે દીવમા આ સગવડ થવાથી પોર્ટુગીઝોનો ગૂજરાત માથેનો વેપાર ઘણો જ વધશે એો નેનાથી સુતતાની જગતની આવક એવડી વધશે ખુદાવદખાને આ માગણીના ઉત્તરમા કહ્યું કે બાકર (Bacar)મા કિન્નોબાધના મિવાય બીજી કામ માગણી આજ સુની આવેલી નથી અને ફિરગી ડેગાની એ માગણી કબૂલ રાખવામા આની ડે ૪૦ બાકરની જગ્યા વેપાર વધાવવા માટે પૂરતી અને અનુકૂળ છે ફર્નાન્ડીઝે બાકરની જગ્યા બગેરા નથી એો મજબૂત કિલ્લા મધાય તથા લૂટ તોફાન વગેરે થી મનામતી રહે તે માટે પોતાની માગણી યોગ્ય કે એમ કહ્યું મજબૂત કિલ્લા વિના પોર્ટુગીઝો તુઝમાન થયાના અતુભવો ફિલ્સોન, મનાકા અને કાનીડટમા થયેના કે અને કિલ્લા બધાયા પડી દેલી મત્તાઓ માથે જાનિના મમથ પણ નહેના છે, એટલે દીવમા જે કિલ્લો બાધનાની રજા મળશે તો ગૂજરાતના ગમ્ય માથે પણ મમથો મેત્રી બનેના ગહેશે વઝીર ખુદાવદખાનો આ બધી ચર્ચા સુતતા. આગળ રજૂ કરીને યોગ્ય હવા માટે ખાતરી આપી ૪૧

એલચીઓ માથે વલુ ચર્ચા

આ પછી ત્રણ દિવસ વીત્યા ગાદ સુતતાનની ધરજા રજખાતની ચર્ચા કરવા માટે થતા ખુદાવદખાનો એલચીઓને ગત્રે ફરીથી બેનાવ્યા તથા કહ્યું કે પોર્ટુગીઝોના ગમ્મની સામે મેત્રીના મમથો અલુ રાખવા માટે તથા આજુકંડે આ વિનતિ કરવા માટે એલચીઓ મોકલ્યા કે તે જેવા, મુવતાને ખુદી થત્રને નીચે મુજબના સ્થળોએ કિલ્લો બાધવા માટે જમીન આપવા મરજી મતાવી છે બન્ધ, સુન્ત, માર્કીમ, હુમમ અગર તો ગાકર (Bacar) આ જગ્યાઓ માથી ગવર્નર કર્ષ જગ્યા પસંદ કરવી તે નક્કી કરીને હલુ જે ગવર્નરનો મરજી આ મર્કીચળ માટે ન હોય તો પછી એના અત કરાગેનો ધરજો શુદ્ધ નથી એમ જ માનતુ પડે કિઓગો ફર્નાન્ડીઝે આના ઉત્તરમા એ ૧ એ વાત ફરી ફરી, એો દીવ મિવાય બીજા સ્થળ માટે કામ પણ કબૂલ કરવાની પોતાને મત્તા નથી એમ કહ્યું પોર્ટુગીઝો ગૂજરાતમા વેપારની શૂટ મળવાની રાખી તથા ગૂજરાતના વેપાર કેટલો મધો ફારોડશે, વેપાર કેટલો ગોઠાઈશે અને વેપારી વદાણોની અવગતવર કેટલી મનામત મળા એ મધુ કરી બાકર ૪૦ એ જ પૃ ૨૪ પૃ ૩૪૫ આ Bacarના સ્થળનો પત્તો લાગેનો નથી એને વલસાડ કહે છે તે બાબર નથી અબિકા નીની દિલ્લે દાગીની પામે એક ભાનવ નામે સ્થળ છે તે નાતુ છે, એ જમીનુ નથી આ માત્ર અતુમ ન છે

પૂર્વક જણાવ્યું. અન્ને પક્ષો વચ્ચે બીજી વધારાની દલીલો પણ થઈ. ખુદાવંદખાને પૂછ્યું કે જે પોર્ટુગલ સાથે મૈત્રીનો સંબંધ રહે તો એડન અને રાતા સમુદ્રનાં બંદરોએ જતાં ગૂજરાતી વહાણોને જે એમાં જસૂમો ન હોય તો, ફિરંગીઓ કાંઈ હરકત કરશે? આના ઉત્તરમાં ફર્નાન્ડીએ કહ્યું કે એ બાબતની સત્તાઓ પોર્ટુગલના શત્રુઓ છે અને ગૂજરાતી વહાણોએ એ બંદરોએ સફર કરવી તે યોગ્ય નથી, કારણ કે મિત્રોના મિત્રોને મિત્ર તરીકે ગણવા અને મિત્રોના શત્રુઓને શત્રુ તરીકે ગણવા એ સાચી મૈત્રીનું લક્ષણ છે. આ સાંભળીને ખુદાવંદખાને કહ્યું કે જે સ્થળો સાથે ગૂજરાતનો વેપાર સર્વથી વધારે પ્રમાણમાં ચાલે છે તે સ્થળોએ વહાણોની સફર શક્ય ન થાય તો પછી એવી મૈત્રીથી સુલતાન શો કાયદો કાઢે! વળી આશ્ચર્યકર્તા દીવ માટે જે માગણી કરી છે તે સ્થળ તો સુલતાને પોતાના ગુલામ મલીક અયાજને આપી દીધેલું છે, એટલે સુલતાને કરેલી દરખાસ્ત જે તમને નામંજૂર હોય તો આ બાબતમાં વધુ કાંઈ ચર્ચા સુલતાન સાથે હવે થઈ શકે તેમ નથી. ફર્નાન્ડીએ ચર્ચા આગળ ચલાવતાં કહ્યું કે ગૂજરાતીઓ મલાકા, પેગુ, માર્તાબાન, બંગાળ અને હોરમઝ સાથે વેગરથી કેમ સંતોષ ન માને અને પોર્ટુગલના શત્રુઓનાં એડન અને નાના સમુદ્રનાં સ્થળો માટેનો આગ્રહ કેમ ન છોડી શકે! એ સ્થળોનો પોર્ટુગીઓ કબજે લઈ શત્રુની સત્તા નાખૂદ કરે એ પછી ગૂજરાતી વહાણો ત્યાં જઈ વેપાર કરી શકે છે. જે આ બાબત તમે સુલતાન પાસે વધારે ચર્ચા કરવા ન ઇચ્છો તો પછી અમારો પાછા ફરવાનો નિશ્ચય જ છે અને આ બધો અહેવાલ આશ્ચર્યકર્તાને પેશ કરીશું.^{૪૨}

એલચીઓની વિદાયગીરી—દીવના કિલ્લાની રત્ન ન મળી

આટલી વાટાઘાટ પછી ત્રણ દિવસ ગયા ત્યાં એલચીઓને રાજમહેલમાં સુલતાનની રત્ન લેવા માટે બોલાવવામાં આવ્યા. એ વખતે ફરીથી એમને માન અને પોશાકના ઝબ્બા, કટારો અને કમરપટા આપવામાં આવ્યા, અને એમણે સુલતાનના હાથને ચુંગન કર્યું. સુલતાને કહ્યું કે વઝીર ખુદાવંદખાન તમને લેખિત દરખાસ્તો આપશે. એલચીઓ દરબારમાંથી ગયા પછી ખુદાવંદખાને દસ્તાવેજ સાથે કેટલીક ભેટો આપીને વિદાય કર્યા. ચાંપાનેરમાં રહેલો એક ગેડો સુરત બંદરે મોકલાવી એમને ભેટ આપ્યો,^{૪૩} કારણ કે ગેડો એ

૪૨. એ જ. પૃ. ૩૦૪-૩૦૬. આ બધી ચર્ચા ઉપરથી સમજશે કે હિંદમાં ગૂજરાતી નૌકા-કાફલો સર્વથેજ હોવા છતાં અને મલીક અયાજ જેવો એને સ્થાપનાર મીરેબહર હોવા છતાં સમુદ્ર ઉપર ફિરંગીઓનું વર્ચસ વધતું જતું હતું.

૪૩ : ચાંપાનેરમાં સુલતાન મુજરફરે આજના Zoo-જનાવરોના બાગને મળતો એક

યુરોપમાં નવામનું પ્રાણી હતું આ પ્રમાણે આ એવચીઓ ૫૨૨ દિવસ ગૂજરાતના પાટનગરમાં ગઈ તા ૮મી મે ૧૫૧૪ને રોજ મુરત પહોંચ્યા પરંતુ આ વખતે યોમામાને લીધે દરિયો ખગમ હોવાથી વર્ષાઋતુ એમને મુગતમાં ગાળવી પડી મધ્યેર મામમાં દર્શ્યો મુધગતા એનચીઓએ દમ્ભગજાનને સફરની મગવડ કરી આપ ૥ નિનતિ કરી, અને એમને (Columbas)નામના ત્રણ ૥ના વહાણો આપનામાં આવ્યા એમાં એમણે પોતાનો મામાન તથા ગેંડો ચડાવ્યો, અને સાડાપાચ મામ ગૂજરાતમાં ગાળીને તા ૧૫મી મધ્યેર એ લોકો ગોવા પહોંચ્યા અહીં આશ્ચુર્ય એમના તન્દના કાષ્ટ મમાચાર આટલા વખતથી ન મળ્યા હોવાથી અને વર્ષાઋતુ પહેલાં એ લોકો પાછા ન ફર્યા તેથી ગભરાયો હતો અને ગુએ થયો હતો ફીન્ડીએ એને મધી વાત સમજાવી દીધા કિલ્લાની જગ્યા આપવા સુવતાન રાજ નથી એનું ઠારણ કહેતા જણાવ્યું કે મનીક અપાએ લાચો વેરીને સુવતાની માનીતી ભેગમ બીમી રાણીને પોતા ૥ પક્ષમાં લીધી છે અને એનું જ ખાસ ચનણ છે બીબી રાણી ની મત્તા વિગે આગળ વર્ણ કરી મયા છીએ ૪૪

સુલતાને પોર્ટુગલના રાજને ભેટ આપેલો ગેંડો

ગૂજરાતના સુલતાને ભેટ આપેલા ગેંડાની વાત પણ અહીં ગમમય લાગશે આશ્ચુર્ય એ ગેંડો પોર્ટુગલના ગજ એન્યુઅમ ૧લાને મોકલી આપ્યો, ૧૫૧૪માં જ એ સિંગન પહોંચ્યો, અને ૧૫૧૭ સુધી નજના જતાવરોના બાગમાં રહ્યો ૧૫૧૭ના ફેબ્રુઆરીમાં ગજએ હાથી અને ગેંડા ની લડાઈ જોવાની ગોઠવણી કરી એમાં ગેડાએ હાથી ઉપર હુમલો કરતા હાથી ચીમ પાડીને નામી ગયો! એ પછી ગજએ ગેંડો પોપ લીધો દમમાને ભેટ મોકલાવ્યો, અને સિંગનથી ૧૫૧૭ના ઓક્ટોબરમાં વહાણમાં ઉપડી માર્સેલ્સ બંદરે આવ્યો ત્યાં ફ્રાન્સિસ પહેલાને આ વિચિત્ર પ્રાણી જોવાનો લાભ મળ્યો ત્યાંથી રોમ તરફ જતા ઇટલીના કિનારા પાસે વાવાઝોડામાં વહાણ ડૂબી જતા ગેંડો અને માથેના બધા માણસો નાશ પામ્યા, પરંતુ ગેંડાનું મૃત શરીર યસડાઈને કિનારે પહોંચ્યું હતું અને એમાં મમાલો ભરીને પોપ પાસે લઈ જવામાં આવ્યું ૪૫

જગલી જનાવરોનો બાગ રાખ્યો હતો ત્યાંથી આ ગેંડો મોકલ્યો હતો યુરોપમાં આ ગેંડો અજળ્યો હતો (વ્હાઈટને પૃ ૧૫૧ નોખ ૨)

૪૪ એ જ પૃ ૩૦૬ ૩૦૭

૪૫ બારમોસાએ પણ આ ગેંડાનું વલન કર્યું છે એની મુસાફરીના અહેવાલને અ એજ તરબ્દો કરનાર એક હસવા જેવી બૂન કરી છે તેની નોંધ થો કોમિ એ પૃ

આલ્પ્યુર્કર્કની કેમેન્ટરીઝમાં અમદાવાદ વગેરેનું વર્ણન

આ પ્રમાણે આલ્પ્યુર્કર્કે ગૂજરાતના સુલતાન પાસે મોકલેલા એલચી-મંડળનો વિગતવાર અને રસમય ઇતિહાસ છે, અને આલ્પ્યુર્કર્કના પત્રોમાં ગૂજરાત માટે લખેલી કેટલીક હકીકતો પણ ટૂંકમાં જોવા જેવી છે. એ લખે છે કે ‘ગૂજરાતના કિનારાની હદ પ્રભાસ પાટણથી માહીમ અને ચેવલ સુધી છે અને એની લંબાઈ ૧૩૦ લીગ છે. સુલતાન આળીસ વર્ષનો અને નરમ સ્વભાવનો છે. એની મુખ્ય રાણી હોશિયાર અને ખૂબ માનવાળી છે અને એ રજપૂતની પુત્રી છે, તથા ખીખીરાણી નામે પ્રસિદ્ધ છે. એના સિવાય સુલતાનના જનાનામાં ૫૦૦ સ્ત્રીઓ છે. સુલતાનને બાળપણથી જોના શોખ છે અને એની સાથે ૩૦૦ ઘોડેસવાર શિકારીઓ જાય છે. એ ઘણુંખરું અમદાવાદમાં રહે છે, કારણ કે એ શહેર ડુંગરોમાં વસતા રજપૂતોની નજદીક છે અને એને રજપૂતો સાથે હમેશાં લડવું પડે છે. ગૂજરાતનું પાટનગર (અમદાવાદ) એક લીગ લાંબું શહેર છે, ત્યાં મોજશોખનાં બધાં સાધનો છે અને પાણી પણ સારું છે. શહેરનાં મકાનો મોટા મહેલો જેવાં છે અને ઘણાં મુંદર સ્થળો પણ શહેરમાં છે. આમ છતાં રાત્રીનો ખજનો, લશ્કરી સરંજામ અને દાડગોળો, તથા તોપખાનું આંખાનેરમાં રખાય છે. ત્યાં પર્વત ઉપર કિલ્લો (પાવાગઢ) છે અને ત્યાં વિશ્વાસુ અમીરો સારા લશ્કર સાથે રક્ષણ માટે રહે છે. સુલતાનનો મુખ્ય વઝીર ખુદાવંદખાન જાતનો તુર્ક છે. એ સુલતાનનો શિક્ષક હતો અને સુલતાન વાચતાં લખતાં એની પાસે શીખ્યો હતો.’^{૪૬} ગૂજરાતીઓના દરિયાઈ વેપાર વગેરે માટે પણ લખ્યું છે એની નોંધ આગળ વહાણવટાના પ્રકરણમાં લઈશું.

હવે સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં ફિરંગીઓ સાથે આટલો સંબંધ ધરાવનાર મલીક ગોખીનું ચરિત્ર જોઈએ. ગૂજરાતના સુલતાનોના સમયમાં હિંદુઓને ઊંચી પદવી નહોતી મળતી એ વાત ખરી નથી તેના ઉલ્લેખો ઉપર જોયા છે. પરંતુ સુલતાન મહમદ બેગડાના સમયમાં પ્રધાનમંડળમાં ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર આ ગોખી મલીકના ચરિત્રથી હિંદુઓને મોટી

૩૦૬મા લીધી છે. એ લખે છે કે “જોડા” શબ્દનો અર્થ જોડો સ્ટેનલીએ “જોડ નતિની સ્ત્રી” એવા ક્યો છે!

૪૬ : એ જ. પૃ. ૩૦૮. કેમેન્ટરીઝમાં રજપૂતો સાથેની લડાઈઓનો ઉલ્લેખ છે તે ઈડર સાથેની લડાઈઓ છે. મુઝફ્ફરશાહની મુખ્ય બેગમ ખીખીરાણી રજપૂત કન્યા છે એ પોર્ટુગીઝ અહેવાલ ઉપરથી સમજાય છે. આ ઉલ્લેખ આપવા છતાં પ્રો. કેમિસેરિયેટ ખીજ જગાએ એને સિંધના જામની પુત્રી કહે છે અને સિંઢરીમા એમ છે એવું લખે છે. પણ સિંઢરી ગુ. ભા. કે બેલીમાં એ બાબત જોવામા નથી આવી.

પદવીઓ મળતી હતી એટલું તો મગજાય છે બેગડાના સમયમા રાયરાયાનો ઉત્તેષ જોયો એ ॥ અતમમયમા મલીકગોપી લગભગ મુખ્ય પ્રધાન જેટલી સત્તા ધરાવતો હતો મુમતમાન ઇતિહાસવેષ્ટા એનો ખામ ઉલ્લેષ કરતા નથી, અને મિરાતે મિકદરીએ જે ઉલ્લેષ કર્યો છે તે આ મલીકની ચડતીને બદલે પડતીનો કગલા છે છતાં મમકાલીન પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેષોથી ગોપીમલીકનું મહત્ત્વ નહીં થઇ શકે છે મૂજરાતના સામૃતિક ઇતિહાસમા આ હિંદુ અમીરનું અરિત જગ મિગતથી જોઈ જવાની અગત્ય છે

પ્રધાનમડળમા અચગણ્ય મલીક ગોપીનાથ

એનું નામ ગોપીનાથ છે મુલતાન મદમૂદ બેગડાના સમયમા એની ચડતી થઈ અને ભર્ય તથા સુરતના દરોગા તથા મુલસદી (ગવર્નર) તરીકે એની નિમણૂક થઈ હતી મદમૂદ બેગડાના અતસમયમા અમદાવાદના મારગપુરને પોતાનું નામ આપનાર મલીક મારગ અને ગોપીનાથ એ બેના હાથમા રાજ્યની બી સત્તા હતી મુખ્ય પ્રધાનની પદવી એ સમયમા ગોપીનાથને મળેલી કે નહિ એ તવાગીઓ ઉપરથી ાહી થતું નથી, અને મુખ્ય વઝીરની પદવી તો મુમતમાન અમીરના હાથમા હોવાનો જ મતલબ છે, છતાં પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેષોમા એને ખલાતના રાખનો અવગ્રહન (Aiguazel) મુખ્ય પ્રધાન કહ્યો છે બેગડાના સમયમા સત્તા ઉપર ગ્રહના પ્રધાનોના ઉલ્લેષ પાછળ ક્યાં છે મુમલમાન તવારીખોમા મિરાતે મિકદરી મલીકગોપીનો ઉલ્લેષ કરે છે, અને તે મુઝફ્ફરશાહના સમયમા જ કરે છે, અને એ મુનતાનના શઝઆનના વર્ષોમા જ એની ારજદાની અત આવે છે, એટલે પોર્ટુગીઝ અહેવાલો પ્રમાણે બેગડાના સમયમા મલીક સાગની સાથે એના મિત્ર તરીકે ગોપી ઊંચે ચડ્યો હશે ૪૭ અને મુઝફ્ફરશાહના પહેલા ત્રણેક વર્ષમા માગ અને ગોપીની મત્તા ખૂબ વધી ગઈ હતી, એ લોકો મારાવે તેમ વર્તના અને ખુદ ગાહરાદની પણ્ય એમને બીક નહોતી એટલું તો મિરાતે મિકદરી પણ્ય લખે છે, એટલે કદાચ પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેષો કહે કે એમ ગોપી મુખ્ય પ્રધા નહિ તોપણ પ્રધાનમડળમા બહુ ઊંચે ધ્યાને તો હોવો જ જોઈએ પોર્ટુગીઝો એ નામ વિચિત્ર રીતે લખે છે Milococam (Milogopin) મીલેગોપીન, Melecopi મેલેકોપી, Milecopi મીલેકોપી અને

૪૭ મદમૂદ બેગડાના સમયમા મલીક ગોપીનો સ્થાન ઉલ્લેષ નથી, છતાં મિકદરી ઉપરથી એનું સ્થાન મોકુ હશે એમ સમજાય છે ગોપીનું વિગતવાર વર્ણન તો મિકદરી જ મુઝફ્ફરશાહના સમયમા લખે છે

Gopicaica-ગોપીકાકા(?) એવાં નામો મળે છે. ૪૮ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા હિંદુ અમીરને કોકો ગોપીકાકા કહેતા હોય અને વેપારીઓના સંપર્કમાં આવતા આ ફિરંગીઓએ એવું નામ સાંભળ્યું હોય એ સંભવિત છે. સિકંદરી સ્પષ્ટ રીતે મલીક ગોપી કે કોપી-લખે છે જ્યારે તખ્તકત કોખી (Koba) જુનારદાર લખે છે. ૪૯ એટલે આ બન્ને તવારીખકારો એ બ્રાહ્મણ હતો એટલું તો સ્પષ્ટ લખે છે. એણે ઈડરના રાવને છોડાવ્યો હતો એ ઉલ્લેખ પાછળ એમ ગયા એટલે મુઝફ્ફરશાહ ખીજના સમયમાં એની સત્તાનો ખ્યાલ પણ આવી શકે છે.

આ હિંદુ અમીર અને પ્રધાનનો ઇતિહાસ

આ હિંદુ અમીર કોણ અને ક્યાંનો વતની હતો એનો સ્પષ્ટ આધાર-ભૂત ઉલ્લેખ મળતો નથી, પરંતુ સુરતમાં એનું નામ આજે ચિરંજીવી છે અને એ શહેરને શણગારી રમ્ય બનાવવામાં ગોપીનાથનો બહુ મોટો ફાલ્સો છે એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે. સુરતમાં એણે પોતાના નામથી ગોપીપરં વસાવ્યું તે આજ સુધી છે અને ગોપીતળાવ પણ બાંધેલું એ આજે ન હોવા છતાં એના ઘણા ઉલ્લેખો પરદેશી મુસાફરોએ કરેલા મળે છે. એનું વર્ણન આગળ સુરતના વર્ણન સાથે કરીશું. પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેખોથી એટલું પણ લાગે છે કે મલીકગોપીનું ઘર સુરતમાં હતું અને એની દીકરી કે કોઈ સગી બાઈ ત્યાં રહેતી હતી એનો ઉલ્લેખ મોગલાઈમાં આવેલા મુસાફરોએ પણ કરેલો છે. વળી પોર્ટુગીઝ એલચીઓને સુરતમાં એના ઘરમાં ઉતારો આપેલો અને એનો ભાઈ મિયાંબાણુ એમનો સત્કાર કરવામાં રોકાયેલો એ ઉલ્લેખ પણ ઉપર જોયો. પરંતુ આટલા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છતાં મલીકગોપી અસલ સુરતનો વતની એમ સિદ્ધ થતું નથી. ચાંપાનેર, વડોદરા અને અમદાવાદમાં પણ એનાં ઘર હતાં, અને ચાંપાનેરની પાસે તથા અમદાવાદમાં પણ સંપ્રદાયના હતાં એવા ઉલ્લેખ મળે છે. ૫૦ એટલે ગોપીનાથનાં વતન અને જાતિને માટે નિર્ણય કરવો જરા મુશ્કેલ બને છે.

૪૮ : આવી જોડણીવાળાં નામો પોર્ટુગીઝ ઉલ્લેખોમાં છે. તેમાં Gopicaica એ નામ ઉપર પ્રો. ક્રોમિસેરિયેટ નોંધમાં લખે છે કે પોર્ટુગીઝ ઘણાં નામોની વિચિત્ર જોડણી લખે છે. અને Gopicaica એ કદાચ જુદો ઇલ્લાખ હોય. પરંતુ મને તો એ વૃદ્ધ પ્રધાનનું લોકપ્રિય ગુજરાતી નામ ગોપીકાકા ખરું લાગે છે. Caica એવા ઉચ્ચારણનો ઇલ્લાખ હોય એવું જાણવામાં નથી.

૪૯ : સિકંદરીમાં બ્રાહ્મણ લખે છે. તખ્તકતે અકબરી જુનારદાર લખે છે તેનો અર્થ જનોઈ-વાળો એટલે બ્રાહ્મણ જ થાય છે.

૫૦ : અમદાવાદના ગોપીપરાનો ઉલ્લેખ છે છતાં એનો આજે યત્તો લાગતો નથી.

મુરતમા એના સ્મરણો

મુરતમા ગોપીના નામના અગ્રણિયો છે તે ઉપરાંત ટેલ્વાક યુગે-
પિયન મુખારંગે ॥ મુરતના ઉત્તેજો ઉપરથી પણ એ મુરતનો હતો એમ
કોઈ કહેના લતવાન છે ઈ મ ૧૬૦૩મા મુગ્લાતમા આવેનો પીટ્રો ડીના
વાને (Pietro Della Valle) એમા મર્વથી પહેલો ગણાય છે એ લખે
છે કે ગોપીતણાવ સામાન્ય લોકવાયકા પ્રમાણે એક ખાનગી ધનવાન ગૃહાથે
બાંધ્યુ છે સુ નનો ઉત્તેજ કળતા એ લખે છે કે આ તળાવનો બાંધના
આ ગહેરનો હતો, અને આટલુ ઘરના ધનવાનની પુત્રી ઠેક ગરીબ દયામા
આવી ગઈ છે તે શહેરને માટે શરંગબંધુ છે પરંતુ આ ઉત્તેજ ગોપી
પત્રી એકમો વર્ષ પછીનો ગણાય ઈ મ ૧૬૭૩મા ઓગ્સ્ટી લખે છે કે
આ શહેરના રહેનારીએ મોટી રકમ ખર્ચીને આ તળાવ બાંધ્યુ, જેથી
એની પુત્રી ગરીબીમા આવી ગઈ અને શહેરના કોઈ એ મદદ કળતા નથી
આ ઉત્તેજ પણ ગદુ પાળનો કહેવાય પરંતુ ગોપીના મરણ પત્રી તુરત
આવેના (૧૫૧૫) બારમોમાએ મુરતનો ઉત્તેજ કળતા માન એટલું જ લખ્યુ
છે કે અહીં મીલોકોક્ષીય-(મલીકગોપી) નામે નામિક મત્તામા હતો અને
એને ખસાતના રાત્રએ એને માટે ખગળ રાતો માખળતા માગી નખા-યો
છે, આ એ પોદુંગનો મોગે મિત્ર હતો ડીવા વાનેએ બેરોસ (Barros)ના
ઈતિહાસનો ઉત્તેજ આપના લખ્યુ છે કે મલીકગોપી બાચ (Barocci)નો
આ મુરતનો “લોડ” હતો એનો અર્થ એ ગવન હતો એટલે જ થાય,
આ મુરતમા એ મત્તા ઉપર હતો ત્યારે એણે આ તળાવ આવે ૫૧ આશ્ચુ-
કર્કની કોમેન્ટરીમા તો એ જગાએ ગોપીનો મુર (Moor) એટલે મુમન
માન હતો કે એટલે આ વિગતી ઉત્તેજો કેવા છે તે મમળગે ૫૨

મુરતમા મલીક ગોપી માટે આજ્ઞાતી વાતો

આ ૫ દેગી ઉત્તેજો ઉપરથી એ મુરતનો વતની હતો એમ તો મિદ્

૫૧ પ્રો ક્રિમિસેરિરે Studies in the History of Gujarat નામના પુસ્તક
મા ગોપીતણાવ, ગોપીપત્ર અને ગોપી મનીક માટે લખ્યુ છે તેમા ગોપીતણાવ માટે
યુરોપિયન લેખકોના દૈનિક સાથે બાસ વિવરણી લખ્યુ છે મુરત ગેરિયરમા ટેલ્વાક
વિવરે છે તેની નોંધ પણ એમણે લીધી છે

૫૨ મેર્સેટરીએ ફોર્સેન્સો ડી આશ્ચુક ૧૦૧ III 245 અને ૧૦૧ IV 60-61 માપી
પ્રો ક્રિમિએ Studies in the His of Guj ૫ ૧૦૨મા લીરેની નોંધ એમા
લખે છે કે “Melecopi (Malik Gopal) one of the principal Moors of
the Kingdom” Moors-મુર-એ નજર ફિગીઓ મુસલમાન માટે વાપરે છે ત્યાર
ફિગીઓ માટે Gentiles નજર ૫૫૨ ૫૪૭ ગોપીને માટે જ નજર એમનુ બધું જ બતાવે છે

થતું નથી અને યારખોસા જેવો સમકાલીન, તથા ઇતિહાસલેખક ગેરોસના લખાણ ઉપરથી તો એ માત્ર સુરતનો ગવર્નર હતો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. સુરતમાં પ્રચલિત ગૂજરાતી અને ઉર્દૂ લખાણોએ નોંધેલી પરંપરા પ્રમાણે પંદરમી સદીના અંતભાગમાં ગોપીનાથ કે ગોપીનાયક નામે ધનવાન વેપારી હતો અને સુરતમાં વસીને એને શણગારીને ગોપીનાથે રાંદેરથી સારા મોટા વેપારીઓને સુરતમાં વસાવ્યા હતા. સુરત એ વખતે સામાન્ય શહેર હતું. મુઝફ્ફરશાહે એને મલીકનો ખિતાબ આપ્યો, અને એની સ્ત્રી રાણી કહેવાતી. એ ઉપરથી સુરતમાં રાણીચક્રહું અને રાણીતળાવ પણ હતાં. સુરતનું નામ સુરજ (સૂર્ય) ઉપરથી હતું તે સુલતાનના આગ્રહથી સુરત રખાયું એવી અર્થહીન વાત પણ લોકો કહે છે. ગોપીનાથ સાથે ગોપીનાયક એવું નામ લખીને લોકવાયકા એને અનાવિલ ખાલણ કરાવવા પણ પ્રયત્ન કરે છે તેને પણ કાંઈ આધાર નથી. ૫૩

ગોપી મલીક નાગર હોવાની પરંપરા

આ ઉલ્લેખો અને લોકવાયકાઓ સાથે બીજી એક પરંપરા પણ નોંધપાત્ર છે અને એ વધારે સંભવિત લાગે છે. અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ દિવેટિયા કુટુંબના ભોળાનાથ સારાભાઈના ચરિત્રમાં સારાભાઈએ લખેલી ઉર્દૂ નોંધને આધારે એમ સમજાય છે કે એમના કુટુંબના મોસાળ પક્ષમાં ઈ. સ. ૧૫૦૮માં એક ગોપીનાથ નામે મોટો માણસ થઈ ગયો અને મહમૂદ બેગડાના સમયમાં એ ગોપી મલ્લેક નામે ઝાળખાતો હતો. એણે વડનગરથી વેપાર અર્થે ચાંપાનેરમાં વાસ કરેલો અને ચાંપાનેર તથા વડોદરામાં મકાનો બંધાવેલાં, તથા અમદાવાદમાં ગોપીપરું વસાવેલું. આમ વેપાર માટે ગોપીનાથ સુરતમાં પણ વસેલા એવી સુરતની પરંપરાને આ વાતથી ટેકો મળે છે. બેગડાના સમયમાં ગોપીનાથને ભરૂચ અને સુરતની સૂઆગીરી મળેલી એ વિદેશી ઉલ્લેખો ઉપરથી સમજાય છે અને સુરત એ વખતે વધું નથી એટલે સુરતમાં બાંધકામ કરી ધનવાન વેપારીઓને રાંદેર વગેરે સ્થળોએથી સુરતમાં આકર્ષી, પોતાનો મોટો ઉદ્ય સુરતમાં થયો અને સૂઆગીરી સાથે વેપાર પણ હતો તે કારણથી ગોપીએ પોતાનો મુખ્ય વસ્ત્રાટ તેમજ ઘર તે સમયે સુરતમાં રાખ્યું હોય એ બની શકે. નાગર અને વેપાર એ બે વાતનો મેળ આજે જોડે દોષને માનવામાં ન આવે, પરંતુ વડનગર વેપારનું સ્થળ હતું અને ત્યાંના વતનીઓ ધનવાન વેપારીઓ હતા એ ઉલ્લેખ તવારીખકારોએ

રાણા માગાએ વડનગર લૂટવા જવાના ઉત્સેષ સાથે ૪ કર્ષો છે તે પાછળ નોખો છે એટલે ગોપીનાથ વેપાર માટે વડનગરથી નીકળ્યો હોય અને હોશિયારીથી ધનવાન બની ગજદરગામમાં પણ ઊંચી પદવીએ પહોંચ્યો હતો એમાં કાંઈ અમભન નથી એના દાખના ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પણ મળે છે આ બધું જોતા ગોપીનાથ મવીર સુરતમાં વચ્ચે છતાં અમન વડનગરનો વતની અને નાગર હતો એમ માનવામાં વાધો નથી ૫૪ અનાવિલ હોવાના મહાવનો કાંઈ આધાર નથી ૫૫

ગોપીનો વૈભવ અને એનો નાચગાનનો શોખ

આ ગોપીનાથ નાચગાન અને મોજગોખ તથા બારે દમદમ ભરેલી મિજગાનીઓ માટે જાણીતો હતો મિગતે મિકદરી લખે છે કે એણે પોતાને ત્યાં મુદ્દ વારાગનાઓ ભેગી કરી હતી અને તેના નાચ તથા મિજગાની ગોખથી કરતો હતો એમાં ધાર નામની એક વાગગના તો ધણી જ મુદ્દ હતી નાચ અને મિજગાની હોય ત્યારે એના વગમાં ગુનામના એટલા ઢગના થતા કે ગહેન્માં કોઈને ગુનામ કૂન મળતા નહિ એક વખત એક અહમદખાન નામનો ટાક સુતતાનનો સગો થતો હતો તે આ ધાર વારાગનાને જોયા વિના એની ઉપર મોહિત થયો હતો ૫૬એ ગોપીનાથના વગમાં એક નાચની ગિજલમ વખતે એને જોવા માટે મશાનથીનો વેશ પહેરીને નિમત્રણ ન હોવા છતાં ગયો આ વાતની ગોપીને જાણ થતાં એને એણે માર મગાવ્યો, પણ વિવેકમાં એણે કહ્યું કે જો પહેરેથી ખગર મોકનાવી હોત તો તમને નિમત્રણ આપી ગાનથી બોનાવત ગોપીએ પાલખીમાં અહમદખાનને ઘેર પહોંચાડ્યો, પણ મારથી એનું અવસાન થયું અહમદખાનના સગાઓએ એ વાતની સુતતાનને ફરિયાદ કરી અને ગોપીનાથને એક ગત્રે રગતામાં ઘેરી માનમાં કઠી ધાવન કર્યો આ વાત મેટવાત મહીબુદ્દીન ૫૭

૫૪ ભોળાનાથ સારાભાઈના જીવનચરિત્રમાં સારાભાઈની ઉર્દૂ નોંધમાં આ હકીકત છે અને મેં અમદાવાદના ઇતિહાસમાં દિવેરિયા કુટુંબ અને ભોળાનાથ માટે લખતાં આ નોંધનો ઉપયોગ કર્યો છે

૫૫ ગોપીનાથનું ગોપીનાથક કરી લીધું એમ સમજાય છે જૂના કલ્પેષો તો ખખા મવીર ગોપી નામના જ છે, ગોપીનાથ પણ નથી પણ સારાભાઈની નોંધ ગોપીનાથ લખે છે એને અનાવિલ ઠરાવવા માટે નાચની જગાએ નાચક મૂક્યું લાગે છે

૫૬ મિરાતે સિન્દરી ગુ બામા અને બેવીના અગ્રેજી તરબૂમાંમાં એ વિખતો આ પેટી છે ગુ બા મા વારાગનાનું નામ ખાર આપ્યું છે, અગ્રેજીમાં ધાસુ Dhakshi આપ્યું છે (બેવી પૃ ૨૬૬)

૫૭ મહીબુદ્દીનનું નામ સિન્દરીના ગુ બા મા છે

ખીજે દિવસે સુવ્રતાનને કરી અને કહ્યું કે એને ખાસ કરી ત્રા વાગ્યા નથી. મલીકસારંગ ને ગોપીનો મિત્ર હતો એણે કહ્યું કે ગોપી બ્રાહ્મણ છે અને રાજ્યનો ખેરખાણ છે એટલે એને કાંઈ થશે નહિ. પરંતુ સુવ્રતાનને લાગ્યું કે હવે આ ઇંકંડાયેલા સર્પને જીવતો રાખવો હીક નથી, તેથી એનું ઘરગાર લૂંટી લેવાનો હુકમ આપ્યો અને લૂટ કરી એને પકડીને ઘરગારમાં આંધીને લાવવામાં આવ્યો. ગોપીનાથે અરજ કરી કે “હું તો ગરીબ બ્રાહ્મણ છું અને તમારા પિતા સુવ્રતાન મહમૂદશાહની કૃપાથી આ સ્થિતિએ આવ્યો હતો. એટલે ને હવે તે બધું સુવ્રતાનનું જ હતું. પરંતુ મારી પાસે એક સુંદર ગુલામ કન્યા હતી તેનો જોડો દુનિયામાં જડવો મુશ્કેલ છે. અને કેટલાંક અમૂલ્ય રતનો હતાં; એ બધું સુવ્રતાનને લાયક હતું, પરંતુ હવે તો બધું લૂંટાઈ ગયું છે.” સુવ્રતાનને આ શબ્દોની કશી અમર થઈ નહિ અને એણે આજ્ઞા કરી કે આ હિંદુથી મુસલમાનોને ઘણો ત્રાસ થયો છે માટે એને મારી નાંખવો.” એ પછી એને ફતરને મેતે મારી નાખવામાં આવ્યો. ૫૮

ગોપીનું ચારિત્ર્ય અને અયાજ સાથે સરખામણી

આ પ્રમાણે આ સુપ્રસિદ્ધ હિંદુ પ્રધાનના જીવનનો અંત આવ્યો. એણે સલ્તનતના રાજકારણમાં ભજવેલો ભાગ અને ઉપરના વર્ણન ઉપરથી એનું ચારિત્ર્ય સમજાય એવું છે. એણે વેપારથી કે રાજ્યના વહીવટમાં ખીજી રીતે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તોપણ એણે ધન વાપર્યું, એમ સુરતમાં એનાં સ્મરણચિહ્નોના ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે. તે સાથે પોતાના મોજ-શોખમાં પણ ખૂબ ધન ઉડાડ્યું હોય એમ લાગે છે. એની સત્તા અને ઉડાવ રીતે રહેવાની રીતથી મુસલમાનો એની અદેખાઈ કરતા હશે એમ પણ સિંકદરીના તથા ખીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી સમજાય છે સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં ગોપી અને સારંગ એ બે વૃદ્ધ જૂના અમીરો સર્વોચ્ચ પદે કાયમ રહ્યા એનું કારણ એવું છે કે મહમૂદ બેગડાના મરણ પછી કેટલાક અમીરો મુઝફ્ફરના નરમ સ્વભાવને લીધે ગાદીએ બેસાડવાની વિરુદ્ધ હતા. ૫૯ સમય આવ્યે અમીરોએ મુઝફ્ફરનો પક્ષ લીધો અને એ ઉપકારને વશ રહી મુઝફ્ફરે આ બંનેની જોહુકમી તરફ આંખ આડા કાન કર્યા. ખીજા મુસલમાન

૫૮ : મિરાતે સિંકદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૦૪-૭. બેલી : પૃ. ૨૯૫-૯૭. ગોપીની નાચનારીનું વર્ણન સિંકદરીમાં ખૂબ ભલકાથી આપ્યું છે. પણ તે બેલી અને ગુ. ભા.કારે છાડી દીધું છે. ૫૯ : સિંકદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૦૫. બેલી : પૃ. ૨૯૫. સિંકદરી કહે છે કે મુઝફ્ફર મુલ્લા જેવા સ્વભાવનો હતો એટલે કેટલાક અમીરોએ વિરોધ કરેલો ત્યારે સારંગ અને ગોપીએ પક્ષ કરેલો. એ બંને મનફાવે તેમ કરતા અને ગોપી મુસલમાનો ઉપર જુલમ પણ

અમીરો અને ગોપીના ફિરંગીઓ ત કના વનણુમા પણ બહુ ફેર હતો, અને ગોપી પોર્ટુગીઝોનો પણ સા જાણુથી લેતો હતો એ મમજુ મુરકેન છે મનીક અયાઝે એ લોકોનો મમજ વિરોધ પોતે જીએ ત્યાસુધી કર્યો ત્યાગે ગોપીએ આ મિદેલીઓનો પણ લઈ એમને કહી દીધું કે અયાઝ દીવમા કિતો માધવા માટે તમારી મિરુદ સુવત્તાનને મમમવે છે ૧૫૧૪મા પોર્ટુગીઝ એવચીમડગના આન્યા પત્રી તુરત જ ગોપી ઉપર બાદશાહી મકેર-બાની હવે નથી એ ઉદેખ ઉપર ખેંધ ગયા તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ગોપીનું વનણુ ડાહ્યા મુમનમાન અમીરોને અને માદગાદને પમદ નહિ હોય અને અયાઝનું પોર્ટુગીઝ માટેનું મતવ્ય છેનું ખરુ પડે છે તે જોતા ગોપીના ફિરંગીઓ માટેના પલપાતનો બચાવ થઈ શકે તેમ નથી કનાન્ડીઝ માથે ખુદાવદખાનની વાતચીત પણ રાજનીતિો ગાબે એવી છે, એટલે ગોપીની દરબારમા અધિયનાનુ આ એક કાણુ દોન શકે પોર્ટુગીઝોનો પગ ને રીતે મુજગતમા જામ્યો તે જોતા, મિદેલીઓ તરફની આ નાગર પ્રધાનની નીતિ માટે મારો રાખદ કહી રાકાય તેમ નથી તે માથે મનીક અયાઝની આ બામતમા દીર્ઘદિવાળી રાજનીતિની પ્રશસા કયો વિના ચાલે તેમ નથી મલીક અયાઝ પણ ઉડાઉ રીતે મિજગાનીઓનો ગોપીન હતો, પણ એમા વિવેક દેખાતો હતો અને નાજદારી કુનેહ હતી એની ઉદાગતા, વ્યવથા શક્તિ અને કુનેહજાળીતા હતા ૧૫૨૫મા પોર્ટુગીઝ બાગ્યોસા અયાઝ એમના લોકોનો વિરોધી હતો છતાં એના ગુન, ખત, ઓન્માપીપણાના તથા વિવેકના વખાણુ કરે છે

કરતો અને ફરિયાદ સુલતાન ખાગે જતી ત્યારે એ બાલનો કે “તમે અને હું દંશરની મા થેના મીએ કે લુમ્મ કરનારનો અત લાવે” અર્દી બન્ને તરબૂમામા સદેગ ફેર છે (બીવી ૨૬૧) સિદ્દારી લમે છે કે બીવી ૫ ૨૬૫મા આ બાબતમા એક મમીર બૂલ કરે છે એમ સમજાય છે ચિતોડનો રાણો ચડી આંગે ત્યારે નિઝામુદ્દીનુ કહેણુ સુલતાને ન સીકાર્યુ તેનુ મારલ સારંગ અને ગોપીએ સુલતાનને અવગી સવાહ આપી એમ બેહી મોખમા લમે છે એ બનાવ ૧૫૨૦મા બનેલો ત્યાર ૧૫૧૫ પહેલા ગોપીનુ અવસાન થયેલુ છે

પ્રકરણ બત્રીસમું સુલતાન સિકંદર અને બહાદુરશાહ ગૂજરાત સલ્તનતની ચડતી

સુલતાન અહમદશાહ પહેલાથી મુઝફ્ફરશાહ બીજા મુઘીનાં ૧૧૫ વર્ષમાં ગૂજરાત સલ્તનતની એકધારી ચડતી થતી ગઈ, તે મુઝફ્ફરશાહના પુત્ર બહાદુરશાહના સમયમાં ટોચ ઉપર આવી, અને એના જ સમયના અંત-ભાગમાં પડતીની શરૂઆત થઈ ચૂકી. સોલંકી સમયમાં ભીમદેવથી કુમાર-પાલના સમય સુધી ગૂજરાત વધતું વધતું સામ્રાજ્ય બન્યું અને કુમારપાલના અવસાન પછી ધસારો લાગુ પડ્યો, પરંતુ મુસલમાન સલ્તનતમાં તો અહમદ-શાહથી જે ચડતી શરૂ થઈ તે વધતાં વધતાં બહાદુરશાહના સમયમાં ગૂજરાતી સામ્રાજ્ય ગૂજરાતની સરહદની બહાર ખૂબ વધ્યું અને એ સુલતાનના ટૂંકા અમલ દરમ્યાન જ પડતી શરૂ થઈ તે પાછું સરહદની અંદર સમાઈ ગયું અને એની પછીના નયળા ત્રણ સુલતાનોના સમયમાં ધસાતું ધસાતું વધારે બળવાન અને વધારે ઉદાર રાજનીતિવાળા અકબરના સામ્રાજ્યમાં સમાઈ ગયું. એટલે બહાદુરશાહનાં બહાદુરી, ચડતી અને વિજયો એ જાણે હોલવાતો દીવો વધારે તેજ આપે તેમ થોડાં વર્ષ અમકારો કરી ગયાં.

સુલતાન સિકંદર અને વટવાના સૈયદોનો બગડેલો સંબંધ

સુલતાન મુઝફ્ફરનો મુખ્ય શાહબંદો હવે સિકંદરખાન તરીકે ગાદીએ આવ્યો એના નાના ભાઈ લતીફખાનની તરફ પણ કેટલાક અમીરો હતા, પરંતુ સિકંદરખાન તરફ વધારે લોકો હતા. તા. ૫ એપ્રિલ ૧૫૨૬ને રોજ પિતાના મૃત્યુને દહાડે જ એ અમદાવાદમાં ગાદીએ બેઠો અને પિતાના શયને સરખેજ મોકલાવી તેની ક્રિયા કરી ત્રણ દિવસ રહી આપાનેર ગયો અને ત્યાં તખ્તનશીન થવાનો બીજો સમારમ્બ કર્યો. અમદાવાદથી આંપાનેર જતાં રસ્તામાં વટવામાં હજરત કુતુબેઆલમ સાહેબ અને એમના વંશજોની દરગાહ-ની એના કુટુંબના બાદશાહોની રીત પ્રમાણે સિકંદરે ઝિયારત કરી નહિ. કુતુબેઆલમ સાહેબના પૌત્ર શાહશેખજીને ઉદ્દેશીને એ બોલ્યો કે એમને

૧ : સિકંદરી, ગુ. બા. પૃ. ૨૧૯- તારીખે ફિરિસ્તાની તખકાતે અકબરી પૃ. ૪૨૪ નોં.

૧માં લીધેલી વિગત. ભાષાંતરકાર એ ૨ વિગતને વધારે ચોગ્ય માને છે.

૨ : તખકાતે અકબરી. પૃ. ૩૨૫. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૧૯.

બધા બીજા મખ્મુદમે જ્ઞાનિયા કહેતા હતા, અને એમણે શા માટે બહાદુર-
ખાન શાહશાહે થયે એમ ઠણું હતું ? આજે તો બહાદુરખાનનો પતો નથી
શાહગેખજી ખોટું બોલ્યા હતા એમ ઝહી એમને માટે ન બોલવા જેવા
ગખ્દો બોલ્યો. ૩ આપાનેગમા તખ્તનશીનીના ઉત્તમ વખતે શાહગેખજીનો
પુત્ર શાહબદુઆ નકગગને લીધે આવ્યા નહોતો મિકદરી લખે છે કે મિકદર-
ખાન એરા શખ્દો બોલ્યો હતો કે “પીર મૂઆ મુરીદ નેગી હુઆ”-એટલે
કે શાહગેખજી અવમાન પામ્યા અને એમનો ચેરો-બહાદુરખાન ગખડનો
નેગી થઈ પડ્યો શાહગેખજી ॥ પુત્રને આપી ખોટું લાગ્યું હતું એમ કહેવાય
છે કે શાહ બદુએ ગજતખ્તને ઝાઝવાનું જળ કહી મંતપુરુષો મરી જતા
નથી, માત્ર ઘર બદલે છે અને એમના ખરા શિષ્યો રખડતા નથી એવો
ઉત્તર સિકદરને કહેતો આ સાબળા ગુસ્સે થયેલા મિકદરશાહે નટવાના મિથદોને
મળતા પૈસા બધ ઠરી શાહઆનમ સાહેબના પુત્રને આપ્યા, પણ એમણે
એ લેવાની ના પાડી ૪

સુલતાનના નાના ભાઈ લતોફખાનનો બળવો

સિકદરની સામે લતીફખાને નદર નાર-મુલતાનપુર તરફ જઈ બળવો કર્યો ને
બાગલાણના કિલ્લા તરફના જગલોમા તે ગયો. એને હરાવવા માટે મલીકલતીફને
શરઝાખા નો ઇલકાબ આપી મજૂ હમર સુનાર માથે દક્ષિણ તરફ મોકલ્યો.
જગલમા લડાઈ થઈ એમા ત્યાના રજપૂતો અને કાગીઓએ સિકદરના
લશ્કરને મોટી ખુવારી સાથે હરાવ્યું, અને એ સમાચાર સાબળા મિકદરે
હયમરખાનને મોટું લશ્કર આપી એની સામે ફરી મોકલ્યો. સુલતાની આ
પહેલી હારને ગૂજરાતના લોકોએ અપશુકનિયાળ ગણી ૫

૩ આ નોખ ધણીખરી તવારીખોએ લીધી છે એમા સિકદરીને લેખક ખુબારી સેયદોનો
લખ હોવાથી એણે વમારે વિગતવાર નોખ લીધી છે ફિરિસ્તા સિકદરીના લખાણને ટેકો
આપે છે તખ્તકાત પૃ ૩૨૪મા દુખી નોખ લે છે

૪ સિકદરી શુ લા પૃ ૨૨૮ મુઝફ્ફરની હયાતીમા બીબીરાણીના આગ્રહથી સિકદરને
ગાદી મળે તે માટે શાહગેખજી પાસે ખૂબ વિનતિ સુવતાને કરેલી તે વલન કર્યું ॥
બહાદુર તરફ રોખજના નલણથી સિકદરને ઈર્ષ્યા હતી, એટલે ગાદી મળતા બહાદુરનો
પતો ન હોવાથી એ સવપુરુષની આ પ્રમાણે મશ્કરી કરી એમના લક્તોનુ દિવ દુખાવ્યું
શાહ આલમના પુત્ર સેયદ મુહમ્મદ ખુબારી જેમને સાદાતખાનનો ઇલકાબ હતો એ એક
જ વશના પણ બીજી શાખાના હતા એમણે સુલતાનની મહેરબાની અવગણીએ સૂચક છે

૫ તમકાતે અકબરી, પૃ ૩૨૫-૨૬ સિકદરી શુ લા પૃ ૨૧૯-૨૦ સિકદરી અને
તખ્તકાત ઉમેરે છે કે લતીફખાન મૂગાના રાજ્ય લીમ પાસે ગયો તખ્તકાત ચિતોડ અગર
ચિતુરના જગલમા ગયો એમ પણ ઉમેરે છે બાગલાણનું નામ ફેમિલજના ઇતિહાસમા
છે અપશુકનની વાત તખ્તકાત લખે છે

ઈમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમની હરામખોરી

મુલતાન સિંદ્દરે પોતાના રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમાં પોતાના સાથી-ઓમાં ઈનામો અને ૧૭૦૦ ઘોડા વેહેંચ્યા, અને આપદાદાના વખતના ખાનદાન અમીરોની અવગણના કરી. હલકા માણસો ઉપર આ પ્રમાણેની મહેરબાની બતાવવા માટે જૂતા અમીરો અને એના દૂંધલાઇ જેવો ઈમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમ પણ નારાજ થયો.^૬ મુલતાનનાં કેટલાંક કૃત્યોથી રૈયત અને લશ્કરમાં વિરોધ ફેલાતો હતો. એમ કહેવાય છે કે આ બધા મંત્રેગોનો લાભ લઇને કેટલાક ખટપટિયા અમીરોએ ઈમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમને ચડાવ્યો અને કહ્યું કે મુલતાન તમને મારી નાંખવાનો ઈરાદો રાખે છે. આ સાંભળી ખુશકદમે મુલતાનને જ મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.^૭ સિંદ્દરીનો લેખક ગૂજરાતમાં એ સમયે ચાલતી વિશ્વાસપાત્ર વાતોનો ઉલ્લેખ કરી લખે છે કે સિંદ્દરશાહે પોતાના પિતાના સમયના વૃદ્ધ ખુદાવંદખાનને મુખ્ય વઝીર બનાવ્યો તેથી પણ ખુશકદમને ખોટું લાગ્યું હતું. ખુશકદમ પોતાનો પક્ષ સમજાવ કરવા અમીરોમાં ને લાગવગવાળા લોકોમાં પૈસા વેરતો અને ઇલાકાબ પણ મુલતાનની પરવાનગી વગર આપતો. મુલતાને આ માટે એને ઠપકો પણ આપ્યો હતો. આમ એના મનમાં વેરનો અગ્નિ પ્રકટી રહ્યો હતો.^૮

મુલતાનને આવેલું સ્વપ્ન

તવારીખકારો લખે છે કે એક રાત્રે સિંદ્દરને સ્વપ્ન આવ્યું. એમાં હજરત કુતુબે આલમ અને શાહઆલમ સાહેબ, હજરત શાહશેખજી તથા મુલતાન મુઝફ્ફર દેખાયા અને સિંદ્દરને કહ્યું “બાપા સિંદ્દર, ઝિભો થા, આ ગાદી હવે તારી નથી.” શાહ શેખજીએ પણ કહ્યું કે “હા એમ જ છે.” આ સ્વપ્નથી સિંદ્દર બહુ ખિન્ન થયો અને બહાદુરખાન આવીને લડાઇ કરશે એમ એને લાગવા માંડ્યું. તવારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક કહે છે કે આ

૬ : સિંદ્દરી ગુ. ભા., પૃ. ૨૧૯. તખકાતે અકબરી પૃ. ૩૨૫. સિંદ્દરી ૨૭૦૦ ઘોડા લખે છે. તખકાત ૧૭૦૦ લખે છે.

૭ : સિંદ્દરી ગુ. ભા., પૃ. ૨૨૦. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૩૩૬.

૮ : સિંદ્દરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૧૯ અને ૨૨૪-૨૫. આ બાબત સિંદ્દરીમાં વિગતો વધારે છે. અમદાવાદના કોટવાલને મુહીબુલ્મુલ્કનો ખિતાબ રજ વગર આપેલો તે માટે મુલતાને ખુશકદમને ઠપકો આપેલો. ખુદાવંદખાન ડાહ્યો હતો. એણે ખિતાબ કાયમ રાખ્યો અને પગારવધારો મુલતવી રાખ્યો. ખુશકદમ આ બધી ગાંઠ વાળતો ગયો. એણે ઘણાને મદદ દાખલ પૈસા આપી ખત લખાવી, પછી એ ખત ફાડી નાખી પોતાના પક્ષના કરી લીધા. તખકાત લખે છે કે સિંદ્દરને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન આવ્યું હતું. (પૃ. ૩૨૫)

સ્વપ્નની વાત દરિયાખાને હુતદુદ્વાના પુત્ર યમુદને કહેવી અને એણે લેખને કહેવી એ પ્રમાણે વાત બહાર પ્રચરી હતી ૯

પુરાકલ્પના હુકમથી સુલતાનને શયનખડમા મારી નાખ્યો.

આ સ્વપ્નથી સુલતાનનું હૃદય ખિન્ન તો હતુ જ, એમા કેટલાક પોતાના ખામ માણસો દ્વારા ધમાકુલ્પુલ્ક પુરાકલ્પ અને એના પક્ષના અમીરોનો ઈરાદો જાણવામા આવ્યો. પુરાકલ્પ વગેરે અમીરો જૂના નિમકલ્પાન માણસો હતા એટલે સુલતાનના માનવામા આ વાત આવી નહિ, પરંતુ ઉદ્વેગથી એનું મન તો ભારે થયુ હતું, આ માનસિક વ્યથામાથી જરા આનન્દ મેળવવા એ યોગાન (Polo) રમવા ગયો ૧૦ ત્યાંથી પાઠો ફરી ખાણુ વધ બપોરે આગમ લેવા ગયો અને ખામ અગરહોરા સિવાય ખીજા નોકરો ને ગયા આ વખતનો લાભ લઇને પોતાની માથે નિમકલ્પમા માગરીતોને તર્ક પુરાકલ્પ મહેનમા આવ્યો તે વખતે શાહઆલમનો પૌત્ર મૈયદ અલીમુદ્દીન ખુખારી અને મલીક બહેરામ શયનગૃહના દરવાજા આગળ બેઠાબેઠા જોતજોત રમતા હતા ૧૧ મલીક મોઘા નામનો માણસ દરવાજાનો પકટો પકડીને બેઠો હતો, અને મલીક પીરમુહમ્મદ નામનો નોકર સુલતાનના પગ ચાપતો હતો મોઘાએ કહ્યું કે સુલતાન બેઠો છે, પરંતુ પુરાકલ્પે કાઠ ધ્યાન આપ્યું નહિ અને બહાઉદ્દીનને લઇને શયનખડમા પેઠો આ વખતે પોદુંગલથી એવો ત્રિચિત્ર આયનો સુલતાનને ભેટ તરીકે આવેલો હતો તેનો ઉલ્લેખ કરી એ જોયો છે કે નહિ એમ પૂછ્યું પવગને નીચલે છેડે એ આપ્યો લટકાવેલો હતો એમા દીવો કર્યો હોય તો ઘણા દીવા દેખાય એવી કગમત હતી બહાઉદ્દીન આયનો જોયો નથી એમ કરતા પુરાકલ્પે એને પનગ પામે ખેંચ્યો ૧૨ અને સુલતાન ઉપર ધા કરના કબુ આ અવાજથી સુલતાન

૯ આ સ્વપ્નની વાત સિંદરી (શુ બા પૃ ૨૨૦) તારીખે બહાદુરશાહીના નામથી લખે છે તખકાત વગેરેએ પણ એમાથી લીધી હશે

૧૦ સિંદરી શુ બા પૃ ૨૨૦ તખકાતે અકબરી પૃ ૩૨૭ મૈયદ જલાલ મુનવર દવમાલીક અને એના ભાઈ મૈયદ ખુરદાલુરીને બન્નરમા સુલતાનને રમીને આવેલો જોયેલો એ કહે છે કે હજારો ત્રી પુરોએ પણ જોયેલો

૧૧ સિંદરી પૃ ૨૨૧-૨૨ આ નામો અને સ્થાન માટે જરા મતભેદ છે તખકાતલખે છે કે હસિમુદ્દીન અંદર શયનગૃહમા હતો, અને બહાર ઈંચાલીમ અને નસરતુલ્પુલ્ક હતા

૧૨ ફિરિરતા પુરાકલ્પ સાથે બહાઉદ્દીન, દાર હુસુલ્ક અને મૈદખાન તથા કેટલાક દુ-શુભો અને એક હજારી શુભા એવા હતા એમ લખે છે તખકાત હજારી શુભા માટે લખે છે સિંદરી બહાઉદ્દીનને બદલે બહાર નામ લખે છે અને અંદર પુરાકલ્પ સાથે એ એકત્રો ગયેત્રો એમ કહે છે આમ નામોમા ભેદ છે અ રના બાદશાહી

બગી બિહ્યો અને “શું છે?” એમ પોલ્યો. એવામા બહાર કિબેલાઓ પણ આવી પહોચ્યા. પરંતુ એ પહેલા નો ધા કરી બહાઉલમુદ્દે સુલતાનના ઉઘાડા શરીરના બે દુકડા કરી નાખ્યા. પગ ચાંપતા પીર મુલમ્મદને પણ દાર કયો. બહારથી સૈયદ ઇલીમુદ્દીન અને અહેરામ આવ્યા. તેમની સાથે આ લોકોને લગાઇ થઈ તેમાં સૈયદ અને એમના સાથી માર્યા ગયા.^{૧૩} સુલતાનના મૃત શરીરને એક નાના ખાટલામાં એના પગ પણ લટકતા હતા એવી સ્થિતિમાં થોડાં માણસો સાથે ચાંપાનેર નહકના દાસોલના બાગમાં મોકલ્યુ અને ત્યાં દફન કરાવ્યું. જે સુલતાનને જેવા હમરોની મેદની બેગી થતી તેની દફન-ક્રિયા વખતે પ્રાર્થના કરવા આ હરામખોર અમીરના ડરને લીધે આળીસ માણસો પણ હાજર હતાં નહિ.^{૧૪} મિરાતે સિફંદરીનો લેખક કહે છે કે સુલતાનને ઇમાદુલમુદ્દે મારી નાખ્યો એ સમાચાર ચાંપાનેર શહેરમાં પ્રસરતાં લોકો આદંદ કરવા લાગ્યા અને ક્યામતનો દિવસ આવ્યો હોય એવી ધમાલ શહેરમાં થઈ ગઈ. તવારીખકાર કહે છે કે આ દિવસથી સુખ અને શાંતિ ગુજરાતના ગળ્યના તખ્ત ઉપરથી સિફંદરના લોહીથી ધોવાયેલાં દેખાવા લાગ્યાં. આ સુલતાન સિફંદરથી શરૂ થઈ છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજા સુધીના બધા સુલતાનો આ રીતે કબોને મૂક્યા.^{૧૫} આ બનાવ ઈ. સ. ૧૫૨૬ના મે માસની ૨૬મી તારીખે બન્યો.

સુલતાન સિફંદરનું ચારિત્ર્ય

સુલતાન સિફંદર આ રીતે બે માસ ૧૬ દિવસ ગાદીએ રહીને શહીદ થયો.^{૧૬} તવારીખકારો કહે છે કે એ ઘણો જ ખૂશસૂરત હતો અને એ બ્યારે રસ્તા ઉપરથી પસાર થતો ત્યારે નાનાં મોટાં સ્ત્રી-પુરુષો ને બાળકો કામ છોડી દઢને એને જેવા બહાર નીકળતાં. એ ઘણો ઉડાઉ અને મોજશોખ ભોગવનારો હતો. નવી નવી મોજની વસ્તુઓ અને પ્રસંગો શોધી નોકોરોનાં નામ માત્ર સિફંદરી જ લખે છે અને પોર્ટુગલના આયનાની વાત પણ એ જ અંથ લખે છે. (ગુ. ભા. પૃ. ૨૨૨)

૧૩: સિફંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૨૨-૨૩. પોલો રમી બનરમાથી સુલતાન પસાર થયો તેને એક પ્રહર પણ થયો ન હતો, એટલામાં આ બનાવ બન્યો અને શહેરમાં હોહા થઈ ગઈ.

૧૪: સિફંદરી ગુ. ભા. ૨૨૩.

૧૫: એ જ પૃ. ૨૨૧. સિફંદરી આ બધો અહેવાલ ચાલુ રીતે (બહાદુરશાહીમાંથી) તેમજ ગુજરાતના વિશ્વાસપાત્ર લોક પાસેથી સાંભળેલો એમ બે રીતે રહે છે.

૧૬: કેઈ એક માસ ૧૬ દિવસ અને કેઈ બે માસ ૧૬ દિવસ કહે છે. તખ્તકાતે અકબરીના લાખાંતરકારે પૃ. ૩૨૮ નોંધ ૨માં બધા મત સરખાવી બે માસ ૧૬ દિવસ ખરા છે એમ મત આપ્યો છે.

ઢાઢીને બોગવવામા એટલો તનીન હતો કે દરેક દિવસ એને ઇદ લાગતી અને દરેક રાત શમે બરાત લાગતી ઢાઢી તથા જમાની નવી રીત એણે શરૂ કરી, અને લોકો એને સિકંદરશાહી ઢાઢી કહેતા ૧૭ એના જનાનામા નાગ્રુક બહર નામની એક અત્યંત સુદર અને મારામુખોવાળી સ્ત્રી હતી તનારીખકાર કહે છે કે એના જેવી મૌદર્ય અને લાવણ્યથી બરેલી અને મર્મશુભમપત્ર સ્ત્રી મૂજગતભરમા એ મમયે નહોતી સિકંદરના મગલ પછી એ બહાદુરશાહ ॥ જના ॥મા આવી ૧૮ એનું વધુ વર્ણન યથાગથાને કરીશુ

આમ સુલતાન સિકંદર એની ઉમરના પ્રમાણમા ઉતાવળિયો અને અવિચારી હતો, પરંતુ એ જીવ્યો હોત તો મારો રાજ્યવર્તી થાત એમ કહી શકાન એને એની મા બીબી ગણીએ ખુશકદમો મોપેલો છતા જૂના હોશિયાર અમીર ખુવાવદખાનને યોનાવી મુખ્ય વઝીરની પદરી આપી, અને ખુશકદમને મનશાવે તેમ કરતો અટકાવ્યો, એ ઉપરથી એનામા વિવેકશક્તિ હતી એમ સમજાય છે હવેકા માણુમેને ચડારી ઈનામો આપ્યાનું અવિચારીપણુ એણે આ રીતે સુધારી લીધુ હતુ ૧૯ એના પિતા મુઝફ્ફરશાહની પેઠે એને માટે પશુ શત્રુજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબધમા આ પ્રમાણે સ્ત્રોક ગણે છે ૨૦

नयविनयमक्षिशक्तिप्रमुखगुणैरखित पितृदेवत ।

अहरच्छकन्दराह्वो ज्यायान्सूनु प्रजायाध ॥

આમ બવિધ્યમા સારો નામ યવની આશા આપતા સુતાનના જીવનો અત આપ્યો !

ઇમાદુદ્દીન મુલક ખુશકદમની મત્તા અને ખટપટ

હવે ઇમાદુદ્દીન મુલક ખુશકદમ રાજ્યમા મલોપરી મત્તા ઉપર હતો એ સુલતાન મુઝફ્ફરના જનાનામાથી એના એક નમીરખા નામના પાત્ર વર્ધના પુત્રને લાવાને એને યોજામા બેમાડી પોતે ગમ્યમિહામન ઉપર બેઠો. લશ્કરનો મોટો ભાગ એના હાથ નીચે હતો અને એનો ઈરાદો આ ગાળક રાજને નામે બધી મત્તા પોતાના હાથમા રાખનારો હતો, એટલે વધુ અમીરો એને મલામ લરવા આન્યા ૨૧ ઇમીરખાનનું એણે સુનતાન મદ-

૧૭ સિકંદરી શુ બા પૃ ૨૨૬

૧૮ એ જ પૃ ૨૨૬

૧૯ મિરાતે સિકંદરી (શુ બા પૃ ૨૨૪ ૨૫)મા ખુવાવદખાન સાથેની વાતચીત વગેરે વર્ણન ઉપરથી આ વાત સમજાય છે તબકાત આના વલણનો માત્ર ઈંગાને કહે છે

૨૦ વીતકવીર-કૃત ગતુ જયતીર્થોદ્ધાર પ્રબધ-મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત

૨૧ સિકંદરી પૃ ૨૧૩

મદ્દ ખીન્ને એવું નામ જાહેર કર્યું. જૂના અમીરોમાંથી માત્ર ત્રદ્ધ ખુદાવંદ-ખાન જે મુઝફ્ફરનો મુખ્ય વઝીર હતો તે, તાજખાન નરપાલી, અને મુલ્લતાન સિંદ્દરીનો અનેવી સિધનો ફતહખાન ગલુચ એટલા અણુનમ રહ્યા. ૨૨ સિંદ્દરીનો લંખક કહે છે કે ખુશકદમે પોતાના પક્ષના અમીરોને ખિતાબો અને પોશાક આપ્યા પણ જગીરો ન આપી અને ડાંઈ પગારવધારા ન કર્યા તેથી એ બધા નાખુશ થયા, અને રાજ્યમાં ભારે અમંતોપ ફેલાયો. ૨૩

પોતાના વિરુદ્ધતુ આ બધું વાતાવરણ જોઈ ઇમાદુલ્મુલ્ક ખુશકદમે ઇલીસપુરના ઇમાદુલ્મુલ્ક મારફતે અલમદનગરના નિઝામશાહને નંદરખાત અને મુલ્લતાનપુર ઉપર ચડાઈ કરવા કહેવડાવ્યું અને ખર્ચ આપવા પણ કહ્યું. પરંતુ એ મુલ્લતાને ખર્ચના પૈસા લઈને ડાંઈ કર્યું નહિ. એણે આ તરફ રજપૂત રાજાઓ, પોત્ત-ડુંગરપુરના ઉદયસિંહને પણ ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ લાવી પોતાને મદદ કરવા કહેવડાવ્યું. રાણાસંગને પણ પત્ર લખ્યો, અને પાણીપતમાં દિલ્હીના મુલ્લતાન સામે લડતા ગાયર બાદશાહને દીવ ઉપર ચડાઈ કરી એના ખર્ચના એક કરોડ ટકા આપવાના કહી, દીવ બંદર પણ આપી દેવાની લાલચ આપી. પરંતુ એ પત્ર વચ્ચે ડુંગરપુરના રાજાના હાથમાં આવવાથી ગાયરને પહોંચ્યો નહિ. ૨૪

તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા લખે છે કે એ વખતે પોતે વડનગરમાં હતો. એણે તાજખાન નરપાલી જે એની જગીરમાં ધંધુકામાં હતો તેને ખચર મોકલાવી કે બાબરની મદદ આવશે તો ગૂજરાત સલ્તનતનો નાશ થશે.

૨૨ : એ જ પૃ. ૨૨૩. તખ્તકાતે અકબરી પૃ. ૩૨૯. તખ્તકાતે સિધના શાહજહાનું નામ આપ્યું નથી. સિંદ્દરીમાં એના નામ સાથે મજલીસે સામી એવો ઇલકાબ લખ્યો છે. આમા તાજખાને શાહઆલમ સાહેબનો રોજી બંધાવેલો.

૨૩ : સિંદ્દરી. ગુ. ભા. પૃ. ૨૨૯. તખ્તકાતે અકબરી પૃ. ૩૨૯. તખ્તકાત માત્ર પગાર ન વંચાર્યા એમ લખે છે.

૨૪ : આમાં દરેક તવારીખમાં થોડાથોડા ફેર છે. સિંદ્દરી નિઝામશાહને બદલે ઇલીસપુરના ઇમાદુલ્લાશાહનું નામ લખે છે. રાણા સંગનું નામ સિંદ્દરી લખે છે. ખીન્ન લખતા નથી. તખ્તકાત નિઝામુલ્મુલ્ક દખણી લખે છે. બાબરની મદદ માગ્યાની વાત બધા જ લખે છે, પરંતુ તખ્તકાત (પૃ. ૩૨૯-૩૦)માં દીવ આપી દેવાની વાત લખે છે. ફિરિસ્તા દીવ ઉપર ચડાઈની વાત લખે છે અને ગૂજરાત શરણ સ્વીકારશે એમ ઉમેરે છે. દીવ માટેના ફિરિસ્તાના ઉલ્લેખ ઉપર એનો ભાષાંતરકાર લખે છે કે સિધુને રસ્તે સમુદ્રમાં આવી આ ચડાઈ કરવાની હોવી જોઈએ. ફિરિસ્તા કહે છે કે બાબરને મોકલેલો પત્ર એને મળ્યો નહિ અને ડુંગરપુરના રાજાએ વચ્ચેથી લઈ લીધો. એ રાજા માટે પોલ, માસ, અને ડુંગરપુર એમ ત્રણ પ્રયોગ જુદાજુદા લેખક વાપરે છે તે સૂચક છે.

એટલે આ ખાખત ખૂમ વિચાર કરી ગાહનદા મહાદુરખાને આ મદેગો પડોઆડી ઝડપથી ગૂજરાતમા આવવા હુકમનાયુ લેખકે પોતે પણ મદા દુખાનને મીલો એક પત્ર લખી આ મદેગો એક ઝડપી દામ માનને મોકલ્યો ૨૫ આમ બાદગાહને મદદ માટે બોનાવ્યાના મમાયારથી અમીરો અને લોગેમા ખુશકદમ માગે ભારે અમતોપ ફવાયો.

બાળક સુલતાન મહમૂદના સમયનો લેખ

આ બાળક સુલતાનો મા ૧ ચામ મામ નામનુ નામ્ય કર્યુ, પણ એના સમયનો એના નામ સાથેનો એક મંસ્કૃત લેખ મૌગબટના કિનાના ઉત્તર દુર્ગ-બના ગામના તળાવ માગેનો નીકળ્યો છે તે એક આશ્રયની વાત છે લેખમા મિતિ વિ મ ૧૫૮૦ના શ્રાવણ સુદ આઠમની છે (તા ૧૭ જુલાઇ ૧૫૭૬) લેખમા મેગદના સૂના કાયમ્ય જ્ઞાતિના મતાના પુત્ર પતા ની ત્રણ સ્ત્રીઓ લાનીમા, દાઇ અને હરિમાઇએ તળાવની મરામત કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે ૨૬

બહાદુરખાનનુ દિલ્લીથી ગૂજરાત તરફ પ્રયાણ

હવે ગૂજરાતના કટાળેના અમીરો મહાદુરખાનનો પત્તો મેળની એને ગૂજરાતમા બોલાવી એના બાપની માદી મોપનાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા ૨૭ મુઝફ્ફરશાહના અવમાનના મમાયાર તો એને મોકલવામા આવ્યા હતા અને હવે વધારામા મિઠદરના ખૂનના મમાયાર અને ખુશનદમે પમાવેલી મતાના મમાયાર પણ મોકલવામા આવ્યા ૧૫૭૬ના એપ્રિલમા મહાદુરખાન હજ્જાદિમ લોદીના મહેમા તરીકે પાણીપતમા હતો, અને બા ૧

૨૫ સિપ્દરી પૂ ૨૨૬મા બહાદુરશાહીના લેખકનો ઉલ્લેખ કર છે

૨૬ પ્રો કેમિસેરિયેટ ગુ ઇ પૂ ૩૧૨મા આ લેખની સામાન્ય વિગત લખી છે

૨૭ આ માટે મિરાતે સિપ્દરીમા ટેલીક ચમત્કારિક વાતો લખેલી છે ગૂજરાતી ભાષા તરમા આ વાતો નથી, પણ અમે ૭ ભાષાતરમા સરનાઈવ બેલી પરિશિષ્ટમા આ વાત નોંધે છે હતિકાસ્તા પ્રથમા આવી વાતો ન રોએ એમ અભિપ્રાય આપવા હતા બેની આ ચમત્કારની નોંધ મ્દ છે અને પ્રો કેમિસેરિયેટ એ બાળતે કાઈ જ નોંધ લીધી નથી વાતને સાર આ પ્રમાણે છે દિલ્લીથી નીકળી પાણીપત તરફ જતા પટેલા નરુદીન પાણીપતી ને બાબા અનીસ્વર મ્દેવાતા, તેમની દગાહ છે એ સુને દરગાહના પાલકને સ્વપ્રમા મ્દુ કે ૧૪૨૪તને રાજ માળુમે સાથે પગપાળો આવશે તેમને મોડા વોર આપી સ કાર કરશે પાલક એ પ્રમાણે આવનારાને પૂછેને અને બહાદુરને પણ પૂછ્યુ થોડી વાનામની પછી ખાતરી પડ્યા પછી બહાદુર પાતાની બોળખાણ આપી અને ત્યાં હતાને કરો આ તરફ ૧૪૨૪તમા બહાદુરનો પત્તો મેળવવા પ્રયત્નો ચાલતા હતા એવામા અમનવાદમા સાબરમનીની સામે પાલના એક ગામમા એક રોખ રહે છે તેમની પાને પરીઓની સાબનાથી તહેશા વહેવાર થઈ ગયું છે એમ સામગ્રીમા આવના એ સત પાસેથી

પથ ૨૮ નામના ગામમાં મુકામ કરી રહ્યો હતો. ત્યાં એને જ્ઞેનપુરના અમીરો પોતાના આદશાહ તરીકે સ્વીકારી ત્યાની ગાદી લેવા માટે નિમંત્રણ આપવા આવ્યા હતા. તે વખતે એને પોતાના પિતાના અવસાનનો અને સિકંદરને ગાદી મળ્યાનો પત્ર મળ્યો. પત્રમાં ગૂજરાતના અમીરો નવા તંત્રથી રાજ નહોતા અને બહાદુરખાનને ગૂજરાત આવી એ તત્ત્વ હાથમાં લેવાની વિનંતી કરી હતી. પત્ર મળ્યા પછી એણે જ્ઞેનપુરી અમીરને વિનયથી ના પાડી. ૨૯

બહાદુરખાનનો પત્તો મેળવવા માટે તાજખાન નરપાલી ખુદાનહખાન અને ફતહખાન બહુચ એમને ત્યાં ગયા, અને આગમનનો હેતુ સ્વતંત્રે કહ્યો. સંતે વાત કબજ કરી અને બહાદુરને જે સંદેશો મોકલવો હોય તેનો પત્ર લખીને સાજો આવવા કહ્યું. સતે એક સાતઆઠ વર્ષની છોકરીને એક દર્પણની સામે બેસાડી પ્રાર્થના કરવા માંડી, એટલે છોકરીને દર્પણમાં પરીઓ દેખાવા લાગી અને પછી એ પરીઓનો રાજ આવ્યો, અને સંતને કાર્ય અને કારણ પૂછ્યાં. સંતે બહાદુરખાન ક્યાં છે તે પૂછ્યું ત્યારે કહ્યું કે “હું હમણાં આવ્યો ત્યારે બહાદુરખાનને પાણીપતના એક બાગમાં મેં જોયા અને એ જમીન આરામ લે છે.” શેખ સતે પરીના રાજને પ્રાર્થના કરી કે તમે આ પત્ર બહાદુરને કોઈ સાથે પહોંચાડો અને એનો હિતર લાવવા કહો. હિતર તુરંત આપવા પત્રમાં લખવામાં આવ્યું. પરીઓ સૂતેલા બહાદુરના ઓશીકા તળે પત્ર એવી રીતે મૂકી આવી કે પાસુ બદલતાં પત્ર એના હાથમાં આવે. પત્ર મળતાં તપાસ કરતાં કોઈ આવ્યું હોય એમ પણ જણાયું નહિ. હિતર લખી પત્ર જમીન પર નાખવા માટે પણ લખેલું. બહાદુરે પત્ર વાચી પોતે હિતર લખ્યો કે તુરંત પરી નીકળે છે. એ પત્ર જમીન પર નાખતા અદૃશ્ય થઈ ગયો, અને જે છોકરીને કાને બાધ્યો હતો તેને કાને સંતને ત્યાં આવી ગયો. વાચીને અમીરો સંતપુરુષને નમી આનંદથી ઘેર ગયા અને બહાદુરને લેવા જવા તૈયારી કરવા લાગ્યા. આ વર્ણન સિકંદરીની હંદરાબાદમાંથી મળેલી એક લિથો આવૃત્તિમાં છે અને બેલીએ પૃ. ૩૨૨-૩૨૫માં એની વિતગ લખેલી છે. આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં આ વાતનું મહત્વ કદાચ નહિ લાગે; પરંતુ વિજ્ઞાનને મૂંઝવે એવો કોઈક આ જાતના દાખલા આજે બનતા પણ જોવામાં આવે છે એટલે જૂના જમાનાની વાત સમજશે. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં લોકમાનસની દૃષ્ટિએ આવી વાતોનું મહત્વ છે એટલું ધ્યાનમાં લેવા વિનંતિ છે. મેં આને મળતા દાખલા જોયેલા ને જાણેલા છે, પણ તેની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. ૨૮: આ ગામનું નામ સિકંદરીના કલાઈવ બેલીએ ફરેલા તરજૂમાં છે. અને નોંધમાં બેલી લખે છે કે આ ગામ આજે દિલ્લી પાસે છે અને એનું મહાભારત સમયનું જીવનું નામ વ્યાઘ્રપ્રસ્થ છે. શુ. ભાષાંતરમાં આ નામ આપ્યું નથી અને માત્ર પાણીપત પાસે બાગમાં હિતરો કર્યો એમ લખે છે. એ ઉપરની નોંધમાં ફરેલો બાગનો ઉલ્લેખ છે કે બાધ-પથનું શુ. ભાષાંતરકરે “બાગ” ભાષાંતર કર્યું તે સમજાય તેવું નથી. સિકંદરીની કઈ નકલો ઉપરથી શુ. ભા. થયું છે તે જોવાથી નક્કી થઈ શકે. પરંતુ એ ભાષાંતરકરો મને તેટલી નકલો જુએ તે જાણીતી વાત છે.

૨૯: સિકંદરી શુ. ભા. પૃ. ૨૩૦. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૩૦. જ્ઞેનપુરી અમીરોનો સરદાર પાર્થદખાન અફઘાન હતો. કહે છે કે એણે ઘણા વિનયથી બહાદુરને વિનંતિ કરેલી.

એમ કહેવાય છે - અણે કયા જલુ એ પોતાના પોડાના^{૩૦} વનણ હિય
છોડી દીધુ અને પોડો દિશાણુ તરફ ગૂજગતની દિશાએ વળ્યો, એટલે એણે
અમદાવાદ તરફ પ્રયાણુ કર્યું ચિતોડ આવતા એને ગૂજગતની મમાચા
લઈ ગોધવા નીકળેતો મુખીનુફી । અદનાનો પુત્ર અલીશો મળ્યો એણે
બહાદુરખાનો ધમા-કે-મુ'ડ ખુનકદમે કરે ના સિકદ શાહ ॥ ખૂનની વાન કરી
અને નગીરખાની ગાદીએ જેમાડી બધી મત્તા પોના ॥ દાઘમા ગખી છે
એ ખગ- પણુ ઠલા ૩૧ ચિતોડમા બહાદુરખાને એ ॥ જે ભાટએ આદ માન
અને ઇશ્લાહિમ મળ્યા ઇશ્લાહિમે બહાદુરની માથે ગૂજગત જવાનું પમદ કર્યું
અને આદખાન મહુ તરફ ગયો ૩૨ ચિતોડથી ફુગપુગ આવતા ત્યાનો ગગત
અને ટેલવાઝ મુમલગાન અમીરો ને મિકદ ॥ તરદના કતા તે મળાદુર
મારે જેડાયા, અને અદીથી એનો પથ મનજીત બનતો ગયો ૩૩ બહાદુરખાને
તાજખાન નરપાની ઉપ- પોતાના આગમનનો મદેશો મોકનાચો અને એ
પત્ર મળતા ન તાજખાન લશ્કર લઈ ધધુકારથી નીકળી બહાદુરને મળવા
માગે ગયો ૩૪ બહાદુરો ભાઈ લતીફખાન આ વખતે તાજખાનને મળવા
ધધુકા આવેતો અો એણે આ લાગવગવાળા અમીરને પોતાના પક્ષમા
લેવા માટે 'જે મો ગાદી મળગે તો ગૂજગતનો બધો વહીવટ તમને
મોખીરા એવી વાન કરી, પગનુ તાજખાને તે સ્વીકારી નહિ એણે તતી-
ખાનને ખર્ચ માટે થોડા પૈમા મોકનાવી મનાદ આપી કે બહાદુરખાનના
પક્ષમા નહેવા માટે પોને વચન આપી દીરેલુ કે એટલે પોતે હવે વચનજ મ
કરી શકે તેમ નથી, અને લતીફખાનને સનાદ આપી કે તારે હવે એકાત-

૩૦ ગૂજરાતમા એના ચિતાના સમાચાર પણ એ જ વખતે આવવાથી થોડા ઉપર
પ્રયાણની દિશા નક્કી કરવાની યુક્તિ કરી પોડાની લગામ એની ડાક પર નાખી દીધી
સિંધરીમા આ વાત નથી, પણ તમકાત અને ફિરિસ્તામા છે

૩૧ સિંધરી શુ બા પૃ ૨૦૦ તમકાતે અકબરી પૃ ૩૩૦ તમકાતમા આ ખબર ગૂજ
રાતથી આવેલા સિંધાઇએએ કહી એમ લખ્યુ છે

૩૨ બહાદુરખાનના આ બે ભાઈએ ચિતોડમા હતા કે ત્યાં આવીને મળ્યા તમકાતે
અકબરી (પૃ ૩૩૦)મા આદખાન ચિતોડમા રથો એમ લખે છે સિંધરી માહુ ગયો
એમ લખે છે ઇશ્લાહિમ બહાદુરની સાથે ગયો એમા બન્ને સમન છે

૩૩ તમકાતે અકબરી, પૃ ૩૩૦-૩૧

૩૪ સિંધરી શુ બા પૃ ૨૩૦ તમકાતે અકબરી પૃ ૩૩૧ તમકાત લખે છે કે બહા
દુર તાજખાન જમાલ નામના માલિકને ફરમાન સાથે તાજખાન (નરપ કી) પામે ધધુકે
મેકદશે

વાસ કરવો જોઈએ. ૩૫ આ સાંભળી નારીપાસ થયેલો લતીફખાન પોતાના સગા ફતેહખાન પાસે આંખમાં આંસુ સાથે ગયો. ૩૬

હવે બહાદુરખાનના આગમનના સમાચાર સાંભળીને મુઝાફિરમુલ્ક ખુશ-કદમને ખૂબ ચિંતા થવા લાગી અને એના પક્ષના અમીરો ફૂજવા લાગ્યા. કેટલાક એનો પક્ષ છોડી સામા પક્ષમાં જવા તૈયાર થયા. ૩૭ એણે અઝઢ-ઉલ્મુલ્ક ખર્જને છસો ઘોડેસવાર અને પચાસ હાથી આપી મોડાસા મોકલ્યો અને મોડાસામાંથી કોઈ બહાદુરને જઈ ન મળે તેનો અંદાજરત રાખવા કહ્યું. પરંતુ બહાદુરખાન મોડાસા આવ્યો ત્યારે અઝઢઉલ્મુલ્ક સાથે આવેલા માણસો નારી આવ્યા અને સુલતાન સિકંદરના અમીરો જે ખુશકદમના ત્રાસથી સંતાતા ફરતા હતા તે પણ બહાદુરખાનને આવીને જોડાયા. ૩૮ મોડાસાથી હરસોલ થઈ બહાદુરખાન પાટણ તરફ ગયો. ૩૯ તાજખાન નરપાલી બાદશાહી છત્ર લઈ એને મળ્યો અને પાટણની બાહર તંખૂઓમાં એ લોકોએ પડવ નાખ્યો. અહીં ઘણા મુઝફ્ફરશાહી અમીરોએ બહાદુરને નમન કર્યું. હિ. સ. ૯૩૨-ઈ. સ. ૧૫૨૬-ના રમઝાન માસની ૨૬મી તારીખે (ઓગસ્ટ તા. ૧૫) પાટણમાં બહાદુર ગૂજરાતના સુલતાન તરીકે જાહેર થયો. તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા લખે છે કે એ વખતે અમદાવાદ વગેરેની આવેલા મોટા અમીરો સાથે હું પોતે પણ હાજર હતો. પાટણથી બાદશાહી છત્ર અને મોટા અમીરો તથા લશ્કર સાથે બહાદુરે અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું, અને પોતાના નામ પાછળ 'શાહ'ની પદવી ધારણ કરી. ૪૦

૩૫ : સિકંદરી પૃ. ૨૩૦-૩૧. તખકાતે અકબરી પૃ. ૩૩૧. બન્નેનાં લખાણોમાં થોડો ફેર છે. ફિરિસ્તા કહે છે કે લતીફખાન ધંધુકામા તાજખાન પાસે જ રહેતો હતો, પણ સિકંદરી ઉપર પ્રમાણે લખે છે.

૩૬ : આ ઉલ્લેખ માત્ર તખકાતે અકબરી પૃ. ૩૩૧ માં જ છે. તખકાત લખે છે કે આ વખતે લતીફખાન હુદય બળતું હતું.

૩૭ : સિકંદરી પૃ. ૨૩૧. (શુ. ભા.). તખકાતે અકબરી. પૃ. ૩૩૧.

૩૮ : એ જ. પૃ. ૨૩૧. તખકાતે અકબરી. પૃ. ૩૩૧.

૩૯ : અહીં તવારીખોમાં ગામનાં નામોમાં ગોટાળો છે. તખકાતે અકબરી મોડાસા આવ્યાનું લખવા છતાં મહમૂદાબાદ પણ લખે છે જે અશક્ય અને ભૂલવાળું લાગે છે. સિકંદરી કપડ-વજ હેઠ મહમૂદનગર લખે છે. એ સંભવ હોવા છતાં શક્ય લાગતું નથી. સિકંદરી પાછળથી મોડાસાથી હરસોલ થઈ પાટણ જતાં વચ્ચે એક સિંગાર ગામ લખે છે. આ રસ્તો શક્ય નેખાય છે. ઉત્તરથી આવતો માણસ મહમૂદાબાદ કે કપડવજ સુધી આવી પછી પાછો મોડાસા જાય એ સંભવિત નથી.

૪૦ : તખકાતે અકબરી પૃ. ૩૩૨. સિકંદરી શુ. ભા. પૃ. ૨૩૧-૩૨. પાટણમાં પણ મુઝફ્ફર-શાહ પહેલાની કબરની અને બીજા સતોની જિયારત કરી.

અમદાવાદમાં બહાદુરશાહનો રાજ્યાભિષેક

મુલતાન મહાદુરગાદે કાળુપુર દરવાજેથી અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો, અને અર્ધથી પહેલુ કાર્ય એણે માણે-ચોકમાં પોતાના વડીલ બાદશાહની-દરગાહની કિયારત કરી, અને શહેરની આમપામના મતપુરગો અને બાદશાહની દરગાહની પણ કિયારત કરી ૧૧ જુલાઈ વોકેએ ૪૨ ગળ્યાભિષેકનો શુભ નિમિષ મુજાનક રમઝાન ઇંદને દિવસે જ નક્કી કર્યો હતો, એટલે હિ ૩ ૯૩૦ના રમઝાનની પહેલી તારીખે (જુલાઈ ૧૧, ૧૫૨૬)ને રાત્ર બદના જૂના બાદશાહી મહેલના મિંગાર (નુગાર) મડપ કે જેના ગારણા આવીવાનો મોનાથી મહેલ હતા તેમાં ૬ ગાર ભર્યો તારીખે બહાદુરશાહીના કતારે એણે પુકમ કયો કે હાથીઓ ગણુગારીને એ વખતે દરગાર મામે લાવવા ૪૩ મુનતાને તાજખાન વગેરે મોટા અમીરોને નવા ખિતામો આપ્યા, પોતાક અને ઇનામો આપ્યા, અને લશ્કર વગેરેના પગાં વધારી આપ્યા મિંગારે મિક્કરીનો કતાર લખે છે કે બહાદુરશાહના આગમનથી અમદાવાદ શહેરને નવી રાનક આવી, અને ગૃજરાતનો મુલક જે સ્થામ થઈ ગયો હતો તે સૂર્યની પેઠે ઝળહળી ઊઠ્યો ગૃજરાતના સોડો ૥ મનમાં હેનન થઈ જવાનું જે દુખ હતું તે નાશ પામ્યું ૪૪ મહાદુરગાદે જે જે અમીરોને નવા ઇનામો આપ્યા તેમાં એક કુલા ગોડેન નામના રજપૂતને 'ગણુગાર'નો ઇનામ આપ્યો તે નોખપાત્ર છે ૪૫ દરબાર પડી ખંદ હોવાથી હાથી ઉપર બેઠી રત્તામાં સોનના હાંના પોનગે વચ્ચે એ ઇંદગાદમાં ગયો અને ત્યાંથી કાકરિયે આવેના ઘટામડળના મહેલમાં આવીને રહ્યો તત્વાવ મદિનો મેમતા એ મમયની રાજધાની આપાનેર તરફ જવા પ્રયાણ ક્યું ૪૬

આ બાબુ મહાદુરશાહની મતા જમાવવા ૥ મગાયાગ મળતા ઇમાદ ઉફમુલક ખુશકદમની ગબરામખુ વધતી ગઈ એણે પોતાની મતા જાળી

૪૧ સમિજ વો ગદેર બહારના રથજોની કિયારત પલ કરી હતી, ૫ તુ સિંદગી પ્રથમ શહેરના મેનને હાલેખ કન છે

૪૨ લેશીએએકટેલામુદ્દનો ૧ લેખ માત્ર વળકાતે અબ્બગી જેલ પૃ ૩૩૩માં કર્યો છે

૪૩ સિંદગી પૃ ૨૩૩ (ગુ બા)

૪૪ એ જ પૃ ૨૨૨

૪૫ એ જ પૃ ૨૩૪ હલકામોની લાખી ચાલી સિંદગીએઆપી છે (પૃ ૨૩૩ ૩૪) આ કુમા ગોદેલ માટે વધુ વિગત મળતી નથી

૪૬ એ જ પૃ ૨૩૪ સિંદગી ગનાલ મદિનો બિસતા ઘગમડગમાં આવીને તરત આપ નેર પ્રયાણ માટે લખે છે, ૫ તુ બડના મહેલના જૂના થઈ ગયા હતા અને રહેવા લખક નહોતા, તથા મુઝફ્ફર ખીજનું મિલખ્યાન ઘટામડળ દબ

રાખ્યા માટે છેવટના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા એણે પોતાના પક્ષના ઉમરાવોને એક વર્ષનો પગાર આગળથી આપી પોતાના પક્ષમાં રહેવા માટે કુરાનના સોગન ખવડાવ્યા.^{૪૭}આમ છતાં ઘણા ઉમરાવો એને છોડીને બહાદુરશાહના પક્ષમાં જોડાયા. બહાઉલ્લુહ અને દાબરુલ્લુહ જેમણે સુલતાન સિકંદરને મારી નાંખવામાં જાને ભાગ લીધેલો એ પણ બહાદુરના પક્ષમાં જોડાવા આજ્ઞા ગયા.^{૪૮}ખુશકદમે લતીફખાનને કહેવડાવ્યું કે જો તું બહાદુરશાહ સાથે લડાઈ કરીશ તો હું તને ગાદી અપાવીશ. લતીફખાન ઉમર લાયક હતો અને એને પક્ષમાં લેવા ખુશકદમે જાનો સંદેશો મોકલી છેલ્લો પાસો નાંખ્યો. લતીફખાન પણ દહેજ સુધી આવી પહોંચ્યા હતા.^{૪૯}ખુશકદમે હવે નસીરખાન-મદમુદ ખીમ્મ-ની સંભાળ રાખવાનું છોડી દીધું. પાંચહજાર માણસો જે ખુશકદમ માટે પ્રાણ અર્પણ કરવા નૈયાર હતા તે પણ બહાદુર આવે છે એવા સમાચાર સાંભળીને નાસી ગયા અને ગસો ત્રણસો પણ ભાગ્યેજ રહ્યા.^{૫૦} આ વખતે બહાદુરશાહ અમદાવાદ આવી ગયો હતો.

બહાદુરનો ચાંપાનેરમાં પ્રવેશ અને ખુશકદમનું પકડાવું

બહાદુરશાહ ઝડપથી ચાંપાનેર આવવા માંગતો હતો, પણ ભારે વરસાદથી એની ગાંતિ ધીમી પડી. વાત્રક નદીમાં અને શેઢીમાં પૂર આવવાથી મહેમદાવાદ અને નડિયાદ પાસે રોકાવું પડ્યું.^{૫૧}નડિયાદના મુકામ વખતે ખુશકદમ પાસંથી

૪૭ : સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૩૨. તખકાતે અકબરી પૃ. ૩૩૨.

૪૮ : એ જ. પૃ. ૨૩૨. તખકાત પણ ૩૨૨ પૃ. માં એ પ્રમાણે લખે છે. બહાઉલ્લુહ બહાદુરને મળ્યા એ વાત આ ખત્રે તવારીખકારો લખે છે. બહાઉલ્લુહ સુલતાન સિકંદર ઉપર ઘા કરનારો હતો અને એને બહાદુરે શિક્ષા કરી હતી, એટલે આ શરણે આવ્યાની વાત સમજાય તેવી નથી અને એનો ખુલાસો તવારીખોમા મળતો નથી. ફિરિસ્તા પણ એમ જ લખે છે. કદાચ સિકંદરનો ખરો ખૂતી આ માણસ છે એ વાતની બહાદુરશાહને મોટી ખબર પડી હોય.

૪૯ : સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૩૪-૩૫. અને પૃ. ૨૩૭. તખકાતે અકબરી પૃ. ૩૩૬-૩૭. તખકાતે અકબરી લખે છે કે લતીફખાન ચાંપાનેરમાં સંતાઈ રહ્યો હતો અને કમસરખાન વગેરે અમીરોએ એને ત્યાં ન રહેવાથી બીજે ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી; તેથી એ પાલ અગર માલ (ડુંગરપુર)ના રાજા પાસે ગયો, પણ એણે એને મદદ કરી નહિ.

૫૦ : સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૩૫.

૫૧ : એ જ. પૃ. ૨૩૪. સિકંદરી શેઢી નદી લખે છે, પરંતુ તખકાત પૃ. ૩૩૪માં વાત્રક લખે છે. ખત્રે હોવાનો સમય લાગે છે. પરંતુ અહીં એક હાસ્યાસ્પદ વાત નોંધવા જેવી છે. તખકાતના ભાષાંતર કાર ઝિજેન્ડનાથ દે વાત્રકને બંગાળી રીતે ખાતક લખે છે અને નોંધમાં ફિરિસ્તાના ભાષાંતરકાર કર્નલ ગ્રીગ્જની નોંધનો ઉલ્લેખ કરી ગ્રીગ્જ સાબરમતી નદીનું નામ લખે છે એમ કહી આ ગૂંચવાડનો કડેલ લાવવા માટે ઉમેરે છે કે “ખાતર” એ કદાચ સાબરમતીનું

પૈમા બર્ નામી આવેના અમીરો મહાદુરો શ છે આના નડિયાથી ખાન-
પુર-વાઝનેમના જાણીતા ઘાટને ગતે થઈ એણે મહી ની ઓળંગી આ
વખતે ખુશનદમે બહાદુરનો મામનો કે વા અઝદકિસ્મત્ વડો વડોદરે અને મુલદિસ્ત્ર-
ખાન મહાનને દહેજ મોકલ્યો ૫૦ મુલતાન બહાદુરે પણ વસ્કન્ની રાહ જોયા
વિના આમો મતારા આે હાથીઓ માથે મહી ની ઓળંગી અને ઝડપથી
હાલોય પહોચી સૌથી પડતા મિન્ગગાહની દખ્ખા ॥ જિયાગત કરી અને
તાજખાનને આગળથી આપાને જઈ ઇમાદકિસ્મત્ અગ્રક મને પડવા હુમ
કયો એ ॥ પલમા હવે થોડા જ મિત્રો ત્યા હતા અને મિન્ગદરના ખૂનને
લીધે એના મગજ ઉપર પણ એવી અમર ઘર્ષ હતી કે એ કર્તવ્યમૂલક ઘર્ષ
ગયો હતો પડેનામતો અને મતાતો એ મહેરના ગેટવાય શાહજી ગિન મીદિકના
ઘરમા છુપાઈ ગયો હતો ત્યા એનું ઘર થોડોએ લૂટી લીધું અને એના
જનાનાની સ્ત્રીઓને લોકો ઉઠાવી ગયા ૫૪ મહાદુરશાહ આપાનેમા પ્રવેશ
કરી પડેનો જદ વઝીર ખુલાવખાનને ત્યા ગયો અને એને જોનાઓ
આ ખુઝર્ગ મુલતાનને માન આપી એના ધોજા મારે ચાલ્યો અને મધા
મહેન તરફ ગયા તાજખાને ખુશનદમનું ૨૦ લૂટાની મહેનમા મુલતાનને
ખમર દહા કે એનો પત્તો હજી લાગ્યો નથી એટલામા થોડી જ વાગમા
ખુલાવખાનનો ગુનામ ખુશનદમને પડી બાધીને લાગ્યો અને એ વખતે
દિલખુશ મહેલના એક એકાત ઓરડામા એો પૂરવામા આવ્યો ૫૫

હવે બહાદુરશાહે પોતાના નિરોડીઓ તરફ પગલાં લેવા માડ્યા તારીખે
બહાદુરશાહીના લખડને દિનખુશ મહેલમા ની લાડીલાગત વગવા દરમાવ્યુ પોતાના
ભાઈનું ખૂં થયું હતું એ જગા બહાદુરે તાજખાનને મનાવીને ગુન કર્યું ૫૬

ખીલુ નામ હોય! એક પ્રાતના લેખક ખીલ પ્રાત વિશે લખે ત્યારે કેડી વિચિત્ર બૂલો
થાય છે તે પાછળ નોંધ્યું છે તેમા આ વિચિત્ર દાખલો ઉમેરના જેવા છે

૫૨ સિક્કરી શુ લા ૫ ૨૩૪

૫૩ એ જ ૫ ૨૩૫ એને Nervous break down જેવું થયું જણાય છે

૫૪ એ જ ૫ ૨૩૬ એ જમાનામા ગુનો મરનાર વ્યક્તિ ઉપરાંત એના બી ન માણનો
અને મિલકત પણ સનામત નહોતા એ સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે અને એ બાબતમા
તિંડુ મુસલમાન સનાઓમા બદ દેર નહોતો

૫૫ એ જ ૫ ૨૩૬ એમ કહેવાય છે કે ખુશનદમે પડાનો ત્યારે એમ કહું કે મિન્ગદરને
મારી નખાવીને મેં બહાદુરના હક્કમા શુ ખોટું કર્યું છે! સિક્કર ન મરાયો હોત તો બહાદુર
આ સ્થિતિમા હોત જ ક્યાથી!

૫૬ સિક્કરી શુ લા ૫ ૨૩૭ આ જોતા બહાદુરશાહમા માન આવેગ જ હતો અને
બુદ્ધિ ઓછી હતી એમ લાગે છે

જીલકાલ દરરને રાજ દિલખુશા મહેલમાં રાજ્યાભિષેકનો ખીજો ઉત્સવ કર્યો. એ વખતે સિપાઈઓને એક વર્ષનો પગાર આપવામાં આવ્યો અને ખીજા ૧૫૦ માણસોને ઇલકામો આપ્યા. ૧૧ ડુંગરપુર ખાતે ચળવળના સમાચાર મળતાં ત્યાં લશ્કર મોકલ્યું અને તાજખાનને વઝીરની જગ્યા આપી.

ગૂજરાતની બહાર વિજયો ખુશાલીનું કારણ નથી

ગાદીએ એકા પછી બહાદુરશાહનો સમય ગૂજરાતની સરહદની બહારનાં રાજ્યો જીતવામાં ગયો. દક્ષિણમાં મુસલમાન સલ્તનતો, પૂર્વમાં માળવા, ઉત્તરમાં મેવાડ અને છેક ખયાના સુધીનો ભાગ, અને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં ફિરંગીઓ ઉપર એણે વિજયો મેળવ્યા. કાઠપણુ દેશની કુદરતી મર્યાદાની બહાર વિજયો મેળવવા એનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે દુનિયાના દરેક દેશના ઇતિહાસમાં નોંધાયું છે. એ વિજય ધર્મને નામે હોય કે આજની પેઢે આર્થિક કારણોને માટે હોય, કે પછી એ જમાનાની રીત પ્રમાણે રાખનું તાત્કાલિક ગૌરવ વધારવા માટે હોય, પરંતુ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એનું બહુ મહત્ત્વ દેખાતું નથી. અમુક સમ્રાટે દુનિયાના ઘણા દેશ જીત્યા એમ કહેવામાં એ સમ્રાટનો વ્યક્તિગત ગર્વ પોષવા સિવાય ખીજું કંઈ હોતું નથી અને જે દેશનો એ રાજા મૂળ સત્તાધીશ હોય એના લોકોને કંઈ વિશિષ્ટ લાભ કે ગૌરવ લેવાનું કારણ હોતાં નથી. ખીજા દેશોમાં લૂંટ મેળવી તિજોરી ભરવી, અગર લશ્કરીઓને એ લૂંટના ભાગીદાર બનાવવા એટલું જ એનું મહત્ત્વ સમજાય છે. એ સમયે ગુલામી^{૧૭} પુરજોરમાં ચાલતી હોવાથી જિતાયેલા દેશમાંથી પ્રજાજનોને અને ખાસ કરીને સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓને ગુલામ તરીકે પકડીને રાખવી કે વેચવી એ આજની દૃષ્ટિએ શરમજનક ગણાય એવો વ્યવસાય હતો, એટલે તવારીખકારોએ ગૂજરાતની બહાર બહાદુરશાહે જે વિજયો કર્યા તેનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં ગૂજરાતની પ્રજાને હરખાવાની જરૂર દેખાતી નથી. આવા રાજાઓ જે ઝડપથી આવા કુદરતી હદની બહારના વિજયો કરે છે તેટલી જ ઝડપથી એ જિતાયેલા દેશો પાછા ખોઈ બેસતાં એ વિજયોનું પરિણામ શૂન્ય રહે છે. બહાદુરશાહની ખાતમા તો જે ઝડપથી વિજયો પ્રાપ્ત થયા તે જ ઝડપથી અદસ્ય થયા અને જિલ્લાં કેટલાંક બહારનાં ફિરંગીઓ જેવાં લોકડાં ગૂજરાતમાં પેસી ગયાં. લોકની અને રાજસત્તાઓની આ જાતની મનોદશા તો પ્રચલિત હતી તેમાં ગૂજરાતની પરિસ્થિતિમાં એક વૈચિત્ર્ય હતું. ગૂજરાતીઓ પુરાતન કાળથી વેપારમાં કુશળ હતા અને વેપાર સાથે

૧૬ : સિકંદરી શુ. ભા. ૫. ૨૩૮

૧૭ : ગૂજરાતમાં ગુલામીની પ્રથાનું વિગતવાર વર્ણન આગળ સામાજિક વર્ણન સાથે કરીશું.

સંકળાયેલી બધી પ્રવૃત્તિઓ એ ગૂજરાતની મરજારિતાનું કેન્દ્ર હતું એટલે ગમે તેવા રાજ્યકર્તાને અનુકૂળ ગીને પોતાનો વેપાર મચવાય એ જ ગૂજગતી પ્રજાના મોટા ભાગનું ધ્યેય હતું ૧૮ આ બાબતનો વિચાર આગળ મામાજિક પ્રગણુમા કરીશું અહીં બહાદુરશાહના વિજયોનું દૂકામા માત્ર વર્ણન કરીશું

બહરે તરફે ધ્યાન

પહેલા ધરઆગણે ઈડગ અને વાગડના પ્રદેશોમા વ્યવસ્થા કરી, હુગર-પુરનો રાજા જે સરહદ ઉપર રહી ધણા જળવાખોરોને આશ્રય આપતો હતો તેને વશ કરવા તાજખાનને મોટું લશ્કર આપીને મોકલ્યો અને એક મહિનામા એ રાજા વશ થયો ૧૯ આમ એક બાજુ વ્યવસ્થા કરી સુલતાને બહરે તરફ પોતાનું ધ્યાન દોર્યું ગૂજરાતના રાજ્યની આવકનો મોટો ભાગ બહરેની મહેસૂલ અને જકાતથી મળતો હતો ખલાતથી એ વખતે ત્યાના દરોગાની વિરુદ્ધ ફરિયાદો આવી હતી સુલતાને તાજખાનને ખલાતમા વ્યવસ્થા કરવા મોકલ્યો ૭૦

બીજે વર્ષે (હિ ૯૩૩મા) સુલતાન ખલાત તરફ શિકાર ખેવવા ગયો હતો ત્યારે ખલાતમા સમાચાર મળ્યા કે મલિક અયાઝનો પુત્ર ઇશાક, જે સોરહનો સૂબો હતો અને દીવનો વહીવટ પણ જેના હાથમા હતો, એણે મૌરાવટના કેટલાક હિંદુ સરદારોની ઉચ્ચેરણીથી બળવો કર્યો છે નવાનગરથી પાચહજાર અવારો લઈ એ દીવનો કબજો લેવા આવ્યો એનો છગદો મુમન-માન વેપારી પામેથી દીવ લઈ ફિરગીઓને આપવાનો હતો ૭૧ આ ખગર

૧૮ ગૂજરાતી વેપારીઓએ રાજસતાની ખુશામત કરી વેપાર બળવ્યો છે, સાથે મહાજન સરકારોનું જોર પણ બનાવ્યું છે તેનું વલ્લન પણ આગળ કરીશું પરંતુ પોતાનો દેશ એવી ભાવના તો એ જમાનામા નહોતી અને ગૂજરાતમા બહુ ઓછી હતી

૧૯ સિંદરી ગુ ૧૫ પૃ ૨૩૬-૪૦ તખકાતે અકબરી પૃ ૩૪૧-૪૩ તખકાત એકલાખ સવાજોનું લશ્કર મોકલ્યું એમ લખે છે એ અતિસયોક્તિ લાગે છે, અને વર્ણન બહુ વિગત થી આપ્યું છે સતીકખાન વગેરે જળવાખોરોને સહાય કરવા માટે આ પગલુ લીધું લાગે છે સિંદરીએ આ વાજન દૂકામા પતાવ્યું છે

૭૦ તખકાતે અકબરી પૃ ૩૪૭ આ ફરિયાદ ખલાતની રેવત તરફથી આવેલી એમ તખકાત રખત લખે છે આ માટે ખલાતના દરોગાને ખરતરફ કર્યો એમ પણ લખ્યું છે આ સુલતાને એટલી દોડાદોડ કરી છે કે તવાગીખોમા પણ સ્થળોના ઠાઠાણા જેવું લાગે છે ૭૧ આ બાબતમા હાજી અદવીરના અરબી ઇતિહાસ અફરલવાલાદમા તદ્દન ડિલેટા અડેવાવ મળે છે એમા લખે છે કે મલિક ઈસાક ૧૫૨૩મા માડો થઈ ગયો અને દારમા નો રાજા જે સુલતાનને વફાદાર હતો એના ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાથી એ સ્વતામત આઓ ત્યારે એનો હુમાદ બહુ વધી ગયો હતો અને એને પૂરી રાખવો પડ્યો હતો એના પછી એના ભાઈને એની જગા આપવામા આવી આ બે છે- વિરુદ્ધ દરીકતો આશ્ચર્ય

સાંભળતાં જ બહાદુર ગુંદી, ધંધુકા ને રાણપુરને રસ્તે જસદણ આવ્યો. ઇશાકને સુલતાન બને આવે છે એવા સમાચાર મળતાં એ કચ્છના રણ તરફ નાસી ગયો. દીવમાં પણ ત્યાંના નૌકાએનાધિપતિ આગા મુહમ્મદે એનો સામનો કર્યો અને એના હિંદુ સાથીઓની ખુવારી કરી. બહાદુર જસદણથી વસાવડ થઈ દેવલી આવ્યો અને ખાનખાનાનને ઇશાકની પાછળ લશ્કર લઈ મોકલ્યો. એ વખતે મોરબીનો કિલ્લેદાર તત્તલખખાન એની સામે થયો પણ હારી ગયો. અને ખાનખાનાનના આવવાના સમાચાર મળતાં ઇશાક રણને પેલે પાર ચાલ્યો ગયો. ૭૨ દેવલીમાં દસ દિવસ રહી બહાદુરે માંગરોળ, ચોરવાડ, સોમનાથ પાટણ, અને ડાડીનાર થઈ દેવવાડમાં મુકામ કર્યો અને ત્યાંથી થોડાં માણસો લઈ દીવ ગયો. ત્યાં મલિક અયાઝના ખીજન પુત્ર મલિક તોધાને સુલતાનને કદમખોસી કરી, અને દીવના ઉપરીનું પદ મેળવ્યું. સોરઠનું ઉપરીપણું કિવામઉદ્દુલ્લાહ અને યુનુસઉદ્દિનખાનને આપવામાં આવ્યું. ૭૩ બહાદુરશાહ દીવમાં એક માસ રહી મેળ કરી, તળાવ થઈ ઘોઘાને રસ્તે રાજધાની તરફ ઊપડ્યો. રસ્તામાં મેવાડના રાણાને પુત્ર ભેટ લઈ સુલતાનની મુલાકાતે આવ્યો હતો તે મળ્યો. એને ચોમાસું રાખી લઈ ચિતોડ પાછો મોકલ્યો અને પોતે ચાંપાનેરમાં આરામ ભોગવ્યો. આ દરમિયાન પણ (હિ. ૯૩૪) ત્રણ દિવસ ખંભાત જઈ આવી ત્યાંથી પાછો રાજધાનીમાં આવી, ત્યાંથી સુરત જઈ રાદેર થઈ પાછો આવ્યો. ૭૪

‘બહાદુરશાહી ઝંડપ’

ચોમાસું રાજધાનીમાં ગાળી સુલતાન પાછો દીવ ગયો અને ત્યાંથી એક રાતની ઘોડા ઉપર સતત મુસાફરી કરી ખંભાત આવ્યો. ખંભાતમાં

હપજવે એવી છે. સિંકંદરીમાં પહેલી હકીકત ખૂબ વિગતથી આપેલી છે. આ ગ્રંથી તવારીખો સલ્તનતના છેવટના ભાગમાં લખાયેલી છે અને લગભગ બધાએ તારીખે બહાદુરશાહીના લેખના ઉતારા કર્યા છે. સિંકંદરીએ તો ઘણે સ્થળે એ ગ્રંથને આધાર સ્વીકારેલો છે; ભેડે આ હકીકતમાં એના નામનો ઉલ્લેખ નથી. અરબી ઇતિહાસ પણ આખરદાર ગ્રંથ ગણાય છે, એટલે આ બાબતમાં શો ગોટાળો છે તે નક્કી થઈ શકતું નથી. ખીજા ઉલ્લેખોમાં સિંકંદરી વારંવાર બહાદુરશાહીના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો કરે છે, તેથી અહીં સિંકંદરીનું લખાણ ગ્રંથનું ક્યું છે. ગુ. નો અરબી ઇતિહાસ. વો. ૧. પૃ. ૧૫૦. આ માટે સર ડેનિસન રૉસ Melancholia શબ્દ વાપરે છે અને ટીકા કરે છે કે જે માટે સિંકંદરી ખૂબ લંબાણ કરે છે તે માટે આ ગ્રંથ ચાર વાક્યોમાં પતાવે છે.

૭૨: સિંકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૪૦-૪૧

૭૩: એ જ પૃ. ૨૪૧

૭૪: એ જ પૃ. ૨૪૧

થોડા દિવસ રહી વહાણમાં ધોરે ગયો ને ત્યાંથી ફરીથી દીવ ગયો. ત્યાં જો જ દિવસ રહી મમુદ ને પાછો ખબાત આવીને ચાપાનેર તરફ જતા રસ્તામાં વાગગમાં લમ્કર માટે મુકામ કર્યો. અહીં એણે ભડચનો કિલ્લો બાંધવાનો હુકમ કર્યો અને કપડવજ થઈ ચાપાનેર ગયો. બહાદુરશાહની આજ્ઞા અને ઝડપી મુમાફરીથી એ વખતે અટક્યા વગરની ઝડપી મુમાફરી કરે તો 'બહાદુરશાહી ઝડપ' દહેતા ૭૫ આ સુલતાનની ઝડપ એની માથે જ ચાલી ગઈ. જેટલી ઝડપથી એણે દેગો જતાં એ સામ્રાજ્ય વધાર્યોનો ગર્વ કર્યો તેટલી જ ઝડપથી એ સામ્રાજ્યની પડતી થઈ અને જિતાયેના દેગો તો એની 'ઝડપ' સાર્થક કે એટલી ઝડપથી જતા ગયા. કપડવજના મુકામ દરમ્યાન બહાદુરશાહ હુગરપુરનો મુનક તાગજ કરવા પણ ગયો હતો અને ત્યાંના રાજાની તાબેદારી મેળવી, પાટણ જઈ પોતાના વડવાઓની કમરોની જિપારત કરી આવ્યો હતો ૭૬

ભડચનો કિલ્લો બાંધવો

ભડચનો કિલ્લો બાંધવાનો ઉલ્લેખ હવે જોયો ઈ મ ૧૫૨૮ના મેની ૨૦ મીએ (હિ ૯૩૪, મમજન ૧લી) સુલતાન એ કિલ્લાનું બાંધકામ જોવા ગયો. ઈ મ ૧૫૩૩ના મહી દરવાજેથી મળેલા લેખમાં આ કિલ્લો બાંધ રહ્યાનો ઉલ્લેખ છે એ જોતાં એને બધાતા પાંચ વર્ષ થયા છે. લેખમાં કહે છે કે 'આ બોખડ જોવા મળ્યુંત કિલ્લા અને ખાંધનું બાંધકામ, સુલતાન બહાદુરશાહ જેનું રાજ્ય અમર તપે, મુદમદખરીનો પુત્ર મોટાખાન ખકન અવપખાન, જે જેખજના નામથી પ્રમિદ હતો, તેના હુકમથી અને અબુમુદમદ ખિન ખુવૈદનના હુકમથી થયું છે. બાંધાયાની તારીખ ૧લી રખીઉલઅવલ હિ ૯૪૦ (૨૦ સપ્ટેમ્બર ૧૫૩૩) આ અવપખાનની જગીર ભડચ પામે હતી એટલે એને આ કામ સોંપાયું હતું એનું વર્ણન મહમૂદ ત્રીજાના પ્રગથમાં કરીશું ૭૭. ભડચના કિલ્લાની દીવાનનું બાંધકામ જોવા એક વાગ સુલતાન પોતે ગયો હતો ત્યાંથી ખબાત આવ્યો ત્યારે એવા મમાયાર મળ્યા કે દીવમાં કિવામ-

૭૫ એ જ ૫ ૨૪૨ આ ઝડપનો કિલ્લો માત્ર સિંદરીમાં જ છે અને તે સૂચક છે ૭૬ એ જ ૫ ૨૪૨ હુગરપુરથી અહમદનગર આવીને પાટણ ગયો અહીં સિંદરી એક વિચિત્ર હકીકત એવી લખે છે કે હુગરપુરનો રાજા શરણે આવ્યો હતો, પરંતુ સુલતાને આસપાસના જમીનદારોનો મુલક તારાજ કર્યો એ જમાનાની સનાઓની આ એક વિચિત્રતા છે

૭૭ પ્રો. ડામિસેરિયેટનો શુ નો ઇતિહાસ, ૫ ૩૩૬ ૩૭ લેખની વિગત એમાં ભડચના કાલ સાહેબે પૂરી પાડેલી છે

ઉદ્ભુલકે દિરંગીઓના વહાણ પકડ્યાં છે. આ સાંભળીને પોતે દ્રીવ ગયો અને કેદ પકડાયેલા દિરંગીઓને મુસલમાન બનાવી છોડી મૂક્યા. ત્યાંથી ખંભાત પાછો આવી ચાંપાનેર ગયો. ૭૮

દક્ષિણના વિજયો

ઈ. સ. ૧૫૨૮-૩૦ના સમયમાં ખાનદેશમાં બહાદુરશાહની બહેન રાજે રકૈયાને અને આદિલખાનનો પુત્ર મુદમ્મદશાહ દારુકી સત્તા ઉપર હતો ત્યારે વરાડના ઇમાદઉદ્દિન ઉપર ખીડરના ખુદાવંદખાનની સહાયથી અહમદનગરના ખુદરાન નિઝામશાહે ચડાઈ કરી હતી. ખાનદેશના મુદમ્મદ દારુકીએ ઇમાદઉદ્દિનની વિનંતિથી પોતાના મામાગૂજરાતના મુલતાનની સહાય માંગી. ૭૯ ગૂજરાતના મુલતાનનું વર્ચસ આ સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં ઊંચું હતું. આ વિનંતિના ઉત્તરમાં બહાદુરશાહ લશ્કર લઈ ચાંપાનેરથી નીકળી વડોદરે આવ્યો અને ત્યાં મુકામ નાંખી વધુ લશ્કર ભેગું કરવા માંડ્યું. તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા હુશામખાન લખે છે કે હું એ વખતે ખંભાત બંદરનો દરેગો હતો અને મારા ઉપર પણ મુલતાનનો હુકમ આવ્યો હતો, અને નજરે જોનાર તરીકે હું બધી હકીકત લખું છું. ૮૦ વડોદરેથી લશ્કર દક્ષિણ તરફ ઊપડ્યું ત્યારે ઇમાદઉદ્દિનનો પુત્ર નફરખાન પણ વિનંતિ કરવા જતે આવીને મળ્યો, અને ઘણું મોટું લશ્કર નંદરગાર પહોંચ્યું. ૮૧ ત્યાં બહાદુરશાહનો ભાણેજ મુદમ્મદશાહ અને ઇમાદઉદ્દિન પણ એની સેવામાં હાજર થયા. ત્રણે રાજ્યોનાં લશ્કરોએ દોલતાબાદનો કિલ્લો જે નિઝામશાહનો હતો તેને ઘેરો ઘાલ્યો, પરંતુ એમાં એમને સફળતા મળી નહિ. નિઝામશાહ અને એના ખીજ દક્ષિણી સહાયકોએ પોતાના એલચીઓ સલાહ માટે મોકલ્યા અને

૭૮ : સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૪૨-૪૩. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૩૪૪. ફિરિસ્તા કહે છે કે બધા દિરંગીઓને સુન્નત કરાવી. પોર્ટુગીઝો આ વાત કબૂલ નથી કરતા અને એમણે વિરોધ કરવાથી મુસલમાન ન બનાવ્યા ને છોડી મૂક્યા એમ લખે છે.

૭૯ : સિકંદરી પૃ. ૨૪૩-૨૪૪

૮૦ : એ જ પૃ. ૨૪૪. એ લેખક એક લાખનું સવારોનું લશ્કર અને ૯૦૦ હાથી હતા એમ લખે છે, પણ એ અતિશયોક્તિ લાગે છે. ત્રણે મિત્રોનું લશ્કર ભેગું થઈ કદાચ એટલું હશે. ખીજ ૩૦૦ હાથી માત્ર લખે છે.

૮૧ : તખ્તકાતે અકબરી પૃ. ૩૪૫, ૩૪૬માં અહીં એક મહત્વની વાત નોંધે છે કે વડોદરામાં બહાદુરને ખાસ રોકાવું પડ્યું અને લશ્કર ભેગું કરતાં બહુ વિલંબ થયો જેથી નફરખાનને દક્ષિણથી ગૂજરાતમાં આવવું પડ્યું. તખ્તકાતે લખે છે કે આ વખતે સાંગા રાણાનો ભત્રીજો, ખીજ મોટા રંજપૂત સરદારો, અને કેટલાક દક્ષિણી સરદારો પણ બહાદુરના લશ્કરમાં જોડાયા.

બહાદુરશાહ પણ વખત વિચારી ઘેરો ઉઘાડી ગૂજરાત પાઠો ૬૪૦ ૮૨

પગલુ આ સુયેહનું થીગડુ લાગુ આવ્યું નહિ અને ઈ મ ૧૫૦૯ની વર્ષાઋતુ પછી બહાદુરશાહ ખરી લસકર લઈ દક્ષિણ તરફ ગયો. આ વખતે બાગનાથના ગામ બહાદુરશાહે પોતાની એક સ્વરૂપવતી મહેન સુલતાનને પગલાવી અને બીજી મહેન એના બાણેજ મુદમદ ફારુખને પગલાવી મહાદુરશાહે મહાદુરને બહાદુરખાનો ઈલકામ આપી પોતાના તરફથી એવડ બદર તરફો મુલક તાગજ કરવા મોકલ્યો. આ પોતે લસકર લઈ અહમદાબાદ તરફ ગયો. અહમદાબાદ શહેર ખાતે થયું અને આમપામનો ભાગ તાગજ કરના કુકમ કર્યો. આ વખતે ઇમાદુલ્લુહ અને નિઝામખાન વગેરે એના વિરોધીએ વચ્ચે મમાધાન થવાથી અહમદનગર અને મીરઝા પોતાની તામેદારીના મીકારચિહ્નરૂપે મજિદેમા પોતાના નામનો ખુતબો પઢાવી બહાદુરશાહ પાઠો ૬૪૦ ૮૩ દક્ષિણના દેશોમાં ગૂજરાતનું નામનું આધિપત્ય થયું.

બહાદુરશાહ અને શાહ તાહીર

દક્ષિણના વિજયો પછી બહાદુરશાહની બીજી દોડધામનું વર્ણન કરતા પહેલાં એ વિજયો બાદ થોડો સમય ગયા પછી (ઈ મ ૧૫૩૧માં) દક્ષિણને લગતા એક પ્રમુખનું મૂજી વર્ણન એવા જેવું કે બુહરાન નિઝામશાહનો હતો. ઉપર જો એનો એક પ્રધાન શાહ તાહીર નામનો હતો એ વાક્ય-આતુર્ય અને મજનીતિમાં નિષ્ણાત હતો, અને જીવે પણ હતો. બહાદુરશાહ જ્યારે ફરી ખાનદેગમાં બુરહાનપુરમાં આવ્યો ત્યારે નિઝામશાહે એને પોતાના એવચી તરીકે મોકલ્યો. ૮૪ બહાદુરશાહે પોતાના ગર્વમાં એલચીને હેલકાવ્યું કે શાહ તાહીરે પોતાનો મહેશો તખ્તની મામે જીભા મહીને કહેવો અને પછી નિશ્ચિત જગા ઉપર જેમવું દગગારીઓએ આ વખતે જાબા મહેન શાહ તાહીરને આ જરા હનકુ લાગ્યું. આ બદમની મદારાત્મકમાંથી મ્વતમ થયેલો રાજની શુ ગૂજરાતના સુલતાનની તામેદારી કરે એમ પણ લાગ્યું. પગલુ આ વખતે એણે એક મુક્તિ કરી પોતાનો માલિક નિઝામશાહ જે

૮૨ સિંદરી શુ સા ૨૪૭ આ રામના નામ જુગી જુદી રીતે સિંદરીમાં લખ્યા છે બહુરનેર અને બહુરજ એમ લખે છે એ મુસલમાન સરદાર હોય એમ સમજાય છે. ગૂજરાતના અરમી ઇતિહાસમાં પૃ ૧૫૧માં આ રામને બહુરશાહ કહે છે, એટલે ખત નામ સમજવું મુશ્કેલ છે.

૮૩ સિંદરી શુ સા પૃ ૨૪૫ ૪૮ આમાં થયું લખાયું છે, પણ તેની ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં જરૂર નથી. વળકાત દક્ષિણના વિજયોને દુગમાં પતાવે છે.

૮૪ સિંદરી શુ સા પૃ ૨૫૫

સાતહજાર સવાર સાથે ગૂજરાતના સુલતાનને મળવા આવ્યો હતો તેને સંતોષ્યો. શાહ તાહીર પાસે પચગંજર સાહેબના જમાજ અલીના દસ્તાશ્વરની એક ડુરાને શરીફની નકલ હતી. એ પવિત્ર ગ્રંથને પોતાને માથે મૂકી એ બધા બહાદુરના દરબારમાં દાખલ થયા. બહાદુરને આ બંધાર પડતાં જ એણે સિદાસન ઉપરથી નીચે ઊતરી પવિત્ર ગ્રંથને માનપૂર્વક ત્રણ ચુંચન કર્યા. એ વખતે નિઝામે બહાદુરશાહનો સત્કાર કર્યો અને બહાદુરે નિઝામશાહ તથા એના એલચીને યોગ્ય આસનોએ બેસાડ્યા. ૮૫ સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે એલચીએ બહાદુરશાહને વીનવ્યું કે નિઝામઉલ્મુલકને શાહનો ખિતાબ આપી નિઝામશાહ કહેવો. બહાદુરને લાગ્યું કે એને જે શાહનો ખિતાબ આપીએ તો પોતામાં અને નિઝામમાં ફેર શો? હાજરજવાબી તાહીરે ઉત્તર દીધો કે એથી તમે અમીરોના શાહ હતા તે શાહના શાહ થશો. બહાદુરનો ગર્વ આથી સંતોષાયો. ૮૬ આગળ ઉપર એક વાર કેટલાક ખુરાસાની વેપારીઓની બંદરી જહાત માફ કરાવવા શાહ તાહીરે બહાદુરશાહને અરજ કરી, અને બહાદુરે એને દીવમાં મલિક તુધાન જે ગૂજરાતનો મીરે મહર હતો એને મળવા કહ્યું. એમ કહેવાય છે કે મલિકે શાહ તાહીરને બિભે બિભે અરજ કરવા કહ્યું તેથી બહાદુરશાહને ગુસ્સો થયો હતો. પરિણામે રૂપિયા ત્રીસ હજારની જહાત માફ કરી, હવે પછી જહાત નહિ લેવાનું લખાણ કર્યું, અને શાહ તાહીરને સારી ભેટ આપી. ૮૭ તાહીરશાહ કવિ હતો અને એ આવ્યો ત્યારે બહાદુરશાહના દરબારમાં શાહ મીર, શાહ કમાલુદ્દીન અશલાફ અને મીર અબુતુરાબ વલી આદિ વિદ્વાનો હાજર હતા. ૮૮ આ અબુતુરાબે ગૂજરાતનો એક નાનો ઇતિહાસ લખેલો છે.

૮૫: તારીખે ફિરિસ્તાનો લેખક જે પોતે દક્ષિણનો છે તેણે આ વિગતો આપેલી છે.

૮૬: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૫૫

૮૭: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૫૬. મલિક તુધાને તાહીરને માન ન આપ્યું તેના જવાબમાં કહ્યું કે નિઝામઉલ્મુલક જે બાદશાહનો સુલામ છે તે તાહીરને માન નથી આપતો તો હું બાદશાહનો નિમકહલાલ નોકર શા માટે બિભે થઈ માન આપું? પ્રેા. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમાં તાહીરની ઉપરની વાત નોંધે છે, પરંતુ તુધાન સાથેની વાતની નોંધ લેતા નથી. પરંતુ એમણે એક ટીકા ખરી કરેલી છે કે નિઝામશાહ ખુરહાનનું સ્વતંત્ર પદ તો ૧૪૯૦થી હતું, એટલે ૧૫૩૧માં ગૂજરાતના સુલતાન પાસે શાહની પદની લેવાની વાત એ ગૂજરાતી ઇતિહાસ-લેખકોની માત્ર બકાઈ જ કહેવાય. આ ટીકા સાચી છે. તબકાતે અકબરીમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ મળતો નથી, પરંતુ અહીં એક વાત ધ્યાનમાં લેવાની છે કે ટીકા વખત માટે પણ બહાદુરે દક્ષિણનાં રાજ્યો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો.

૮૮: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૫૫

બહાદુરશાહ ફરીથી દીવમાં

આ બનાવ દરમ્યાન બહાદુરશાહ જે ઝડપી દોડધામ કરી તેની નોંધ લેતા જેવી છે. ૧૫૩૧માં એણે આપાનેગમાં ચોમાસુ પમાર કરી વાગડ સામે લશ્કર મોકલ્યું અને પોતે મઠી નદીને કાંઠે ખાનપુરને ગતે થઈ ખખાત ગયો અને ત્યાંથી સમુદ્રમાં દીવ ગયો. આ પરદેશના વહાણોમાં ઘણી જાતનો માન આવેલો તેમાંથી સુદર કાપડ અને બીજાં પરચૂરણ માન પોતાને માટે ખરીદી આ વહાણોમાં ૧૩૦૦ મણુ ગુનાગજળ આવેલું એમ મિકદરે લખે છે. બહાદુરે આ ગુનાગજળની ખરીદી કરી ૮૯ આ બધા વહાણોમાં બે તુર્કી માણસો આવ્યા એક મુતકા બિન બહેરામ અને બીજો ખાજ સફર મથમાની આ બન્ને પાઠળથી મોટા અમીર થયા. મુતકા રમીખાન નામથી પ્રસિદ્ધ થયો ૯૦ એનું વર્ણન આગળ વરીશુ. વાગડ તરફ લશ્કર મોકલ્યા પછી દીવનું કામ પતાવીને બહાદુર પોતે પણ એ તરફ ગયો અને આ કુશરપુરના ગજા પૃથ્વીરાજને એની તાબેદારી સ્વીકારી પૃથ્વીરાજના કુરે મુમતમાન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. બહાદુરશાહે વાગડનો મુલક નવા મુમતમાન થયેલા કુવર અને એના લાઇ વચ્ચે વહેંચી આપ્યો. આ કાર્યમાં મેવાડના ગણ સાગાના પુત્ર રામિંદના વકીલો કુગરસી અને ગાગરસીએ ભાગ લીધો હતો ૯૧

શત્રુજય તીર્થનો ઉદ્ધાર

હવે સુલતાન બહાદુરશાહે કરેલા ગૂજરાતની સંહદની બહારના બીજા વિજયોનું વર્ણન કરતા પહેલા ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીના મમયમાં

૮૯ સિદ્દરી ગુલા ૫ ૨૪૬ તખકાતે અકબરી ૫ ૩૪૭ તખકાત આ ગુલાબજળ દમાઝકસથી આવેલું એમ લખે છે અને ૧૩૦૦ ને બદલે ૧૬૦૦ મણ લખે છે. તખકાત ના સાપાતરકાર મિન્નંદનાથ દે ૫ ૩૪૭ નોંધ ૪માં લખે છે કે ફિરિસ્તામાં ૧૬૦૦ મણુ ગુલાબજળ ખરીદ કર્યું એને બદલે ૧૬૦૦ મણુ પિસ્તા અને કિસમિસ દ્રાક્ષ ખરીદ કર્યા એમ લખ્યું છે, જોકે એ કહે છે કે કાંઈ સિદ્ધના તરજુમામાં આ ઉલ્લેખ નથી તેમજ બીજા કોઈમાં પણ નથી એમણે ફિરિસ્તાની ખાસ કોઈ નકલ જોઈ હશે?

૯૦ સિદ્દરી ગુલા ૫ ૨૪૬ તખકાત ૫ ૩૪૭-૪૮ આ બન્ને કથો મુતકા રમીનો ઉલ્લેખ કરે છે, ખાજ સફરનો કરવા નથી તુર્કો એમ બહુવચન વાપરે છે

૯૧ સિદ્દરી ગુલા ૫ ૨૪૬ તખકાતે અકબરી ૫ ૩૪૮ તખકાત પૃથ્વીરાજને બદલે પારસરામ (પરશુરામ) નામ લખે છે અને બીજા વિજયો લખે છે જે અહીં નડામી છે તખકાતનો તરજુમા કરનાર શ્રી દે મેવાડના રાણાનું રતનસેન નામ એ કથમાં છે અને બીજા કથો ખડ નામ રત્નસિદ્ધ લખે છે તે ઉપર આપાના અજ્ઞાનને લીધે ફરીથી વિચિત્ર દીકા નોંધમાં કહે છે પર માત્રના વિદ્વાનોની આવી વિચિત્રતા અગાઉ દર્શાવી છે

સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વનો કહેવાય એવા એક યનાવની નોંધ લઈએ. મુસલમાની રાજ્યમાં મંદિરો તોડી પાડવામાં આવતાં હતાં ત્યાં નવાં બાંધવાની રજા તો ક્યાંથી મળે? કોઈ વાર સુલતાન સારો હોય તો એના અમલદારો ધર્મોંધ હોય ત્યારે વિરુદ્ધ ધર્મના પાળનારાઓને મુસ્કેલીઓ પડતી. દ્રાઈ વાર સુલતાન ધર્મોંધ હોય અને રથાનિક અમલદાર સમગ્ર હોય તો મુસ્કેલી ઓછી થતી. પરંતુ ગિનમુસલમાનોને પોતાનાં ધર્મપાલન અને યાત્રાઓ વગેરેને માટે અમલદારોની ખુશામત અને બેટ લાંચ વગેરે માટે પુષ્કળ ખર્ચ કરવું પડતું. જૈન જેવી ધનવાન કોમનાં ધર્મસ્થાનોમાં પણ આ મુસ્કેલીઓ પડતી હતી.^{૬૨} જૈનોનું એક મોટામાં મોટું ગણાતું મહાતીર્થ સૌરાષ્ટ્રમાં શત્રુંજય પર્વત ઉપર હતું. ત્યાંના મુખ્ય મંદિરને શરૂઆતમાં મુસલમાનોએ ત્રણ કરી ખંડિત કરેલું તેના ઉદ્ધાર અલ્લાહદીનના સમયમાં અલપખાનને ખુશી કરી પાટણના સમરાશાહે કરાવેલો. તે પછી એ તીર્થનું મુખ્ય મંદિર ફરીથી ખંડિત થયું. એ ક્યા ગૂજરાતી સુલતાનના સમયમાં થયું એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી,^{૬૩} પરંતુ સુલતાન બહાદુરશાહના સમયમાં મેવાડના કમોશાહે બહાદુરશાહ પાસેથી એ તીર્થના ઉદ્ધારનું કરમાન મેળવી યાત્રાની સરળતા કરાવી હતી એ ગૂજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસમાં એક નોંધપાત્ર યનાવ કહી શકાય.

૬૨ : બ્રાહ્મણ ધર્મ હિંદુ સમયમાં રાજધર્મ હતો, પણ મુસલમાન સમયમાં એનાં તીર્થોનો બચાવ થઈ શક્યો નહિ અને એ ધર્મના અનુયાયીઓ બહુમતીમાં હોવા છતાં પૈસા ખર્ચ કરી શકે તેમ ન હોવાથી એના જીર્ણોદ્ધાર એ સમયે થયા સાગતા નથી.

૬૩ : શ્રી જિનવિજયજી-સંપાદિત શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધમાં મુનિશ્રીએ તીર્થનું વર્ણન અને પ્રબંધનો ઐતિહાસિક સારસાગ પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે. એમાં લખે છે કે એ તીર્થમાં એક ઝાડ નીચે એક અંગારશાહ નામના કૃષ્ણની કબર છે. તે માટે એની દંતકથા છે કે એ કૃષ્ણે ભૂતની સાબનાથી શ્રી આદિનાથની પ્રતિમા ઉપર દિવાલ મચાવ્યો હતો. પૂનરીએએ એને માર્યો ત્યારે એ પોતે ભૂત થઈ બચાને સતાવતો. પછી ત્યાં કબર કરી કિંચા કરી એને શાંત કર્યો. કર્નલ ટોડ લખે છે કે કાંઈ અનિષ્ટ બન્યું હોય તો એ અપમાન ઠાંકવા માટે હિંદના લોકો આવી વાતો જોડી કાઢવા માટે બહુ નિષ્ણાત છે. કેટલાક એમ માને છે કે (જુઓ શત્રું. તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ, પૃ. ૧૬, ૧૭) અલ્લાહદીનના સમયમાં થયેલા નાશ પછી ફરી નાશ ન થાય તે માટે આ નામની કબર કરીને મુસલમાન આક્રમકોને સંતોષવા આ યુક્તિ કરેલી છે. હવે આ તીર્થોદ્ધારપ્રબંધ વિ. સં. ૧૯૭૩માં સંપાદિત ક્યાં પછી શ્રી જિનવિજયજીએ જૈન સાહિત્ય સંશોધક નામના ત્રિમાસિકમાં તપાગચ્છની બૃહત્ પદ્ધતિ સંપાદિત કરી છે તેમાં શ્રીઆનંદવિમલસૂરિ પાટ ઉપર હતા ત્યારે વિ. સં. ૧૫૮૩ પછી બનેલી એક વાત લખી છે તે વિચારવા લાયક છે : લખાણ જ્ઞાતી ગુજરાતીમાં છતાં અહીં એનો ગુજરાતી સાર લીધો છે. ગૂજરાત દેશમાં અણુહિલ-

કર્માશાહ અને બહાદુરશાહ-શત્રુજય તીર્થે ગયેલો જૈન સધ

શત્રુજય ઉપરના ભગવાન આદિનાથના મુખ્ય મંદિરની પ્રશન્તિ ઉપરથી અને વિવેકીરગણિના શત્રુજયતીર્થોદ્ધારમંથ ઉપરથી આ છલ્લો-દ્ધારની રસમય વિગનો મળે કે મેવાડમા એમવાળ જ્ઞાતિના તોલાશાહનો પુત્ર કર્માશાહ નામે ધનવાન વેપારી હતો અને એનો કાપડનો વેપાર દેશ-વરે ખાતે જાણ મોટો હતો એટલે એનું ઉપનામ 'દોશી' હતું તોલાશાહને શત્રુજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાની ત્રીજી અભિવાધા હતી, પણ તે પાર ન પડી

પત્તન પાસે કુણગિરિ (૧) નજરીમા શ્રીમાળી લગ્ન સાખાને (દશા શ્રીમાળી) અડાલત ગોત્રનો સો માણસી રહેતો હતો એની સ્ત્રી કોડાઈ નામની ધણી જ સુદર હતી, તે જોવામા આવતા રોરશાહ મોહિત થયો અને એને દરબારમા રાખી એક વાર પોતાના ધર્મ પ્રમાણે કોડાઈ પાઠ પૂજ કરતી હશે ત્યારે રોરશાહ આવી પહોંચ્યો ને શું કરે છે એમ એને પૂછ્યું ત્યારે એણે ઉત્તર દીધો કે "તસમી પડતી હું" રોરશાહે પૂછ્યું "કિણુકે નામકી?" કોડાઈએ કહ્યું, "મેરે પીરકે નામકી" રોરશાહે ફરી પૂછ્યું કે "ઉનકી જમી અરથલ કિહા હૈ?" કોડાઈએ કહ્યું, "રોરકદેસિ હૈ, શત્રુ જય પહાડક રહક હય" જ્યારે રોરશાહ લશ્કર લઈ મહેસલ ઉપરાવવા નીકળ્યો ત્યારે સ્ત્રીનો પ્રિયો પાલીતાણે આવી પહોંચ નાખ્યો અને પોતે, કોડાઈ, તથા એનો ચમ્બર દોળનાર દિલાતી ફકીર અગાર શાહ નામે હતો તે, એમ ત્રણ જણ પરંત ઉપર ગયા ત્યાં શ્રી ઋષભનાથના દર્શન કરી કોડાઈએ કહ્યું, આ મારા પીર છે રોરશાહે ત્યાં સોનામણોરોનો ઢગલો કર્યો મહામ્યેચ્છ અગારશાહ આ દેખીને બહુદેશી થયો અને બોલ્યો કે "એરતકે સિયે ચિકથેને કાદિ રાણા કિમા પૂતકેક પાચ લગા" હવે રોરશાહ અને કોડાઈ નીચે ઉતરી ગયા અને અગારશાહ બહાનુ કાઢી પાછળ રહ્યો અને મૂર્તિ ઉપર ગુર્જ નાખી આસાતના કીધી પછી તીર્થરક્ષક દેવ કોખ્યા અને એનું મરણ થયું બીજી વિગતો લખી છે તે અહીં ઉપ યોગી નથી પરંતુ અહીં અગારશાહની વાત અને કોડાઈના પતિનું ગેર ને ગ્રામ સાથે વલુન છે રોરશાહ ક્યો તેનો પત્તો તવારીખોમાથી લાગતો નથી પરંતુ આ વાનમા કાઠ સાથ દોષ તો એ કાઠ ભાગનો સખો હશે વળી આ બતાવ વિ સ ૧૫૮૭મા કહે છે જ્યારે નવી પ્રતિષ્ઠા ૧૫૮૭મા થઈ છે એટલે મુલતાન મુઝફ્ફરશાહ બીજાના સમયમા એની ભલાઈને લીધે અધિકારીઓ ફાવે તેમ વર્તતા અને રસ્તા ભયવાળા થઈ ગયા હતા એ સમયનો લાભ મેઈ અધિકારીએ લીધો હોય એમ સમજ છે મૂર્તિની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા બહાદુરશાહના સમયમા થઈ, એટલે ગજરાત સંસ્તનનના સમયમા મૂર્તિ ખરિત થઈ હતી એટલું તો સત્ય છે અને તે માટે મહમૂદ બેગડાના સમય કરતા મુઝફ્ફર બીજાનો સમય વધારે અનુકૂળ હતો એમ લાગે છે (જુઓ તપાનચ્છ બૃહન્ પદાવળી જિનવિ જયલસપારિત, પૃ ૧, અ. ૩, પૃ ૫૩) આ સપાદન વિ સ ૧૬૭૭મા એટલે મળત કરતા પાચ વર્ષ પછી થયું છે આ માટે વધારે સંયોધનની જરૂર છે આપાનેરમા જૈન સધ સારો હતો અને સોમધીરગણિ ત્યાં રહેતા હતા જુઓ શ તી. મળવ, પૃ ૫૮ તપાનચ્છની એક પદાવળી સરકૂતમા ગજરાતી ભાષાતર અને વિવરણ સાથે શ્રી કંધાણુ વિજયચંદ્રએ સપારિત કરી છે એમા અગારશાહનો પ્રસંગ લખ્યો જ નથી એટલે આ દર્શનક સત્ય હતા કેવી રીતે ને કોને હાથ બની છે તેમા વધારે સંયોધન થવાની જરૂર છે

પરંતુ એના સર્વથી નાના પાંચમા પુત્ર કર્મશાહના બાળ્યમાં એ લખાયેલું હતું. પ્રબંધકાર કહે છે કે સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં ત્યારે શાહનદો બહાદુરખાન ચિત્તોડ ગયો હતો ત્યારે કર્મશાહે એની સાથે મેત્રોનો મંબંધ બાંધીને એણે ખરીદેલા કાપડના પૈસા ન લીધા અને ઉપરથી લાખ રૂપિયા એને બિનશરતી આપીને મદદ કરી. શાહનદાએ ખૂબ આનાકાની સાથે આ સહાય સ્વીકારી પોતાને ગૂજરાતનું રાજ્ય મળશે ત્યારે એનો બદલો વાળવાનું વચન આપ્યું અને કર્મશાહે પણ કહ્યું કે એવો સમય આવે તો ધર્મસ્થાનના ઉદ્ધારમાં સહાય કરવાનું કહ્યું અને એ સિવાય બીજા કાંઈ બદલાની ના પાડી. બહાદુરશાહને ત્યારે ગૂજરાતનું રાજ્ય મળ્યું ત્યારે કર્મશાહ સુલતાનને મળવા આપાનેર આવ્યા અને બહાદુરે મિત્ર કહી એનો ભારે આદરસત્કાર કર્યો. કર્મશાહે આપાનેરમાં જૈન મંદિરો અને ઉપાશ્રયોની વંદના કરી અને ત્યાં વિદાન જૈન યતિ શ્રીસોમધીરગણિ રહેતા હતા તેમની પાસે ધર્મોપદેશ માટે નિત્ય જતા. ૯૪

કર્મશાહે બહાદુરશાહને પહેલાંના વચનની યાદ આપી શુરૂંબયતીથીને ઉદ્ધાર કરવા માટે બંધી જાતની સગવડની માંગણી કરી અને બાદશાહે એને એ પ્રમાણેનું ફરમાન લખી આપ્યું. ફરમાન કાંઈ કર્મશાહ રચાદિ લખીને મંબંધના રૂપમાં, રસ્તામાં અનેક પ્રકારનાં દાન કરતા ખંભાત આવી પહોંચ્યા. ખંભાતના જૈનોએ સત્કારપૂર્વક કર્મશાહનો નગરપ્રવેશ કરાવ્યો અને ત્યાં શ્રીવિનયમંડળ પાદકને નમસ્કાર કરી સ્તંબનકપાર્શ્વનાથ આદિ મંદિરોની વંદના કરી. ખંભાતમાં થોડા દિવસ રહી ત્યાંથી મંબ પાલીતાણા તરફ જીવડ્યો. ઘણાં સાધુ-સાધ્વીઓ વગેરે મંબમાં જોડાયાં. ૯૪ સૌરાષ્ટ્રમાં એ સમયે મુન્નહીદખાન સૂબો હતો. ૯૫ એને વિધર્મીના મંદિરનો ઉદ્ધાર થાય એ પસંદ નહોતું, પરંતુ બાદશાહનું ફરમાન હતું એટલે બીજા ઉપાય નહોતો. કર્મશાહે સૂબાને પણ દ્રવ્યાદિથી પ્રસન્ન કર્યો. સૂબાને બે દારભારીઓ રવિરાજ અને નૃસિંહ નામના હતા એ જૈન હતા એટલે આ કાર્યમાં સરજતા પણ મળી. વિનયમંડળ પાદકે પોતાના બે શિષ્યો વિવેકમંડળ અને વિવેકધીર નામના બે શિષ્યશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત હતા તેમને જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમાં

૯૪: શ. તી. પ્રબંધ પૃ. ૫૭-૫૮.

૯૫: બહાદુરશાહે કિનામહલ્લુક અને મુન્નહીદખાનને દીવ અને સોરઠના અધિકાર ઉપર નીમ્યા હતા એમ તવારીખો કહે છે. ગૂજરાતના અરબી ઇતિહાસમાં એને મુન્નહીદખાન બીહલીમ કહ્યો છે અને નૂનાગઢનો સૂબો કહ્યો છે અને બીહલીમ કે લીલીમ એટલે બહુ જડો માણસ એમ સિંદરીમાં બેલી નોંધમાં લખે છે.

વિદ્યુક્ત ડ્યો બીજા નાના કાર્યો બીજા યતિઓને મોખ્યા મથપતિસૂત્રધાર તરીકે અગદાવાદના કોનાના પુત્ર વિરુપા, અને સૂત્રધાર બીમા, ૬ વેલા અને ૬ વઝાને બોલાવ્યા હતા તે ઉપરાત ચિત્તોડથી પણ મથપતિઓ પણ આવ્યા હતા ૯૬ મદિગુ કામ પૂરુ થયા પછી વિ મ ૧૫૮૭ ॥ ચેત્ર વદ ૬ ને ગવિવારે શ્રીવિગ્રામકનકસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરાવી, ૯૭ જૈન સમાજમા દેગભગમા મોગે આનંદહિત્યવ વર્તી રહ્યો, અને કર્મશાહે ખૂબ ધન વાપરી મોટા દાદથી પ્રતિષ્ઠા કરી મથપતિ કારીગરોને સુવર્ણના અવકારો અને દ્રવ્ય આપ્યું ૯૮ બીજા આનનાગઓનો વજ્રાદિથી સત્કાર કરી યોગ્ય હોય તેમને પુગતકો પણ આપ્યા કોઈ બાળક પણ દાન વિના ગળું નહોતું, જે દર્શને જતું નિધર્મી રાજસત્તાને લીધે ઘણી મુશ્કેલી અને ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચવું પડતું તે બધું સગળતાથી વિના ખર્ચે મમાજને પ્રાપ્ત થયું મુમત્તમાન મમયમા જે ગકચ નહોતું ગણાતું તે શક્ય બનાવી કર્મશાહે પોતાનું નામ અમર કયું ૯૯

કર્મશાહે કરેલા તીર્થોદ્ધારની પ્રશસ્તિ

મુમત્તમાન મમયના ઇતિહાસમા આ પ્રમગનુ માતૃકૃતિક દષ્ટિએ મહત્ત્વ છે એટલે છર્ણોદ્ધારની પ્રશન્તિનો મુખ્ય ભાગ આપવો ઉચિત છે એ પ્રશન્તિ વિ મ ૧૫૭૬મા અમદાવાદમા જન્મેના અને વિમલપ્રબધ આદિ કાઓના મુપ્રમિદ્ધ કવિ લાનપ્પસમયે મનાવી છે અને વિવેકધીરગણિએ લખી છે

॥ ઓં સ્વસ્તિ શ્રીગૂર્જરધરિત્રયા પાતસાહ ધીમહિમૂદપદ્મપ્રભાકર પાતસાહ-
ધીમદાપરમાહવટોદયોતકારક પાતસાહ શ્રી ધી શ્રી ધી ધી વાદસાહ વિજય-
રાજ્યે । સવત્ ૧૫૮૭ વર્ષે રાજ્યવ્યાપારપુરધર પાન ધીમસાદપાન વ્યાપારે શ્રી-
શનુચયગિરૌ ધોચિત્રકૂટવાસ્તવ્ય દોઁ કરમાકૃત-સપ્તમોદ્ધારસત્તા પ્રશસ્તિર્લિખ્યતે ॥
આ પછી કર્મશાહનું વર્ણન વગેરે વડ થાય છે તેમા ઉપયોગી શ્લોક આ પ્રમાણે છે, કર્મશાહ મેવાડથી ગુજરાતમા આવે છે

૯૬ પ્રબધમા આખી પ્રશસ્તિ આપી છે તેમા ૫ઠી વિચત છે મુસલમાન અમીરોના કારભારીઓ હિંદુઓ હતા એ સૂચક છે

૯૭ લેખમા વેંગાખ મહિનો છે તે પુનમિયા મહિના પ્રમાણે છે, આપણે ચેત્ર થયો

૯૮ સોનાની જનોઈઓ વગેરે અવકારો આપ્યા હતા

૯૯ શ્રી બૌરીતકર ઓઝાના હૃદયપુર રાજ્યના ઇતિહાસમા પૃ ૩૬૧મા કર્મશાહને રાણા રત્નસિંહનો મત્રી કહે છે પ્રનસ્તિમા એવું કાઈ નથી પ્રશસ્તિ વનારે વિશ્વનીય છે એમણે એ લેખનો હલ્લેખ કર્યો છે, પણ તે અધર જ કહેલો છે એ કહે છે કે રાણા રત્નસિંહની લાગવત્રથી બહાદુરે ફરમાન આપ્યું હશે પરંતુ સમકાલીન લેખક અને પ્રશસ્તિ માનવા યોગ્ય છે

તત્રાસ્તિ ધ્રીયગધીશઃ શ્રીમદ્વાહરો નૃપઃ ।

તસ્ય પ્રાપ્ય સ્કુન્માનં પુઙ્ગરીકે સમાયયૌ ॥ ૨૬

રાજ્યવ્યાપારધૌરેયઃ પાનધ્રીમાન્મદ્રાદકઃ ।

તસ્ય ગેહે મહામંત્રી રવાણ્યો નરસિંહકઃ ॥ ૨૭

તસ્ય સન્માનમુત્પ્રાપ્ય વહુવિત્તવ્યયેન વ ।

ઉદ્ધારઃ સપ્તમસ્તેન ચક્રે શત્રુજયે ગિરૌ ॥ ૨૮

યત્કર્મરાજેન કૃતં સુકાર્યમન્યેન કેનાઽપિ કૃતં હિ તત્રૌ ।

ચન્દ્રેન્દ્રરાજ્યે[ઽપિ નૃપા]ર્જયવોદ્ધારઃ કૃતઃ સપ્તમ ઇવ યેન ॥ ૩૫ ॥

પ્રશસ્તિના અંતભાગમાં લખે છે કે :

ધ્રીશત્રુજયતીર્થોદ્ધારે કર્મમ[ય]સાંનિધ્યકારક સાં જરતા માં શાહ
ચાંમ્પૂ પુત્ર નાયા બ્રાનૃ કોના । અહમદાવાદવાસ્તવ્ય સૂત્રધાર કોલાપુત્ર સૂત્રધાર
વિદ્[પા] સૂં મીમા ઠં વેલા ઠં વહા ॥ એ પછી ચિત્રકૃત-ચિત્તોડથી
આવેલા રથપતિઓનાં નામો લખે છે. પછી પ્રશસ્તિકારનું નામ આવે છે :

પંડિતવિવેકધીરગણિના લિખિતા પ્રશસ્તિઃ ॥ પૂજ્ય પંં સમયરત્નશિષ્ય પંં
લાવણ્યસમયત્રિસંધ્યં શ્રીઆદિદેવસ્ય પ્રણમતીતિ મદમ્ ॥ શ્રીઃ ॥ એ પછી હા. હર-
પતિ, હાસા, મૂલા, કૃષ્ણા, કાલ્હા, હર્પા અને મૂં માધવ તથા આકુંનાં
નામો પણ છે.

એ પ્રશસ્તિના કર્તા કવિ લાવણ્યસમય અમદાવાદમાં નદીની પાસે
આવેલ અબ્દરપુરના વતની હતા. આ ઉદ્ધારનો પ્રયંધ લખનાર વિવેકધીર-
ગણિએ એ પ્રશસ્તિ લખી આપી એનો અર્થ એ કે પૃથ્વરમાં ક્રોધરવા લાયક
અક્ષરોમાં લખી. વિવેકધીરગણિ પોતે જ વારણ અને સ્થાપત્યશાસ્ત્રના
નિષ્ણાત હતા અને એમના ગુરુ વિદ્યામંડનમુરિએ અને ગુરુભાઈ વિવેકમંડને
એમને આ ઉદ્ધારના વ્યવસ્થાપક ઇન્કનેર તરીકે નીમ્યા હતા. એ અધા
કર્માશાહ અને એના પિતા તોલાશાહના ગુરુ ધર્મરત્નમુરિના શિષ્યોમાં ગણાતા
હતા, અને ઉદ્ધારની પ્રેરણા એ ગુરુએ કરી હતી. કર્માશાહે કરેલા છણો-
દારની પ્રતિપદામાં જે મૂલનાયકની મૂર્તિની સ્થાપના કરી તે આજ સુધી
ગિરાનિન છે. આ પ્રમાણે આ ઉદ્ધારનો આખોયે પ્રસંગ ચૂબરાત સત્ત-
નતના ઇતિહાસમાં એ સમય અને મુશ્કેલીભર્યાં સંજોગોનો ખ્યાલ આપવા
માટે મહત્વનો છે. કવિ લાવણ્યસમય અને પંડિત વિવેકધીરગણિ બહાદુર-
શાહના સમકાલીન હોવાથી આ વર્ણનમાંથી કવિત્વની અતિશયોક્તિ બાદ
કરીએ તો એ સમયના ગિનમુસલમાન સમાજનો સારો ખ્યાલ આવે છે.

માળવા છતીને ખાલસા કર્યું

ત્યારે મૂજરાતના જૈનમહાત્મા ઉપર કહી એ પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હતી ત્યારે બીજી તરફ બહાદુરશાહની નજર માળવા પચાવી પાડવા તરફ વળી હતી લડ્યું હોય તેને મહાના તો અનેક મળી આવે તેમ હતા બહાદુર-શાહનો ભાર્ત આદેશ. માળવાના સુલતાન મહમૂદ બીજાને શરણે હતો એની માગણી મહાદુરે કરી અને મહમૂદે એની વિવેકપૂર્વક નાખુશી બતાવી ૧૦૦ માળવાનો સુલતાન. ગજવારી કુનેહ વિનાનો અને અવિચારી હતો એના અમીરો એનાથી અમતુષ્ટ હતા એમા ફનેહખાન, આતમખાન, અને શગ્રાખાન આવીને મહાદુર સાથે મળી ગયા ૧૦૧ પૂર્વે માળવાના રાયમીનના ગજ સિન્હદી (શલ્યહતિ)ના પુત્ર ભૂપતગચે મૂજરાતના સુલતાનને અગ્ન કરી કે માળવાના સુલતાનનો ઈરાદો નયમીન છતી લેવાનો છે મેવાડના માગા રાણાના પુત્ર ગ્લમિંદનો મંમથ આ વખતે મૂજરાતના સુલતાન માથે મારો હતો એણે પોતાના એવચીઓ કુગરમી અને ગાજરસીને મોકલીને કહેવડાવ્યું કે માગ પિતાએ કરેલા ઉપકારો જૂલી જઈને માળવાનો સુલતાન મેવાડના જિલ્લાઓ ઉપર ચડાઈ લાવે છે ગણો ગ્લમિંદ અને સિલહદી કરજાટ મુકામે સુલતાનને આવીને મળ્યા અને સુલતાને તેમને ૩૦ હાથી, ૫૫૫ ઘોડા અને જરીના ૧૫૦૦ ઝબ્લા આપ્યા ૧૦૨ રાણાના એવચીઓ સુલતાનના લશ્કર માથે ગયા આમ હિંદુ અને મુસલમાનોનું મોટું લશ્કર લઈ સુલતાન માળવા ઉપર ચડ્યો આ ચડાઈમા પણ તવારીખે બહાદુર-શાહીનો વેખક જાને હાજર હતો અને પોતે નજરે જોયેલી વાત લખી છે એવો ઉલ્લેખ સિકંદરીમા કરેલો છે ૧૦૩

આ મધુ લશ્કર ધાગ પહોંચ્યું અને ત્યાંથી માકુના કિંદાને ઘેરો ઘાલ્યો બ્યુદન્યનામા પોતાના ભાણેજ મુદમદખાન આસીરીને અને અતપખાનને જુદી જુદી દિશાઓએ ગોઠવ્યા અને દક્ષિણ તરફનો ભાગ ભાનાવારા કહે-

૧૦૦ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૧ તબકાતે અકબરી પૃ ૩૫૨ આ બંને મથો માળવાના સુલતાનનું બહાદુર પાસે ન આવવાનું આ કારણ છે અને આદેશાનને સોપવો યોગ્ય નથી એમ કહે છે ત્યારે બહાદુર ફરી કહેવે છે કે આદેશાનને હું નથી માગતો પણ તમે પોતે મળવા આવો

૧૦૧ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૧ અને તબકાત પૃ ૩૫૦ નામોમા બન્ને મથોમા થોડો ફેર છે

૧૦૨ સિકંદરી ગુ ભા પૃ ૨૫૦ સિલહદી નામ ફારસી તવારીખકારો લખે છે અને શ્રી ઝોઝા પણ લખે છે, પરંતુ એમણે સાથે શલ્યહતિ એવું નામ આપેલું છે

૧૦૩ સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૨૫૧

વાતો હતો તે હિંદુઓને સોંપ્યો. ૧૦૪ હવે કિલ્લાનો જે સૌથી ઉંચો અને મુશ્કેલ ભાગ હતો અને જેમાંથી કોઈ પણ શત્રુ અંદર પેસી શકે નહિ એવી અંદરના ઘેરાયેલા લોકોને ખાતરી હતી એ ભાગની તપાસ કરાવી બહાદુર-શાહ પોતે રાત્રે હુમલો કરી ચૂંટેલા લશ્કર સાથે ઉપર ચડી ગયો, અને સુલતાન પોતે આવ્યો છે એ જાણી માળવાનું લશ્કર ગભરાઈ ગયું. સુલતાન પોતે થોડા લશ્કર સાથે મહેલમાં આવ્યો ગયો અને એક કલાકની ખૂનખાર લડાઈ પછી શરણે આવ્યા સિવાય બીજો ઉપાય ન દેખાતાં પોતાના સાત પુત્રો સાથે ગૂજરાતના સુલતાનને શરણે આવ્યો. દિ.સં. ૯૩૭ના શાળાન ભાસની ૨૯ મી તારીખે આ બનાવ બન્યો (ઈ. સ. ૧૫૩૧). શાહનદો આંદખાન બાઈથી બચવા કિલ્લામાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ નાસી ગયો ઈ.સ. ૧૫૩૧માં માળવા ગૂજરાત સાથે જેડી દેવામાં આવ્યું. ૧૦૫ સુલતાન મહમૂદને અલપખાન અને અસફ-ખાનને સોંપવામાં આવ્યા અને તેમને ગૂજરાતમાં લઈ જવા હુકમ કર્યો. આ લોકો સુલતાન મહમૂદને લઈ દાહોદમાં રહ્યા હતા ત્યારે પાલ-વાગડ-નો રાજા રાયસિંહ બીલો સાથે એમના ઉપર તૂટી પડ્યો. આ બધી ધમાકમાં એના રક્ષકોએ જ એને મારી નાંખ્યો. ૧૦૬ માળવામાં પોતાના અધિકારીઓને નીમવામાં આવ્યા, પરંતુ ગૂજરાતે માળવા ઉપર મેળવેલો વિજય પહેલાંની પેઠે આ વખતે પણ અલ્પજીવી નીવડ્યો. બહાદુરશાહે ચોમાસું માકુમાં પસાર કર્યું. આ વખતે ઝાલાવાડના રાજા માનસિંહે પાસેના મુસલમાન અમીર શાહ-જીવુની જગીરમાં હુમલો કરી એને મારી નાંખ્યાના સમાચાર આવ્યા. સુલતાને એ ભાગ ખાનખાનાનની સત્તા નીચે હતો તેથી એને વ્યવસ્થા કરવા મોકલ્યો. ૧૦૭

પૂર્વ માળવા છતવાની ઇચ્છા

માળવા તો જિતાયું, પરંતુ પૂર્વ માળવાનો ભાગ સિલહટીપુર બીજાના હાથમાં હતો અને એના મજબૂત કિલ્લા રાયસીનમાં એનું મુખ્ય થાણું હતું. ઉર્જન, બીલસા અને ચંદેરી સુધીનો પૂર્વનો મુલક એના તાબામાં હતો.

૧૦૪: એ જ પૃ. ૨૫૨. અહીં હિંદુઓ પાસે તોપો હતી એવો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ એ નાની તોપો કે ગોકળો હશે; મોટી તોપો આવવાને હજી વાર હતી. અને હિંદુઓ તોપખાનામાં હજી શીખાડે જ હતા. પરંતુ હિંદુ લશ્કર હજી એ સૂચક છે.

૧૦૫: માકુનો કિલ્લો ૨૮ માર્ચ ૧૫૩૧ને રોજ જિતાયો. ગુ. ભા. પૃ. ૨૫૩. શાહિયાબાદ માકુમાં ગૂજરાતી સુલતાનના નામનો ખુતબો પઢાવ્યો.

૧૦૬: સિંદ્દરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૫૩-૫૪. આંદખાન નાસીગયો એ ઉલ્લેખ તબક્કાતે અકબરી પૃ. ૩૫૩માં છે.

૧૦૭: સિંદ્દરી, ગુ. ભા. પૃ. ૨૫૪

સિવહદીનો પુત્ર બૂપતરાય મેવાડના ગણા માગાનો જમાઈ થતો હતો એટલે મેવાડની એને ાણી દુદ્ધ હતી ૧૦૮ બહાદુરશાહને તો કોઈ પણ કારણ ગોપીને આસપાસના બધા પ્રાંતો મગ કરી ગૂજરાતની મગદ્ધ વધારી શહેનશાહ બનવું હતું મિનહદી અને ગણોગ્લમિહ બહાદુરશાહ સાથે આગ તો મારો મનઘ ધરાવતા હતા અને સિવહદીનો પુત્ર બૂપતરાય સુલતાનની તહેનાતમાં ઘણી વાગ રહેતો હતો, આમ છતાં એના મુનકે ઉપર ચડાઈ કરવાનું બદાનું ગોધી કાઢવામાં આવ્યું આ બધી હકીકત મિકદરી, તબકાતે અઝબગી વગેરે તવારીખોમાં એટલા બધા લખાણથી લખેલી છે કે મુમલમાન ઇતિહાસ-લેખકોના ગવને પોષવા મિવાય એમાં ખામ મહત્ત્વનું કાઈ નથી અને ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે તો આ પ્રદેશોનું પણ ગૂજરાતી સામ્રાજ્યમાં ક્ષણિક જોડાણ થયું એ સિવાય કાઈ જ મહત્ત્વ નથી

મિલહદી અને રાયમીનની હડાઈ

હવે સુલતાન અને મિલહદી બન્ને એકબીજા સામે ગમતો રમતા હતા સુલતાને સિવહદીને બોલાવ્યો હતો, પણ એ બહાના કાઢી મળતો ન હતો, એટલે મલિક અમીન નમીરને એને બોલાવવા મોકલ્યો, ૧૦૯ અને મિલહદી આવીને સુલતાનને મળ્યો મલિકે બહાદુરને કહ્યું કે એકસો અરબી પોડા, ખભાત ગદરની આવક, અને એક લાખ સોના મહોરો સુલતાન આપશે એવી લાનચ આપીને હેતરીને દુ એને લઈ આવ્યો છુ ૧૧૦ સુલતાને આવીને પૂર્વ માળનાના મથકો જીતી લેવા મોકલું લગ્નકર મોકલ્યું, નાયમીનો ગયાવ સિવહદીનો લાઈ લક્ષમણમેન કરતો હતો, પરંતુ મુરતકા ઉમીખાનના તોપમાગથી કિલ્લાના બે તુરજો તૂટી ગયા આમપાસના મુન-માં પણ મુમલમાન લશ્કરે વણા મદિંગે તોડી પાડ્યા અને વણાને મુસલમાન ગનાયા ૧૧૧

૧૦૮ તબકાતે અઝબગી, પૃ ૩૬૬ ૬૭ સિન્દરી શુ બા પૃ ૨૬૪

૧૦૯ સિન્દરી, પૃ ૨૫૮, તબકાતે અઝબગી, પૃ ૩૫૬

૧૧૦ સિન્દરી, પૃ ૨૫૮, તબકાત, પૃ ૩૫૬ ૫૭ આમાં સિન્દરી સામાન્ય વાત લખે છે, જ્યારે તબકાતમાં મલિક નસીર હેતરવાની વાત કબવ કરે છે સિન્દરી એકલાખ સો નાના તનખા (ડકા) લખે છે, જ્યારે તબકાતમાં એક કંગેડાકેડા એટલે જ લખેખ મરુ એટલે સામાન્ય ચલણ જે એકસોનો એક સોનીયો થાય એ જ દોષ જોઈએ પોડા બાબત તબકાતમાં મળ્યું નથી ફિરિસ્તા કહે છે કે આ લાનચ ન બતાવી દેતા તો સિવહદીનો ઈશદો સુલતાનને મળવાનો હતો નહિ.

૧૧૧ સિન્દરી શુ બા પૃ ૨૫૮ તબકાતમાં લીલસા બાબત કરી હિં પૂજાએ અને ગીતો ચાલુ થઈ હતી અને મુસલમાન ધર્મ નરમ પડ્યો હતો એટલું વખે છે:

અને તરફના દ્રુપા જનમુખે લશ્કરી કિલ્લાઓની બાજુએ પહોંચાડના હતા. ૧૧૨ મેવાડથી મોટું લશ્કર રાયસીનની મદદે આવતું હતું અને ભૂપતરાય એ માટે મેવાડ ગયો હતો એ સમાચાર સુલતાનને મળ્યા. લડાઈ તો ચાલુ જ હતી. આ વખતે સુલતાનના દયાળુથી સિલહદીએ મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. અને એનું નામ સલામુદ્દીન પાડ્યું. ૧૧૩ પરંતુ એનું હૃદય બદલાયું હોય એમ લાગતું નથી. રાયસીન મોંઘી દેવા માટે એણે લશ્કરભરપૂર સાથે પાતળીત કરી અને રાણાની મદદ આપે છે એ ધરાદે અને ધરકામનો અંગીકાર કરવાથી સિલહદીનો જીવ સલામત હતો એ આશાએ કિલ્લા સોંપવામાં વિચલ્ય કર્યો. સિલહદીએ સુલતાનને સમજાવ્યો કે હું પોતે કિલ્લામાં જઈ કિલ્લા તાબે કરાવું છું. આ સાંભળી સુલતાને એને રાજ આપી. ૧૧૪

રાયસીનમાં દુર્ગાદેવી અને ૭૦૦ રાણીનો જૈહર અને સિલહદીનો વૈભવ

સિલહદી જ્યારે કિલ્લામાં ગયો ત્યારે એની રાણી દુર્ગાદેવીએ આગ્રહ અને ધર્મનો ત્યાગ કરવા માટે એને બહુ મંત્રણાવ્યું. ૧૧૫ એના જનનામાં ૭૦૦ મુંદર સ્ત્રીઓ હતી અને કેટલીક મુસલમાન રખાતો પણ હતી. મુસલમાન સ્ત્રીઓ માટે બહાદુરશાહને ખાસ ગુરમાનું કારણ હતું. ૧૧૬ હવે સિલહદીએ લડાઈ ચાલુ રાખવાનું નક્કી કરી રજપૂતોએ કેસરિયાં કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને સ્ત્રીઓએ જૈહરની તૈયારી કરી. દુર્ગાદેવીએ હિંદુ સ્ત્રીઓની સાથે બળબળીથી મુસલમાન સ્ત્રીઓને પણ જૈહરમાં અમિરનાન

૧૧૨ : અને તરફથી લશ્કરી જનમુખેના હલ્લેખો આ લડાઈમાં સિલહદી અને તખ્તમાં વારંવાર આવે છે તે સૂચક છે; તખ્તમાં પૃ. ૩૬૩. સિલહદી શુ. ભા. પૃ. ૨૬૨.

૧૧૩ : સિલહદી શુ. ભા. પૃ. ૨૬૦; તખ્તમાં અકબરી પૃ. ૩૬૦. તખ્તમાં લખે છે કે સુલતાને એને પોશાક આપ્યો અને પોતાના રસોડામાંથી ખાણું મોકલ્યું. પણ એને લઈ પોતે કિલ્લા પાસે ગયો.

૧૧૪ : સિલહદી પૃ. ૨૬૦-૬૧; તખ્તમાં પૃ. ૩૬૦-૬૧. તખ્તમાં આ વર્ણનમાં બીજા દિવસે એ પ્રહર પછી મળવાનું કહ્યું એ લખતાં ખાસ શબ્દ વાપરે છે અને વર્ણન ધડિયાળું સૂચક છે એ નોંધપાત્ર વાત છે.

૧૧૫ : ઝકર દલવાલા—ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૨૨૫. એમાં દુર્ગાદેવીએ અસરકારક ભાવણ કર્યું એમ લખે છે. તખ્તમાં અકબરી પૃ. ૩૬૬માં શિખામણ દેવામાં દુર્ગાદેવી સાથે લશ્કરભરપૂર અને તાજ ખાનનું નામ લખ્યું છે. સિલહદીમાં બધા રજપૂતોએ સિલહદીને મંત્રણાવ્યું અને એનું મન હાર્યું એમ લખે છે. (પૃ. ૨૬૩-૬૪)

૧૧૬ : તખ્તમાં અકબરી, પૃ. ૩૬૫. એમાં સિલહદીને રાયસીનના કિલ્લામાં આવવા દેવા માટે લશ્કરભરપૂર આ મુસલમાન સ્ત્રીઓનું કારણ બતાવે છે. અને સુલતાન જો એની વિનંતિનો નકાર કરે તો જૈહરમાં બધી સ્ત્રીઓ નાશ પામશે એમ સાંભળી સિલહદીને કિલ્લામાં જવા રજા આપે છે. સિલહદી શુ. ભા. પૃ. ૨૬૩.

રૂગચુ એમ કહેવાય છે એમથી એટલી ગંધી ગાંધી એણે મુનતાને આ બધી વાત જી ૧૧૭ ગંધી શ્રીઓએ પોતાના અવેગરોનો હગનો કર્યો તે કિસ્સો જી ૫૭ સુલતાનના હાથમા આવ્યો અને તે એણે પોતાના એક અમીન ખુદાનઉમુક ખુદયાનીને આપી દીધો આ શ્રીઓના અલ-નરો અહલુ હગરા એ અપશુકન મણી ગૂઝગતના લોકોએ એની મદદ નિંદા કરી ૧૧૮ મિકદદરનો લેખક કહે છે કે સિનહદી મદુ મોજી અને મોખી હતો એની પામે જે વજો, વામજો, જો અત્તરો હતા એવા હિંદના અહ રાજ પામે નહોતા એની પામે વાગમ જોની આ દુકડીઓ હતી તે જી ૫૭ કથાઓમા ખૂબ નિષ્ણાત હતી જ્યારે એ ગાંધી ત્યારે આગામ લાથમા બત્તીઓ પકડીને ઊભી રહેતી, અને એ આગામમા દેવકને જે જે તોફરનીઓ આપેની હતી તે એક બત્તીમા પૂરવાનું સુમધી તેન અને જીજી પાનપદી લખને ઊભી જોતી એ જાનીને ઉત્તમ વખાવકાર પહેરવા આપેના હતા સિનહદી એક વાગ મતિક રોગ પામે જોયેલો કે મારા જનાનમા રોગના એક દરોડ પાન અને કટલાએ રોગ કપૂર નપરાય છે, અને રોગ ત્રણમે શ્રીઓ નવા વજો પહેરે કે, એટલે અમે શ્રીઓ અને આજમે સાથે બધા ખપી જઈએ તો માન અને કીર્તિ કટવી વડે ૧૧૯ સિનહદીને જી ૫૭ ગૂઝગતી મતાની હદ પૂર્વમા બીનમા અને ચરેરી સુધી વડી

ઉપર જોધુ તેમ મેવાડ ૧૧ ગણા સાથે ગહાદુગાદને સામે મગધ હતો, પરંતુ સુલતાનનો વિજયનો લોહ ઓઝો થયો નહોતો એટલે મે ૧૧ અને ચિત્તોડના ગણાનો પહેલાનો ઉપકાર જૂદી બહાદુરે મેવાડ ઉપર ચડાર વરવાનું કાગળુ ગોધી કાઢ્યું ગયમીનના કિંતાની મડાઇ નખતે ગણાએ મોટા લખકર સાથે મિલહદીને સહાય કરી હતી, અને એ કારણથી મૈત્રી તોડી હતી એવું બહાનું બતાવી બહાદુરે પોતાના લાણેજ મુદમ્મદ આમીગી અને હિમાદઉમુદકને ચિત્તોડ ઉપર ચડાર કરવા મોકલ્યા, અને સુલતાન પોતે પણ મદદ માટે પાગળથી ગયો એ વખતે તો નણો ગતામા લડવાને મદને ચિત્તોડ પાઝો ગયો, પરંતુ રાજમીનની ફતેહ પડી બહાદુરશાહે ચિત્તોડ ઉપર મોટું આક્રમણ શરૂ કર્યું, અને ૧૫૩૦ની ૧૬મી જાન્યુઆરી પોતે આપાનેરથી

૧૧૭ સિકદરી ગુ લા ૫ ૨૮૪

૧૧૮ એ જ ૫ ૨૬૪ ખીજ લેખકો એમ કહે છે કે એણે એ પેસાનુ દાન કર્યું

૧૧૯ આ વણન તખકતે અકબરીએ ૫ ૩૬૬મા આખ્યુ છે એક દરોડ પાન અતિ રાયોમ્તિ ટોય એમ લાગે છે જે મેજ એલા પાન એકલા દરખાસ્તમા વપરાતા ટોય તો થોડા દિવસમા પાનનું જગલ પણ ખાવી થઈ જાય

ખીલ મોટી સેના લઈ પહેલાં મોકલેલા લશ્કરને સહાય કરવા હાજર થો. ૧૨૦

ચિત્તોડ ઉપર ચડાઈ અને રાણી કર્મવતીએ કરેલી સંધિ

આ વખતે મેવાડની ગાદી ઉપર મહારાણા વિક્રમાદિત્ય હતા. એણે પોતાના પિતાના વખતના મોટા સરદારોની અવગણના કરી હલકા કોશ સાથે મૈત્રી કરવા માંડી હતી, અને દરબારમાં સાત હજાર પહેલવાનોને ભેગા કરી એમના ઉપર વિશ્વાસ જતાવી મોટા સરદારોની મશ્કરી કરતો હતો. ૧૨૧ આ કારણથી મેવાડના સરદારો જગીરદારો અને પ્રજા અપ્રસન્ન થઈ હતી. 'ઘણા સરદારો પોતાની જગીરોમાં ચાલ્યા ગયા હતા, અને કેટલાક તો રાણાનું રાજ્ય છોડી બહાદુરશાહને આવી મળ્યા હતા. આમા વૃદ્ધ અમીર મેદિનીરાય અને રાણા સાંગાનો ભત્રીજો નરસિંહદેવ ૧૨૨ મુખ્ય હતા. એ કોશોએ મેવાડના લશ્કરનો બેદ જતાવવા માંડ્યો, અને બહાદુરશાહે રાણાએ મોકલેલી સૂચેહની પહેલી દરખાસ્તનો અસ્વીકાર કર્યો; ૧૨૩ તાતારખાનને ચિત્તોડને ઘેરો ઘાસવા હુકમ કર્યો. ચિત્તોડના જુદા જુદા દરવાજાઓ ઉપર જુદા જુદા સરદારોને નીમી હુમલા શરૂ કર્યા. તારીખે બહારદુશાહીનો લેખક દર વખતની પેઠે આ વખતે પણ લખે છે કે પોતે આ લઢાઈમાં હાજર હતો, અને મુલતાન પાસે એટલું લશ્કર અને એટલી તો સામગ્રી હતી કે ચિત્તોડ જેવા ચાર કિલ્લા છતી શકે. ૧૨૪ આ પરિસ્થિતિમાં રાણાની માતા મહારાણી કર્મવતીએ હુમાયુ બાદશાહની મદદ માંગી, પરંતુ બાદશાહે કાંઈ

૧૨૦ : સિદ્ધંતરી, પૃ. ૨૬૮-૬૯. તખ્તકાતે અકબરીએ ચિત્તોડવિજયનું વર્ણન દૂકામાં થોડી લીટીઓમાં સમાવ્યું છે. પૃ. ૩૬૯. વિગત માટે જુઓ હિંદુપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ ગી. હી. ઓઝા : રાણા વિક્રમાદિત્યનું પ્રકરણ.

૧૨૧ : ગી. હી. ઓઝા : પૃ. ૩૬૪. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના અંગ્રેજ ઇતિહાસમાં આ વર્ણન દૂકામાં પતાવે છે, અને રાણા વિક્રમાદિત્યને વિક્રમાજિત કહે છે, અને એને રજ-પૂતાનાના Commodus સાથે સરખાવે છે.

૧૨૨ : હિંદુપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૬૫. આ નરસિંહદેવ હુમાયુની ત્યાંપાનેસ્તી લડાઈ વખતે બહાદુરશાહનો ખાસ સરદાર હતો. પરંતુ અરબી ઇતિહાસ એને ચોહાણુ લખે છે. નરસિંહદેવ સાંગાનો ભત્રીજો હોય તો ચોહાણુ શી રીતે હોય? કદાચ સંગો ભત્રીજો ન હોય? અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૨૩૫. રાણાસાંગા સાથે એ બાબર સામે લડવામાં હતો. એ જ પૃ. ૯૪૨.

૧૨૩ : સિદ્ધંતરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૬૮-૬૯. પહેલી સંખિની દરખાસ્તમાં માળવાના મુલતાનની જીતેલી ચીજોનો સમાવેશ હોય એમ લાગતું નથી. ઓઝાજી આ પહેલા અસ્વીકારની વાત લખતા નથી.

૧૨૪ : સિદ્ધંતરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૭૦.

રવાની ના પાડી ૧૦૫ તવારીખકારો લખે છે કે હુમાયુ અને બહાદુરશાહના મંત્રીઓ બગડના લાગ્યા હતા એનું વર્ણન આગળ કરીશુ આ તરફ મુગલકા રમીખાન જે એ સમયનો દિવસમાં મર્વશ્રેષ્ઠ આદિતામગી હતો તે દીવથી મોટું તોપખાનું લઈને આવ્યો અને તોપોના મારાથી ચિત્તોડનો કિંગે તોડી પાડવા માંડ્યો ૧૦૬ આ બચકુ અનદશા બેઈ મહારાણી કર્મવતીએ સુતેહનુ બીજું કહેણ મોડ્યું, અને માળવાના સુલતાન પામેથી છત્તેરો બધો મુનક અને એનો નતજડિન મુકુટ તથા કમનપટો—જે અમૂલ્ય ગણાતો હતો—તથા દમ હાથી, એકમો ઘોડા, અને એક કરોડ ટંકાની રોકડી રકમ આપવા જણાવ્યું બહાદુરશાહને આ વાત વાજગી લાગતા તા ૨૪ માર્ચ ૧૫૩૩ને રોજ મધિો રીંગ કરી પોતે પાછો ફર્યો મિરાતે સિક્કરી લખે છે કે રમીખાને આ વડાઈમાં તોપો, ખામ્ઓ અને મુગ્ગો ની રચનામાં જે હોગિયારી બનાવી હતી એવી એ પૂર્વે ની કોઈ લકાઈમાં કોઈના માબજવામાં આવી નહોતી ૧૦૭

૧૨૫ ઓગ્રાજ કદયપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ ૩૬૬ પ્રે કોમિસેરિયેટ એમના અગ્રેજ નજરાતના ઇતિહાસમાં પૃ ૩૩૦-૩૩૧માં ટોડના સજરથાનના આબાદે લખે છે કે રાણી કર્ણાવતીએ પોતાને સહાય કરવા માટે હુમાયુ બાદશાહને રાખડી મોકલી અને પોતાનો રાખીખન ભાઈ છે એમ કહેવડાવ્યું અને બહેનને મદદ કરવા કહેણ મોકલ્યું ઓગ્રાજ આ વાત લખતા નથી અને કર્નેલ ટોડે આ વાત દત્તકથાને આબારે જ લખી હોય એમ વાગે છે પ્રે કોમિસેરિયેટ ટોડ ઉપરથી રક્ષાબખન ઉપર લાખી નોંધ પૃ ૩૩૧માં લખે છે અને ટોડ એમાં રક્ષાબખનનો મહોલસવ spring-વસ્તમાં આવે છે એમ લખે છે રક્ષાબખન આપણા સમાજમાં કાંઈ નવું નથી અને રજપૂતોમાં તો રક્ષા બખનથી વેર બુલાઈ જતા એ ખરું છે પરંતુ અહીં એ વલુન અસ્થાને છે અને ટોડને પણ માત્ર દત્તકથા સિવાય બીજી કાંઈ ખબર નથી વળી પ્રે કોમિસેરિયેટ મહારાણીનું નામ કર્ણાવતી લખે છે તે પણ ખરું નથી ઉપરજોયુ તેમ નામ કર્મવતી છે બીજું શ્રી ઓગ્રાજ પૃ ૩૬૬ નોંધ ૩માં એક વાત લખે છે તેમાં બહાદુરશાહ સાથે પડેલી સરિમા બાળક કુવર કદયસિંહને સુલતાનને સોંપવાની વાત હતી એમ મુદલોત નેહરૂસી કહે છે તે ખોટું છે કહે છે કે સુલતાન અપુત્ર હોવાથી કદયસિંહને સુસલમાન બનાવી રાહજદો નીમવો રજપૂતોએ આ સાબળી કદયસિંહને બીજે ખસેડ્યો આ વાત નિરાધાર છે એમ ઓગ્રાજ તવારીખોના આધારે કહે છે તે ખરું છે

૧૨૬ ઓગ્રાજ, ક રા નો ઇતિહાસ, પૃ ૩૬૬ સિક્કરી, ભાષા પૃ ૨૧૦ સિક્કરી પણ ચિત્તોડના કયા કયા બાગ ઉપર કયા કયા ગૂજરાતી લશ્કરના સરદારોએ હુમલો કર્યો એ લખે છે ઓગ્રાજ આ વખત બહુ વિગતથી આપે છે આમાં મેહિનીરાય અને ભૂપતરાય પણ બહાદુર સાથે હતા, એમને મેપેલા ભાગ પણ લખ્યા છે મુદગમદગાદ આસ્તરી અને ખુદાવદખાન મોટી તોપો લઈ આવી પડોઆ (સિક્કરી પૃ ૨૬૯)

૧૨૭ સિક્કરી પૃ ૨૭૦ ઓગ્રાજ પૃ ૨૬૧માં રમીખાને બહુ ચતુરાઈ બતાવી એટલું જ લખે છે

દક્ષિણ તરફ ફરી ચડાઈ

આ મંથિ ટૂંકા સમય ટકી તે દરમ્યાન દક્ષિણના નિઝામશાહ સાથે ફરી ઝઘડો થયો અને બહાદુરશાહે પહેલાં એની ઉપર મેળવેલું આધિપત્ય રેતીના પાયા ઉપર રચાયેલું હતું એ સ્પષ્ટ થયું. મેવાડથી લશ્કર માળવા તરફ મોકલવામા આવ્યું અને સુલતાન પેતે એક દિવસ અને રાતમાં ઝડપી દૂર કરી માડુ આવ્યો. ૧૨૮ આ લડાઈ અને એમાં મળેલા વિજયની વિગતને ગૂજરાત સાથે કાંઈ જ સંબંધ નથી. તવારીખકારો માત્ર એને ગૂજરાતના વિજય તરીકે વર્ણવે છે એટલું જ. તે સાથે પોર્ટુગીઝોનું જોર વધતું જતું હતું અને દીવનો કિલ્લો લેવાનો નિશ્ચય ગવર્નર નુનો-ડી-ફેનાનો બલવત્તર થયો હતો. પોર્ટુગીઝો સાથેના બહાદુરશાહના ઝઘડાનું વર્ણન ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વનું છે અને ખુદ બહાદુરશાહના અંત માટે અને ગૂજરાત સલ્તનતની પડતીનો પ્રારંભ કરવા માટે પોર્ટુગીઝો પણ એક નિમિત્ત બન્યા હતા એટલે આગળ એ વર્ણન વિસ્તારથી કરીશું.

ચિત્તોડ ઉપર ફરી ચડાઈ

હવે હુમાયુ બાદશાહ સાથે બહાદુરશાહના અવિચારીપણાથી સંબંધ બગડ્યો હતો એ ઉપર જોયું. પરંતુ હુમાયુના વધતા જતા જોરને લીધે બહાદુરશાહે એટલું સ્પષ્ટ થયું હતું કે ચિત્તોડનો કિલ્લો ગૂજરાતને સ્વાધીન હોય તો દિલ્હીના બાદશાહ સાથે લડવામાં વધારે સરળતા પડે એ કારણથી બહાદુરશાહે ચિત્તોડ ઉપર ફરીથી આક્રમણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એ કાર્યમા રૂમીખાનને અગ્રેસર કરી એ વિજય થયા પછી ચિત્તોડનો મુલક એને જાગીરમાં આપવાની લાલચ આપી. ૧૨૯ હુમાયુને પોતાની સામે લશ્કર લઈ આવતો અટકાવવા માટે પોતાના અમીરોની સલાહથી કહેવડાવ્યું કે જ્યારે એક મુસલમાન કાફરો સાથે ધર્મયુદ્ધમાં રોકાયો હોય ત્યારે ખીન્ન મુસલમાન બાદશાહે ચડાઈ કરવી એ ધર્મવિરુદ્ધ છે અને એમ કરશે તો

૧૨૮ : સિકંદરી- ગુ. ભા. પૃ. ૨૭૧. કહે છે કે માંડુથી બહાદુરશાહ દક્ષિણમાં ગયો ત્યારે એક પવનવેળી થોડા ઉપર એ સવાર થઈને ગયો એનું નામ “ફૂચક” હતું.

૧૨૯ : સિકંદરી. ગુ. ભા. પૃ. ૨૮૦ ૨૮૩. બહાદુરશાહે બયાના સુધીનો મુલક જીતી લેવા તાતારખાનની સરદારી નીચે મોટું લશ્કર મોકલેલું તેની સખત હાર થઈ. સિકંદરી લખે છે કે તાતારખાન દિલ્હીના બાદશાહી કુટુંબનો હતો અને એનો ઈરાદો દિલ્હીને લગતો મુલક બહાદુરશાહના લશ્કરથી જીતી લઈ, હુમાયુ અને બહાદુર બન્નેની લડાઈમાં એક હારશે ને બીજો નબળો પડશે એટલે સહેલાઈથી પોતે દિલ્હી લઈ શકશે એવો ઈરાદો હતો અને દાનત ચોખ્ખી નહોતી. તાતારખાનની હારથી બહાદુરશાહ ગભરાયો. (એ જ પૃ. ૨૮૧-૨૮૩) તાતારખાન મીરજાં હિંદાલ સાથે લડતમાં માર્યો ગયો.

ખુદા આગળ નમે જો જવાન દેસો? હુમાયુ આ સાબળી ગ્યાનિયર મુકામે આટખી ગયો અને મેનાડના યુદ્ધનું પરિણામ આવે તે ૧૧ ગઠ જેવા લાગ્યો ૧૩૦ મેનાડની મહારાણીએ ગૂઝરાન ॥ સુલતાન માથે પડેના જે શરમાવે એવી મધિ ડરી હતી તે જોઈને પણ ગણ્યા વિક્રમાદિત્ય ॥ વર્તનમા સુધારે થયો નહોતો, એટલે આ બીજી ચાર્ડ વળતે બીજા કેટનાડ મરદારો પણ બહાદુરશાહને જઈ મળ્યા અને મેવાડ ઉપર આક્રમણ કરવાની મનાહ આપવા લાગ્યા ૧૩૧ નવદેશનો પ્રેમ એ મમયે કોઈનામા દોષ એવું જણાતું ૧૫૧

ચિત્તોડ-મેવાડનો વિજય

આ વખતના આક્રમણમા મહારાણી કર્મવતીએ મરદારોને એક હુલ્-દાત્રક પત્ર લખીને જણાવ્યું કે “હવે રજપૂતોના હાથમાથી ચિત્તોડ ચાલુ જાય એવો મમય આવ્યો છે હૃતમને ઈંદો મોખી દલિલુ તમે ચાહે તો ગમેા કે ચાહે તો શનુને આપી દો તમાગ રાજ અયોગ્ય છે એમ માગો, તોપણ આ રાજ્ય વગવળનાથી તમારું જે અને તે શત્રુના હાથમા જગે તો તમારી અપકીર્તિ થશે” ૧૩૨ આ વિનતીથી ઉલ્ટે રજપૂત મ દારોનો દેશપ્રેમ જાગ્યો મરદારોએ રાણાને અને એના જાનક ઉદયમિંદને છુદી મોકલી દેવા નક્કી કર્યું અને બાધસિંહ રાવતો ગણાનો પ્રતિનિધિ બ ૧૧ની અગ્રેમર નીચે ૧૩૩ રજપૂતો બહાદુરીથી લડ્યા, પણ રૂખીખાન અબીબ પોર્દુગીઝ અમનદારોના તોપખાના આગળ કિલ્લો ટકી શક્યો નહિ સુગથી ૪૫ હાથ નીવાન તરી ગઈ ધણી મોટા રજપૂત મરદારો અને હજારો મૈનિકો આ યુદ્ધમા કામ આરી ગયા અત પુરની ધણી ઓઓએ હાડી રાણી કર્મવતીની સરદારી નીચે નૈહર ક્યો ૧૪૪ ચિત્તોડ મપૂર્ણ રીતે બહાદુરશાહના હાથમા આવ્યું આ વિજય મળ્યા પછી બહાદુરશાહે પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ અને બીજા અમીરોની

૧૩૦ તબક્કે અકબરી, પૃ ૩૭૧ ૭૨ સિકરી, પૃ ૨૮૦ ૮૧ તબક્કાત ગ્યાસિયરને બદલે સાર ગપુર લખે છે (પૃ ૩૭૨)

૧૩૧ મી હી ઓઝા હ રાજ્ય ઇતિ પૃ ૩૬૭ બાબર અને રાણાસાગાના યુદ્ધવર્ણન માથી ઓઝાજી પણ એ જ મત લખે છે

૧૩૨ એ જ પૃ ૩૬૮

૧૩૩ એ જ પૃ ૩૬૮ એમા બીજા રાણા સરદારોના નામો આપ્યા છે બાધસિંહને વાધજી પણ કહે છે

૧૩૪ એ જ પૃ ૩૬૮ ૬૬ એમા તોપોથી ક્યા ક્યા દરવાજા તૂટ્યા વગેરે અને મરા-થેલા સરદારોના નામ વગેરેનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે ઓઝાજી લખે છે કે આ હારને ચિત્તોડ કા દ્વસરા શાકા' કહે છે

અદેખાઈ અને ચડામણીને લીધે રૂમીખાનને ચિત્તોડનો મુલક આપ્યો નહિ, આથી ગુરસે થઈને રૂમીખાને હુમાયુ સાથે દૂધા સંદેશા ચલાવવા માંડ્યા અને બહાદુરશાહ ઉપર તુરત વેળાસર હુમલો કરવાથી વિજય પ્રાપ્ત થશે એમ કહેવડાવ્યું.^{૧૩૫} હુમાયુએ પણ હવે જ્વાલિયરથી કૃત્ય કરી. આ સમાચાર મળતાં બહાદુરશાહ ચિત્તોડમાં થોડું લશ્કર રાખીને હુમાયુની સામે થવા બિપડ્યો, અને મંદસોર આગળ પડાવ નાંખ્યો.^{૧૩૬}

૧૩૫: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૮૩. તખકાત પૃ. ૩૭૨માં બહાદુરના લશ્કરમાંથી સૈયદ અલીખાન અને ખુરાસાનખાન નામના લશ્કરના મોખરાના મુખ્ય સરદારો હુમાયુને જઈને મળ્યા અને તેથી ગજરાતી લશ્કરનો જીત્સો ઓછો થઈ ગયો એમ લખે છે. પરંતુ સદરખાને કહ્યું કે ચિત્તોડના વિજયથી જીત્સો છે એટલે લડાઈ કરવી અને મોગલ લશ્કરથી હજી કોઈ ડરું નથી. અરબી ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૩૧-૩૨માં બહાદુરના રૂમીખાન સાથેના વચનલંગનો ઉલ્લેખ છે. રૂમીખાનના દગાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ માત્ર સિકંદરી અને અરબી ઇતિહાસમાં છે. તખકાતમાં સ્પષ્ટ નથી, પણ વર્ણન ઉપરથી એમ સમજાય છે.

૧૩૬: તખકાતે અકબરી. પૃ. ૩૭૨. સિકંદરી પૃ. ૨૮૨માં બહાદુરની મગદરીની એક વિચિત્ર વાત લખી છે. કહે છે કે ચિત્તોડના વિજય વખતે એક મજલીસમાં બહાદુરે કહ્યું કે આજે મારી સામે થવાની કોઈની તાકાત નથી, ત્યારે કાજી મહમૂદ જલંધર મીરપુરી બોલ્યા કે જ્યારે સિંહ નથી હોતો ત્યારે શિયાળ જોર કરે છે. બહાદુરે ચિડાઈને તેને કાઢી મૂક્યો. કાજીએ કહ્યું: પરવરદીગારની દુનિયામાં તું કે હું કોઈ રહેવાના નથી.

પ્રકરણ તેત્રીસમું બહાદુરશાહ (ચા.૧)

ગુજરાત મદતનતની ચડતીનો અત અને પડતીનો પ્રારભ

ગયા પ્રકરણમાં બહાદુરશાહે કરેલા વિજયોની નોંધ લીધી હતી મુમુક્ષુ દિગ્ગીઓ સામેના એક વિજયની નોંધ આગળ યેવાની છે બાન્ત ૧૧ જૂન ૧૮૫૭ ગુજરાત ૧૧ આ સુલતાન ૧૧ ત્વરિત ગતિથી ટૂંકા સમયમાં જે વિજયો મળ્યા અને નામ માત્રની તથા અદ્યક્ષની પરિસીમાં નહીં, તે ૧૧ શિખરનો સુવર્ણકલશ ચિત્તોડના વિજયથી મળ્યો વટનાના સત શાહજેખણની લખિય-વાણીનો ઉલ્લેખ અગાઉ કરી ગયા છીએ એ પ્રમાણે એ વિજયથી જ બહાદુરશાહના પગજયોની પરપરાનો પ્રાન્ન થયો હુમાયુ સાથેની દારનું વર્ણન આગળ કરીશું, પછી એ જ વખતે ગાગા ચિકમાદિત્યે મેનાડ પાટુ હતી લીધું બહાદુરશાહે પોતાની અપ મતા ૧૧ ગિફત તરીકે ચિત્તોડમાં મિલ્કો પાડ્યો હોય એમ જાણાય છે ૧

બહાદુરશાહ બહારથી જેટલા બહાદુર જણાતો હતો તેટલું જ અંદરથી એનું કાળજી લીધું હતું હુમાયુ માથે ગગનતા જતા મગધ મારો ગયા ૧૧ પામે તાનારખા ૧૧ મન્દારી નીચે ગયેના બહાદુર શાહના વન્દરની લાન ૧૧ સમાચાર થી જ સુનતા ૧૧ દિગ્ગત ચિત્ત થના લાગી હતી ૨ જી ૧૮૫૭ તન્દ હુમાયુનું લશ્કર એની માથે લડના મારે ગાગિયરથી ડકા નગાડી રહ્યું હતું, આ એવી મુમુક્ષુ દારેના દિગ્ગીઓ ૧૧ કૃત્તિશય ગવર્નર જી ૧૧ કી ૧૧ માથે પછી એના મળધો બગડના લાન્યા હતા આવી ચિક્ત પરિસ્થિતિમાં ધૈર્ય અને મારી મલાદર્થ કાર્ય કરનાને બદલે બહાદુરશાહે ઉતાવળ, અવિચારી પાણી, અને ગમે જતાના માન્યા હતા પડતીના પ્રથમ ચિક્ત તરીકે બહાદુર શાહે બાગાડ હુમાયુ માથે કડનાન આને ગમથી બરેનો પત્ર વગદાર ગડ દયા નિહીના લોગી કુટુમ્બો રાદગ્નદો હુમાયુનો નિગે ૧૧ હતો અને હુમાયુ ૧૧ જોતી, ગામગની પુત્રી માસુમામગમ ૧૧ પતિ, શાદગ્ન ૧૧ મુદમ્મ- જયા ૧

૧ ગી હી બોઝા ઉદય રાજ્ય ઇતિહાસ રાખા ચિકમાદિત્યના સિકામાં એક બાનું ચિકમાદિત્ય નામ છે અને બીજી તરફ દારનીમાં 'સુલ એલ્લા અસંગે છે એગ્લે એવે સિકો પડગો હમે એમ શ્રી બોઝા માને છે

૨ સિન્દી, ચ બા ૫ ૨૦૩, તખમતે અમગી ૫ ૨૦૧

મિરઝાને બહાદુરશાહે ગુજરાતમાં આશ્રય આપ્યો હતો, એ આ કડવા પત્ર-વ્યવહારમાં મુખ્ય વસ્તુ હતી. પત્રો એ જમાનાના રાજવંશીઓની અને મુસલમાનોની પત્રલેખનપદ્ધતિ વ્યક્ત કરવા માટે રસમય સાહિત્ય પૂરું પાડે છે અને એની ભાષા અલંકારોથી અને કવિતોથી ભરપૂર છે. અહીં મુખ્ય પત્રોનો સારમાત્ર જોઈએ.^૩

હુમાયુએ બહાદુરને લખેલો પત્ર

આદશાહ હુમાયુએ બહાદુરશાહ ઉપર લખેલા પત્રમાં દોસ્તીના હક્ક ઉપર ભાર મૂક્યો છે. એ લખે છે કે જે નીચ મનુષ્યો પોતા પરના ઉપકારને જુદી જમ નિમકહરામ થયેલા છે અને અમારે ત્યાંથી નાસીને આપના પાસે આશ્રય લીધો છે, તેમને અમારા દુનિયાને આશ્રય આપતા દરબારમાં પાછા મોકલી આપો, અગર તો તેમને આપના મુલકમાંથી હાંકી કાઢો; અને હવે પછી અમારા નોકરો તથા આશ્રિતોને આવી રીતે આપ આશ્રય આપશો નહિ, જેથી ખીજાઓને તે દાખલારૂપ થઈ પડે. અમે આશા રાખતા હતા કે અમારા અમીરો જે આપને ત્યાં આવેલા, તે આપના તરફથી ખરાબર જવાબ લાવશે, અને અસંતોષની ધૂળ દોસ્તીના પાણીથી ધોવાઈ જશે, અને મૈત્રીના યાગમાં દોસ્તીનું ઝાડ ફળવાળું થશે. પરંતુ આપનો પત્ર જોઈ અમને સંતોષ થયો નહિ. એ લોકો આપની મહેરબાની અનુભવે એમાં અમને વાધો નથી, પણ એનું પરિણામ શું આવશે તે આપ સમજી શકશો. આપ ભૂલી ન જશો કે આપણી વચ્ચે દોસ્તી જળવી રાખવાનો આ એક જ માત્ર રસ્તો છે કે આપે અમારી માંગણી કબૂલ રાખી ખરાબ રસ્તે દોરવાયેલા માણસોને અમારા દરબારમાં પાછા મોકલી આપવા અગર આપના મુલકમાં રહેવા ન દેવા. જે આપના વિચાર વાણી સાથે અને કૃત્યો વચન સાથે બંધબેસતાં હશે તો મધ્યાહ્નના સૂર્યની પેઠે આપનો ઇમાન જાહેર થશે; નહિ તો આપના કોલનામા ઉપર કંઈ રીતે ભરોસો રાખી શકાય! આપને ખબર હશે કે દુનિયા જીતનાર હઝરત તૈમૂરે, ઇમ(તુર્કી)નો આદશાહ ન્યારે ફિરંગીઓ સાથે લડવામાં રોકાયો

૩ : સિદ્દરી, ગુ. ભા. પૃ. ૨૭૩-૭૬. એ ગ્રંથમાં એ પત્રોનો સાર આપેલો છે. તખકાતે અકબરીમાં પત્રોનો ઉલ્લેખ છે, પણ વિગત આપી નથી. માત્ર મગડરીભરેલા પત્રો બહાદુરે લખ્યા હતા એટલું જ કહે છે. કુલ ચાર પત્રો હોય એમ લાગે છે. અને મીર અબુતુરાબ-વલીની તારીખે ગુજરાતમાં એ છે. ઝફરવાલાના અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૩૧માં બહાદુર ખીજા પત્રમાં ચડાઈનાં સામાન્ય કારણો લખે છે અને પોતે તેવા કોઈ કારણથી ચડાઈ કરી નથી, પણ ધર્મની ખાતર ચડાઈ કરે છે (ચિતોડ-ગયાના વગેરેની) એમ કહે છે એ સૂચક છે. ખીજા તવારીખોમાં આવો ઉલ્લેખ નથી.

આપના મગજમાંથી ઘોષ નાંખીને આપ વિચાર કર્યા વિના ગ્વાનિયર તરફ દુગ્ધ કરીને આવ્યા. વચન તોડવાનો એક નમૂનો એ છે કે આપે વાનો અક્ષાઅર્ધી લોકોમાં અધ્ધવાઓ ફેલાઈ અને તેથી ઘણાંખરાં શહેરોમાં અમાના નામના ખુતયા પડતા હતા તે અંધ થયા.^૫ આપે આપની પોતાની ગડાદુરી માટે લખ્યું હોત તો જુદી વાત હતી, પરંતુ આપે સાત પેઢી ઉપર થયેલા તૈમૂર વિશે લખ્યું તે આપની રીતજાતને અનુસરતું જ છે. આપનાથી એવું કાંઈ ગડાદુરીનું કાર્ય થયું નથી કે જે માટે આપ જોડી કે લખી શકે. અમે ટૂંક સમયમાં જે ગડાદુરીનાં કાર્યો કર્યા છે તેનો આપે ખ્યાલ કર્યો નથી એ દિગ્ગમીરીની વાત છે. એવાં ગડાદુરીનાં કૃત્યો આજ સુધી કાઢતી તવારીખમાં નોંધાયેલાં નથી. એત:

“જો તારી તલવારમાં લડવાનું પાણી નથી તો તારી જીભની તલવારની છાંટ મારી તરફી આપ નહિ.”

“અરે છોકરા! જો તારી તલવાર પાણી વગરની છે તો પછી તારા આપની પાણીવાર તલવારની છાંટ માર નહિ.”

“અરે જો તું દેખાવમાં ફિંગણો છે તો નાના છોકરાઓની આંખમાં મોટો દેખાવા પાવડી પડેર નહિ.”

પરવરદીગારની મહેરબાનીથી અધાને રોશન થાઓ કે જ્યામુધી આ સંસ્કૃતન અમારાથી શણગારાયેલી છે ત્યાંમુધી કોઈ પણ સત્તાને અમારી સાથે લગાઈના તાપમાં તથા તકરારમાં માર્યું ઉઠાવવાની તાકાત નથી. આપ એક દલકા અધ્ધવાન સાથે લગાઈમાં મથામૂલ છો તો આપના માથા ઉપર આવા દરદની અહેમત શું કામ ઉઠાવો છો? કુરાનના કોલ પ્રમાણે “શયતાન આપને ખરાબ રસ્તે દોરે નહિ.” આપે મગજીને જગા આપવી જોઈએ નહિ. પરમેશ્વરની મરજી અન્નેની યાગતમાં શું છે તે તેનું છેવટ ગતાવશે.^૬

૫: સિંકેરી ગુ. ભા. ૫. ૨૭૭-૮૮. બેલીફત અં. ભા. માં વિગતમાં જરા ફેર છે. બહાદુરના આ અધ્ધવાઓ ફેલાવવાની ખાળતના લખાણમાં એ જમાનાની સમાજની પરિસ્થિતિ, યુદ્ધ કે રાજ્યક્રાંતિની વાતો કે અધ્ધવાથી સમાજમાં અને અન્નેમાં બદલાં તું લોકમાનસ વગેરે સમન્વય તેણું છે. ગુજરાત જેવા વેપારપ્રમાન દેશને માટે આ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. તે આગળ જોઈશું.

૬: આ પત્રોમાં લખાણનું વલણ અને કેટલાક શબ્દો ખાસ એમાં લખ્યા છે એવા રાખ્યા છે. બહાદુરશાહના પત્રો ગર્વથી ભરેલા છે તે સ્પષ્ટ છે. સિંકેરી સ્પષ્ટ લખે છે કે બહાદુર ભણેલો નહોતો. મુસ્લા મહમૂદ મુનશી નામના હુમાયુની નોકરીમાંથી નીકળી ગયેલા માણસ પાસે આ પત્રો એણે લખાવેલા અને દાઉદના નશામાં સાંભળી સીલ કરી મોકલવા હુકમ કરેલો. એના ઠાણા વહીવટીએ જ્યારે આ પત્રો વખોડી કાઢ્યા અને

કમીખાનના દુનાથી વગર લરાઈએ હુમાયુએ મેળવેનો વિલય

આવે ખોટો મગર દિ ના આ બે મોટા માનસાદો વચ્ચે થઈ ગયો હતો અને ઝાનિયતથી હુમાયુનું લશ્કર ફર્ય કરાડી રહ્યાં હતાં. કંઈક સમય પછી જદાદુરશાહે ચિતોડના વિજયમા ભારે હોનિયાગી મતાવતાં પોતાનાં તોપખાતાના ઉપગ્રી અને આફતાગામી ઉગનાર કમીખાનની મનાદ નીધી રૂમાખાને કહ્યું કે કમી(તુર્કી)ના મુસ્તાનની પેઠે આજે તોપોડી ગાડીએનો કિફતો બાપરી દર્શુ અને વચ્ચે આપણે તરૂર માટે ગદીશુ ૭ દુશ્મનનું લશ્કર માટે આવે તો તોપોનો માટે ચનારીશુ જેથી કોખડો પહોડ દો તોપણ રાખ થઈ જશે જદાદુરશાહને પોતાના અનુભવી અમીરોનો વિરોધ છતાં આ મનાદ ગળે ઉતરી ગઈ અને તોપોડી કિફતમા આસી નહવા લશ્કર માખુમેડી દિગતમા નહાં જોડવા આગી કમીખાને ખીંચી તરફથી હુમાયુ પછી લખી જણાવ્યું કે મુનતા હુમાદુર તો તોપોના દિ નામા પુનયો કે એટલે તમારે લશ્કરને એવો લુકમ કરવો જદારથી આવતી ગધા મામત્રી, અમાર વગેરે મધુ મન સાથ તેડી રીતે ચાલે તરફથી રગતા મન કરી ધેરો ધાવવો, આંચ અગરજાન તરફ મધ થઈ જાય એવી વ્યવસ્થા કરી આગ થોડા દિવસ જ થેરો ચાનવાથી જદાદુરશાહની ઝાણીના અમાર પાણીની મખન તગી પડી, રામચાગે પળ મળવો બધ થયો લશ્કરોએ મોડા, દિ, બાજ વગેરે પશુઓ ઉપર ઘરવા કાગ્યા ધી દુધ જેડી વગુઓ ૥ તો દર્શન જ કરાથી ચાખાં માખુમને જ ખાવા નહોતું મળતું તો પશુઓને તો મનવાં ૥ જ વખત આ-યો દનો આ અગમામા વણજગનો એક મેઠ આ-યો એણે મમાચાર મોકલ્યા કે અમારની એક કાખ પોદા વર્ડ આવેલો છુ, પગતુ ધામચાગો માટે બમતી મોગન દુકડીઓ ૥ ખીંચી લીધે તરફી મુધી આત્રી મકાથ એવું નથી એણે જદાદુરશાહો

જદાદુરને પોતાની ભૂલ સમજતા અત્યંત દાક નામના કાકી કાસદને પત્ર પાઠે: સાવવા દોડાગે, પાંચ એનો પના ન લાગે અને પર હુમાયુને પદોડી નેડો સિ-રી પુ આ પૃ ૨૩૬૮૦

૭ સિદ્ધિરી પુ. આ પૃ ૨૮૩ ૮૪૪, તળકાને અખરી પૃ ૩૦૨ ૭૩ અખ-નામા ૧, પૃ ૩૦૨ તોપોનો બાજ કહે છે, આ તીર વરવાર ચાલે નહિ. ૥ રીએ તુરસવ (અખ-તુરાખના) આધાર સરકરની આસપાસ આરાણ અથવા ક્રીમ એમ ડેનિસન નેસ લને છે નાડા (તોપના)ની કિલો કિલો એમ એ અર્થ છે તળમતના ભાષાનગર ૧૧ દે આરાણનો અર્થ ડેનિસન બધ રસ્તો કહે છે તેની ભૂલ કાદના એનો અર્થ નાડા થાય છે એની નોંધમા દીકા ફરે છે પગતુ સર ડેનિસનના અર્થમા ભૂલ નથી અખરનાનામા આરાણનો અર્થ ત્રાડા કરો છે

કહેવડાવ્યું કે જો રક્ષણ માટે લશ્કરની દુકડીઓ આપશે તો આ અનાજ ઉપરાંત ફરીથી પણ બીજું વધારે મંગાવી આપીશું. આ સમાચાર સાંભળીને બહાદુરે પાંચ દિવસની દુકડી રાતોરાત મોકલી, પરંતુ રૂમીખાને આ વાત ફેાડી દઈને હુમાયુને ખબર પહોંચાડી. મોગલ અને ગૂજરાતની દુકડીઓને લડાઈ થઈ તેમાં બધી સામગ્રી ઊલટી મોગલોના હાથમાં આવી. ૮

ગૂજરાતની છાવણી લુંટાઈ

આ બનાવની બધી થતાં ગૂજરાતી લશ્કરમાં નિરાશા ફેલાઈ. અને સુલતાન રૂમીખાનને પૂછ્યા વિના પાણી પણ પીતો નહોતો, પણ હવે એનો દ્રોહ બાહેર થયો. રૂમીખાનને આ વાતની ખબર પડતાં એ નાસી ગયો અને હુમાયુની સાથે જોડાયો. હવે ગૂજરાતી લશ્કરમાં હિમત ઓસરી ગઈ અને કયામતનો દિવસ આવ્યો હોય એમ લશ્કરીઓ નાહિમત થઈ ધૂનવા લાગ્યા. સુલતાન બહાદુર પોતાના લશ્કરને ખબર પણ આપ્યા વિના થોડા રસાલા સાથે માંડુ તરફ નાસી ગયો. ૯ લશ્કરને જ્યારે ખબર પડી કે સુલતાન ચાલ્યો ગયો છે અને બહાર નીકળવાનો રસ્તો રહ્યો નથી ત્યારે બધા નાસીપાસ થઈ ગયા. હુમાયુના લશ્કરે આવીને છાવણી લુંટી લીધી. ગૂજરાતી

૮: સિકંદરીમાં આ વર્ણન વિગતથી અને હૃદયને હલાવે એવી રીતે કર્યું છે. (શુ. ભા. પૃ. ૨૮૪-૮૫ એમ કહે છે કે તેંગી એટલી બધી થઈ ગઈ હતી કે ચાર થોડાનું માસ બે માણસને પૂરું પડતું નહિ. ઘાસ વગર થોડા એક બીજની પુંછડી ને વાળ ખાવા લાગ્યા. વળી બહાદુરના લશ્કરને અપશુકન કરવા માટે મોગલો એક હાથી એક પેટી સાથે છટો મૂકી ગયા અને પેટીમાં મીઠું, કોલસા અને ગળીમાં બોળેલો દુકડો મૂકેલો હતો તેથી વહેમ પડ્યો ને લશ્કર નાહિમત થયું. કહે છે કે સુલતાને જે કિમતી જવાહીરો પાસે હતા તે બાળી મૂકવા હુકમ કર્યો. લડાઈના મોટા હાથીઓ જે પોતાને બહુ પ્રિય હતા તે સામાના હાથમાં ન જાય તેથી તેઓની સૂઠો કાપી નખાવી. આ બધો દેખાવ જોઈ હાજર રહેલા લોકોની આખમા આંસુ આવ્યા. દારૂખાનું ભરવાના બે લયલા અને મજનું નામના મોટા દેગડા હતા તે હડાવી દીધા. હિ.સ. ૯૪૧ના રમજનની તા. ૨૦મીએ આ બનાવ બન્યો (૨૫ માર્ચ ૧૫૩૫).

૯: સિકંદરી, પૃ. ૨૮૬; તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૩૭૪. તખ્તકાતે લખે છે કે બહાદુર પાંચ મોટા અમીરો સાથે નાઠો. એમાં એક માળવાનો સૂરો મલ્લિકાદરખાન અને બીજો ખુરહાનપુરનો સૂરો હતો. બાકીના દરેક દિશામાં જેમ ફાયરું તેમ નાઠા. બદૌની મન-તુબલતવારીખ. ૧. પૃ. ૪૫૩-૫૪માં દુકામા આ વર્ણન કહીને એક કવિતમાં બહાદુર-શાહની હાર માટે ઝુલઈ બહાદુર અગર ઝીલઈ બહાદુર-એટલે બહાદુરની શરમ અગર બહાદુર તાબે થયો એવા શબ્દો ઉપરથી હારનું વર્ષ કાઢે છે. અને એમાં હુમાયુના મહેલમાં જમશેદ જેવા ઉત્તર ગુલામો હતા એમ ખુશામત જેવું લખાણ કરે છે. અકબરનામા ૧, પૃ. ૩૦૪; અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૪૧.

સમકુળના કેટલાક ભાઈ ગયા, કેટલાક પકડાયા અને કેટલાક નામી ગયા. પકડાયેલાઓમાં મુઝ્ઝુ ગાહનો ગુરુ ઓ નઝીર વદ્દ ખુદાનદખાન હતો. હુમાયુએ ઓ યોગ્ય માન આપ્યું અને દગ્ગારી બનાવ્યો. ડાવણીમાં ગેહના ગૃન્-ગનના મુનતાના યાદી મખમનના જરીકમથી ભરેના તમુઓ વધારે ગાદગાદ હુમાયુએ ત્રેયા ત્યારે એણે કહ્યું કે આ બધો માગાન દરિયાનું આધિપત્ય ભાગવતા સુવનાનો છે ૧૦

પોપટ અને ડમીખાનની વાત

મિરાને મિક-ગીના લેખક કહે છે કે પોતાનો પિતા મઝુ હુમાયુ ગાદ-ગાદના ખુમ્તકાનપનો રહ્યો હતો ૧૨ ગાદશાહ ઘણી વાર વાચવામાં મશગૂલ રહેતો તેથી ઓ કાન્ગ રહેતું પડતું અને દુગ્મદ મળતી નહિ એટલે પિતા પામેથી માબજેની એક ગમમય વાત એ લખે છે કહે કે ક આ નિગમને દિનમે હુમાયુ ખુમાનીમાં તખ્ત ઉપર બેઠો હતો અને દરગાર લોઝા માટે ખુદો હતો એ વખતે જહાદુગની ડાવણીમાંથી લૂટમાં મળેના એક પોપટનું પાન્ગુ બાદલાદની મામે લાસી મૂક્યું એ પોપટ ગમે તે કોર્લ બાપમાં ગમે તે કોર્લ બેઠે તેની તુગ્ન કવ કરવામાં અલ્લેક હતો એટલામાં ડમીખાન ત્યાં આ-યો અને ગાદગાદે એને આવવાની રમ આપી ડમીખાનનું નામ માબજા પોપટ બોલ્યો "શગ્મ છે ડમીખા. દગમબોર, શરમ છે ડમીખાન દગમબોર" પોપટ આ પ્રમાણે રમ વાગે ગોલ્યો ઓ ડમીખાન એ માબજા બાકો પડી ગયો. હુમાયુએ દુમાગિયા પામે આ શગ્મોની વધારે અર્થ નવડ્યો ત્યારે ડમીખાનને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે "તે કોર્લ માખમ આવા શગ્મો બોલ્યો

૧૦ સિન્દરી ગુ બા પૂ ૨૮૬ આગળ સિન્દરી લખે છે કે સિન્દર લોની કહેતો કે દિલ્હીના બાદશાહની આવક ઘડે અને નુવાર ઉપર છે, ત્યારે મુજરાતના મુલતાનની આવક એના ૪૮ બદરાના મોતી પત્થણા વોરેના વેપાર ઉપર આધાર રાખે છે અર્થ એ વાત મોખવા જેવી છે કે મુજરાતના મુસલમાન સમયના ઇતિહાસનેખમેમાના મલાખરા સમકાલીન અને મોજવ સના નીચે હતા એમનું વનખ મોજવ બાદગાદો વરુ દુરની નીતે છે સમ્મનનના ઇતિહાસોનો પનાસા નો નથી, જહાદુરશાહીના મખ પનો નથી

૧૧ સિન્દરી ગુ બા પૂ ૨૮૬, અન્ની ઇતિહાસ પૂ ૨૩૪માં એને મઝુ અકબર (akbar) કયો છે મઝુ લખે છે કે હુમાયુ ગમે ત્યારે ગમે તે પુસ્તક માગતો એટલે માટે હાન્ગ રહેતું પડતું. લડાઈની હાવણીમાં પુસ્તકાલય સાથે ફરતા આ બાદગાદોના સહિ પમે. શોખ કેસો દરો તરીકે જહાદુરશાહીનો કર્ના બોગખાખને લીધે મઝુની પાને હતો અને હાવણીની લૂ વખને મઝુએ એને પોત ના મદેમાન તરીકે રાખ્યો હતો -આ રીતે મિ દીના અમેજ વરખુમાં છે ગુ બા મા નથી.

હોત તો એની હબ કાપી નાખત, પણ આ અછલ વિનાના પક્ષીને શું કરવું?" લોકો કહેવા લાગ્યા કે બહાદુરશાહના દરબારીઓ રમીખાન માટે આ પ્રમાણે ફિટકાર વર્ણવતા હશે તે આ પોપટે સાંભળ્યું હશે અને અહીં રમીખાનનું નામ સાંભળી પોપટ આ પ્રમાણે ગોલી છિંચો દશે. બાકી એ વખતે તો હુમાયુના દરબારમાં રમીખાન માટે આવા શબ્દો બોલવાની ટ્રાઈની તાકાત નહોતી.^{૧૨}

હુમાયુએ માંડુ લીધું અને બહાદુર ત્યાંથી નાકો

હવે બહાદુર માંડુ તરફ નાકો છે એ સમાચાર જાણીને હુમાયુએ ઉતાવળી ફર્ય કરી માળવાના પાટનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. એ કિસ્સો બહાદુરશાહ તરફથી સીલહદીનો પુત્ર બૂપતરાય સંભાળતો હતો હતો. રમીખાને બૂપતરાયને લખ્યું કે “સુલતાન બહાદુરે તારા કુટુંબ ઉપર કેર વર્તીયો છે માટે એવા જીવનગાર માટે તારે જિંદગી જોખમમાં નાખવી યોગ્ય નથી. બાદશાહ હુમાયુ પાસે તારા બાપાની જગીર તને પાછી આપવા કબૂલ કરાવ્યું છે માટે જ્યારે મોગલ લશ્કર આવે ત્યારે તારે કિલ્લાનો દરવાજો ખોલી નાખવો”. બૂપતરાયે આ મુલાકાત માની અને હુમાયુ સાથે મળી જઈને કિલ્લાનો દરવાજો ખોલ્યો.^{૧૩} અંદર જે લડાઈ થઈ તેમાં કેટલાક માર્યા ગયા અને સુલતાન બીજા બાગીચી ગૂજરાત તરફ નાસી ગયો. આલમખાન શેદી કે જેને બહાદુરે આશ્રય આપવાથી હુમાયુને ગુરુસાનું એક કારણ મળ્યું હતું તે ત્રણસો માણસો સાથે હુમાયુને શરણે આવ્યો, પણ એ બધાને કતલ કરવામાં આવ્યા.^{૧૪} હુમાયુએ એક દુકાનીને ગૂજરાત તરફ નાસતા બહાદુરશાહને પકડવા પાછળ મોકલી. એ દુકાનીનો ભેટો થતા બહાદુર એની સાથે લડ્યો અને મોગલો જગ પાછા હકતાં પાછો ગૂજરાત તરફ ઝડપથી નાકો.^{૧૫} માંડુનો કિસ્સો હુમાયુના

૧૨: સિફરી શુ. ભા. ૫. ૨૮૬ ૮૭

૧૩: એ જ પૃ. ૨૮૮. અકબરનામા ૧, પૃ. ૩૦૪માં કહે છે કે મૌલાના પરઘાલી હુમાયુ તરફથી અને સદરખાન બહાદુર તરફથી સંધિ કરવા મળ્યા અને મેવાડ તથા ગૂજરાત બહાદુર રાખે અને માળવા હુમાયુને મળે એવી વાત થઈ; પણ બધું ભાગી પડ્યું.

૧૪: એ જ પૃ. ૨૮૮. અકબરનામા ૧, પૃ. ૩૦૫માં બહાદુર થોડાઓને દોરડાંથી લટકાવીને બહાર કાઢી ને ખૂબ મુસ્કેલીથી નાકો એમ લખે છે. બૂપતરાય પણ એની સાથે હતો એમ લખે છે તે સિફરી કરતાં જુદું છે.

૧૫: એ જ, પૃ. ૨૮૮. એમા, બહાદુર એ લોકો સાથે સારી રીતે લડ્યો, એમ લખે છે. પણ નાસી તો જતું પડ્યું. તબકાતે અકબરી પૃ. ૩૭૪ ૭૫માં કહે છે કે જ્યારે મોગલ હિંદુખેગ માંડુના કિલ્લામાં પેઠો ત્યારે બહાદુર જીંધતો હતો. અવાજથી જાણ્યો ત્યારે પાંચ કે છ સવારો સાથે નાકો. તબકાતમાં મોગલ દુકાની સુલતાનની પાછળ પડી એ હલ્લેખ નથી. અકબરનામા ૧, પૃ. ૩૦૫માં લખે છે કે આંખાનેર પહોંચતાં ૧૫૦૦ સવાર બહાદુર સાથે થઈ ગયા હતા.

હાથમા આ-ચો આ દિવસે મગગવા હતો અને હુમાયુને એટલો મુન્મો થડેવો હતો કે પોતે ત્યાં કપડા પહેર્યા અને માહુમા હતત ચનાવવા હુકમ કર્યો આદશાહ ત્યાં કપડા કાઢીને ત્રીના પડે છે ત્યારે જ હતત મધ ચાપ એમ હતુ ૧૬

મુન્મરાતી મગીતમચ્છાદ મજુ ઉર્ફે જૈલુ

આ હતત ચાત્રી ગઢી હતી ત્યારે એક મોગત મિપાર્શના હાથમા બાહાદુરશાહનો સુપ્રમિદ્ધ ગવૈયો મજુ આવી પડ્યો ૧૭ મજુએ મિપાર્શને હતુ કે “મને મારી ગખવા રી તને કાર્ક ફાયદો થાય તેમ નથી જો મને મચારીશ તો તને હું નાગ વગ્ગન જેટલુ મોનુ આપીશ હું મુન્મતાન બાહાદુર-શાહનો મિત્ર છું અને મારી પામે કાઠ ખોટ નથી” મિપાર્શએ મજુની પાધડીથી જ એના હાથ ગાધ્યા એ વખતે હુમાયુના લશ્કરમા કામ કરતો એક ગ્ગપૂત ત્યાં થઈ જતો હતો તેણે મજુને ઓળખ્યો અો એનો હાથ પડડીને દગ્ગાનમા લઇ જવા લાગ્યો મોગત મિપાર્શએ એને મારી નાખ્યા બાહાદુરી હુકમની તાત કરી, પણ રગ્ગપૂત પાસે વધારે માણ્યો દાનાથી એનુ ચાલુ નહિ બાદશાહ ખૂબ ક્રોધમા એનો હતો અો હતત મિવાય એ ॥ મુખમા બીન્ને ગખ નીકળતો નહોતો પેના મોગત મિપાર્શએ બાદશાહને દન્યાદ કરી કે “આ મારો કેળી ૭ અને બાહાદુરનો દરમારી છે આ દિંદુ એને મારી પામેથી પડાવીને લાગ્યો કે” આ વખતે દગ્ગાનમા ખુશાનમેગ નામનો માણ્યમ જે બાહાદુર અને હુમાયુ વચ્ચે મદદશા લઈ જતો હતો તેણે મજુને ઓળખ્યો અો હુમાયુને હતુ કે “અરે મા ! બાદશાહ, આ મજુ તો ગવૈયાઓ બાદશાહ છે દિંદમા આના જેવો ગવૈયો હયાતી થાવતો નથી” બાદશાહે એો કાછ ગાવાનુ કહ્યુ એ વખતે ફાગી અો દેગી મગીતમા એનો કાર્ક બરોમન્યો નહોતો એણે એનુ તો ચાતિપ્રેગ્ગ મગીત માયુ કે બાદશાહનો મિત્રજ ગલ્વાઈ ગયો એણે લીલા કપડા પહેર્યા અને હતત બન જવા હુકમ કર્યો મજુને જે માગે તે આપવા હતુ મજુએ પોતાના સગા ગમેરેને દગ્ગાથી છોડાવના વિનતિ કરી અને હુમાયુએ પોતાનો ત્રીન ગખવાનો બાથો એના કમગપટાને બાધી એવ થોડો આપી હુકમ કર્યો ૮ એ કહે તેને છોડી મૂકવા એ પ્રમાણે એણે ધણુને છોડાવ્યા અને એના વિરુદ્ધ દન્યાદ બાદશાહ નામગના ના પાડી ત્રીમે ધીમે એ હુમાયુના દગ્ગાનનો પ્રિય મધ્ય થઈ પડ્યો

૧૬ સિન્દરી શુ બા ૫ ૨૮૮ ૮૮

૧૭ સિન્દરીનો લખક લખે છે કે આ વાત મેં માત્ર પિતાની મોઢેથી સાંભળેલી અને બાદશાહના અમત વિશ્વાસુ માણસોમા હું આ વખતે ત્યાં હાજર હતો સિન્દરી અ બા બેલી ૬૫, ૫ ૩૯૦

અને પોતાને મળતાં છનામો પેલા છવ અચાનક સિપાઈને આપી દેતો. સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે આ બંધી વિગત મેં મારા પિતા પાસેથી સાંભળી છે. છેવટે હુમાયુ પાસેથી બહાદુરશાહે ખોયેલું ગૂજરાત પાછું છતી લીધું તે પહેલાં મંજુ હુમાયુના દરબારમાંથી નાસી ગયો હતો. હુમાયુને એથી બહુ લાગ્યું હતું અને તે બોલ્યો કે એ બે નાસી ન ગયો હોત તો એને ન્યાય કરી નાંખત અને એ બહાદુરને કદી યાદ પણ કરત નહિ. પણ મંજુ તો પોતાના જૂના દોસ્તને ફરીથી મળ્યો, એને આવેલો બેઈ બહાદુરશાહ બોલી કહ્યો કે “મંજુ પાછો આવ્યો તેથી મારી દિલગીરી જતી રહી છે અને મેં જે ખાસ હતું તે બધું મને પાછું મળ્યું છે. હવે મારે બીજી કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા નથી.”^{૧૮}

મંજુ અને બૈબુ એક જ વ્યક્તિ

આ મંજુ કોણ? ભારતીય સંગીતશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં આ મહાન સંગીતકાર માટે શું નોંધાયેલું છે તે એક સમય મંશેષધનનો વિષય છે. હુમાયુ અને અકબરનો સમય કે જેમાં ઘણી તવારીખો લખાયેલી છે અને આજ સુધી સારી સ્થિતિમાં ઉપલબ્ધ છે, તેના સમયમાં પણ દેશમાં થઈ ગયેલા સંગીતકારોની વિશ્વાસપાત્ર હકીકત મળતી નથી અને પરસ્પર વિરોધી કથાઓ જેવામાં આવે છે. આપણા ઐતિહાસિક માનસની આ એક વિચિત્ર અને શોકજનક સ્થિતિ છે. દેશી સંગીતકારોમાં જે પરંપરા આજે તે સમયના મહાન સંગીતકારો માટે ચાલી આવેલી છે તે આવી સ્થિતિમાં છે. આજે સુસલમાન તવારીખોમાં અકબરના સમયની આખા હિંદ માટે લખાયેલી તવારીખોમાં એક પ્રાંત તરીકે ગૂજરાતની ઝીણી સાંસ્કૃતિક મહત્વની વસ્તુની નોંધ ન મળે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ જ સમયે ખાસ ગૂજરાતના ઇતિહાસ લખાયા છે એમાં મીરાતે સિકંદરી અને ઝફરલાલાનો અરબી ઇતિહાસ એ બેમાં આ મહાન સંગીતસમ્રાટના ઉલ્લેખો મળે છે. દેશી પરંપરાએ જળવી રાખેલી વાતોમાં વૈજનાથ-બૈબુનો હુમાયુ સાથે જે પ્રમંગ વર્ણવેલો છે તે ઉપર્યુક્ત બૈબુ સાથે લગભગ યરોયર બંધ બેસે છે.^{૧૯} ત્યારે બૈબુનું નામ

૧૮ : સિકંદરી શુ. ભા. પૃ. ૨૯૦. એમાં ૨૮૯થી ૨૯૧માં બંધી વિગત આપેલી છે અને અંગ્રેજીમાં ૩૮૮થી ૯૦માં આપેલી છે. મંજુએ સગા કહીને બહાદુરના કેટલાક અમીરોને પણ છોડાવ્યા હતા. અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૩૩-૩૪માં આ વર્ણન છે.

૧૯ : બુઓ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં ઉત્તર હિંદુસ્થાની સંગીતનો ઇતિહાસ-શ્રી વિભુકુમાર શિવરામ દેસાઈ-કૃત, પ્ર. ૫ મું. આમાં આ બનાવ આંખોનેરમાં થયાનું લખે છે. મોટે ભાગે પરંપરાગત વાતો ઉપરથી હકીકત લખેલી જણાય છે; કોઈ અંધનો આધાર નથી. એમાં હુમાયુના સમયમાં નાયક બક્ષુ નામે એક ગવૈયાનો ઉલ્લેખ છે. એ પણ

તવારીખકારોએ મઝુ કેમ લખ્યું? ફારસી અક્ષરો લખવાની પદ્ધતિમાં એવી ખૂબ કદાચ ચર્ચાજવા મળતી છે, ૨૦ પગતુ મિકદરીની એક પ્રતમાં એનું નામ બઝુ ૨૧ મળે છે અને ચ, છ, જ, લખવામાં આવેો ફેરફાર મામાન્ય હોવાથી બેઝુ નામ ખરું છે અને મઝુ નામ લહિયાની જૂલથી લખાયેલું હોવું જોઈએ એમ સ્પષ્ટ મમગમ્ય છે અગ્ની ઇતિહાસમાં પણ મઝુ નામ છે અને સિકદરીની બીજી પ્રતમાં પણ મઝુ છે મિકદરીના લેખકના ગાપનું નામ મઝુ હતું અને ઉપરની હકીકત પોતે હુમાયુનો કિતાબખાનાનો મુકાદમ (વાય-બેરિયન) હોવાથી નજરે નેચેલી પોતાના પુત્રને કહી હતી, અને લેખકે ખરું નામ મળજી કે બેઝુ એ રીતે લખ્યું હશે, પણ બીજી પ્રતમાં લહિયાએ જૂન કરી હશે અગ્ની ઇતિહાસલેખકે નકરમાં જૂન કરી રહે આ કતન નખતે તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક મિકદરીના લેખકના પિતા મઝુનો મહેમાન હતો અને એણે આ જૂલ કરી હોય એમથી મિકદરી માથે અગ્ની ઇતિહાસનેખકે ઘણા ઉતાગ કર્યા છે છતાં, મિકદરીનો લેખક એ જૂન પોતે તો નથી કરતો એવું મિલ થાય છે આ મઝુ અથવા બઝુ એ આજે લોકમાં પ્રમિલિ પામેયો બેઝુ-ગાવરો પગતુ એ ગાવરો હતો તે માટે તો શકા છે

બહાદુરના દરબારમાં હતો એમ લખે છે એ ગ્વાલિયર અને કાનજરના રાજાઓના દરબારમાંથી બહાદુરના દરબારમાં આવેો એમ લખે છે બધું નામ સુચક લાગે છે આ માટે વધુ વિષત મળતી નથી

૨૦ આ રી બૂલના સમય માટે હું ફારસી લાખાના ચાર વિદ્વાનોને મળેો હતો એમણે શકા બતાવી હતી અને તેમણે એવી જૂલ થઈ શકે એમ કહેલું

૨૧ સર મ્લાઇવ બેલી કૃત સિ ફરીના અગ્રેજી તરજુમો, પૃ ૫૮૯ ૮૦ એમાં મઝુને બદલે બઝુ Bazzu પાઠ સ્વીકારેલો છે સર બેલીએ સિન્દરીની મળી ગઈ તેટલી પ્રતો જોઈ છે અને આ પાઠ લીધો છે તે નોખપાત્ર છે ભારતીય સંગીતના વિદ્વાન આચાર્ય સ્વ ભાતખરેએ સંગીતના યુરોપનાત્મક ગ્રંથો લખ્યા છે એમાં આપણા કેટલાં મહાન સંગીતકારોના નામોમાં આ નામ બે વાર આવે છે અને વચ્ચે એક સ્કો નોટલો ગાળો પણ રહે છે, એટલે નામો નક્કી કરવામાં ઘણી ગૂચવણ બની થાય છે તવારીખકારોનો મઝુ, આપણે બેઝુ અને સિન્દરીની જ એક પ્રતનો આ બઝુ એ ગૂચવણ ખરેખરી છે બધું ગવેયો ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે અને બહાદુરશાહના સમયનો જ છે, પરંતુ તે બેઝુથી જુદો હોય એમ લાગે છે, જોકે બઝુ શબ્દ અને બધું શબ્દ જૂન કરાવે તેવા છે ખરા વળી આ મઝુ અથવા બેઝુ એ લોકોનો માનીતો બેઝુ ગાવરો નહોતો-ગાવરો બેઝુ કોઈ બીજો હોવો જોઈએ ગાવરો ગરીબ હતો જ્યારે બેઝુ ધનવાન હતો, આ વાત પણ ગૂચવણમાં વધારો કરે છે બેઝુ અને બધું તો જુદા જ લાગે છે બધું ફત્તર દિલથી બહાદુરશાહના દરબારમાં આવેો

ઐશ્વર્ય માટેની દેશી પરંપરાની ચર્ચા

એ આવશે હતો તેમજ ગરીબ હતો એવી જે દેશી પરંપરા છે તે આ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોથી ખોટી દરે છે. સંગીતની મસ્તીમાં કદાચ એ આવગ જેવો લાગતો હશે; પરંતુ પોતાનો શ્રવણ ગયાવવા એણે જે પ્રયત્ન કરેલો, હુમાયુનો માનીતો થવા છતાં પોતાના મૂળ આશ્રયદાતા પામે એની પડતીની સ્થિતિમાં પણ પાછો ગયો, અને એ મળવાથી બહાદુરશાહ ખોયેલું ગૂજરાત ભૂલી ગયો એ ગધું દેશી પરંપરાથી કિતરું છે, એટલે આવી પરંપરાસભ્ય નથી. ઐશ્વર્ય પુષ્કળ ધનવાન હતો અને એટલે જ ઉદાર હતો. અહીં એક વાતનો ખુલાસો પણ કરવો જોઈએ. મજૂનો ઉપર્યુક્ત ગનાવ તવારીખો માળવાના પાટનગર માંડુમાં થયો એમ લખે છે, જ્યારે પરંપરા એને ચાંપાનેરનો વતની અને આ ગનાવ પણ ચાંપાનેરમાં ગયો એમ કહે છે.^{૨૨} અમુલકજ્ઞ અકબરનામામાં માંડુ અને ચાંપાનેરમાં હુમાયુની ચર્ચાનું વર્ણન કરે છે, પરંતુ આપણી તવારીખોની પેઠે સામુદાયિક કતલની વાત નથી લખતો.^{૨૩} એ ગ્રંથમાં ચાંપાનેરમાં ગુનેગારોના મોટા ટોળાની કતલ કરવાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ આ સંગીતકારનું નામ પણ નથી. સંભવિત છે કે બહાદુરશાહનો એ એક મિત્ર જેવો દરબારી હતો અને સંગીતના આનંદની ખાતર એ એને પોતાની સાથે ફેરવતો. ચિતોડના વિજય પછી હુમાયુએ હાર આપી ને જે નાસભાગ થઈ તેમાં બહાદુરની પાછળ ઐશ્વર્ય માંડુ આવ્યો હોય અને ત્યાં સપડાઈ ગયો હોય. ચાંપાનેર ઐશ્વર્યનું જન્મસ્થાન હતું એ દેશી પરંપરા પણ આધાર વિનાની જણાય છે. ચાંપાનેર એ સમયે બહાદુરશાહનું મુખ્ય રહેઠાણ અને ગૂજરાતનું કામચલાઉ પાટનગર હતું એટલે ઐશ્વર્ય રહેવાનું ઘર ગોપીનાથ મલીકની પેઠે-ચાંપાનેરમાં હોય. પરંતુ એનો જન્મસ્થાનનો પત્તો મળ્યો નથી. એ નાગર બ્રાહ્મણ હતો એમ પરંપરા કહે છે એ માટે પણ વધારે આધારની

૨૨: ચાંપાનેરના ઉલ્લેખ માટે પણ ઉપર્યુક્ત હ. હિ. સંગીતનો ઇતિહાસ પ્ર. ૫ મું ભુ. ૭૭. પરંતુ એ માટે આધાર નથી, જ્યારે માંડુ માટે તવારીખો સ્પષ્ટ કહે છે.

૨૩: આ સામુદાયિક કતલના ઉલ્લેખ સિંકેદરી અને ઝકૂલવાલામાં છે. એમાં મંગળવારે એ થયાનો ઉલ્લેખ છે. અકબરનામામાં ચાંપાનેરમાં જે શિક્ષાઓ માટે ઉલ્લેખ છે (૧. ૫. ૩૧૪-૧૫) એમાં બાદશાહે દરેક કામે માટે અમુક દિવસો નક્કી કરેલા. તેમાં કોજહારી ગુનાઓની શિક્ષા માટે મંગળવાર ઠરાવેલો. જ્યોતિષ પ્રમાણે મંગળનો રંગ લાલ માટે લાલ કપડાં પહેરી બાદશાહ ગુનેગારોને ફૂર શિક્ષાઓ કરતો. ચાંપાનેરનો આ અહેવાલ કમકમાટી ઉપજાવે તેવો છે, પણ તે બસાત વગેરેથી પાછા વળતાં ચાંપાનેરમાં થયેલો એટલે ઐશ્વર્યને લગતો હોવાનો સંભવ નથી. એ કતલ તો માંડુમાં થયેલી એમ હું માનું છું. અકબરનામામાં સામુદાયિક કતલ હતી એમ નથી લખ્યું.

૪૨૦ કે એણે હુમાયુનો ક્રોધ માની મગીન ગાઇને ગમાયો હતો. ૪૧
એટલે ફાગીનો એ વિષ્ણુત હોય અને હિંદી જિની મગીતનો અર્થુના હોય
ફાગી બાપા ॥ આજ વિષ્ણુનો નાગરોમા હતા તેમજ મગીતગાત્રી પણ
હતા એ આમાન્ય માન્યતા કે તે જોતા એ કદાચ નાગ-હોય આ પ્રમાણે
બાન્તબનો એક મદા ॥ મગીતનાર ચૂંચગી હતો અને ચૂંચરાતના નિંદામ
મા એની ચાનની નોધ કે એ એક આત્મકૃતિ મદરવની વાત છે

ઉમીખાનના દગા માટે બીજો મત

અહીં એક સાતો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ ઉમીખાનના જગાની વાત
મિકદરીએ વિગતથી વળી કે તમને એની દૂધી નોધ લીધી છે અકબર ॥
બીજા ઇતિહાસમત્રોમા એ વાત દેખાતી નથી અરબી ઇતિહાસ અન્નવાના-
મા જગાની વાત તળી કે, પણ એનો લેખક એક ઉલ્લેખ એવો કરે છે કે
ઉમીખાન મદાદુર સાથે અમોરની લગ્નમાથી મદાદુરશાહ સાથે જ માફ
નામી ગયેલો ૪૫ અકબરનામામા કહે છે કે એ હુમાયુ માફના થે ॥ વખતે
મળ્યો અને એને માનો પોતાક મળ્યો ૪૬ ઉમીખાને જો નથી કહેલો એમ
માન ॥ કહે છે કે તોપો ॥ અમલુદીવાનનો ઓ વ્યવ નિશ્ચય ગયો તેથી
ગુસ્સે થયેલો મદાદુર અને મારી નાખે એ બધથી એ માફથી હુમાયુ
મળી ગયો ॥ આ વિગતી સાતોમા મિસ્તરીનું વળુન ખરું વાગે છે ૪૭ અગ્રી
ઇતિહાસે બીજી વાત દનકયા તરીકે જ નોધી છે, અને મિકદરીના વર્ણનને
પ્રકાશાયો કે બૂખનનાય પણ ઉમીખાનની મનાદથી હુમાયુને મળી ગયો
એમ મિકદરી નખે કે, પણ અમલુદીનામામા બૂખનનાય મદાદુર સાથે નીમ
મવાશે વધી મળ્યો એમ કહે છે ૪૮ તા ૨૦ મમન ૯૪૧, ૨૫ માર્ચ
(એપ્રિલ) ૧૫૫૦ દિવસે માલવા દમેન માટે જોયુ

૨૪ સિંદરી-બન્ને બાનાત ॥ અને કદવવાલા પૃ ૨૩૩ ૩૬મા બરી વિગત આરી
છે પ્રે ક્રેમિએરિયેટ મગીનની અસર માટે અગ્રેજ મિ પ્રાઇડનની એમ જોદક
જાહેરને સગતી ટાકે છે ૨૭ અહીં અમરુત છે

૨૫ અમલવાલા અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૨૬૦ ૪૧

૨૬ અમલવાલા ૧ પૃ ૩૦૬

૨૭ કદમ કે એના લેખકનો પિતા આ બધા બનાવો વખતે દાખર હતો

૨૮ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૦૫ સિંદરી સાથે આ વિગત પણ વિચિત્ર જાણાય છે,
પણ અમલુદીએ પણ વડ પછી એ ઇતિહાસ લખ્યો છે અને સિંદરી પણ અજ રખતે
સાદા હતા લેખકના પિતાની પાનેથી એ સામ નોડો ને અમલ દુલખને મારી નથી

બહાદુરની નાસભાગ અને હુમાયુ ખંભાતમાં

સુલતાન બહાદુર આંખાનેર આવ્યો, પરંતુ ત્યાં શાંતિથી રહી શક્યો નહિ. હુમાયુ તરત જ પાછળ આવશે એની એને ખાતરી હતી, એટલે એણે પોતાનો ખાસ ખમ્મનો અને જનાનો દીવ તરફ મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. પાવાગઢના દિલ્લાને રક્ષણ માટે મજબૂત કરી ઇખ્તિયારખાન અને રાજા નરસિંહદેવને સોંપ્યો અને પોતે ઝડપી ફર્ય કરી ખંભાત તરફ નાઠો. ૨૮મ્ આંખાનેરથી નીકળતાં એણે શહેરને આગ આંપી. ૨૯ બહાદુર માંડુથી નાઠો છે એ સમાચાર જાણી તુરત જ દસ હજાર ચૂટેલા સવારો લઈ બાકીના લશ્કરને પાછળ આવવાનું કહી હુમાયુ ત્રણ દિવસમાં જ આંખાનેર આવી પહોંચ્યો. બહાદુર આ વખતે ખંભાત તરફ નાસી ગયો હતો અને આંખાનેરની આગ વધારે તુકસાન કરે તે પહેલાં જ હુમાયુના લશ્કરે હોલવી નાખી. હુમાયુને બહાદુરની પૂંઠ પકડવા માટે વખત ગળાડવો પાલવે તેમ નહોતું, એટલે પોતાના એક સરદાર મીર હિંદુભેગને લશ્કર સાથે આંખાનેરમાં મૂકી એક હજાર ઘોડેસવારો સાથે હુમાયુ બહાદુરશાહને પકડવા ખંભાત તરફ ગયો. જ્યારે હુમાયુ ખંભાત સાંને પહોંચ્યો ત્યારે એને ખબર પડી કે બહાદુરશાહ એ જ દિવસે દીવ તરફ ચાલ્યો ગયો છે. ખંભાત બંદરમાં ફિરંગીઓ સામે લડવા માટે એણે એકસો ધરાળ બંધાવ્યાં હતાં તે શત્રુના હાથમાં ન જાય તે માટે બાળી નાખ્યાં. હુમાયુએ દરિયાકિનારે પડાવ નાખ્યો અને એક દુકડી બહાદુરની પાછળ મોકલી, પેણ એનું કાંઈ વળ્યું નહિ. બાદશાહે કદી સમુદ્ર જોયો નહોતો એટલે અહીં એણે આનંદ અનુભવ્યો. ૩૦ પરંતુ ખંભાતમાં એ થોડા લશ્કર સાથે જ આવ્યો હતો એટલે ખંભાતમાં એને એક દુઃપ્રદાયક અનુભવ થયો. એક શેખી ડોશીએ બાદશાહની હજૂરમાં આવી કહ્યું કે ફેટલાહ ભીલ અને ગવાર કોકોએ રાત્રે જાવણી ઉપર હુમલો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે; આમાં બહાદુરના રુકનવાહિદ અને અહમદ લાડ નામના બે સરદારોનો હાથ છે. હુમાયુને આ વણુભાગી ચેતવણીથી નવાઈ લાગી અને બાઈને કારણ પૂછ્યું. બાઈએ કહ્યું કે મારો પુત્ર જાવણીમાં પકડાયેલો છે અને તેને છોડાવવા આ સમાચાર આપવા હું આવી છું. જો ખોટી હતું તો મને અને છોકરાને બન્નેને શિક્ષા કરવી. હુમાયુએ આ ચેતવણીથી જાવણીને

૨૮મ્: અકબરનામા, પૃ. ૩૦૭, તબક્કાતે અકબરી, શુભરાત વિભાગ-પૃ. ૩૭૫. હુમાયુ વિભાગ, ઇલિયટ. પ. પૃ. ૧૯૩. ઝફરલલા અરબી. પૃ. ૨૪૩.

૨૯: આ હકીકત માત્ર અકબરનામા ૧. પૃ. ૩૦૭માં આપેલી છે, બીજી તવારીખોમાં નથી.

૩૦: એમ કહેવાય છે કે હુમાયુના બાપદાદાએ કદી દરિયો જોયો નહોતો.

સભ્ય અને હોગિયાગ ગણી પોતે એક બીજી જગા ઉપર જઈ જોવા માટે બેઠા રાત્રે પાચથી છ હજાર ફાળી અને ગવારોએ જાવળી ઉપર હુમલો કરી લૂટ કરી, અને એમા બાદશાહના કિતાબખાનામાંથી કેટલાક અમૂલ્ય પુસ્તકો લૂટાઈ ગયા તેમજનામાંની એક અચિત્ર નકલ પણ ચાની ગમ્મ ૩૧ જોડે આ હુમનાને ખુલાસો માથે હાવવામા આવ્યો. જતા કેટલાક મંદારો માર્યા ગયા બહાદુરનો મરદાગ મરજા. અને તેો સમરો મિંધનો જામ પ્રિંગલ જે હુમાયુની હાનખીમા દતા તે પણ માર્યા ગયા ૩૨ જાળી કોશી પી ઇન્જા પૂર્ણ થઇ, અને આ ગાવથી ગુમે થયેના બાદશાહે ખખાત શહેને આગ લગાડવાનો અને ત્રણ દિવસ સુધી વૂટવાનો હુકમ કર્યો ૩૩

બહાદુરશાહે પોતાનો ખજાનો તેમજ જનાનો મક્કા મોકલ્યો.

બહાદુરશાહે કરેના અનેક કિતાબખિયા અને અનિચાગી કાર્યોમા એક એના જ ૧૧ ૧૧ તેમજ ખખનાનો ગૂજરાતમાંથી મક્કા મોકલી દીધો એ કાર્ય જે પાછળ પડેલા હુમાયુ બાદશાહથી બચવા પોતે ખખાતથી દીવ નારો હતો પોતાનો જ ૧૧નો તેમજ ખખનો તો વિશ્વાસુ અમીર આસફખાની સાથે ચાપાનેરથી વહેતો જ દીવ તરફ મોકલવામા આવ્યો હતો દવે ગૂજરાતમા એને મનાગતી ન લાગતા આમદખાન માથે દમ વહાણો ભરીને મક્કા મોકલી દેવામા આવ્યા સાથે શમ્સખાન અને ફેમખાન નામ ૧૧ જે મરદાગો પણ મોકલ્યા આ સા' ૧૧ દીવો અતુદ્ગ ન હોવાથી જે મદિનાની મકર પછી જોડા પડેલા ૩૪ એમ દહે છે કે આ ખખ ૧૧મા જૂનાગઢ, ચાપાનેર, ચિતોડ અને માળવા ૧૧ ગાળ્યો હતો ગૂજરાતના સુનતા' ૧૧મે જે અર્ગન દ્રવ્ય-મુવર્જ, રત્નો વગેરે બેગુ કંગુ તેની લોખંડની ત્રણમો પેટીઓ હતી આ ખખનો ગૂજરાતની બહાર ગયો તે ગયો જ છેવટે તે રમતુર્ગના પા શાહ

૩૧ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૦૯ ૧૦, તબકાતે અકબરી હુમાયુ વિભાગ, ઇલિયટ પ ૧૯૩ ખખાતની આ વિજનો સિપ્પરીમા નથી તેમજનામા મુસ્લા સુલતાન અલીએ લખેલો અને ઉસ્તાદ ખીજાને એમા ચિત્રો કોલા

૩૨ તબકાતે અકબરી, ઇલિયટ પ ૫ ૧૯૩-૯૪

૩૩ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૧૦ આ તોફાન બહાદુરના જે સરદારોએ ચડાવીને કરાવેલો એ વાત પણ અકબરનામાએ જ પૃ ૩૦૯મા આપી છે

૩૪ આ દર્શકત પણ ખીજા તવારીખોમા નથી અફસવાલાના અરબી ઇતિહાસમા પૃ ૨૪૩ અને પૃ ૨૫૧ ૫૭મા વિગત આપેલી છે ફિરિસ્તાના બખાતરકાર ક્રીંગ્સ તુર્કોના ઇતિહાસરોખ ફરેશા આધારે ખખનાની પેગીઓની અને સુરમાનની વિગત આપે છે ક્રીંગ્સ Chevalier Du Hammerમાંથી ફરેશ લીધો છે ફિરિસ્તા બા ૮ પૃ ૧૪૧મા આપેલો છે

સુસેમાનના હાથમાં આવ્યો અને તેને લીધે તે 'સુસેમાન બબકાનર' કહેવાવા લાગ્યો. ગુજરાતના મુસતાનોનો અમુક્ય રત્નજાતિ પ્રસિદ્ધ કમરપટો, જે ત્રણ કહેાડની કિંમતનો ગણાતો હતો તે બહાદુરશાહે પોતાના એકમી સાથે સુસેમાન દુમાયુ સામે લડવામાં પોતાને મદદ કરે એ માંગણી સાથે બેઠ તરીકે મોકલ્યો હતો. ૩૫ આસકખાનના વર્ણનમાં આનો ઉલ્લેખ કરીશું. મહા- મા બહાદુરના જનાનાનું રસમય વર્ણન પણ આગળ કરીશું.

બહાદુરે રૂમીખાનને સિપાઈશ કરવા કહ્યું!

આર્લી એક નોંધપાત્ર વાત એ બની કે પાછળ પડેલા દુમાયુનો નામ અને શરીરે બહાદુર પણ મળ્યા હતા (nervous) એવા બહાદુરશાહે એટલા બધા ડર હતો કે એણે મુદતરમખાન મદમદ લાવી નામના પોતાના વિદ્વાન અમીરને દીવથી ખાતા નહીં ત્યાં દુમાયુની સાથે રહેલા રૂમીખાનને મળાવા કહ્યું, અને એને દીવ ઉપર ચડાવ ન કરવા સમજાવવા વિનંતિ કરી. આ અમીરે રૂમીખાનને ખૂબ મંબાળાવ્યું જેથી એને શરમથી પરમેવો વળી ગયો. રૂમીખાને આખરે દુમાયુને સમજાવ્યું કે દરિયાકિનારાની હવા બાદ- શાલને માફક નહિ આવે માટે દીવ જવાનું બીજી વખતે રાખવું. અમદાવાદમાં પણ આ વખતે તોફાનના સમાચાર આવ્યા રૂમીખાનનું કહ્યું માની દુમાયુ આપાનેરના કિલ્લાનો ઘેરો ચાલુ હતો ત્યાં ગયો. ૩૬

પાવાગઢના કિલ્લાને તોપમારે

દુમાયુ ખંભાતમાં હતો તે દરમ્યાન આંપાનેરના પાવાગઢ ઉપરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. આંપાનેરથી જતાં પહેલાં જ કિલ્લા ઉપર ચડાવવા માટે બહાદુરશાહી નામની મોટી તોપ આવી હતી તે અરથે રહે પડી હતી અને ઉપર લઈ જવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડી હતી. એ જ ૩૫: પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ વિગત નોંધેલી છે. પૃ ૩૫૬. કમરબની કિમત aspers લખી છે.

૩૬. અરબી ઇતિહાસ: ઝફરલવાલા, પૃ. ૨૫૬-૫૭. આ એક ખાસ નોંધપાત્ર હકીકત છે અને બહાદુરના ચારિત્ર્ય ઉપર કાઠક પ્રકાશ નાખે છે. અરબી ઇતિહાસનો લેખક હાજ અલ્લીર લખે છે કે આ વાત મને મહમૂદ લાહી મુહતશમખાને પોતે જ કહેલી. એટલે શંકા લાવવા જેવી નથી. બીજી કોઈ તવારીખમાં આ વાત નોંધેલી નથી. સર ડેનિસન રોસ પણ આમાં સત્યનો અંશ માને છે. અમદાવાદનાં તોફાનનો ઉલ્લેખ વિચિત્ર લાગે છે, એટલે દુમાયુએ અમદાવાદ લસકરી ટુકડી મોકલેલી કે કેમ તે નક્કી થવું નથી. તખ- કાત અમદાવાદ થઈ ખંભાત ગયો એમ લખે છે. મોટા ઘેરો તો આંપાનેરમાં ચાલતો હતો. એ વખતે મહી નદી સુધીનો ભાગ દુમાયુને તાબે હતો એમ પણ લખે છે. (અકબરનામા ૧-૫. ૩૧૨) એમ હોય તો અમદાવાદ બહાદુરને તાબે કે એ વખતે નબલિયાત હોય.

વખતે માળવાથી હુમાયુનું લશ્કર આવી પહોંચનાથી ગુજરાતી લશ્કર એ
 તોપમા ત્રણ કાણા એની ગીતે પાડ્યા કે તોપ કામ આપી રહે નહિ બાલ-
 શાહ સાથે આવેના રૂખીખાને આ તોપ જોઇ એનું મમારકામ કરવા કહ્યું
 અને સાત ધાતુ ॥ મિત્રણથી કાણા પૂયા પગનું તોપ પહંવા નેટની ગતિ
 શાળી તો રહી નહોતી, છતાં એમાંથી ગોળા છટવા લાગ્યા એ તોપે એક
 બહારમા દગ્વાળે તોડયો ને જીભમા એવ મોટા ઝાડને મળવી ઉખેડી
 નાખ્યું એ વખતે કિલ્લામા સકતા નામનો એક ડિગ્ગી હતો અને હોશિયાર
 તોપથી હતો તેથી બહાદુરશાહે એને ફિરંગીખાનનો ખિતાબ આપ્યો હતો,
 અને એણે ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો હતો એણે નીચેની મોટી તોપને શાત કરવા
 બીકે ઝડપ્યું વિસ્લાના મન્દિરમા ઇખ્તિયારખાન અને રામ ન મિલદેવ
 આ સાબગી ખુશ થયા, અને ફિરંગીખાનનો મારુ ઇનામ આપના ઇખ્તિયારે
 વહ્યું એણે ઉપરથી એક તોપનો ગોળો એની તો નેમ લઈને તાક્યો કે
 એનાથી મોટી તોપની ત્રણ ફાગી મધ્ય આ આખી તોપ તરંગી થઈ ગઈ
 ઇખ્તિયા આગે કહ્યા પ્રમાણે સારુ ઇનામ ફિરંગીખાનને આપ્યું નહિ, પગ
 નામ નરમિલદેવે એને સાત મણ સોનું આપ્યું એ રામ એ વખતે પહેલા ॥
 જખમોથી પીડાતો પથારીવશ હતો આ બધી તોપોના મડાકાથી એના જખ
 મોના ગવ તડી ગયા અને એ મણ પામ્યો આ મમાયા બહાદુરશાહ
 નમા હતો ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે એણે નિવગીગી માથે કહ્યું કે આપોરનો
 કિલ્લો પડયો પામે જોએના અફઝલખાન વઝીર એ ખાલુ ત્યારે આવી
 એમ પૂછ્યું ત્યારે સુખતા ॥ બાંધ્યો કે રામ નરમિલદેવ મગણ પામ્યો કે
 આ એ મુલા એટલે ઇખ્તિયારખાનના ડિગ્ગી દકાવવાનું બળ થી ૩૭

પાવાગહના કિલ્લાનો ઘેરો અને હુમાયુએ એ મર કર્યો

ઘેરા ચાલુ હતો એનામા હુમાયુ ખબાતથી આવી પહોંચ્યો ઘેરાયેલા
 લશ્કરે કિલ્લામા અનાજનો જથ્થો મારો હોના છતાં ઠીચેથી અનાજ વગેરે
 ખરીદ કરી મગાવનાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા હતા હુમાયુનું લશ્કર કિલ્લામા

૩૭ સિદ્દહી શુ બા ૫ ૨૮૧-૯૨ બન્ને અગ્રેજ તરજુમામા પણ આ હકીકત આ
 પેલી છે પરંતુ બીજી એક તવારીખમા આ તોપ વગેરની હકીકત નથી બા કાર ફ્ર
 હુલ્લા મુતકુલ્લા ૫ ૧૯૩ની નોંધમા લખે છે કે આ સકતા અથવા Mesquidનું નામ
 John de St Gago હતું અને એણે ખ્રિસ્ત ધર્મનો ત્યાગ કર્યો આર્ટી એ અફઝલખાન
 વઝીરનું નામ છે તે અમદાવાદવાળો મુમ્સિદ્દ અફઝલખાન બખાલ્લી છ તખકત અને
 અકબરનામા જે હુમાયુની લડાઈની ખૂબ વિગતો આપે છે તેમા પાવાગઢના ઘેરાની આ
 વાત નથી હુમાયુ એ વખતે ખબાતમા હોનાથી આ ગ્રંથોના ખિનનગરાની લેખકોએ
 આ નોંધ ન લખી હોય કે રહી ગઈ હોય

ઉપર ચડવા ચારે બાજુ તપાસ કરીને પ્રયત્ન કરતું હતું, પણ કાંઈ વળ્યું નહોતું અને ઘેરો લખાયા કરતો હતો અને ચાર માસ થઈ ગયા હતા. કિલ્લામાં જોઈતી વસ્તુઓ ઘી વગેરે ભીંસ શોધેા જંગલમાંથી લઈ જતા અને ઉપરથી લશ્કરીઓ દોરડાંથી ખેંચી લેતા, તથા એના પૈસા પણ એ પ્રમાણે આપતા. એક વખત હુમાયુ હાલોલના અગીઆ બાજુ નિરીક્ષણ કરવા ગયો હતો ત્યારે બાજુના જંગલમાંથી કેટલાક ભીંસ શોધેાને નીકળતા જોયા. તેઓ મંતાવા ગયા, પણ પકડાઈ ગયા. એમને જ્યારે પ્રજ્ઞવામાં આવ્યું ત્યારે કહિયારા લાકડાં કાપવા ગયા હતા એવો ઉત્તર મળ્યો. પરન્તુ કોહાડી વગેરે ન હોવાથી એ વાત સાચી ન હતી અને થોડાને મારી નાંખતાં બાકીનાં એ ખરી વાત કરી. ૩૮ એમણે જે જગ્યાએથી અનાજ ઘી વગેરે આપેલું એ જગ્યા ખનાવી. ત્યાં પહોંચી ૬૦ થી ૭૦ ગજ ઊંચો અને સુંવાળો હોવાથી ચડી ન શકાય તેવો હતો. હુમાયુએ ત્યાં ખીલા કોઢાવ્યા અને ૩૯ યુવાનો એના ઉપર ચડ્યા. ૪૦ મો પોતે ચડવા જતો હતો તેને બહેરામખાને રોક્યો અને પોતે ચડ્યા પછી ૪૧ મો આદશાહ જાને ચડ્યો. એમ ૩૦૦ શરવીર લશ્કરીઓ કિલ્લામાં ચડી ગયા. ૩૯ખીલ તરફથી મુખ્ય લશ્કરને બહારથી હુમલો અને તોપમારો કરવાનો હુકમ કર્યો હતો, એટલે પરાઈ થતાં ઘેરાયેલું લશ્કર એ તરફના હુમલાનો સામનો કરતું હતું તેવામાં હુમાયુના માણસોએ પાછળથી તીરેનો વરસાદ વરસાવી હુમલો કર્યો. આગ બે બાજુના હુમલાથી અને પાછળથી થયેલા અણધાર્યા હુમલાથી ઘેરાયેલું લશ્કર ગભરાઈ ગયું અને ઇજિપ્તવારખાન નાસીને પાવાગઢની રક્ષણહરોળના છેલ્લા કિલ્લા 'મોલિ'માં જઈ ભરાયો. ઘણા કપાઈ ગયા, ઘણાને ક્રર રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યા, અને કેટલાકે પોતાનાં ઘેરા છોકરાં સાથે પડતું મૂકીને દેહત્યાગ કર્યો. આમ હિ. સં. ૯૪૨ના સફર માસની ૭મી તારીખે (ઈ.સ. ૧૫૩૫ના ઓગસ્ટનું પહેલું અઠવાડિયું) ગૂજરાતનો આ અન્તેય કિલ્લો

૩૮ : સિંઢરી શુ. ભા. પૃ. ૨૯૨-૯૩; અકબરનામા. ૧. પૃ. ૩૧૧. આ વર્ણનમાં સિંઢરી અને અકબરનામામાં થોડો ફેર છે. કેટલીક વાતો સિંઢરીમાં નથી, જ્યારે કેટલીક અકબરનામામાં નથી.

૩૯ : અકબરનામા ૧. પૃ. ૩૧૧. સિંઢરીમાં આ ચડવાની વિગતવાર નોંધ નથી. ઊલટું, આ કોળી લોકોએ કિલ્લામાં દાખલ થવાનો એક એવો છપો રસ્તો હુમાયુને બતાવ્યો કે જેની ખબર ખુદ ઘેરાયેલા લશ્કરને પણ નહોતી. સિંઢરી પૃ. ૨૯૩. કિલ્લામાં ખૂબ અનાજ હતું અને આ બતાવથી તથા કોળીઓની નફાખોરીથી બન્યો એમ મિ. અર્ચિનનું માનવું છે. ખૂબ અનાજ હતું એમ સિંઢરી પણ લખે છે, પણ ધીની જરૂર પડે.

હુમાયુ ૥ હાથ ૥ આવ્યો ઈખ્તિયારખા ૥ પોતે ટકી શ-ગે નહિ એમ માની
ખીજે નિમ્મે હુમાયુ નજી આવ્યો ખા ૥ મારો નિદાન, કવિ, અને ખગોળ-
વેત્તા હતો એની મૈત્રી હુમાયુને પગદ પડી મિઠ દરીના લેખકે ઈખ્તિયાર-
ખાનનું વાફ્યાતુર્પ, સ્ત્રેષ તથા નામ્ અને સાહિત્યની ચર્ચાનું વર્ણન કર્યું
છે, અને એમા હુમાયુએ ખાનો પક્ષ લીધાનું પણ લખ્યું છે ખાન મોગન
દરગાતી રીત અને સખ્યતાથી વાફ નહોતો, તેથી ખીજ અમીરોએ હુમાયુ
આગળ એ બગેર ગિજાજ પાળનો નથી એવી પ્રતિષ્ઠા કરેલી ખાને કહ્યું
કે પોતે ગૂજરાતમા જિજ્યો છ તેથી મોગન રિવાજથી અગળ્યો હોય હુમાયુ
એ એ ૧ વર્ન ૧ માટે જોડુ ન લગાડ્યું આવાને ૧ વિજયથી હુમાયુના
લાયમા ગૂજરાતના સુલતાનો ૧ બેગો કરવો ખાનો ૧ અને સોનું હાથ આવ્યા
એટલુ તો દ્રવ્ય હાથમા આવ્યું કે દરક નમ્નીને હાન ઉપર ભરીને જેટલુ બલ
જઈ શકે તેટલુ આપનામા આવ્યું અને ગળતી વ્યવસ્થા ૬ મહેમૂનની ટોચે
દરગઠ કરી ૥ હિ એમ કહેવાય છે કે ગદાદુ-શાહના એક આલમખાન
નામના નિશ્વાસુ નોઝર દાઝ ૥ રે ૧મા હુમાયુને એક ડ્રવો બતાવ્યો અને એમા
પુખ્ત સોનું ૬ એમ કહ્યું ૬ ના ૧ પાણી ખાની કરવામા આવ્યું અને એમા
મોના ચાદી ૧ નગડીઓ ૧ કીળી ૬ હુમાયુએ આ નાનેરમા ચાદી અને ત્રાખા ૥
સિકકા પડાવ્યા હતા એ ૬ મિન્દામા આપો ૬ ૬૪૦મા નિતાયુ અને એનું
શહેર મુકરમ નામ આપેલુ છે, ત્યાર ખીજમા “શહ-બ-નઝયાન” (એ જમા
નાનું શહેર) એવા નખ્તો છે ૪૦

૪૦ ઈખ્તિયારખાનની આ બની વિગતો સિક દરીએ ખૂબ વખાણી આપી છે (ગુ
મા પૃ ૨૬-૨૫), અ્યારે અખ્બરના મા (૧ પૃ ૧૨)મા બહુ દક્ષી એને હાખલા વિના
નોધી છે અકબરનામા પૃ ૩૧૦મા લખે છે કે ઈખ્તિયારખાન નડિયાદના હાજના
ટુખનો નખીરો હતો તખકાતે અખ્બરી (ઇલિયટ પૃ ૧૮૫)મા માત્ર સામાન્ય નોધ છે
હતલુ વર્ષ અકબરનામામા અવલ હરન ઈ માહ ઇ સફર” એ શબ્દો ઉપરથી હિ ૬૪૩
૦ સ ૧૫૬૬, ૨૬ જુલાઈ કહે છે એ મોઝા ફર જણાય છે, અ્યારે બદોની “નૂર શહર
સફર ખુફ” એ શબ્દો ઉપરથી મઠે છે, જે હિ ૬૪૨, ૮ એગસ્ટ ૧૫૩૫ થાય છે
૧૫૩૫ની સાલ ખરી જણાય છે

૪૧ તખકાત (ઇલિયટ પૃ ૧૮૫)મા લખે છે કે યુગપ, રમ (તુખ), ચીન, અને દુનિયાના
બધા ભાગોમાથી મુલનાનેએ બેગી કરવી ચીજ હુમાયુને સાધી જોડુર નામના હુમાયુ
ના એક આફતાબ-ચીએ બાદગાહના ખાનગી જીવનની નોખ લખી છે તેનું નામ “તક
ફરેલ અલ વમિયા” છે ચાલ્સ સ્ટુવેર્ટ એનો તરજુમો કર્યો છે એમા ફવામાધી સોનું
નીકળ્યાની વાતનો ઉલ્લેખ પ્રો મેમિસેરિયેટ પોતાના પુસ્તકના પૃ ૩૬૦મા લીધો છે

૪૨ નવોન ટલરના નજરાતના સિક્કાઓ

હુમાયુ અમદાવાદમાં

સૌરાષ્ટ્રમાં ગ્લો ગ્લો બદાદુરશાહ શાન જેવી રત્નો નહોતો. દેશનું મહેસૂલ ઉધરાવેલું નહોતું એટલે ગુજરાતના લોકોએ બદાદુરશાહને કહેવડાવ્યું કે જે તમે કોમળી નિમાણુક કરશો તો મહેસૂલ વમૂલ થઈ શકશે. બદાદુરે મલીક છુતુ ઇમાદઉલ્મુદ્દક એની મુજરાત તરફ આ કાર્ય માટે મોકલ્યો. એણે મહેસૂલમાંથી જે ઘોડાના સવારોને લાખ વાખ દામ આપ્યા અને અમદાવાદ પહોંચતાં દસલગ્નર સવાર થયા. ત્યાંથી ઘોડા વખતમાં જ ત્રીસ-લગ્નર થઈ ગયા. સૌરાષ્ટ્રનો સૂળો ચુનલિજ્જાન ખાર લગ્નર સવાર થઈ આવી મળ્યો અને જેતજેતનામા બદાદુરશાહ પાસે પચાસ લગ્નરનું લક્કર થઈ ગયું. ગુજરાતના લોકોને પોતાના સુલતાન ઉપર ભાવ હતો તે આ ઉપરથી અને મહેસૂલ વમૂલ કરવાની માંગણીથી સિદ્ધ થાય છે. આરાં પાણુ પરદેશી લોકોને આકર્ષી શકતો નથી એ લોકમાનસ કેવું હોય છે તે સૂચવે છે. હુમાયુએ આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે પોતાના લક્કરમાં લૂટમાંથી મેળવેલું ખીન્તું દ્રવ્ય વહેંચ્યું. પાવાગઢનો કિલ્લો તારતી ભેગખાનને સોંપી પોતે લક્કર લઈ અમદાવાદ તરફ કીપડ્યો. પોતાના લાકા મિર્ઝાં અરકરીને અને મિર્ઝાં યાદગાર નઝીર તથા મીર હિંદુભેગને એક દિવસ આગળ મોકલ્યા. આંખાનેરમાં ખૂળ દ્રવ્ય મળવાથી જે જે લક્કરીઓ અને અગલદારો કર્તવ્ય ભૂલી મોજમાં પડ્યા હતા તેમને નીકળતાં પહેલાં શિક્ષાઓ કરી. ૪૪ મોગલ લક્કર આવતું જાણીને ઇમાદઉલ્મુદ્દક એની સામે આવ્યો અને નડિયાદ

૪૩ : ગુજરાતમાં આ ખિતાબ બહુ જાણાય છે. આઈમાદઉલ્મુદ્દક તે તવકરલનો પુત્ર મલીક છુતુ. એનો ખીન્તો ખિતાબ મુકલીહુલ્મુદ્દક હતો. એણે બદાદુર તરફથી ગુજરાતની મહેસૂલ ઉધરાવી લક્કર માટે બધી વાપરી, અને કાંઈ પૂછતું નહિ એની આ માટે શરત કરી હતી. જુઓ અરખી ઇતિહાસ જુલુલવાલા પૃ. ૨૪૬-૫૦. એ અમદાવાદની લડાઈમાં મરી ગયો હતો એ વાત ખોટી છે.

૪૪ : અકબરનામા ૧. પૃ. ૩૧૨-૧૬માં આ બધું વર્ણન ચમકદાર રીતે ને કંબાણથી આપ્યું છે. ૪૦૦ માણસોએ દાંડના ઘેનમા દક્ષિણ તરફ ચડાઈ કરવાનું નાટક ભજવેલું. એ બધાને કૂર રીતે હાથીના પગતળે અને ખીન્તના હાથપગ, નાક કાન, વગેરે કાપી નાખવામાં આવ્યાં. હાલોલના ખાગમા આ ખીના બની હતી. મગળવાર હોવાથી બાદશાહે લાલ કપડાં પહેરી સજ દરમાવી હતી. હુમાયુ માટે આ કૂરતા શરમ ભરેલી હતી. અરિકન અબુલફઝલે જે છટાથી આ વર્ણન કર્યું છે તે માટે અણગમે વ્યક્ત કરે છે. (જુઓ અકબરનામા. ૧-પૃ. ૮૧૫ નો. ૧) એક ઈમામની સાંજની પ્રાર્થનામા એક વાક્યમાં “દેક” શબ્દ દ્વિ-અર્થી વાપરવાથી હુમાયુને ખોટું લાગ્યું અને એને હાથીના પગતળે કચરાવ્યો, આ વાત પણ અબુલફઝલે છટાથી (પૃ. ૩૧૫-૧૬)મા લખી છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ વાતની ખાસ ફક્કાઓમાં નોંધ લીધી છે, પણ તે અહીં ખાસ જરૂરની નથી.

મહેમદાવાની વચ્ચે મનેના વસ્કરોનો બેગ થઇ ગયો. અસ્કરી ના પી હુમ્ડી માથે આગળ હોવાથી જે ઝપાઝપી થઇ તેમાં એણે દાર ખાધી, પરંતુ પાછળથી દિદુબેગ, કામિમ હુમેનખાન, અો યાંગાઝ નઝીર મિર્જા માથેનું મુખ્ય લશ્કર આવી પડોચુ એ પછી જે લડાઇ થઇ તેમાં ઇમાદુલ્મુલક હાથે, અો ગુજરાતી લશ્કરના ત્રણથી ચાર હજાર માણસો માર્યા ગયા ૪૫ આ વિગત પછી હુમાયુનું લશ્કર અમદાવાદ તરફ આગળ વધ્યું અો કાકરિયા તળાવ ઉપર આવીને પડાવ નાખ્યો. મિર્જા અશ્કરી આગળ હતો અને ઓ અમદાવાદનો વહીવટ મોપવાનો હોવાથી એ શહેર તરફ ગયો. ગધુ લશ્કર શહેરમાં પેમે અને મહેરીઓને ત્રાસ પડે તે માટે અસ્કરીના ખામ માણસોને ૧૮ અલગ જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો, અને એમાં માણસો મિનારા ખીલ શહેરમાં ન ધૂમી ન જાય તે માટે દરેક દરવાજે તહેદારી ગખવામાં આવી હુમાયુ પેને મોકળિયામાંથી ગવણી ખમેડીને મળેજ તરફ ગયો અો ત્યાં પડાવ નાખ્યો. દિદુબેગને મોટા લશ્કર માથે અમદાવાદમાં પ્રમગ પડે કામ આવે તે માટે ગખ્યો ૪૬ નગરમાં અકમગીનો લેખ નિજામુદ્દી. અહમદ સખે કે કે મારો પિતા આ વખતે અમદાવાદમાં અશ્કરીનો નઝીર હતો કહે છે કે ગરમીનો ઉકળાટ બહુ હતો અો અસ્કરી, દિદુબેગ અને મિર્જા યાદગાર શહેર બહાર થોડે દૂર ગયેલા તેમાં મેટનાક ગુજરાતીઓ લૂટ માટે આવી લાગ્યા અને ઝડપથી ફટ કરી જતા હતા તેવામાં મોગલ લશ્કર ભેગુ થયું અો બધા નાગી ગયા તેમાં બે હજાર ગુજરાતીઓ માર્યા ગયા ૪૭

૪૫ અખ્બરનામાં ૧૫ ૩૧૫ તખતે અકબરી ઇલિયટ પ ૫ ૧૮૬ અકબરનામાં કહે છે કે હાથ પછી ગુજરાતીઓ ખીજે હુમલો કરશે કે નહિ એવા સલાહ હુમ યુએ પુલાવદ ખાનને પૂછ્યા એણે કહ્યું કે જો ઇમાદુલ્મુલક જતે લગાઇમાં આવ્યો હશે તો ખીજે હુમનો નહિ થાય એ જતે આવેલો કે નહિ તેની હુમાયુએ તપાસ કરાવે ની ઇમાદુલ્મુલક મારે કેવો હલકો અભિપ્રાય હતો તે આ ઉપરથી જણાય છે, અને ખુલાસાખાન એને માટે top road કાઢાવે પતિયો શુભામ શાહ નાપરે છે

૪૬ અકબરનામાં ૧૫ ૩૧૭ સિન્દરીમાં આ વર્ષન વિગતવાર નથી

૮૭ તખતે અકબરી ઇલિયટ પ.૫ ૧૮૬ આ ઉલ્લેખ તખતના લેખકે પોતે કરેલો છે ઇલિયટે તખતના ઉપરુજા બા રાતરમાં તથા તેમાં આરેલા લેખકના ચરિત્રમાં આ ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ કરેલો છે કે જેખકનો પિતા અશ્કરીનો વઝીર હતો. પરંતુ એ જ ઇલિયટે 'તાગીએ સવાતીને અકાબર'ના લેખક મહમદ યાદગાર માટે (પ પ ૧) નખત યાદગારનો પિતા વઝીર હતો એમ લખ્યું છે આ મોગલો જ છે અને ઇલિયટની સરવચ્છ સાે છે પરંતુ મે. મિમિરેરિસ્ટે એમના પુરતમાં ૫ ૩૬૭ની નોંધ ૧માં ઇલિયટની આ જમવાનો દનારો કર્યા છે, જ્યારે તખતના લેખમાંજો ઉલ્લેખ એમણે નોંધેલા સામનો નથી

હુમાયુએ અમદાવાદનાં સ્થળોની મુલાકાત લીધી; વટવા જઈને દક્ષિણ દુતિંગેઆલમસાહેબની દરગાહની ઝયારત કરી અને ત્યાં રહેલો લોહ-લકડા-પથ્થરનો અમત્કારિક દુક્ટો આશ્ચર્યથી નિહાળ્યો. ૪૮ અમદાવાદમાં વહીવટની વ્યવસ્થા કરી અશ્કરીને ત્યાં રાખ્યો. યાદગાર નઝીર મિર્ઝાને પાટણનો સૂબો બનાવ્યો. ભરૂચ સુરત અને નવસારી કાસિમ હુસેનને આપ્યાં. ખંભાત અને વડોદરા દૈરતબેગ ઇશાક આકાને આપ્યાં. ચાંપાનેર, તારદીગેગખાનને આપ્યું. એમ ગૂજરાતના વિભાગો ઉપર પોતાના માણસોને નીમી દીધા. ૪૯ સૈરાબટ દરમિયાન નહોતું અને બહાદુરશાહ દરમિયાન બચરૂપ ગણાતો હતો. એની પાછળ પંડીને દીવ જવા માટે હુમાયુ ઉપડ્યો, પરંતુ ધંધુકા પહોંચતાં આગ્રાથી બળવો થયાના સમાચાર મળ્યા, એટલે એને ગૂજરાત છોડી માળવાને રસ્તે ચાલ્યા જવું પડ્યું. ૫૦ શેર અફઘાને જ્ઞેનપુર ઉપર હુમલો કર્યાના સમાચાર પણ મળ્યા. ૫૧ હુમાયુને માળવામાં માંડુની હવા પસંદ પડી હતી અને ગૂજરાત માળવા જેવા હિંદના રસાળ અને ધનવાન પ્રદેશો કાચમાં હતા, એટલે માંડુને રાજધાની બનાવી ત્યાંથી હિંદ ઉપર રાજ્ય કરવાનો એનો ઇરાદો હતો. એટલે મુખ્ય લશ્કર સાથે ખંભાત, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત, અને ભુરહાનપુરને રસ્તે એ માંડુ તરફ ગયો. ૫૨

મિર્ઝા અશ્કરીએ અમદાવાદ છોડ્યું

આ તરફ ગૂજરાતમાં બંદોબસ્ત માટે મૂકેલા અમીરો અને પોતાના લાઈ અશ્કરીમાં સંપ નહોતો. એ લોકોના મનમાં સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ બળવો કરવાના વિચારો ચાલી રહ્યા હતા. આ બાબત બહાદુરના અમીરો પણ શંકા નહોતા. ખાનજહાને હુમાયુએ કાસિમ હુસેનખાનને જાગીરમાં આપેલું નવસારી લઈ લીધું. બંદરના ઘાણાં લેવા માટે ખાજ સફર સલમાની જ્ઞેને બહાદુરે રૂમીખાનની જગ્યા ઉપર દીવનો અધિકારી નીમ્યો હતો તે નૌકા-સૈન્ય લઈ આવ્યો. ખાનજહાન જમીનમાર્ગે ભરૂચ આવ્યો. આ બધી ચળવળથી

૪૮: સિકંદરીએ આ વાત નોંધી છે. શુ. ભા-૨૯૫-૯૬. એમાંએ અમત્કારનું વર્ણન પણ કર્યું છે, જે પાછળ એ સંતના ચરિત્રમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ. અહમદીમાં એ વર્ણન વિગતથી આપ્યું છે.

૪૯: આ વહેંચણીની વિગત અને નામોમાં સિકંદરી, અકબરનામા, અને તખકાતનાં બંને ભાષાતરંમાં થોડો થોડો ફેર છે, પરંતુ એની વિગતમાં ઊતરવાનો અર્થ નથી.

૫૦: સિકંદરી. પૃ. ૨૯૬. અકબરનામા. ૧-૫. ૩૧૭-૧૮. તખકાતે હુમાયુનું પાછા જવાનું કારણ નોંધ્યું નથી.

૫૧: સિકંદરી પૃ. ૨૯૬

૫૨: અકબરનામા. ૧.૫-૩૧૮-૩૨૧

કામિમહુમેન નાસીને આપાનેર ગયો અને ત્યાંથી અમદાવાદ આવી તે અસ્કરીને મળ્યો. બહાદુરશાહ તન્કથી મૈયદ ઈશકે ખમાતનો કમને લીધો. ૫૩ ચાદમાર નામીર મિર્ઝા પાટણથી અસ્કરીએ અમદાવાદ ગોલાવી લીધો. દર્દિયાખાન અને મુહાદિજખાન મહાદુરને મળ્યા જતા હતા તેમણે ખાલી પાટણનો કમને લઈ લીધો. ૫૪ ચાદમાર નાસીર મિર્ઝાનો અમીર ગઝીદાર છૂટી ગયો અને ત્રણસો મનારો વર્ષ મહાદુર સાથે જઈ મળ્યો. એણે મોગલોની આનરિક રિયનિથી સુવતાનો વાકફ કયો અને ગૂજરાત પાછું છૂટી લેતો. ખરો વખત છે એમ અમનવ્યુ બહાદુરશાહે આ તકનો લાભ લઈ અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરી અને નદીકિનારે સરખેજ પાસે પડાવ નાખ્યો. અસ્કરી પામે વીસ હજારનું તસ્કર હતું, પણ એ ૥ અમીરોની દાનત માદ નહોતી, અને હુમાયુ તન્ક ગાંધ નહાદા નહોતું એ લોકો ગહેગમાની નીકળી આગાવનની પાછળ આમપુર ગામ પામે મ ખેજમા ગંધવા બહાદુરની ઝાનણીની સામે આવીને પડ્યા. ૫૫ આખી રાત લડાઈની તૈયારીઓના દેખાવો કર્યા અને તાપણીઓ મગમારી, મળગતી તાપણીઓ મુખી મહેમદાવાદ તન્ક ચાવી નીકળ્યા. તખ્તમાં અઝગરીનો નેખક લખે છે કે આ પ્રમો એક તોપો ગોળો અચાનક મોગલોની ઝાનણીમાંથી છૂટી ગયો તે મીધો માગે કિનારે બહાદુરશાહ ૥ તણુ ૥ ગયો. આ ઉપરથી ગઝીદાર ૥ ખોગી સનાદ માટે ચિકા કરના મુનતાને બોનાવ્યો. એણે કહ્યું કે મોગલો ધરાદો લડવાનો નથી આ એની ખાનરી

૫૩ એ જ પૃ ૩૧૬ એને ખાનજહાન શિરાઝી કહ્યો છે અરખી ઇતિહાસ પૃ ૨૫૬મા એને બહાદુરને અમીર કહ્યો છે તખ્તમાં ઇલિયટ પૃ ૧૮૭ સિકદરીમા એનું નામ નથી મૈયદ ઈશક બહુ ઝડપવાળો હતો તેથી બહાદુરે એને શિવાખખાન(ઝડપીખાન) નો કિતાબ આપ્યો હતો.

૫૪ અકબરનામા પૃ ૩૧૬ આ બે અમીરો રાયમીનથી આવતા હતા એમ લખે છે બ્યારે સિકદરી ગુ બા પૃ ૨૮૭મા લખે છે કે અખીનનસ(નાસીર)મલીક ને રણુબેરમા હતો અને મલીક ખુરદાનુલ ખુનયાતી ને અજમેરમા હતો તે બન્ને વીસ હજાર સવારે સહ પાટણ નદીક આયા અને બહાદુરને કહેવડા પુ કે ચાદમાર મિર્ઝા સાથે લડીએ. બહાદુરે ચોખી જવા માટે લખ્યું આમ આ બે મથોમા ફર પડે છે પરંતુ અહીં અકબર નામાનુ લખાણ વિચસનીય ગણાય છે.

૫૫ અકબરનામા ૧ પૃ ૩૨૦ તખ્તમાં અકબરી ઇલિયટ પૃ ૧૬૮, મિર્ઝા રી ગુ બા પૃ ૨૮૭ પહેલા બે મથો આગાવનની પાછળ એમ લખે છે સિકદરી આસપુરનું નામ લખે છે એ ત્યાજ આવેછું છે મઝનફરનો ઉલ્લેખ અકબરનામા અને તખ્તમાં તમા છે અરખી ઇતિહાસ પૃ ૨૫૦ અને પૃ ૨૬૧મા એનું નામ મઝનફરનું મુલક ખીડવીમ આપેલું છે અને ચાદમાર મિર્ઝા એ ચોતાની તરફથી પાટણનો વહીવટ કરના મુલો એમ લખે છે.

થયા પછી શિક્ષા કરવી. જ્યારે એ વાત ખરી ફરી ત્યારે નાસતા મોગસોની પાછળ બહાદુરશાહનું લશ્કર પડ્યું.^{૫૬}

કનીજની લડાઇ અને અશ્કરીનું આંખાનેર નાસી જવું

બહાદુરશાહના લશ્કરના આગલા ભાગના સેનાપતિ મહેમદાવાદવાળા સૈયદ મુજારક ખુખારી હતા. બહાદુરશાહના લશ્કરે ઉતાવળી કૃત્યે મોગસોને કનીજ ગામ આગળ રોકી લડાઇ આપી.^{૫૭} મોગસોના પાછલા ભાગનો સેનાપતિ યાદગાર નાસીર મિર્ઝા હતો. કનીજની લડાઈમાં જાને પક્ષે સારી ખુવારી થઈ. મિર્ઝા પણ ધાયલ થયો હતો તે મહેમદાવાદ જઈ અશ્કરીને મળ્યો. અશ્કરીમાં હવે લડવાની હિંમત રહી નહોતી એટલે બહુ મોગસ લશ્કર આંખાનેર ગયું, રસ્તામાં મહી નદીમાં ખૂબ પૂર આવેલું હતું તે ઓળંગતાં મોગસોના ઘણા માણસો તણાઈને ડૂબી ગયા.^{૫૮} મિર્ઝાએ હવે આંખાનેર પહોંચ્યા અને તરદીબેગખાનને પોતા સાથે જોડવા સમજાવવા લાગ્યા. પરંતુ એ હુમાયુને વફાદાર હતો. મિર્ઝાનો ઈરાદો એને બોલાવીને પકડી લેવાનો પણ હતો અને અશ્કરીને બાદશાહ તરીકે જાહેર કરી બહાદુરને છતી શકાય તો ગૂજરાત, નહિતો આગ્રામાં તખ્તનાશીન કરવાનો ઈરાદો હતો.^{૫૯} તરદીબેગે પાવાગઢના કિલ્લા ઉપરથી એમના ઉપર મારો ચલાવવા માંડ્યો એટલે એ લોકો છેવટે આગ્રા તરફ ચાલ્યા ગયા. સુલતાન બહાદુરશાહ મહી નદી ઉપર પડ્યો હતો તેને મોગસોના ગયાના સમાચાર મળતાં એ આંખાનેર ગયો. તરદીબેગ હવે સુલતાન સાથે લડવું યોગ્ય ન લાગવાથી અને પોતે એકલો પડી જવાથી કિલ્લો ખાલી કરી માંડુ ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં હુમાયુને મળી મિર્ઝાઓના દગાની બધી વાત કરી.^{૬૦} આ સમાચારો સાંભળીને હુમાયુએ ચિત્તોડને રસ્તે વહેલો આગ્રા પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચિત્તોડમાં બધા ભેગા થઈ મથા અને આગ લગા દિલ્હના હુમાયુએ અશ્કરીને મારી આપી.^{૬૧} હવે ગૂજરાત આખું બહાદુરશાહના તાબામાં ફરીથી આવી ગયું. એણે આંખાનેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ગૂજરાત મોગસોના હાથમાં આમ એક વર્ષ રહ્યું.^{૬૨} બહાદુરને

૫૬: આ હકીકત તખ્તે અકબરી ઇલિયટ. ૫-૫૮. ૧૯૮માં આપેલી છે. તાપણીના દેખાવની વાત સિંઢરીમાં ૫. ૨૯૭માં છે.

૫૭: સિંઢરી ગુ. ભા. ૫. ૨૯૭. અકબરનામા ૧-૫. ૩૨૦

૫૮: અકબરનામા. ૧-૫-૩૨૦. સિંઢરી ગુ. ભા. ૫. ૨૯૮

૫૯: અકબરનામા. ૧.૫-૩૨૦-૨૧

૬૦: અકબરનામા. ૧.૫-૩૨૧

૬૧: એ જ. ૫-૩૨૧

૬૨: આમાં મતભેદ છે. સિંઢરી ગુ. ભા. ૫-૨૯૮માં નવ મહિના ઉપર થોડા દિવસ લખે

હવે માત્ર ફિરંગીઓ માટે જ ચિંતા હતી એણે ગૂજરાત પાછું લીધા પછી પોતા ॥ જૂના અમીરો પાસે ડમીખાનની મત્તાદ માનવા માટે મારી માગી ૧૩ માળવા તોડુમાયુ ॥ હાથમા હમેશ માટે ગયું અને મોગલોની મત્તા થયા પછી ગૂજરાત માળવાને એક થવાનો કે વર્ષથી થવાનો પ્રમગ આપે જાદિ

બહાદુરના સમયના અમીરો

બહાદુરશાહ ॥ સમયમા ગૂજરાતમા કેટલાક પ્રસિદ્ધ ઉમરાવો યર્મ ગયા એમા કેટલાક દેલી અને કેટલાક પંડેલી દત્તા એમ બે અપવાદ મિવાય બીજા મોટા અમીરોની ડાન્કિદી બહાદુરશાહના સમયમા શરૂ થઈ, પરંતુ એમણે બહાદુર પછીના સુનતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા પણ અગત્યનો ભાગ ભજવેનો છે, એટલે એવા અમીરોનો નામનિર્દેશ અહીં કરીશું અને નર્સા મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા કરીશું

પરદેશીઓ

સુનતાન બહાદુરશાહને પંડેશીઓ ઉપર વધારે વિશ્વાસ હતો એમ જણાય છે એના હુકમમા દસ હજાર પંડેશી બાહુતી નરમીઓ દત્તા જૂના વિશ્વામુ અમીરો કરતા પંડેશી અમીરો ઉપર એણે વધારે પડનો તોડ મનાવી વિશ્વામ મૂક્યો હતો આ એના પરિણામો એ વોગલવા પડ્યા છે એ પાળા જોઈ ગયા એમ કહે છે કે એ ॥ એક અગત્યકથી એક નાર એની પાનખીને કાર્મ વાગે એવો બાવ જનેલો, અને એના એક ગાવ ઉપરથી એ ગૂજરાતનીઓ ઉપર આયુગમે પેના થયો હતો, અને પંડેશી તક આક્રમણ વધતું જતું હતું હાથ બીર લખે છે કે બહાદુર એક વખત તાતારખાનને કહ્યું કે મોગલોનું બળ મેં જોયું છે દિવાઓ અને મોગલોની મખામણી કાચ અને પથ્થર સાથે થઈ શકે, ગમે તે અઘડાય પણ હમેશા કાચ જ હશે ગૂજરાત ॥ સુનતાનની કેવી વિચિત્ર મોત્તલા ૧૬ મુસ્તફા ડમીખાન એ જામા મામાતુર્કીથી નવ આવેનો અને ઉપરુક્ત બનાવ પછી એના નરક પણ વિશ્વામ વધ્યો હતો બહાદુરના સમયથી ગૂજરાતમા દેશી અને પરદેશી અમીરો નમ્યોની હરીકાઈ થવા લાગી આ પાછળના સુનતાનો ॥ સમયમા એ વધી પડી અને ઝડપના ખીજ રોપાયા

છે અરમી ઇતિહાસ પ્રમાણે તેર મહિના અને તેર દિવસો ચટ્ટખાનની પ્રમાણે થાય છે એમા ૨૧ શબ્દાલ ૬૪૧થી ૩૭ ઇસ્લિમ ૬૪૨ એટલે ૨૫ એપ્રિલ ૧૫૩૫થી ૨૪ મે ૧૫૩૬ આને છે (પ્રિ મેમિ ઇવિ પૃ ૩૭૧)

૬૩ ૨૧ રત્નમખિરાવને હાથ આ પાદશીપ વખતે રડી ગઈ છે

-૨૦

૬૪ આ વિષયો અરમી ઇતિહાસમા પૃ ૨૨૧ અને ૨૨૬મા આવેલી છે

એમાં ગૂજરાતની ખાનાખરાળી થઈ. રૂમી(તુર્કી) અમીરોની સાથે હયરીએ આવ્યા અને પાછળથી મોટા સત્તાપીશ અર્ગારો થઈ પડ્યા.

તાજખાન નરપાલી

ગૂજરાતના અમીરોમાં એ સમયે તાજખાન નરપાલી મુખ્ય હતો. અને બહાદુરના પિતા મુઝફ્ફર ખીઝના દરબારમાં પણ એ હતો. મુઝફ્ફરે એના યુવરાજ સિકંદરને ગાદી આપી ત્યારથી જ એ બહાદુરના પક્ષમાં હતો અને બહાદુરને ઉત્તર હિંદમાંથી બોલાવી ગૂજરાતની ગાદી અપાવવામાં સૌથી વધારે ભાગ આ અમીરે ભજવેલો હતો. બહાદુરના આવતાં પહેલાં એ પોતાની બગીચામાં ધંધુકામાં રહેતો હતો, અને સિકંદરના ખૂન પછી એણે બહાદુરનો પત્તો મેળવી સંદેશો મોકલી, રાજજીવ સાથે એને લેવા સામે પાટણ મથો હતો. બહાદુરે એને વઝીર બનાવ્યો હતો. એક વાર ખંભાતના દરેગા-વહીવટદાર તરીકે પણ એને મોકલ્યો હતો. એના જમાનામાં એ કુશળ વહીવટ કરનાર ગણાતો હતો. એણે અમદાવાદમાં જમાતપુર અને આસ્તોડિયાની વચ્ચે તાજપુર નામનો કત્તો પોતાના નામથી આજ્ઞા કરેલો તે આજે પણ એનું નામ જળવી રહ્યો છે. રસૂલાબાદના સુપ્રસિદ્ધ મંત્ર શાદઆલમ સાહેબ છુખારીનો રોજો તાજખાને બધાવ્યો. અમદાવાદનાં મુસલમાન સ્થાપત્યનાં જોવા લાયક સ્થળોમાં આજે એ રોજની ગણતરી થાય છે. ૧૫

હુસામ-ઉદ્દીનખાન—તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક

ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અગત્યનો ગણાય એવો આ સમયનો ખીજો અમીર તે તારીખે બહાદુરશાહીના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસનો લેખક હુસામ-ખાન. આ ગૂજરાતી અને અમદાવાદી હતો. અમદાવાદમાં ઘીકાંટે આવેલી અને આજે અખંડ ભિભેલી પ્રસિદ્ધ મસ્જિદના બાંધનાર અને અમદાવાદના એક સમયના સૂબા તથા મહમૂદ બેગડાના વઝીર, જલાલુદ્દીન મુહંમદ મુહાદ્દિઝ-ખાનનો એ પૌત્ર થાય. એણે સુલતાન મુઝફ્ફર શાહના સમયમાં ઘણી લડાઈ-ઓમાં લાગ લીધેલો, અને એની સાથે ધારનો કબજો લેવામાં પણ એ હતો. કિવામઉલ્લુહ મલિક સારંગ-અમદાવાદમાં સારંગપુરને નામ આપનાર—ત્યારે અમદાવાદનો સૂબો અને વઝીર હતો (૧૫૨૧) ત્યારે એ એના હાથ નીચે હતો, અને ઇડર ડુંગરપુર વગેરે સાથેની લડાઈઓમાં પણ એણે લાગ લીધો હતો. સુલતાન બહાદુરના સમયમાં એ ખંભાત બંદરનો દરેગો પણ નિભાવો હતો

૧૫: સિકંદરીમાં એને લગતા ઉલ્લેખો જોવા છે. અરબી ઇતિહાસમાં પણ પૃ. ૧૨૨, ૧૪૨, ૨૩૬, ૨૫૬માં એના ઉલ્લેખો છે. એ નિવૃત્ત થયો હતો એમ અરબી ઇતિહાસ લખે છે.

એ ઉત્તેજ્ય જોઈ ગયા છીએ આ ઉપરથી બહુ વિશ્વાસુ અમીરોને ખબાર-
ના વહીવટદારનું માન મળતું એમ સમાન્ય છે, અને એ સમયે એ ગદગની
ગૂજરાતમાં ૪ નહિ પણ હિંદભરમાં ખ્યાતિ હતી ઇ સ ૧૫૩૧માં ખડાદુર-
શાહ સાથે માહુની ચડાઈમાં અને ઇ સ ૧૫૩૩માં તાતારખા માથે ચિત્તોડની
ચડાઈમાં પણ એણે ભાગ લીધો હતો એ વર્ષ પછી એની પોતાના હાથની નોંધ
મળતી ૧૧ી ૧૧ પરતુ મનુ-ગૈ-તુ મળીતકાગ ॥ વર્ષનમાં જોઈ ગયા તે પ્રમાણે
મલ્સોગની હાગ પછી દુમાયુ તરફથી એને કાષ્ઠદન્કત ન થાય તે માટે મિકદગોના
લેખકના પિતા મિયા મનુ અહમરે એને પોતાના રંગા રાખી સાચવેલો
(૧૫-૫) એવો ઉત્તેજ્ય છે એ પછી આ મુપ્રસિદ્ધ લેખકનું શુ થયું તેનો
પત્તો મળતો નથી, ૧૭ પરતુ એણે લખેલો ઇતિહાસ તાનીએ ખડાદુરશાહી
અથવા તત્કાલે દુમામશાહી એ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એક અમૂલ્ય અને
વિશ્વામનીય ગ્રંથ ગણાય એવો છે, જોકે એની મૂળ નકલનો આજ સુધી
પત્તો લાગ્યો નથી મિકદરી અને હાજ અહમીરના આગળી ઇતિહાસમાં એના
ઉત્તાગ અને નોંધ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે, પરતુ એ ગદા ઉત્તેજ્યમાં
આ ઇતિહાસકારનું નામ મળતું ૧૧ી હાજ અહમીરના ઇતિહાસ ॥ વિદ્વાન
મપાદક મર ડેનિસન રોસે ખડાદુરશાહીનો લેખક એ જ દુમામખાન એ બતાવ્યું
છે અને એમ ॥ મપાદનની અગળી આદૃત્તિની અગ્રેજ પ્રસ્તાવનામાં મન
કા જોઈ એ સિદ્ધ કર્યું છે ઇ સ ૧૭૬૧માં અમદાવાદના અલીમુદ્દમદખાને
મિગતે અહમીમાં આ ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, છતાં આવા ઉપયોગી
ગ્રંથનો હજી પત્તો લાગ્યો નથી ગૂજરાતના ઇતિહાસ માટે અને એ અમય-
ની ટેટની મારફતિક ફકીકતો તથા ગ્રંથોના નામો માટે એ ઇતિહાસ અમૂલ્ય
છે અને શૈલી કેટલી વાગ મૂલ્યવસ્તુવાળી હતા માહિતી માટે મારી છે
ગૂજરાતના મુમનમાન અમથના ઇતિહાસો ખીજા પ્રાંતો કરતાં વધારે અમૂલ્ય

૧૬ સિકદરીમાં એના ઉલ્લેખો વાગવાર આવે છે તેની નોંધ કરેલી છે હાજ અહમીરે
અરબી ઇતિહાસમાં દુસામખાનના ઇતિહાસમાંથી ઘણા ઉતારા કર્યા છે અને એ ગ્રંથમાં
એના પુષ્કળ ઉલ્લેખો છે સર ડેનિસન રોસે ૩ ૨ ૪ની પ્રસ્તાવનામાં પણ એનું ચરિત્ર
આપેલું છે અરબી ઇતિહાસના જે ઉલ્લેખો એણે લડાઈઓમાં ભાગ લીધા છે તેને લખના
ધણે બાજે સિદ્ધરીને મળતા છે, કારણ જ નેનું મૂળ એનો ગ્રંથ જ છે

૧૭ દુસામખાન તો શુદ્ધ અમદાવાદી હોય, પરતુ સિકદરીનો લેખક મહેમદાવાદનો હતો
એના પિતા મનુએ જે જૂની જોળખાણની વાત દુસામખાન સાથેની કરી છે તે ઉપરથી
મનુ પણ ગૂજરાતી હોવો જોઈએ મનુના ઉલ્લેખ પછી એના ઉલ્લેખ મળતા નથી, તે તો
એના ઇતિહાસ જડે તો જ મળી શકે હાજ અહમીરને ખડાદુરશાહનો ઇતિહાસ પૂના
કરવાની ઇચ્છા થયેલી (અરબી ઇતિહાસ પૃ ૨૨૭)

છે અને એમાં તળગૃહરાનીઓને હાથે જે ગ્રંથો લખાયા છે એવા અન્ય પ્રાંતવાસીઓએ પોતાને માટે લખેલા ગણતા નથી. એ ગદ્યામાં તારીખે બહાદુરશાહીનું સ્થાન હોયું છે.

આસક્ષપાન

આ બે અમીરો સિવાય બીજાઓએ બહાદુરશાહની પછી મદમદ ત્રીગ્ગના સમયમાં અગત્યનો ભાગ ભજવેલો છે. નેમા મુખ્ય આસક્ષપાન છે. એનું આખું નામ અબુલકાસીમ અબદુલ અઝીઝ છે. એનું પેદીનામું સિધના જન્મ નંદાને જન્મે મળે છે. આસક્ષપાનનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૦૮માં ચાંપાનેરમાં થયો હતો. એનો પહેલો પિતાજી હળીજકુલુદ્દિન હતો અને પછીથી આસક્ષપાનનો ઇલકાજ મળ્યો હતો. બહાદુરશાહ અને પછી મદમદ ત્રીગ્ગને એના ઉપર બહુ જ વિશ્વાસ હતો. મુઝફ્ફરશાહ બીજાના સમયમાં એનો પિતા હામીદકુલુદ્દિન દરગારનો અમીર હતો. માળવાના સુલતાનને એના કબજામાં સોંપવામાં આવેલો. ઇ. સ. ૧૫૮૫માં ત્યારે હુમાયુની ચડાઈમાં દારી બહાદુરશાહ માંડુથી ચાંપાનેર અને ત્યાંથી ખંભાત થઈ દીવ તરફ નાહો ત્યારે ચાંપાનેરનો અમૂલ્ય ખજાનો અને બહાદુરનો જનાનો આસક્ષપાનને સોંપવામાં આવ્યાં અને દીવ પહોંચ્યા પછી એ બધું લઈ એને મક્કા જવાનો હુકમ થયો. મક્કામાં આ ખજાનામાંથી ૧૫૦ પેડીઓ એણે ખેરાત કરી અને એટલું દ્રવ્ય વહેંચ્યું કે મક્કાની સ્ત્રીઓ અને એમના નોકરો પહેલા કરતાં વધારે શોભાયમાન લાગવા માંડ્યાં. આસક્ષપાનને બહાદુરશાહના મરણના સમાચાર મક્કાથી ઇજિપ્ત ગયેલો ત્યારે મળેલા. એ તાર વર્ષ પરદેશમાં રહ્યો. એના ચરિત્રનો ગૂજરાતના ઇતિહાસ સાથેનો અગત્યનો ભાગ મદમદ ત્રીગ્ગના સમયમાં વર્ણવીશું. અરબી ઇતિહાસના લેખકનો પિતા સિરાગુદ્દીન એના રસાલાના મુખ્ય મુનીમ તરીકે મક્કા ગયેલો અને બહાદુરના મરણના સમાચારથી એના જમાનાની થયેલી વિષમ પરિસ્થિતિમાં એણે હોશિયારીથી કામ લીધું.^{૬૮} બહાદુરના મરણના સમાચાર ઇજિપ્ત પહોંચતાં તુર્કીના સુલતાન તરફથી ઇજિપ્ત હેઠળ અને યમન ઉપર સત્તા ભોગવતા ખુશરૂપાશાએ એનાં જનાનો અને ખજાનો જપ્ત કરવા જેઠાના અમીર ઉપર હુકમ મોકલ્યો અને મક્કામાં

૬૮: આસક્ષપાને જેજે ભાગ બહાદુર સાથે લીધેલા તેના સિક્કદરીના ઉલ્લેખો નેતા છે. પરંતુ આ આસક્ષપાન અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજ અહમ્મીરના પિતાનો શેઠ થતો હતો, અને એ મક્કામાં હોવાથી ત્યાં જન્મ્યો હતો, એટલે આ અમીરના ઉલ્લેખો-વંશ-વર્ણન, અને ત્રીણી વિગતો અરબી ઇતિહાસમાં ખૂબ જ છે. એમાંથી અહીં સારમાત્ર લીધો છે. વધુ મહમૂદ ત્રીગ્ગના પ્રકરણમાં જોઈશું.

ખજાને સીધા મારેના લખ્યુ આ મમાયાગ મિગજુદીને ઝડપથી આમદખાનને પહોચાડયા અને એણે એ હુકમ રફ કરેનો ખીજે હુકમ ખૂબ લાગવગ વાપરીને લીધો અહીં મહામા બદાદુર ॥ જનાનાની સ્ત્રીઓએ અમલયાઓને તામે યવને બદલે ગજપૂતોની પેટે દેહત્યાગ કરવાની તૈયારીઓ રાતોરાત કરી મિરાજુદીને હિંદથી આવેલી મોઢાઈઓ અને સૂકા ફળો ॥ થાળ ભરી સવારે અમીની મજલીમમા મોઢાઈ એ વખતે આસદખાને મેળવેલો રદ હુકમ અમીન ઉપર મોકનાનવા પહેના હુકમ માથે આવી લાગેરો, અને આખી પરિસ્થિતિ બદનાઈ ગઈ ૧૬ જનાનો ગચી ગયો ખખનો આગળ ઉપર છેવટે સુતેમાન ॥ હાથમા આન્યો તેનો ઉદ્દેશ કર્યો છે અને ખીજુ વર્ણન આગળ કરીશ આસદખા ॥ આમ જાર વર્ષ પરદેગમા રહ્યો

અફઝલખાન અને ઇમાદઉલ્લુહ મલીકજી

ખીજે અમીર અફઝલખાન ગયાણી હતો, અને બદાદુરશાહના અમલ દખ્યાન બચી પદવીએ ચડી એના મરણ પછી એકાનમા જીવન ગાળતો હતો મહમૂદ ત્રીજાના સમયમા એણે રાજ્યકાર્યમા ફરી ભાગ લીધો હતો અમદાવાદમા રાયપુર અને મારગપુર દગવાળની વચ્ચે એની મસ્જિદ બાણીની છે ૭૦ ખીજે ઉગરાવ ઇમાદઉલ્લુહ મલીકજી ખીન તમકલ હતો અને હુમાયુએ અમદાવાદમા અઝકરીની નીચે ત્યારે બહાદુર તરફથી ગુજરાત ॥ મહેસૂન વસૂન કરી લડવા માટે એ આવેલો એ બાદશાહી ખામખેન ખાતો ૭૦ ઉપરી હતો અભિમાની તથા જાતની કિંમત બહુ આકનારો હતો બહાદુરે ખુશદમી શિક્ષા કર્યા પછી એનો ખિતાબ-‘ઇમાદઉલ્લુહ’ આ મલીકજીને આપ્યો હતો એણે પણ મદમૂદ ત્રીજાના સમયમા અમન ભોગવેલો છે ઇખ્તિયારખા ॥ કહેતા કે પોતે કનમ ચનાવ ॥૨ છે અને મલીકજી તલવાર ચનાનનાર છે, અને મલીકજીએ લડાઈઓમા ભાગ પણ લીધો છે તે ખરુ છે જતા અકગર નામામા મલીકજીની બદાદુરી માટે હુમાયુએ ખુદાવદખાનના શખ્તેમા ને ટીકા કરી છે તે જોતા લડવામા એ બહુ દિંમતવાળો તો ન હોય ૭૧

૬૬ આ બધું વલન અરમી ઇતિહાસમા રમા મસ્તાવનામા સર ડેનિ ગેસે કયું છે આસદખાન તથા સિરાજુદીનના ઉલ્લેખોમા પણ આ વિગતો આવે છે હિંદથી ગયેલી મીઠાઈઓ અને સૂકા ફળોનો ઉલ્લેખ રસમય છે બાદશાહી જનાના માટે જ એ વ્યવસ્થા થઈ શકે, બાકી એ વખતે વહાલમા મીઠાઈઓ મોકલવાની અને તે બગડે નહિ તે રાત વિચિત્ર છે હિંદનુ નામ છે, પણ ગુજરાતની મીઠાઈઓ પણ હશે હવવા ખુસલમાન સમયમા બનાવાવા માડયા હતા

૭૦ અમદાવાદના ઇતિહાસમા એની મસ્જિદનુ વર્ણન કરેલું છે

૭૧ અરમી ઇતિહાસમા એને મલીકજી કહ્યો છે (Hafiz) સિન્દરી મલીકજી કહે છે

સુરતકા રૂમીખાન અને સફર સલમાની

હવે બહાદુરના સમયમાં ખૂબ અપકીર્તિ પામેલા મુસ્તફા ખીન બહેરામ રૂમીખાનનું ચરિત્ર ટૂંકમાં જોઈએ. એની હોશિયારીના અને બહાદુરીના ઉલ્લેખો ત્રિતોડ, માંડુ અને મંદસોરની લડાઈઓમાં વિગતવાર જોઈ ગયા છીએ. એણે બહાદુરશાહ અને ગૂજરાત સાથે કરેલો દ્રોહ પણ જોઈ ગયા. પરંતુ તોપખાનાની લડાઈમાં એ સમયમાં એ હિંદબરમાં અજોડ હતો અને એ કારણથી ગૂજરાતનું તોપખાનું પણ હિંદમા સર્વોત્તમ ગણાતું હતું. ઇ. સ. ૧૫૩૧માં દીવની મુઘાગીરી વખતે પોર્ટુગીઝોનો હુમલો હરાવી નુનો દ કોનાને જે હાર આપેલી તે પણ બાણીતી વાત છે. બહાદુરશાહે એને ભરૂચ, સુરત, રાદેર વગેરે કાંઠાનાં સ્થળોનો અધિકાર પણ આપ્યો હતો. હુમાયુ સાથે જોડાયા પછી ગૂજરાત સાથે એનો મંત્રબંધ પૂરો થાય છે. પરદેશી અમીરોમાં આ સર્વથી મોટો હતો. ખીનને મોટો પરદેશી અમીર, રૂમીખાનની સાથે જ તુર્કીથી આવેલો, ખાજ સફર સલમાની હતો. રૂમીખાનના દ્રોહ પછી બહાદુરે એની બધી સત્તા અને વહીવટનાં સ્થળો ખાજ સફરને સોંપેલાં. પોર્ટુગીઝોની સાથે બહાદુરને જે ધર્ષણ થયેલું એમાં એ સાથે હતો. એના જીવનનો ગાફીનો ભાગ મદમૂદ ત્રીજાના સમયમાં આવે છે ત્યાં જોઈશું. ૭૨

અલપખાન અને મુઝહિદખાન

જરા ઓછી પ્રસિદ્ધિ પામેલા ગૂજરાતી અમીરોમાં ભરૂચનો કિલ્લો બંધાવનાર અલપખાન ખત્રીનો ઉલ્લેખ કરી ગયા. એણે પણ મદમૂદ ત્રીજાના સમયમા ભાગ લીધો છે. એવો જ ખીનને અમીર સોરઠનો સૂબો મુઝહિદખાન ખીલ્લીમ—શત્રુંજયતીર્થોદ્ધારના કાર્યમાં એનો ઉલ્લેખ પણ કરી ગયા છીએ. બહાદુરે હુમાયુના લશ્કરને ગૂજરાતમાંથી હાંકી કાઢવા ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી

શાહશેખજીને માટે પણ આહું જ લખાણ છે એટલે જીવુંને બદલે જ બરોબર લાગે છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ (પૃ. ૩૯૩)માં મલીકજી લખે છે, પરંતુ એમના ઇતિહાસમાં પૃ. ૩૬૬ નોંધ ૧માં ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી જીવન-તબકાતનો પુત્ર—એમ લખે છે. આ જીવન લખવા એમણે કાંઈ આધાર આપ્યો નથી. અને ઉપરના ઉલ્લેખો જોતાં એ ખૂલ લાગે છે, કારણ પોતે જ પછી મલીકજી લખે છે.

૭૨ : રૂમીખાનના સિફદરીના ઉલ્લેખો યથાસ્થાને નોંધ્યા છે. અરબી ઇતિહાસમાં એ ઉલ્લેખો છે, પરંતુ એમાં એનું રૂમનું પૂર્વ જીવન પણ છે, જે પ્રો. કોમિ.એ નોંધ્યું છે. પણ આ ઇતિહાસમાં એની જરૂર નથી. હુમાયુની નોકરીમાં એણે ચુનારનો કિલ્લો સર કરવામાં ખૂબ બહાદુરી બતાવેલી અને બાદશાહે એને ઈનામો આપેલાં. કહે છે કે અદે-ખાઈથી ખીનજોએ એને મારી નંખાવ્યો. અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૯૮૨ અને અકબરનામામાં એ વિગતો આપેલી છે. તબકાતે અકબરી ઇલિયટ. પ. પૃ. ૨૦૦માં પણ આ નોંધ છે.

માથે જે લશ્કર મોકલેયુ તેમા મૌગજૂથી સાડુ લશ્કર લઈ મુઝહિદખાન પણ જોડોયો હતો સુરેમાન પાશા જે તોપો લાગ્યો હતો તે મુઝહિદખા ૧ જૂનાગઢમા લઈ ગયો હતો અગ્ની ઇતિહાસમા એને સૌરાષ્ટ્ર માથે પાની-તાણાનો શૂરો (lord) પણ કહ્યો છે, અને જે વખત ત્યા ગઈ ગયો હોય એના હિલ્લેખ છે મહમૂદ ત્રીજા ૥ સમયમા તો જૂનાગઢ છોડી એ પાનીતાણામા રહ્યો હોય એમ લાગે કે ૭૩

બહાદુરશાહના વખતના બાધકામ

સુલતાન બહાદુરશાહના સમયમા ગૂજરાતની મહોજ્યાની ઊંચામા જોયા શિખર ઉપર પહોચેની પગ્તુ એ સમયમા બાધયેના ગઢનોના અવશેષો પહેલા ૥ ગાદશાયો ૥ સમય જેટલા આજે મળતા થી અમ ત્રાદ એ મળ્યે રાજધાનીનું શહેર નહોતું એટલે એ શહેરમા કોઈ અમીર કે સુલતાન પોતે નવું મકા ૧ બનાવે એવો મબવ નહોતો બહાદુરના દુકા રાજ્યકાળમા આપાનેર પાયતખ્ત હતુ અને ત્યા કોઈ બાધકામ થયા હરો, પગ્તુ એ ગઢે આજે જગત્ત થઈ ગયુ હોનાથી એની કોઈ માહિતી મળી નથી એના સમયનું બાધકામ કહી શકાય એવો માત્ર એ ૥ બાધ સિકદગશાહનો રોજે આજે હાલોન ગામમા ખડે જેની દશામા જીભો છે ૪ સ ૧૭૮૫મા જેમ્સ ફ્રાન્સે ન્યારે એ જોયેલો ત્યારે એને એ મોટા અને પાંચ નાના ધૂમટો હતા અને કોતગણી સારી હતી, અદર સારી કારીગરીવાળા આગમની કબરો હતી આજે તો આ ધૂમટો પડી ગયેલા છે અને કબરોનું નામનિશાન નથી, ઉજ્જડ જગ્યામા એની મહાળ પણ મરોબર લેવાતી નથી રોજની બાધણી નીચી નથી પણ ખુલ્લ છે અને આમપાસ આગળ પડતા મડપોથી જે ખપ્પણ પડે છે તે બાધણીમા વિવિધના આપે છે અમદાવાદ ૥ પહેલાના સુલતાનોના થાભવા પાટડાવાળા નીચા ધાટના રોજ કગતા આ રોજે કેવળ જુદો પડે ૪ થાભવા ઉપર કમાનો કરી જિયાઈ વધારી સારો દેખાવ આપે એવા રોજઓની આ વખતથી શરૂઆત થઈ હોય એમ સમજાય છે ૭૪ અને એ પછી એ ઘાટ ગૂજરાતમા મુમલમા ૧ સ્થાપત્યમા આનુ થયો એ મીર અબુતુરાવ અને મૈયદ મુગારક ખુખાગીના રોજઓ ઉપરથી કહી શકાય

૭૩ આ ઉપરેષો અને પાણીતાણાના હિલ્લેષો માત્ર અગ્ની ઇતિહાસમા જ છે ૫ ૨૫૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૩૨૪

૭૪ રોજનું વર્ણન ૫ સમહાલ ગેઝેટિયરમા છે રોજઓના સ્થાપત્ય ને બાનણીમા એનું ખૂબ મહત્વ છે આ સંજીની શરૂઆતમા ત્યા એવું જગલ હતું કે કોઈ વાર વાંધ મળતો આજે એ હાલોલ ગામની પાસે વસ્તીની નજીક છે અને ઠીક સમાજ લેવાય છે

એના સમયના હસ્તાવેશ

સુલતાન બહાદુરશાહના સમયનો લેખ શરૂનજી તીર્થની પ્રશસ્તિમાં છે, એનો ઉલ્લેખ વિસ્તારથી કરી ગયા. એના સમયનું એક ખતપત્ર અમદાવાદ પાસેના પરા રાજપુરમાં જમીન વેચાયાનું મળેલું છે. લેખમાં સુલતાન અને રથળ માટે આ પ્રમાણે શબ્દો છે: ૐ। સ્વરિત શ્રી સંવત્ ૧૫૮૩ વર્ષે શ્રી મૂર્જરધરિયાં સકલરામવલીસમલંકૃત પ્રૌઢપ્રતાપ સકલરિપુવર્ગદ્વનદાવાનસ ચારિકુલવર્યથિતીગજધટાકુંભસ્થલવિદારણૈક-પંચાનન મહારામ્નધિરાજ પાત-સાહ શ્રીશ્રીશ્રીશ્રીશ્રી બહાદુરસાહ સંજે શ્રીઅહિમદાવાદસમીપસ્થ રાજપુરે કદાયાધિકારે કાદી શ્રીશેખ ફરીદ સંજે તથા-એ પછી રીત પ્રમાણે પંચકુલ વગેરેનાં યીજ્ઞ અધિકારીઓનાં નામો આપેલાં છે. વેચનાર સોની લાલુઆ આસા અને એના ભાઈઓ છે. લેનાર પરી. આસા મુદા અને એના ભાઈઓ છે. જમીન સાહ સામલના પાડામાં હતી તે ૮૦૪ (આઠસો ત્રિસોત્તર)માં વેચાતી લીધી. લેનારે એક મૂઠી (એટી સાથે) આપેલાં દામ વેચનારે જમણે હાથે સંભાળી લીધાં. જમીનની ચારે દિશાઓ આપેલી છે. અને ઉત્તર તરફ “હીડવાનુ માર્ગ શેરીનુ” હતો એમ લખે છે. ભૂમિ માટે કોષ્ટ દાવો કરે તો જોખમ વેચનાર માથે એમ છેવટે લખી મતાં આપેલાં છે. સાખતી બાલુ “શ્રી દીવાન અમરખાન શ્રી ફકર નસરખાન, તલાર રાજપોર અમલ અગરિ મીં રાહાતા” એમ લખી ખતની રકમ અને વેચનાર લેનારનાં નામ ફરી લખ્યાં છે. “સંવત્ ૧૫૮૩ મહા મુદ ૯ બુધ તેરીખ ૧૦” એમ છેવટે લખેલું છે. હિંદુપ્રગતો સામાન્ય વ્યવહાર કેમ ચાલતો તે બતાવવા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આ મહત્ત્વની વાત છે. ૭૫

૭૫: લેખપદ્ધતિમાં પૃ. ૬૯-૭૦માં આ લેખ છાપેલો છે. રાજપુર આજે રાજપુર-હીરપુર સ્ટેવાય છે. બાહશાહી સમયમાં એ એક મોટું સમૃદ્ધ પડું હતું અને હિંદુઓની મોટી વસ્તી હતી.

પ્રકરણ ચોત્રીસમું મુલતાન બહાદુરશાહ (ચા.૧)

પોર્ટુગીઝોની ચડતી અને મુજરાત માધે વેર

બહાદુરશાહના ઝડપી વિજયોએ મુજરાત ॥ ઇતિહાસમા એને નેટલી કીર્તિ નથી અપાવી એટલી કે એનાની વધાર ॥ મોગી એના અવિચારી-પણાએ અને ઉતાવળિયા મ્તવાવે મૂજગનના આ ભાગતના ઇતિહાસમા અપાવી છે મુલતાન મુઝફફરશાહના મમયગા નિવમા કિલ્લો બધાનવાની રમ મેળનવા માટે ફિરંગીઓ બાંધુ મથ્યા, પરન્તુ મલીક અયાઝ જેવા બાહોશ અધિકારીના બળ અને કુનેહો વીધે કાઈ વળ્યુ નહિ અયાઝ પત્રી એના પુત્ર મલીક તુરા ॥ અને એ ॥ પછી મુઝતકા રમીખાન ॥ અધિકારમા પણ મૂજગતમા બદરો ધણે અરો મયાગત હના પોર્ટુગીઝો પણ એક કૃતિશ્રીયા પ્રજાગાથી આવ્યા હતા, એટલે એમો દીવમા કોઈ હિમાળે કિલ્લો બાધી એ બેટનો કમળે લેવો જ હતો એના કાન્હો પાળ બેઈ મયા છીએ અને આલ્ફોન્સો દ આલ્ફુકુર્કે નર કરેલુ એ વાગ તુનો દ કેના (Nuno da Cunha) નામનો ગર્વ ॥ નર નર્વ મતા ઉપર રહ્યો એણે ઇવટે પુરુ કર્યું

દક્ષિણ મુજરાતના બદરો બાળ્યા અને લૂટ્યા

ઇસ ૧૫૨૬ના ઓક્ટોબ મા નનો દ મે ॥ મોના આવ્યો ત્યારે એણે ત્રણ જુની જુની દિશાઓમા ફિંગી વડાણો ॥ વડના મોકલ્યા તેમા એન્ટોનિયો દ સિલવેરિયા ૨ મે ॥ જીજની મદદારી નીચે ખલાત રાજ્ય (મુજરાત)ના બદરો તરફ મોકલ્યો ૧ એણે સુરત બ મ્યા રહેના વડાણોને આગ લગાડી બદરને ગાળ્યુ અને માણમા ॥ કનન ચનાની, અને ૧૮ કરી ત્યાથી રાદે જઈ ત્યા વીસ મોટા વડાણો ને બીજા નાના ને હતા તે મધ્યા બાળ્યા અને મુ ત ॥ મામક ૧૮ કરી ત્યાથી કાસિન્કા ૨ લમકો ૧ સેનામો સાથે લર્ક દમણ તરફ ગયો દમણના લોખે એને આવનો માળગી ॥ બી મયા, અને એણે દમણને આગ લગાડી ૨ એ પ્રમાણે દક્ષિણમા અગાળી બદર જઈ

એનો નાશ કર્યો અને ત્યાંનાં વહાણોનો પણ નાશ કર્યો. જેવારે એન્ટોનિયો દ સિલ્વેરિયા આ આગાનુષી કર્યો કરી રહ્યો હતો ત્યારે એવલ બંદરે ક્રાસિરકો પરેરા દી બેરેરા બંદરનો અધિકારી હતો એણે વગર વિચાર્યે ત્યાં રહેલા ગૂજરાતના સુલતાનના ગોટા લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો. આગા એને સખત દાર ખાવી પડી. એન્ટોનિયો જો વેળાસર ન આવી પહોંચ્યા હોત તો એવલ બંદર ફિરંગીઓને છોડવું પડત. આમ દક્ષિણ ગૂજરાતનાં બંદરોને બારે નુકસાન પહોંચાડી ફિરંગીઓ પાછા ગયા.^૪ પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસકેષ્ણક કહે છે કે આ વખતે મલીક સાકા (Saca)-મલીક ઇશાક-દીવનો અધિકારી હતો તેને ખબતના રાગ્નએ (સુલતાને) કાઢી મૂક્યો હતો. એણે તુનો દ કોનાને પોતાને મદદ કરવા અને દીવ ઉપર ચડાઈ કરવા વિનંતિ કરી પોતાને રમ્ન-ચિટ્ટી (પાસ) અને વહાણો આપવા કહ્યું. તુનોએ ગેરપર પાએસ (Paes)-ના દાય નીચે એને દાક્ષો આપ્યો. પરન્તુ આ મલીક છેવટે સુલતાનને મળી ગયો અને ગેરપરને બદનાં બતાવ્યાં.^૫

ફિરંગીની મોટી તૈયારીઓ

હવે તુનો દ કોનાએ ગૂજરાતનાં બંદરો ઉપર ચડાઈ કરવા માટે મોટી તૈયારીઓ કરવા માંડી. એણે નાનાં મોટાં મળીને ૪૦૦ વહાણોનો કાફલો તૈયાર કર્યો. એમાં ૧૪૬૦ નાવિકો, ૩૬૦૦ લશ્કરીઓ, એટલા તો ફિરંગીઓ જ હતા. તે ઉપરાંત ૨૦૦૦ મલગારીઓ તથા કેનડાના લોકો હતા. ૮૦૦૦ શુલાઓ હતા, અને લગભગ ૫૦૦૦ દેશી ખારવા હતા. આ મોટો કાફલો ૧૫૩૧ના જાન્યુઆરીની ૬ તારીખે ગોવાથી ઊપડી મુંબઈમાં બેગો કર્યો અને એનું નિરીક્ષણ કર્યું, અને ત્યાંથી દમણ તરફ ઊપડ્યો. દમણ તુરંત જ તાળે થયું. દમણમાં એક પીપ ઉપર બેઠો રહી એણે ગૂજરાતના સુલતાન સામે દીવ લેવા માટે પોર્ટુગલની લડાઈ જાહેર કરી.^૬ દીવમાં મલીક તુધાન અધિ-

૩ : અર્ડીથી હતરનાં બંદરોએ જવાને બદલે દક્ષિણ તરફ પાછો ગયો એટલે ખંભાતના અખાતમાં કે દીવ પાસે જવા જેટલું બળ એનામાં નહોત.

૪ : એ જ, પૃ. ૩૯૯

૫ : એ જ, પૃ. ૪૦૦ ડેનવર્સના આ વર્ણનમાં કંઈક ગોટાળો લાગે છે. Whiteway : Rise of Portuguese Power in India માં મલિક ઇશાક સૂચો હતો એટલું લખે છે, પરન્તુ ઉપર મુજબની માગણી કર્યોનો ઉલ્લેખ નથી. પાછલા પ્રકરણમાં જોયું તેમ, એ નાસી ગયેલો અને બહાદુરના હુકમથી મારી નાંખવામાં આવેલો એટલું જ વ્હાઈટ વે નોંધે છે. એટલે ડેનવર્સની નોંધ કોઈ પોર્ટુગીઝ નોંધ ઉપરથી હોય અને એણે કદાચ એવો સંદેશો માની ચલાવ્યો હોય એટલું સંભવ છે. ઇશાકના સંલેખને જોતાં એ વાત અશક્ય નથી.

૬ : Whiteway : Rise of Portuguese Power P. 225. આજ સુધી પોર્ટુગીઝ ગૂજરાત સાથે પ્રુલ્લી લડાઈની વાત કરતા નહોતા તે હવે કરવા માંડી.

ગંગી હતો એને ફોડવાનો નુનોએ પ્રયત્ન કર્યો દીવના કિનારા પર જે ત્રણ જગ્યા પહોંચી ગઈ જશે તેમને ધનામો આપવાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું એક મહિનો ગઈને આ કાફલો દીવની પાસે આવેલા શિયાળ બેટ પાસે તો ૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૫૩૧ ને રોજ આવી પહોંચ્યો ૭

શિયાળ બેટની લડાઈ

શિયાળ બેટ ધણો નાનો છે અને એ લેવાથી ફિરંગીઓને કાર્ડ ખાસ લાજ નહોતો, પરંતુ નુનોની નીતિ ગૂજરાતમાં લય પેદા કરવાની હતી શિયાળમાં થોડી વગ્તી અને એક નાનું ૮૦૦ માણુઓનું જયાવનું લશ્કર હતું ત્યાં કિલ્લો રક્ષણ માટે બાધવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો હતો અને એમાં એક હજાર મજૂરો રોકાયેલા હતા ૮ નુનોએ એ જાધાને સંજો થતા કહેવડાવ્યું અને એ માટે નેતાઓની થોડી આવજ થઈ, પણ કાર્ડ પરિણામ ૧ આવ્યું બધા કુટુંબોને સલામત રીતે જવા દેવામાં આવે તો મ્યાનો કળતે મને એ નરતનો પણ નુનોએ અમ્બીકાર કર્યો એનો તો જાધાને શુધામ તરીકે પકડાવો ૧ વિશ્વ હતો ૯ આ બેટ ૧ લડાઈ તથા મનનરના આ વનશુ તન્ક એના પોતા ૧ માણુઓ પણ અણગમો હતો, પણ મધનું આયુ નહિ શિયાળના ભોંતેએ ફિરંગીઓ શુધામ તરીકે પકડે તે કરતા મૃત્યુ વધાર પમદ કર્યું અને કુટુંબોનો નાશ થયો બાકીના લડી શકે એવા માણુઓ મારી રીતે લડીને કપાઈ ગયા એક ફિરંગીએ દગિયાકિનારે એક પુરખને ચાર સ્ત્રીઓ સાથે જોડેતો જોયો અને એમને પકડના દોડ્યો પુરુષે જે સ્ત્રીઓને ખજારથી મારી ૧૧થી તે દગમ્યાન ફિરંગીએ પેલા પુરખને ગોળીથી ચીંધી ૧૧થી બાકીની જે સ્ત્રીઓ દરિયામાં પડી, તેમને પેલાએ ખેંચી કાઢી, પણ આખરે એમણે જલસમાધિ લીધી ૧૦ બેટ ચારે માણુઓથી ઘેરાયેતો હતો તેથી મધ કિનારે પહોંચી શક્યું નહિ અને એકેએક માણુસ મરણ પામ્યું આ કારણથી પોર્ટુગીઝ લોકો શિયાળ બેટને “મૃત્યુનો બેટ” કહે છે આ

૭ Drivers Portuguese in India I P, 400-401 Whiteway Por Pow Ind P 225-226 કહે છે કે આ ચડાઈની તૈયારી માટે રાત્રિ દિવસ કામ ચાલતું લોકોને ધણી લાલચો આપેલી મરિયા લખે છે કે ૧૫૦ પોંડનું વડાણ બાધી પોતે પણ બેડાવાની મુખાઈ કરેલી કાફલો ૬ જાન્યુઆરીથી ગોવાથી ગ્રાંડચો ત્યારે ગોવા ખાતે સામગ્રી ૭૭ / Whiteway Port Pow in India, P 225-226 Drivers Port in India I, 401 એનવર્સે શિયાળ બેટ તરફથી સુનેડનો વાવટો લઈ માણુસ મયા આવ્યા ની વિગત આપી છે

૮ Whiteway, P 226

૧૦ એ ૧૧, ૫ ૨૨૯ જ્ઞાઈન્ટેવેએ આ બધી વિગતો વધારે સારી રીતે આપી છે

અર્થહીન લડાઈમાં આઠ દિવસ ગયા અને તે માટે દીવના વિનયમાં વિદ્ય ખમણું પડ્યું. પોર્ટુગીઝોની ખુવારી ૧૫૦ માણસોની થઈ હતી.^{૧૧} એમાં હેક્ટર દ સિલવેરિયા નામે ફિરંગી બહુ કામનો માણસ હતો તે માર્યો ગયો.

દીવ પાસે ફિરંગી કાફલાની હાર અને ગૂજરાતનો વિનય

ઇ.સ. ૧૫૩૧ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૧૧ મીએ આ પોર્ટુગીઝ કાફલો ગવ સાથે દીવ સામે આવીને ઊભો. શિયાળ જેટમાં જે નકામો સમય ગયો તેમાં મલીક તુવાને દીવના રક્ષણની સારી તૈયારીઓ કરી. ગૂજરાતના મુલતાનના સદ્દલાએ આ વખતે અમીર મુસ્તફા ખાન બહેરામ જે પાછળથી રૂમીખાન નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો ને ખાજા સફર સલમાની સાથે ૬૦૦ તુર્કો અને ૧૩૦૦ આરબો સાથે આવી પહોંચ્યો હતો.^{૧૨} એણે દીવા થયેલા તુવાનને હિમત આપી, અને હિદમાં કાઢની પાસે નહોતી એવી સારી તોપો કિલ્લા ઉપર ચડાવી રક્ષણ માટે હિમતથી વ્યવસ્થા કરી અને બંદર પાસે આવવાના માર્ગમાં પણ સુરંગો ગોઠવી દીધી. દીવના રક્ષણ માટે દસ હજારનું લસ્કર હતું તોપો એવી રીતે ગોઠવી હતી કે સમુદ્રમાર્ગે હુમલો લઈ ઊતરવું શક્ય જ નહોતું. જમીનમાર્ગે જે ફિરંગીઓ ઊતરે તો વહાણોમાં રક્ષણ માટે પૂરતા માણસો રહે નહિ એવું હતું. મુસ્તફાએ શરૂઆતમાં જ એક તોપમાંથી એવો મારો કર્યો કે ગવર્નરના વહાણને જગ્યા બદલી દૂર જવું પડ્યું.^{૧૩} ફિરંગીઓનો ઇરાદો એક અલ્પરક્ષિત બાજુથી રક્ષણની સાંકળ તોડીને કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવાનો હતો. ખીજે દિવસે ૫૦ વાર છેટેથી એમણે એવી રીતે તોપમારો શરૂ કર્યો કે તોપો તેનાથી ફાટી ગઈ. આ હુમલાથી ફિરંગીઓ દીવને નુકસાન કરી શકે તેના કરતાં એમનાં પોતાનાં વહાણોને વધારે નુકસાન થયું. એમના લેખકેએ ખુવારીની નોંધ લીધી નથી, પરંતુ ખુવારી મોટી થઈ હોય એમ મનાય છે, અને ગૂજરાતના તોપખાનાએ

૧૧ : એ જ, પૃ. ૨૨૭. ડેનવર્સ પૃ. ૪૦૧માં માર્યા ગયાની સંખ્યા આપે છે તેમાં ફેર છે. ફિરંગીઓના માત્ર નવ માણસો મર્યા એમ લખે છે, જ્યારે શિયાળ જેટના ૮૦૦ માર્યા ગયા અને ૮૦૦ કેદ પકડાયા એમ લખે છે.

૧૨ : Whiteway. P 227 રૂમીઓ માટેનો ઉલ્લેખ ડેનવર્સમાં નથી, પરંતુ તે રહી ગયો હશે. તવારીખોનો એ વાતને ટુકો છે.

૧૩ : એ જ, પૃ. ૨૨૭-૨૨૮. ડેનવર્સ પૃ. ૪૦૧-૪૦૨. વધુમાં લખે છે કે દીવના રક્ષણની તૈયારીઓ જોઈ પોર્ટુગીઝોના મુખ્ય સરદારોએ મળીને બધો સલાહ ચર્ચો અને ઘેરામાં ફાંપીશું નહિ એમ લાગવાથી લડાઈ કરવાની માહી વાળી. તોપમારાથી તોપો તૂટી ગઈ, પણ દીવને ખાસ હાન ન થઈ એમ પૃ. ૪૦૨માં લખે છે. વ્હાઇટવે પૃ. ૨૨૭ માં લખે છે કે મુસ્તફા રૂમીખાન પોતાની સાથે સારી તોપો, જનાનો અને જાનનો લાવ્યો હતો.

એગની ખુવારી વધારે કરી નુનોને હવે પોતાની ભૂત સમગ્ર અને તા
૧ લી માર્ચે તો ગોવા પાઞ દરવાનું નક્કી કર્યું ગૂજરાતી નૌકાસૈન્યની હત
યધ યો હતની ખુશાલીમા દીવમા જે તોપો ફેડવામા આવી તેની અમર
ફિ ગીઓમા બિટ્ટી યધ યો ગમતમા એ મગમત યધ શકે એવા વહાણો
છોડી ગયા જે એ વખતે ગૂજરાતી કાફનો પાછળ પડ્યો હોત તો વળા
પકડાત મુસતાન બહાદુરશાહે આ વિજયની ખુશાલીમા મુગતશો રમીખાનો
ખિતાબ આપ્યો અને ભરૂચની ભગીર આપી ૧૪

ગૂજરાતના બદરો બાજુમા

માર્ચે તા ૧૫મીએ નુનો ગોવા પહોંચ્યો, પણ એનો કોઈમિ ૬ ડો પડ્યો
નહોતો એણે એન્ટોનિયો દ માલ્ડાનાને ૬૦ વહાણો આપી ગૂજરાત મા બ-
દરો ઉપર વેર લેવાનું કહ્યું હતું સૌરાષ્ટ્રને કિનારે આવેલું મહુઆ બદર એણે
ખાબુ અને ત્યાથી ઘોઘા મયો ૧૫મોઘા આ વખતે સારી વસ્તીવાળું અને
ધનવાન બદર હતું, અને વેપાર પણ મોટો હતો સખત લડાઈ પછી એણે
ઘોઘા પણ લૂટ્યું યો ખાબુ બદરમા પડેલા ધણા વહાણો પણ બગી
ખાખ યધ ગયા આ ગૂજરાતની ભૂગિના બદરોની પણ એણે એની જ દશા
કરી, અને વવસાડ, તાગપુર, માહીમ, કેલવાડ તથા અગારીને ધણું નુક-
સાન પહોંચાડી મુગતને ખીજ વાગ લૂટ્યું ૧૬ ત્યાંથી એ ચેવલ મયો અને તે
કામ એન્ટોનિયો દ સિનવેરિયાને પોતાનું બધું મોપીને પોતે ગોવા ગયા
નુનોએ દીવ ઉપર વેર લેવા મેન્યુઅલ દ આલ્ફુકર્કને ખાર વહાણો આપી
દીવ જતો લાકડાં તથા ખીજો માત અટકાવવા હુકમ કર્યો અને એણે થોડા
સમયમા એ કામ સારી રીતે કર્યું આવતી વસત ઝડપમા ખમાત ઉપર
મોટી ચડાઈ લઈ જનાની પણ તૈયાર કરી ૧૭

વમાઈમા તુધાને ખાધેલી મોટી હાર

ખીજે વર્ષે (૧૫૩૨) કિંગીઓના હુમલાથી ગૂજરાતના બદરોને
બચાવના માટે મુસતાન બહાદુરે મનીક તુધાને વસાઈમા મજબૂત કિલ્લો
ખાધના હુકમ કર્યો અને એ બધાન્યા પછી ત્યા મારુ લશ્કર ગમ્યું નુનો દ

૧૪ Whiteway P 228 એમા પોર્ટુગીઝ નાવિમના આ ગસરાટની વિગત આપેલી
૭ ડેનવર્સ એ નોખ લીધી નથી

૧૫ Dabvers 1 P 402

૧૬ એ જ, પૃ ૪૦૨. મુરત આ વખતે પડેલી લૂટમાથી બેશું થયું હતું ત્યા ખીજ વાર
લૂટાયું એ વખતે એ ઢેગલ રહેર હતું

૧૭ એ જ, પૃ ૪૦૨-૪૦૩

કેનાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ પોતે ચાર હજાર માણસો સાથે ૧૫૦ વહાણોનો કાફલો લઈ એ કિલ્લો તોડી પાડવા માટે આવ્યો. વસાઈની આસપાસથી વહાણો ખાંધવા માટે ઉત્તમ જાતનું લાકડું મળતું હતું એ એનું ખાસ કારણ હતું.^{૧૮} આવા મોટા કાફલાને દેખીને તુધાને સુલેહ કરવાનો સંદેશો મોકલ્યો, પણ તુનોએ સુલેહની એવી ભારે શરતો કહી કે જે કબૂલ થઈ શકે એવી નહોતી. પોર્ટુગીઝોએ વસાઈનો કિલ્લો આખરે લીધો, તુધાનનું લશ્કર હારી ગયું, અને લડાઈનો માલસરંજામ મૂકીને નાસી ગયું. તુનોના સલાહકારોએ આ મુસલમાન કિલ્લો તોડી નાખવા નક્કી કર્યું. તુનો પોતે ૪૦૦ તોપો લૂટમાં મળી તે લઈ ગોવા ગયો. ફરીથી એણે મેન્યુઅલ દે આલ્બુકર્કને બંદરનાં ગામો લૂટવા રાખ્યો અને થાણા, ખાંદરા, માહીમ મુંબાઈ વગેરે ગામો તાળે કર્યા.^{૧૯} પાછળથી બહાદુરશાહે સલાહ કરી ત્યારે વસાઈ ફિરંગીઓને તાળે આવ્યું તે આગળ બેઠું.

તુનોનો એલચી અને સાથે દુભાષિયો ફિરંગીખાન

તુનો ગોવામાં પોર્ટુગીઝોની પૂર્વ તરફની બધી પ્રવૃત્તિઓનો કર્ણધાર હતો તેથી તેને ગૂજરાત ઉપરાંત બીજી ઘણી દિશાઓમાં ધ્યાન રાખવું પડતું. પરંતુ એ બધા વ્યવસાયની ચિતાઓની વચ્ચે દીવમાં હજી કિલ્લો બંધાયો નહોતો અને દીવ પણ લેવાયું નહોતું એ વાત એને ખૂંચ્યા કરતી હતી અને છેલ્લી નિષ્ફળતાથી વેરનો આગ્રિ શાંત થતો નહોતો. મહીક તુધાન હજી પણ દીવનો સત્તાધિકારી હતો. એણે તુનોના છૂપા જસૂસો સાથે એવી કુશળતાથી વ્યવહાર રાખ્યો હતો કે પોતાનું મન પામ્યા વિના એ લોકો આશામાં રમ્યા કરે અને ગવર્નરને એવી જ ખબરો મોકલ્યા કરે. તુનોએ પણ પોતાના ખાસ માણસ સિમાઓ ફેરિયા Simao Feareiraને બહાદુરશાહની પાસે એલચી તરીકે મોકલ્યો^{૨૦} એની સાથે દુભાષિયા તરીકે એક જોઆ દે સેન્ટિઆગો Joao de Santiago નામનો સાહસિક તેમજ સિદ્ધાન્ત વગરનો માણસ ગયો હતો. એ આફ્રિકામાં જન્મેલો અને ફિરંગીઓએ એને ગુલામ તરીકે પકડીને ખ્રિસ્તી બનાવેલો. એના જીવનની બીજી બાબતો સાથે આપણે અહીં કામ નથી, પરંતુ ધીમે

^{૧૮}: Danvers 1. P 403. આ લાકડું જે વલસાડી સાગ કહેવાય છે તે હતું. વહાણ ખાંધવામાં મલબારી કરતાં પણ વલસાડી સાગ વધારે સારો ગણાય છે. (જુઓ મારો વહાણવટાનો નિબંધ.)

^{૧૯}: Danvers: 1, P. 402-404

^{૨૦}: Whiteway. P. 234-35

ધીમે એણે ઝવેરાતના વેપારમાં દક્ષિણ હિંદમાં રહી પૈસા એગેા કર્યા હતા
અો એથી એ ઘણાના મમર્ગમાં આવવાથી ઘણી દેશી ભાષાઓ બોલી
શકતા હતા. દીવમાં એ ૥ ઉપરીઓ એનાથી મતોષ ન પામ્યા અને છેવટે એણે
બહાદુરશાહની કૃપા મપાદિત કરી પોતાનું કામ સરતું હોય તો એ ગમે તે
કરવા તૈયાર થતો. લાજ થતો હોય તો હિંદુ, ખ્રિસ્તી, કે મુમલમાન થવામાં
એને વાધો હતો. આવેા માણુમ દુબાઈમાં તરીકે માથે આવેયો હોવાથી
એનીને કાંઈ મદ્દજતા મળી નહિ. બહાદુરશાહે છેવટે એો પોતાની નોકરીમાં
રાખી લીધો. ૨ અને ફિંગોખાનનો ખિતાબ આપ્યો. એણે હુમાયુના લસ્કર
માંમે પાવાગઢના કિલ્લા ઉપરથી કરેલી તોપમારાની કામગીરીનું વર્ણન પાછળ
કરી ગયા છીએ તમારીખકારોએ એનું નામ સકતા લખેલું છે તે સેન્ટિ-
આગોનું બ્રજ ૩૫ છે

શાંતિ માટે બહાદુરે વમાઇ આપી દેવા જણાવ્યું

એલચી મિત્રાઓ ફિંગિયાને છેવટે એ ૥ કાર્યમાં એટલી જ સદ્ગતતા
મળી કે સુલતાન બહાદુરશાહે મનનર તુનો ૬ કોનાને મળવાની હા પાડી એ
સમાચાર મળવાથી તુનો ૧૫૩૩ના આક્રોશમાં ગોવાથી નીકળ્યો. દીવ
જવા માટે એણે લખકાદાર કાઢતો તૈયાર કર્યો અો એ માટે ઘણું ખર્ચ
પણ કર્યું એકસો વડાણમાં બે હજાર ફિંગીઓો લઈ એ દીવ આવ્યો.
પરંતુ હવે બહાદુરશાહ ૩ મન બદનામ ગયું હતું ૨૨ એ દીવમાં જ હતો,
પણ એણે તુનોને મળવા માટે અનેક બદનામ કાઢવા માડ્યા, અને મળવાનો
દિવસ નહીં કયો જ નહિ આ રખને એક વિચિત્ર જાત જાન્યો. રૂમી
ખાન બહાદુરની માથે જ હતો અને એણે મનીષ તુધાની મામે કાર્ય
કરવા માડ્યું હતું એક વાર સુલતાના દરગાહમાં મેન્યુઅન ૬ મેમીડો
(Manuel de Macedo)એ ખુદની રીતે રૂમીખાનો દર્ગિયાર્હ હાથે
માટે પડકાર કર્યો અને રૂમીખાને ખીકુ ઝડપ્યું પણ ખરું, પરંતુ છેવટે

૨૧ એજ, ૫ ૨૩૫ બાસાહસિક માણસના પૂર્વ ચરિત્રને અહીં સળખ નથી વેપારમાં
હતા અને દક્ષિણમાં જવેરાતનો પણ વેપાર કરેલો તે કારણથી જજરાતી ઝવેરી વેપારીઓ
પાસેથી જજરાતી ભાષા શીખ્યો હોય જજરાતી ઝવેરીઓ દક્ષિણમાં માચીન કાળથી
વેપાર કરતા હતા ડેનવર્સ એક લક્ષ્યે એવો કરે છે કે મલીક તુધાન (Melirue To-
com) આ વખતે બહાદુરશાહની કૃપામાં નહોતો, એટલે પોદુગીઓએ એને ફોડવા
પ્રયત્ન કર્યો (૫ ૪૦૫)

૨૨ Whiteway P 235 Danvers 1, 405 લખકાદાર કાફલાની વિનત ડેનવર્સ
આપેલી છે

એક શરત એવી હતી કે જો પક્ષોએ ધાર્મિક ગાયતોમાં માથું ન ધાલવાનું અને વટલાવવાનું કામ કરવું નહિ. આ વાત તે સમયમાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ મહત્વની ગણી રાખાય. ૩૦ પહેલાંની મંદિરમાં વસાઈ આવવાના જે કરાર થયેલા તે કાયમ રાખવામાં આવ્યા. નુતોની ઉપરવટ થઈને આ ગાંધુ કરવા માટે ગવર્નર અને માર્ટિન ડી મોઝા વચ્ચે કાંઈ મન થયાં અને દીવમાં કિલ્લાની પરવાનગીના સમાચાર પોર્ટુગલના રાજાને માર્ટિને આરોગ્યાર મોકલી આપ્યા તે સાંભળીને તો ગવર્નરને બહુ લાગી આવ્યું. ૩૧

ગોટેલ્હો નાની હોડીમાં પોર્ટુગલ આ ખજર આપવા ગયો

દીવમાં કિલ્લો બંધાયાના શુભ સમાચાર પોર્ટુગલ શી રીતે ગયા એ એક રસમય વાત છે, તે ટૂંકમાં જોઈએ. ડિઓગો ગોટેલ્હો (Diogo Botelho) નામનો એક ફિરંગી વહાણવટી કોચીનમાં રહેતો હતો અને એ ચિત્રો નકશા વગેરે બનાવવામાં હોશિયાર હતો. એણે કેટલાક નકશાઓમાં સુધારા કરી કોચીનથી પોર્ટુગલ જઈને રાજાને બતાવ્યા, અને રાજાને ખુશ થયેલો જોઈ કોઈ કિલ્લાના ઉપરીના પદની માગણી કરી. એક સામાન્ય વહાણવટીને કિલ્લો ન સોંપાય એવો ઉત્તર મળવાથી એણે ઉદ્ધતાઈથી પોતાના જ્ઞાનનો લાભ બીજા કોઈ દેશને આપવા કંઈ તેથી રાજા ગુસ્સે થયો અને એને કેદની શિક્ષા થઈ. પણ વારકો દ્વારા એ પોતાની સાથે હિંદ લઈ જવા માટે એને છોડાવ્યો. દીવના કિલ્લાની વાત જાણીને એ તુરત દીવ ગયો. ત્યાંથી કિલ્લાની પરવાનગીની નકા મેળવી કિલ્લાનું માપ લઈ એનો નકશો બનાવી એવલ આવ્યો, અને એવલથી એક નાના વહાણમાં આઈ ગરીબ ફિરંગીઓ અને ૨૦ ગુલામોને લઈ સીધો પોર્ટુગલ તરફ શુભ સમાચાર પહેલા આપી રાજાની મહેરબાની મેળવવા બિપડી ગયો. નુતોએ પોતાના માણસ સિમાઓ ફેરિયાને ૨૫૦ ટનના એક મોટા વહાણમાં આ સમાચાર આપવા મોકલ્યો; પરંતુ ગોટેલ્હો બાર દિવસ વહેલો બિપડી ગયો હતો. એને રસ્તામાં ધણી હરકતો પડી, ગુલામોએ બળવો કર્યો, પોર્ટુગીઝો ધવાયા, મરાયા તે થોડા માંદા પડ્યા; છતાં આ ઉત્સાહી સાહસિક પુરુષ જાતે ધવાયેલો અને બોલી શકવાની મુશ્કેલીથી નિશાનીઓથી માર્ગ બતાવતો પોર્ટુગલ પહોંચ્યો. નુતોને આનો વહેમ પડવાથી ફેરિયાને ગોટેલ્હોને પકડી પાડી, મારી નાંખી, એનું વહાણ બાળી નાંખવાનો હુકમ હતો. પોર્ટુગલ પહોંચી રાજાને

નગો વગેરે બતાવી ખુશખબર દેવાથી રાત્રીએ માત્ર એનો પહેલાનો મુનો માફ થયો, પણ એથી વધારે કામ મહેરબાની ન બતાવી જિવદુ, આવડા નાના વહાણમા દિંથી પોર્ટુગલ આની સકાય છે તે વાત જાહેર ન થવી જોઈએ, તે માટે એનું વહાણ બાળી નાખવામા આવ્યું ૩૨

ફિંગીઓએ મોકલેલી નામની મદદ

આ મધિથી પણ બહાદુરશાહને ધારેલી મદદ ફિરંગીઓ તરફથી ન મળી બહાદુર અને નુનો બન્નેને એકબીજા માટે મનમા શકાઓ હતી કિંતો બાધવા માટે નમતુ મૂકવું પડ્યું તે બહાદુરને ખટકતું હતું, બ્યારે બહાદુર મોગસો સામે જતો તો ફિરંગીઓ દીવમા શાનિથી રહેવા દે કે નહિ તેની નુનોને શકા હતી આમ છતાં મધિની શરૂતો નામની પણ પાળ્યા વિના છૂટકો નહોતો, એટલે ૫૦ વોડેમવારા અને ૧૦૦ બધૂકધારીઓ એણે મદદ માટે મોકલી આપ્યા તેનો કાર્ડ અર્થ નડોનો માર્ટિન એડેન્સો ડી સોઝા આ માણસો લઇને આવ્યો હતો ૩૩ દરિયાગરે ભર્યનો બચાવ કરવા મેન્યુઅન દ મેમીડો (Manuel de Mecedo)ને મોકલ્યો હતો, પણ ચડી આવેના મોગસોએ દમ માનતો કામળ લખવાથી ભર્યના વેપારીઓએ પોતાનો બચાવ કરના આવળો પૈમા આગી પાછો કાઢ્યો ૩૪ મેમીડોની પામે જે વડામક માણસો હતા તે પણ બહુ ઓઝા હતા એટલે ભર્યમા કાંઈ કરી શકે એમ હતું નહિ ૩૫

ફિરંગીઓએ મોકલેલી તવારીખોની વિચિત્ર વાત

કિંતો બાધવાની આ પગલાગી માટે મુમનમાન તવારીખોમા એક વિચિત્ર વાત યોજેલી દેખાય છે કહે છે કે ફિરંગીઓએ બહાદુરશાહ પામે કિંતો બાધવા માટે એક ગાયના ચામડા જેટલી જગ્યા માગી અને પરવાનગી મેળવી બહાદુર હુમાયુ સાથે મુઢમા રોકાયો હતો ત્યારે આ લોકોએ ગાયના ચામડાની નાની નાની ચીરીઓ કરી તે ૧૧થી મોટી જગ્યા દોરીની પેઠે માપીને લીધી અને ત્યાં કિંતો બાધ્યો બહાદુરશાહ ઉતાવળિયો ને ગભરાયેલો હતો, પગતુ આની વાત માને એટલો મૂર્ખ નહોતો અને એના

૩૨ એ જ પૃ ૨૪૦, Danvers I P 407 એમા આ વર્ણન દુકામા આપ્યું છે દોડીનુ માપ આપ્યું છે વખાઈ ૧૬૩૬ ફીટ, પહોળાઈ ૯ ફીટ લંબાઈ ૪૬ ફીટ આવડી દોડીમા દિંથી પોર્ટુગલ જતું એ ખરેખર શારે આશ્ચર્ય કપાતરે એનું કામ છે

૩૩ Whiteaway P ૧૪૩

૩૪ એ જ પૃ ૨૪૩

૩૫ Danvers I P 408

૪૩૫ વાપરી પાંચ મામ જેટલા ટુકડા સમયમા પથ્થરો મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો ૮૦ નાના મોટા ફિરંગીઓ, અમીરો અને લશ્કરીઓએ પણ આ બાધકામ માટે મન્દિરો જેવું કામ કર્યું એક ખુરજ જેનું નામ સેન્ટિએગો (Santiago) ખુરજ પાડેલું હતું, એના ઉપર ગાર્સિયા ડી મા (Garcia de Sa) નામના એક અમીર ફિરંગીઓ કામ કરેલું અને પાછળથી એ પોર્ટુગીઝ કિલ્લો ગવર્નર થયેતા, એનું નામ આપવામા આવ્યું આ કિલ્લા ઉપર ૬૦ તોપો, વળી મદ્દતો આ ૬૦૦ લશ્કરીઓ રાખવામા આવ્યા, અને ખીન્ને પણ પુરક મન્ગલમ રખાયો મેન્યુઅલ ડી મોઝાને કિલ્લાનો મુખ્ય અધિકારી નીમવામા આવ્યો આમ તુકોનો માટે હિલ્લા જે એક જાહ ખુદ્દુ હતું તે પણ ગદ્ય થવાથી ફિરંગીઓ ખૂબ મતોળ થયો ૪૧

પોર્ટુગીઝોને જેમવા દીધા પછી બહાદુરનો પશાત્તાપ

મોગલો પામેથી મદ્દાદુશાહે ગૂંગાન પાછું લઈ વીધુ તેનું વર્ણન કર્યું બહાદુરશાહે ગબગટના નખનમા પોર્ટુગીઝા મન્દિર કરશે એમ માનીને સુલેહ કરેલી, પરંતુ મધિના દના પી મહી મુકાય તે પહેલા જ ગોવા ૥ ગવર્નરને પણ મનમા ગબગટ થવા લાગ્યો આ મધિની ચરતો પાળવી મેટવી અધરી હતી, અશકય જેવી હતી, ૪૦ એનું ખાન થવા માડ્યું હતું એનું જે પરિણામ આવ્યું તે નેઈ મયા હવે મદ્દાદુશાહ ૥ પણ પોતાની ઉતાવળ સાલવા માડી હતી એને હવે ગપજટ મમગન્યુ હતું કે મોગલોને કાઢવામા જે કાર્ષ પ્રયત્નો થયા હતા તે આત્મગતથી જ સિદ્ધ થયા હતા જે માટે એણે વસાઈ આ દીવ પી વાગ ફિરંગીઓ આપી હતી તેમા તાઈ વળ્યું નહોતું, અને એમ ૥ તરફથી પોતાને કાર્ષ નોધવા ૥ મન્દિર પણ મગી નહોતી એક જ શરૂ મા જે કેવળ વિરોધી તરફે આ બિન પ્રકૃતિવાળા લોભની મત્તાથી દેવી મુખેલીઓ લાવી થાય છે તેનું ખાન પણ આ થવા માડ્યું હતું દીવ શરૂ ૥ લોભ આ પોર્ટુગીઝ કિલ્લા ૥ લોકોને થયેલું થયા કુતું આ કારણથી હિલ ૥ અને મહેરની વગ્નીની વચ્ચે એક કોટ ગાધના માટે એણે પોર્ટુગીઝોને

૪૦ એ જ પૃ ૪૦૭ ૪૧૮ Whiteley P 242 કિલ્લો એકગોળર ૧૫૩૫મા શરૂ થયો ને માર્ચ ૧૫૩૬મા પૂરો થયો

૪૧ Whiteley P 242 Drivers I P ૫૦૭ મેન્યુઅલ ડી મોઝા પુરાન માલુસ હોના વિલ્લ ના અધિકારી લગી દોષી લેઈએ અટવી મોટી વધતો નહોતો એમ પોર્ટુગીઝોનું માનડ હતું

૪૨ Whiteley P 242 ૪૩ આ અને હવે પછી બહાદુરના મરજના સલ્લોગનું વર્ણન બહાદુરેએ દુકામા પલ વિનેધી અને ન્યાયથી કયું છે

કહેવડાવ્યું, પણ એમણે એવો કોટ બાંધવાની રજા ન આપી. આ કારણથી બહાદુરની ચિંતામાં વધારો થયો. પોર્ટુગીઝ સત્તાવાળાઓએ કિલ્લાના માણસોને સખત હુકમ કર્યો હતો કે તમારે કિલ્લાની બહાર એક પર્યટર દ્રેફ્ટી શકાય એથી વધારે દૂર જવું નહિ. ૪૩ આમ છતાં ધર્મીઓ એવું વધતું ગયું કે હુલ્લડો થયા અને એમાં કેટલાક પોર્ટુગીઝો માર્યા ગયા. ગૂજરાતી અને ફિરંગીઓ બંનેનાં દિલ તંગ બની ગયાં હતાં. સુલેહની શરતોનો ભગ કરીને બહાદુરશાહનાં પોતાનાં વહાણોને પણ દીવચંદર છોડવાની રજા નહોતી મળી એવી ફરિયાદ આવી હતી, ૪૪ એટલે ઈ. સ. ૧૫૩૬ના અંત ભાગમાં એ ચાંપાનેરથી દીવ આવ્યો.

ગૂજરાતી અને ફિરંગીઓનાં ઊંચાં થયેલાં મન

આમ બંને પક્ષનાં મન ઊંચાં થઈ ગયાં હતાં. પોર્ટુગીઝ લેખકો બહાદુર સામે ગમે તે આક્ષેપો કરે, પરંતુ આમાં એક જ પક્ષનો દોષ હોય એમ કહી શકાય નહિ. તંગદિલી બહુ વધી ત્યારે કદાચ બહાદુરે બંધી મુસલમાન સત્તાઓને ફિરંગીઓ સામે એક કરવાનો વિચાર કર્યો હોય. ૪૫ એને પોર્ટુગીઝો સાથે મંધિ કરી તેમાં પોતાની ભૂલ સમજાઈ હતી, છતાં એણે ખુલ્લી રીતે મંધિના કરારનો ભંગ કર્યાનો દાખલો બન્યો નહોતો, અને એની વર્તણૂક વિવેકવાળી હતી. પરંતુ એ દાડ અને ભાંગના ઘેનમાં ચકચૂર રહેતો અને ઉતાવળિયા માનસિક તરંગોથી ગમે તેવું કરી બેસતો, એટલે કૃતનિશ્ચય વિરોધીઓ સામે થવા માટે મગજની જે સ્વચ્છતા બેઠકે તે એ રાખી શકતો નહિ. ૪૬ નશાના ઘેનમાં એ કોઈ વાર કાંઈ ન ધમ્મવા જેવું બોલી જતો, એનો લાભ એમાં મરચુ મીઠું ઉમેરીને ખટપટિયા તકસાધુઓ લેતા અને અફવાઓ ચલાવતા. ૪૭ એવી રીતે મુલતાન ગવર્નરને મારી નાંખવાનો

૪૩: એ જ. પૃ. ૨૪૩-૪૪

૪૪: એ જ. પૃ. ૨૪૪

૪૫: એ જ. પૃ. ૨૪૪

૪૬: એ જ. પૃ. ૨૪૪

૪૭: એ જ. પૃ. ૨૪૪. બહાદુરની દાડ-ભાંગમાં ચકચૂર રહેવાની ટેવ માટે પોર્ટુગીઝ અને હિંદી ઉલ્લેખો એકમત છે. માર્ટિન એકોન્સો ડી સોઝા લખે છે કે એ ભાંગ ખૂબ પીતો. (ન્યુઓ વ્હાઈટવે. ૨૪૪ નોંધ ૧.) એમાં પોર્ટુગીઝ આધાર આપેલો છે. તવારીખકારોએ પણ નશાની વાત છાની રાખી નથી. કોરિયા લખે છે કે નશાના ઘેનમાં એ ભાંગીવૂટી હિંદીમાં ગમે તેમ બોલતો. (mutilated Hindustani) આ નોંધ. વ્હાઈટવેએ પૃ. ૨૪૪. નોંધ ૨માં આપેલી છે. શું એ સમયે ફારસી, હિંદી, ગૂજરાતી વગેરેના મિશ્રણ ૩૫-૬૬ જેવી કોઈ ભાષા મુસલમાનોમાં ઘપરાતી હશે? તવારીખોમાં પણ એવા શબ્દો આવે છે. અને એ મુસલમાનોની લોકભાષા વ્યક્ત કરે છે તે સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ સ્પષ્ટ છે. એને પોર્ટુગીઝ ટેકો મળે છે.

ધર્મદો રાખે છે એની અદવા ચાલી હતી આ અદવા નુનો દ કો ૧૧ને દેરી
માણમે પહોચાડીને ચેનવણી આપી હતી પોર્ટુગીઝોનો ધર્મદો પણ સુવતા ૧ને
પકડી કેદ કરવાગો હતો એ વાત જાણીતી થઈ ગઈ હતી પોર્ટુગીઝોને એવો
ખ્યાન હતો કે ખડાદુર પામે પુરુષ ધન છે અને એ માણુમ નથી પણ
એમ લૂંવાનાયક માનદાર વદાણ છે પરંતુ ખડાદુરે આવા ધર્મદો જણાઈ
આવે એવું કાર્ક દ્યું નહોતું પોતાને મારી નાખશે એવો શય કે પોતે મામાને
માંગે તેવું કાર્ક જાતનું વનણુ એણે હજી સુધી જનાન્યુ નહોતું એક ગત્રે
કિસ્તાના અધિકારીને મમાચા મળ્યા કે મવારે સુવતાન તેને નોતગશે અને
મારી નાખશે મવારે આમત્રણ આન્યુ અને અધિકારી એકલો ગયો, પણ
કાર્ક જાન્યુ નહિ ૪૮

સુલતાને ખખર આપ્યા વિના દીવના કિસ્તાની લીધેલી સુલ્તાકાત

દીવ આપ્યા પછી ખડાદુરશાહ પોર્ટુગીઝ કિસ્તામા જતો ત્યારે થોડા
અંગરહોને સાથે ગખનો એ ઉપરથી એને કાર્ક ભય હતો નહિ એ રપષ્ટ
થાય છે એવી રીતે એક વખત તા ૧૩ નવેમ્બર ૧૫૩૬ને રોજ એ ખખર
આપ્યા વિના કિસ્તા ૧૧ દખ્તાન મેન્યુઅન ડી સોઝાને મળવા બહુ થોડા રમકો
સાથે ગયો ખાજ મહર એની સાથે હતો રાત્રિના આઠ વાગ્યાનો મમય
હતો અને દારના નશામા સુવતાન ચકચૂ હતો મૂંઝરાતનો સુવતાન કિસ્તાના
દાર આગળ આપ્યો છે એ સમાચાર દખ્તાનને મળતા એની મૂંચનાથી
મથાતો અને હથિધારમધ ગમકોની બે હરોળ થઈ ગઈ આ દરવાજે ખોલી
નાખવામા આવ્યો, અને ગણવાહોના અવાજ થવા લાગ્યા આ બધો દેખાવ
જોઈ સુવતાન બયબીન નો ન થયો પણ પીધેતો દોત્રા ઝતા ગભીર તો
થયો એને માન આપવામા આન્યુ અને સંજ્ઞતાથી કહેવામા આવ્યું કે
આ બધાના માલિક આપ જ છો એનો ૧૧૦ હવે જાતગવા માઓ હતો
એણે માગે મળ્યતાથી નજાગ દીવો કે 'દે મિન' આગો માલિક પોર્ટુગીઝોનો
રાજ છે અને આ બધા ધનના માલિક તમે ઠો' સુવતાન ત્યારે મારી
રીતે પાઠો ૬૪૦ ત્યારે દખ્તાનની આ નાન ૧૧ નગમશયી જીજ પોર્ટુગીઝો
એના ઉપર ગુરમે થયા અને ત્યારે એ મમાચાર ગવર્ન ૧૧ ગોવા પહોચ્યા
ત્યારે એ પણ દખ્તાન ડી સોઝા ઉપર કોધે ભગ્યો અને એને મખત દપકો
મોકલ્યો ૪૯ આવી રીતે સુવતાનને પકડી લેવાનો વાગ જતો કે વા માટે
૪૮ એ જ ૫ ૨૪૪ અને નોખ-૨ મેન્યુઅલ ડી સોઝા માલ અને કાલો માલુસ દોષ
એમ એના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે

કોરિયા (Correa) નામનો લેખક ટીકા કરે છે કે ‘આવે વખતે કાંઈ કરવું એ કોઈ કોઈ જગાએ વિશ્વાસઘાત ગણાય છે; પરંતુ હિંદમાં એવું નથી. ત્યાં તો આવું સામાન્ય રીતે બને છે. પાપ થવાના ભયથી આવી તક જવા દેવાતી નથી.’^{૫૦}

ગુજરાતના એલચીઓને દારૂ પાંચ વાતો કહાવી

હવે નુતો દ કોના ગોવાથી દીવ આવવા માટે તૈયારી કરતો હતો તે વખતે બાહુરશાહના બે વિશ્વાસુ માણસો—શેખ ઇવાઝ અને નૂરમુહમ્મદ ખલીલ એલચી તરીકે આવી પહોંચ્યા. આ લોકો પહેલાં પણ એલચી તરીકે આવેલા હતા. સુલતાનના અંતરની ખાનગી વાતો જાણી લેવા માટે નુતોએ એક જળ પાથરી. એક ઇરાની નુતોનો વિશ્વાસપાત્ર હતો અને દીવમા એના ખાસ માણસ તરીકે રહેલો હતો તેને આ કાર્ય સોંપાયું અને બન્ને અમીર એલચીઓને એણે ખાણા ઉપર બોલાવ્યા. નુતોએ આ વખતે ઉત્તમ જાતના દારૂ પીરસાય એવી ખાસ વ્યવસ્થા કરી મૂકી હતી. એક વિશ્વાસુ ફિરંગીને આ લોકોની વાતો સાંભળવા સંતાડ્યો હતો. મહેમાનોને ખૂબ દારૂ પાઈ ઇરાની ખાનગી ફિરંગીઓને ગાળો ભાંડવા માંડી અને એ રીતે મહેમાનોનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી એમની પાસેથી બાહુરશાહનો ઇરાદો જાણવા વાતો કહાવી.^{૫૧}

વહેમ અને શંકાઓથી તંગ બનેલું વાતાવરણ

સુલતાન ગવર્નરને પકડીને મારી નાખવા માગે છે એવી અકવા તો ચાલુ હતી, તે જોધ ગયા. આવી મનોદશામાં દરેક સામાન્ય કાર્ય પણ શંકાની નજરથી જોવાય એ સ્પષ્ટિત છે. બન્ને પક્ષોમા અને ખાસ કરીને ફિરંગી પક્ષમાં આખુંજે વાતાવરણ શંકા અને ભયચક્રિત અધીરાઈથી વ્યાપી રહ્યું હતું, એટલે સભ્યતાનું કોઈ ચિહ્ન પણ શકાથી જોવાતું. એક વાર બાહુરશાહે શિકાર કર્યા પછી મારેલા મૃગો પોર્ટુગીઝોને માટે ભેટ મોકલાવ્યાં. એમાં કોઈનું માથું નહિ તો કોઈનો પગ નહિ એવું હતું. આ ભેટનો અર્થ પોર્ટુગીઝોએ એવો લીધો કે સુલતાન એમના હાલ આ જનાવરો જેવા કરવા

૫૦ : એ જ, પૃ. ૨૪૫. ગેસ્પર કોરિયાની આ ટીકા ઉપર ટીકા હમેરતાં બહાઈતવે લખે છે : “There is grim humour in a religion which regards the divine permission to commit a cowardly and tracherous act as a reward of virtue.” (પૃ. ૨૪૫).

૫૧ : એ જ, પૃ. ૨૪૫-૪૬. આમા જે ઇરાનીનું નામ લખ્યું છે તે “Coge Percolim” લખ્યું છે. Coge થણે ભાગે ખવાળ માટે ફિરંગીઓ વાપરે છે. પરકોલિમ નામનો મેળ ખેસતો નથી. ફિરંગીઓએ એમની નોંધોમાં આ દેશનાં હિંદુ તેમજ મુસલમાન લોકોનાં નામો એવી વિચિત્ર રીતે લખ્યા છે કે કેટલાકનો પત્તો મેળવવો મુશ્કેલ છે.

માગે છે જોઆઓ રોડ્રિગ્સ (João Rodriguez) નામના ત્યાના મુખ્ય દાક્તરે તો એટલી હદ સુધી આ શનાગા ઉમેગ કયો ૩ આ મૂગો ૥ મામમા ઝે ગેળવેલુ છે અને જે ખાય તે મરણ પામે આમ જતા ભૂખ્યા લશ્કરીઓએ એ ખાધુ તે ૥ કાદ ખગમ અમર થઈ નહિ આ મામ હરિયામા રેડી દેવાનો હુકમ હતો છતાં ખાવામા શેરાયુ હતુ મહાદુરશાહ કિલ્લામા આવી ગયો હતો તે પછી આળીસ મરગા માથા નિ ૥ ૥ બેટ તરીકે મોડતાયેવા તેનો અર્થ પણ જિવટો વેનાયો અને કપ્તાને મહાદુરશાહને જવા દીધાની પોતાની થયેલી બૂન અગત્યના માડી આમ વાતાવરણ દુનુપિત થવામા રાહ કુશકાઓના ઉમેરા થયે જતા હતા બવિધમા જે મોગ રૂબુ મનાવ બનના નો હતો તેને અમજવા માટે આ નાની વિગતો ઉપયોગી જણાગે ૫૦

માત્ર માણસો લઈ સુલતાન ગવર્નરના વહાણ ઉપર મળવા ગયો.

૪ સ ૧૫૩૭ ૥ જન્યુઆરીના આરમગા જ નુનો દ કોના દીવ આવી પહોચ્યો બહાદુરશાહે એને દીવ આનરા આમત્રણ તો આપ્યુ જ હતુ ૩૦૦ વહાણોનો કાફલો લઈ એનો માજો એન્ટોમિયો દ મિનવેરિયા (Antonio Da Silvana) એ ૥ સાથે હતો ૫૩ સુનતાને ગવર્નરને ખાણા માટે આમત્રણ આપ્યુ હતુ, પગલુ નુનોને વહેમ હતો કે એમા કાઈ કાવતરુ હોયુ જોઈએ અશ્વત્થાઓમા એણે એવુ પણ માબબ્યુ હતુ કે મૂન્ડરાતના સુલતાનો ધરાદો કિંગી ગવર્નરને પકડી કેદ કરી એને તુર્કીના સુલતાન પાસે મોકલી આપનાનો છે ૫૪ આવા વહેમો શકાઓ અને તમ વાતાવરણુ લીધે ગવર્નરે તણિયતનુ ગઢાનું કાઢી ભોજનના આમત્રણનો અમ્વીકા કર્યો આ કાણે સુનતાન શિકાગ ખેનવા ગયો હતો, અને તે જ વખતે મેન્યુશન ડી સોઝા

પર એ જ પૃ ૨૪૬ અને નોખ ૧, પોર્ટુગીઝ અહેવાલોમા આ બાબત વિગતો મળે છે, તવારીખોમા નથી બહાદુરનો ઈરાદો આ ભેટા મોકલવામા ખરાબ નહોતો તે તો સ્પષ્ટ છે છતાં વહેમનુ ઔપધ નથી માથા વિનાની વસ્તુઆ અપશુકન જેવી ગણાય છે ખાતારને કાઈ તુસ્તાન થયુ નથી એ વાત કિલ્લાના કક્ષાનના માન ઉપર લાવવામા આવી હોય એમ લાગતુ નથી

૫૩ Whiteway p 246-47 ૩૦૦ વહાણોના કાપ્તાની વાત પ્રો દામિએરિયટ પૃ ૩૭૫મા નોધી છે તે પોર્ટુગીઝ બીજા આધારો ઉપરથી હશે, પરંતુ સ્પષ્ટ આધાર લખ્યો નથી સિ.દરી ૧૫૦ વહાણો લખે છે (પૃ ૩૦૧) એ વહાણો દીનના સાકળકોટ નજીક લાગ્યા હતા એમ કહે છે

૫૪ Danvers I, P 418 કેન્વર્સ લખે છે કે સુલતાનનો આ ઈરાદો હતો જ્યારે નુનોનો ઈરાદો સુલતાનને કેદ કરવાનો હતો બહાઈદે આ તુર્કીના સુલતાન પાસે મોકલવાની વાત નોખતા નથી

ગવર્નર તથિયતના કારણે જાતે આવી શકશે નહિ એમ કહેવા દીવ આવ્યો હતો. ગવર્નર એના વડાણમાં જ માંદગીનો દેખાવ કરી પડી રહ્યો હતો. ડી સોઝા સમાચાર કહી પાછો કર્યો એવામાં બ્રહ્મદેવશાહે શિકારેથી આવ્યા પછી સંદેશો જોયો. એના મનમાં તરંગ આવ્યો કે ગવર્નરની તથિયત જોવા તુરત જ ઉપડ્યું. અને તે માટે નાનું વડાણ તૈયાર કરવા હુકમ આવ્યો. વડાણમાં ખારવા ઉપરાંત બે ખાસ નોકરો—એક તરવાર રાખવા માટે અને બીજો બાણ અને ધનુષ પકડવા માટે, આ ઉપરાંત સાત મોટા અમીરો સાથે લીધા હતા. એમાં ખાન સફર સલમાની મુખ્ય હતો. એના બે જમાઈઓ હતા. એકનું નામ અસદખાન હતું, એને ‘દુનિયાનો વાઘ’ કહેતા હતા. બીજો કારાહુસેન નામનો હતો. લંગરખાન અને અમીરહુસેન નામના ગુજરાતના બે અમીરો હતા. સાતમો નોકરો દી મેન્ટિઆગો—જે દુભાષિયો હતો અને ફિરંગીખાન નામથી પ્રસિદ્ધ હતો તેને પણ સાથે લીધો હતો.^{૫૫}

ગવર્નરનો ગણરાટ

બ્રહ્મદેવશાહ આ પ્રમાણે એકાએક આવી ચડશે એવા ફિરંગીએને ખ્યાલ જ નહોતો. અને એ છેક પાસે આવ્યો ત્યાંસુધી ઓળખાયો પણ નહોતો એટલે ગવર્નરના વડાણમાં ગણરાટથી દોડદોડ થઈ ગઈ. નુનો પોતે ઝડપથી ઓઢીને રાત્રિનાં કપડાં પહેરી આવ્યો અને વડાણના માણસો તો હજી પૂરા સૂઈ પણ થયા નહોતા. બ્રહ્મદેવશાહ એ વખતે કાંઈ પણ ભય કે શંકા વગર વડાણ ઉપર આવ્યો અને બધો દેખાવ જોઈ જરા વહેમાયો. વડાણમાં જે ફિરંગી અમીરો હતા તેમને ગયા નવેમ્બરમાં મુસલતાન કિલ્લાના કપ્તાનને મળવા આવેલો તે બનાવ યાદ આવ્યો, અને આ વખતે એ બધા ગવર્નરની આજ્ઞાની રાહ જોતા ઉત્સુકતાથી બિભા હતા. ચારે બાજુ ઉશ્કેરાટ દેખાતો હતો. બીજા કપ્તાનો તરફથી એક માણસે આવીને ગવર્નરના કાનમાં કાંઈ કહ્યું તેથી બ્રહ્મદેવનો વહેમ વધ્યો, અને હવે એને સ્પષ્ટ લાગવા માંડ્યું કે આવી રીતે આ સ્થળે આવવામાં પોતે મોટી ભૂલ^{૫૬} કરી હતી. એના

૫૫ : બ્રહ્મદેવની સાથે ગયેલા માણસોનાં નામોમાં ફેર પડે છે. ફરનાં નામો વ્હાઈટવે-એ પૃ. ૨૪૭માં લખ્યાં છે અને એ જ પ્રો. કોમિ.એ અક્ષરશઃ નોંધ્યાં છે. અસદખાનને બદલે વ્હાઈટવે અસિતખાન લખે છે. સિદ્દેરીમાં તદ્દન જુદા નામો છે. એમાં પૃ. ૩૦૦માં સુન્નઅતખાન (લંગરખાન—માંડના કાદરખાનનો પુત્ર), અલકખાન (શેખ ખત્રીનો પુત્ર), સિદ્દેરખાન અને મેદિનીરાયનો ભાઈ ગણેશરાય, એટલા સાથે હતા એમ લખે છે. પરંતુ ફરનાં પોર્ટુગીઝ આધારો પ્રમાણેનાં નામો વધારે વિશ્વસનીય છે. સિદ્દેરી આ બનાવ પછી પોણી સદી પછી લખાયેલો છે.

૫૬ : Whiteway : P. 247-48.

સાથીઓએ એને આ પ્રમાણે ન જરા મમળવેલો, પણ એણે માન્યુ નહિ ૫૭
ગવર્નર નુનો પણ ગજરાટ અને ઉમ્દેરાટમા જ હતો, ૫૮ તુ થોડી વાગ તો
એનામા આતિથ્ય-મત્તાની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી એટલે એણે માણુમેને
કાંઈ સૂચના આપી નહિ ખૂબ ઘેગયેના વાલળમા વીજળીના મોટા ચમકાગ
થાય એનુ વાતાવરણ જોઈ ગહાદુરશાહે તુરત જ પાછા ફરવાનુ યોગ્ય ધાર્તુ
એણે આશુમાણુ કોઈ માણુમે મતાઈ ન્હા છે કે નહિ તે નજર કેવીને જોયુ
અને તુરત પોતાના વહાણમા આવીને જલ્દીથી ડિનાર પહોચવા હુમ્મ કર્યો ૫૯

બહાદુરશાહ પાછો વળ્યો તે પછીના ખનાવો

બહાદુરશાહના ગયા પછી નુનોનો માનમિત્ત ઉમ્દેરાટ જરા શાત થયો
અને એ કિંત્વમય મૂલ થઈ ગયો હતો તેમા જરા ભાન આન્યુ એણે તુરત
જ મેન્યુઅન હી મોઝાનો મુનતાન પી પાઝળ વહાણ વડ જરા દૃષ્ટિ આ
મદેશો દહેવડાએ કે ઉત્તારળમા પોદુંગનના નાનનો મગ્ગો આવેરો છે તે
આપો આપવાનો રતી ગયો એણે મુનતાનો વિનતિ કરી કે દહે
વિહવામા મળવાનું ગળણુ હી મોઝાની મારે મે ફરિદા આ એન્ટોમિયો
કોન્યા પણ હતા હી મોઝા આમ એકાએક મુનતાનની પાઝળ
ગયો એથી ઉમ્દેરાટમા ખૂબ નારો થયો ૫૯ ગવર્નરે જીજ અમીરોને પણ
હી મોઝાની પાઝળ મોખ્યા અને દક્ષા જેમ કહે તે પ્રમાણે કરવાનો હુમ્મ
આપ્યો હમાન રો હુમ્મ આપશે એ ન્હા ૬ કરવાથી અમીરોના મનમા
પણ શંકા અને ગજરાટનુ વાતાવરણ નમ્યુ હતુ ખવાળ મફર ગવર્નરના
વહાણમા ખીજ બાજુએ હતો ત્યાર મુનતાન ચાની નીલબેા હોનાથી એને
માટે ગહાદુરશાહો જરા નાગ વહાણુ ઘોભાનતુ પડ્યુ, એટલે પાઝળથી
નીલબેા હી મોઝા એની નજર આવી મળ્યો આ વખતે માજના ચાગ
વાગ્યા હતા હી મોઝા મુનતાના વહાણુ ઊભુ ગમવા હાય હવાવતો હતો,
તે બહાદુરશાહે જોયો મુનતાના વહાણુની નજર આવતા એણે ગવર્નરનો
મદેશો દહી અને મેન્ટિએગો (ફિરંગીખા) પી સૂચનાથી એ મુનતાનના
વહાણુ ઉપર ચડવા જતા પમ ખગી જવાથી પાળીમા પડી ગયો બહાદુરશાહના
માણુમેએ એને બહાન ખેંચી ઝાલ્યો, પરતુ આ બનાવથી બહાદુરશાહ પોને

૫૭ સિન્ડી ગુ ભા ૫ ૩૮૦, અરમી ઇતિહાસ, ૫ ૨૬૨ સિન્ડી સભે છે કે
મુલતાને સાથીઓને મળુ કે પવિત્ર કુરાનમા લખ્યુ છે કે માણસનો વખત નજર આવે
છે ત્યાર કોઈ ઘોભણ નથી

૫૮ Whiteway p 247-48 ગવર્નર આ વખતે Nervous થયો હતો

૫૯ Whitway P 248

હસતો હતો. આ અનાવ કેવળ અકસ્માત હતો, પરંતુ ડી સોઝાની પાછળ આવતા ઉચ્છેદનયોગ્ય મનવાળા ફિરંગીઓએ ક્રમાત ઉપર આ દુર્મતો જાણી ખૂંટને કરવામાં આવ્યો હતો એમ માની લીધું, અને હડવાના ઇરાદાથી એ લોકો સુલતાનના વડાએ ઉપર ચડી ગયા. ૬૦

દરિયામાં મારામારી અને બહાદુરશાહનું મરણ

આ વખતે જે ધાંધલ થયું એમા કાણે કેને પહેલો ઘા કર્યો એ જાણવા માટે કાંઈ આધાર મળતો નથી, પરંતુ સુલતાનના નોકરે એક બાળ હવામાં છોડ્યું એનો અર્થ હકાઈની આગામ્ય રીત પ્રમાણે એવો લેવાયો કે હુદ શરૂ થયું છે. ૬૧ બહાદુરશાહ પામે તો ગણ્યાં ગાંઠ્યાં માણસો હતાં, પણ પોર્ટુગીઝો મોટી મંખ્યામા હતા. મારામારીમાં ડી સોઝા પડેલો માર્યો ગયો. બીજાને નોકરે બાણથી લીધી નાંખ્યા. ત્રીજાને દુનિયાનો વાઘ કહેવાતા સફરના જમાદએ ચીરી નાખ્યો. એક ફિરંગીએ એને પકડ્યો અને લીસ ઘા પગા છતાં છોડ્યો નહિ. છેવટે એ વાઘ પણ મરણ પામ્યો. ડીએગો મેન્ડેવિટાએ સીધો બહાદુરશાહ ઉપર દુર્મતો કર્યો, અને તત્વારથી ધાયલ કર્યો. સુલતાનના વડાએ છટકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ એક તોપનો ગોળો વાગી જવાથી એના નણુ ખસાસીઓ માર્યા ગયા અને છટકાયું નહિ. છેવટે તરીને દિનારે પહોંચવા માટે સુલતાને દરિયામાં પડતું મૃત્યુ અને એના બાકી રહેલા રક્ષકોએ પણ એ પ્રમાણે કર્યું. બહાદુરને આ વખતે ડૂબવાનો ડર પણ લાગ્યો હતો તેથી એણે ખૂબ પાડવાથી એ ઓળખાઈ ગયો અને નુનોના એક કમાન ટ્રિસ્ટન દી પાયવા(Tristan de Payva)એ એને પોતાના વડાશ્રમાં લઈ લેવા માટે એક હાથેનું ધર્યું. ૬૨ આ વખતે એક પોર્ટુગીઝે સુલતાનનું સોનાનું ખંજર પડાવી લેવાના ઇરાદાથી એના માથામાં ઘા કર્યો, અને સુલતાને જલસમાધિ લીધી. બીજા જે હાથમાં આવ્યા તેમને ફિરંગીઓએ મારી નાંખ્યા. માત્ર ઘવાયેલો સફર સલમાની અને કારાકુસેન અચી ગયા. સુલતાન અને

૬૦ : એ જ. પૃ. ૨૮૮-૪૬ અને નોંધ ૧. સુલતાને ડી સોઝાને હાથ હલાવતો જોયો ત્યારે એ ક્રમ્તાન ઘનુપબાણથી સજજ હતો.

૬૧ : એ જ. પૃ. ૨૪૬ અને નોંધ ૧. વ્હાઈટવે લખે છે કે આ તીર છટવાની વાતમાં ખબા અહેવાલો એકમત છે. હવામાં તીર છોડવું એ જેમ યુદ્ધની નિશાની ગણાય છે તેમ રાજ પોતાના ભાયામાંથી તીર ભેટ આપે તો તે સુલેહની નિશાની ગણાય છે.

૬૨ : એ જ. પૃ. ૨૪૬-૫૦. જે ફિરંગીએ સફરના જમાઈને પકડ્યો હતો તે. એ દુનિયાનો વાઘ મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી એને છોડ્યો નહિ. કહે છે કે બહાદુરે હાથેનું પકડ્યું, પણ એવામાં માથામાં ઘા પડ્યો.

ડી મોઝા બનેના ગરીબો પત્તો લાગ્યો નહિ ૬૩ ફિંગીખાન નગીને કિનાતરફ ગયો અને મદદ માટે બૂમો પાડી, પરંતુ કિનાના ચોનીદારે એને પથગ મારીને ફુમાડી દીધો ફિંગીઓના ૧૪ માણસો માર્યા ગયા, અને આશરે ૩૦ ઘવાયા ૬૪ આ બધા મમાયા ધીવ મગમા પડેલતા ત્યા ભાગે ગમગાટ કેનાયો ખવાળ મફર ઘવાયેની દાનતમા ત્યા તે વખતે જઈ પડેલ્યો હતો એણે નમયમૂલકતાથી મામલો કાબૂમાં ન ગળ્યો હોત તો આખુ ગણેગ અને મદદ ખાલી થઈ જત ૬૫ વિજયો કુવામા મૂગગતનો મર્વથી મોટો સુનતાન આવી રીતે વિચિત્ર દશામા મળ્યુ પામ્યો આ મનાવથી યુગેપ અને હિંદમા ચારે તરફ હાલાતાર થઈ ગયો તુનો ૬ કુનાના હાથમા દીવમા પડેલો મૂગરાતના સુલતાનો મોટો મજબૂતમનો જયો આવ્યો ડણી તોપો હાથ લાગી તેમા ત્રણ તો મોટી હતી તેમાની એક મટુ મોટી તુનોએ પોર્ટુગલ નવામની ઘીજ તરીકે મોકલી એને મેન્ટ લુનિયનના કિંદામા રાખવામા આવી અને એ 'દીવની તોપ'ને નામે પ્રસિદ્ધ કે એણે સુનતાનના મહેલોમા ખગનાની તપાસ કરારી, પણ કાઈ ખામ મહત્વનુ કાંઈ લાગ્યુ નહિ ૬૬

તુનોએ દીવનો કબજો લીધો

હવે મિગતે મિકદગી, તમકાતે અકમરી, અબુનફઝલ વગેરે તવાગીખ દારો આ બધી વિગત લખે છે અને મને પક્ષોના ઇનાદા માગ નહોતા એમ જણાવે છે, પરંતુ મુમલમાન તવાગીખો આ બનાવ પછી આશરે પોણી મહી પછી લખાયેની છે અને એમા કોમ પામેથી માબજેની વાનોનો પણ એકરાગ કરેલો છે, ૬૭ ત્યાં ફિંગી અહેનાલો મમકાનીન કે એમના લખાણમા

૬૩ એ જ પૃ ૨૪૬ ૫૦ મોનાની મૂઠનુ ખજર મળી આવવાથી બહાદુર ફ્રમી ગયો તે જણાયુ હવે અબુલફઝલ અકબરનામામા લખે છે કે એક યુગેપિયન કાઝીએ સુલતાન ને અટકાવ્યો અને બહાદુરે કાઝીને મારી નાખ્યો બહાઈદલે પૃ ૨૪૬-નોખ '૨ મા આ માટે સમજૂતી લખે છે કે આ કાઝી એ જ દીઓનો મેસ્કવિટા મેસ્કવિટા ગળ્ડ પોર્ટુગીઝ લાપામા મજિજ માટે વપરાય છે અને Casis કાસી જેનો ઉચ્ચાર કાઝી થાય છે તેનો અર્થ પાદરી થાય છે જૂજરાતીઓમા એ જાણીતો હતો એણે ઈતિહાસ પણ લખ્યો છે ૬૪ એ જ પૃ ૨૪૬ ૫૦

૬૫ એ જ પૃ ૨૫૦ Danvers I P 420 એમા લખે છે કે તુનોએ સલામતીનો દરેરો ફેરવો હતો

૬૬ Whiteway P 250 Danvers I P 420 એમા યુગેપિયન મઝી એ જ મેસ્કવિટા હતો એ સ્પષ્ટ કરું નથી ખવાળ સફરને એક પોર્ટુગીઝ મિત્રે બચવામા મદદ કરી હતી એમ કેન્વર્સ લખે છે

૬૭ સિન્દરી યુ બા પૃ ૨૬૮-૬૯ તમકાતે અકબરી ઝિ કેનો વસ્તુઓ પૃ ૩૮૦મા

પોતે કરેલાં પાપને ઠાંકવાનો કે હળવું કરવાનો પ્રયત્ન હોય એ ગનવાન્નેગ છે; પરંતુ બધા બધી વિગતો મળતી આવે ત્યાં એમના અહેવાલને વધારે વજન આપવું પડે. નુનોને પણ પોતાના કાર્ય માટે મનોવ્યથા થઈ હોવી જોઈએ. એને બહાદુરના મહેલની તપાસ પછી ફેરફાર કાગળો હાથ લાગ્યા હતા. એમાં તુર્કીના સુલતાનની મદદ માટે “સફ ચામ”—Saf Cham (અસફમાન)ના પત્રો અને સુલતાને એડનના અમીરને કાગળો એ જ કાર્ય માટે લખેલા તેની નકલો પણ હાથ લાગી. ગવર્નરે આનો ઉપયોગ કુશળતાથી કર્યો અને દીવના આગેવાનોને જોલાવી સુલતાનના દિલમાં પાપ હતું એમ બતાવી આપ્યું. એણે કોઈ પાસેથી પોતે આ દિસામે જોડું કાર્ય નહોતું કર્યું એવી મતલબનાં પ્રમાણપત્રો ફારસી અને અરબીમાં સહી સાક્ષીઓ સાથે લખાવી લઈ હોરમઝ, અરબસ્તાન, એડન અને હિદમાં દક્ષિણના સુલતાનોને પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરવા માટે મોકલી આપ્યાં. એણે ખવાળ સફરને દીવનો અમીર નીમ્યો, મુસલમાનોને ધર્મ-પાલન માટે દરેક છૂટ આપી, જૂના બધા રીતરિવાજો ચાલુ રાખવા વચન આપ્યું અને બહાદુરશાહે વર્ષાસનો વગેરે જેને જેને આપેલાં હતાં તે બધાં ચાલુ રાખ્યાં. આ રીતે દીવના ક્ષોદ્રાનાં મન શાંત કર્યાં. ૬૯ ગવર્નરે આ શુભ (!) સમાચાર લઈ ફરોના આઠઝાને પોર્ટુગલ જમીનરસ્તે મોકલ્યો અને રાજ્યએ ખુશ થઈ એને વર્ષાસન આપ્યું.

બહાદુરશાહના મરણની તારીખ વઝીર ઇખ્તિયારખાને કાઢેલી છે, તે અબજદ પદ્ધતિ પ્રમાણે આ શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે: ‘સુલતાનલ અર શહીદુલ બહર.’ પૃથ્વીનો સુલતાન સમુદ્રમાં શહીદ થયો. અબુલફઝે બીજા શબ્દો ઉપરથી આ પ્રમાણે તારીખ નક્કી કરી છે: ‘ફિરંગિયાને બહાદુર કુશ’ ફિરંગીઓ બહાદુરના ખૂની બન્ને રીત પ્રમાણે હિજરી ૯૪૩ નીકળે છે. તા. ૩ ૭ રમઝને એનું અવસાન થયું—તા. ૧૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૫૩૭. ૬૯

પોર્ટુગીઝોનો દોષ વધારે લખે છે અને તે ખરું પણ છે. અકબરનામા ૧. પૃ. ૩૨૩ નોંધ ૪મા બેવેરીજ પોર્ટુગીઝ લેખક કોરિયા ઉપર ટીકા કરતાં લખે છે કે મુસલમાન તવારીખો બહાદુરનો વાંક પણ જુએ છે એટલે તે પોર્ટુગીઝ કરતાં આ બાબતમાં વધારે પ્રામાણિક છે. ૬૮: Danvers · I. P 420. આ કાગળોના ફિરંગી ઉલ્લેખો ખરા હોય તો પણ સના નગ્યા પછી વેપારી પ્રત સનાધીશોને પ્રમાણપત્રો લખી આપે એનું કાંઈ બહુ મહત્ત્વ ગણાય નહિ. ૬૯: સિફ્ટરી શુ બા. પૃ. ૩૦૧. અકબરનામા ૧. પૃ. ૩૨૩-૨૪. સિફ્ટરીમાં આપેલી મરણનોંધનું વાક્ય ઇખ્તિયારખાને ઉપજાવેલું છે અને એ સારો લેખક હતો. અકબરનામાના ભાષાંતરકાર બેવેરીજ અબુલફઝ કરતાં ઇખ્તિયારખાનની નોંધને વધારે પસંદ કરે છે. એમાં કવિત્વ છે. સિફ્ટરી ‘કતલે સુલતાન બહાદુર’ ઉપરથી પણ વર્ષ કાઢે છે.

સોળમી સ્ત્રીના પૂર્વાર્ધમાં એ મમયની દુનિયામાં એ મહત્ત્વનો બનાવ
 ગૂજરાતના એ મમયની દુનિયામાં ગણના । એ મર્ચન્ટ ગાજ્યનાંઓની
 પક્ષિમાં ગણાતા ગાદશાહનું જેવી રીતે આ ને મન્નેગોમાં મળ્યું થયું એ
 એ જમાનામાં રાજકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એ મહત્ત્વનો બનાવ છે
 એ વખતની દુનિયા એટલે પૃથ્વીના પૂર્વ ગોળાર્ધની મમય દુનિયા એ
 જમાનામાં મમુદના મહામાગો ઉપર ત્રણ પ્રમોઓનું પ્રભુત્વ હતું એક આગ્રો,
 બીજા ગૂજરાતીઓ અને ત્રીજા પોર્ટુગીઝો બીજા યુગપિયનો તે મમયે જીવતા
 હતા અને ભવિષ્યમાં મમુદના સ્વામી થનારા અગ્રેનો જમવાને હજી વાર
 હતી ૭૦ વર્ષનું પણ કાર્ક જેવું હતું ગૂજરાતી ગો મમુદના ધુલો ઢરતા
 વેપારની વૃદ્ધિમાં વધારે રોકાયેલા ગ્રેતા, તેથી નૌકાધુદ્યમાં વધારે કુશળ
 દિગ્ગીઓ માથે ટકી શક્યા નહિ પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં જમવાના સ્પષ્ટાએ
 ભૂમિનું મર્જન કર્યું છે એ દગીકન પૂર્વની દુનિયાને ખાતર પડ્યે હજી થોડો
 જ મમય થયો હતો, એટલે મનમમે ઈ મ ૧૪૬૦માં અમેરિકા જોડી
 કાઢ્યો તેનું મહત્ત્વ નામ માત્રમાં હતું પૂર્વમાં આ બનાવ બનાવો બની ગયા
 હતા ત્યારે પશ્ચિમ ગોળાર્ધનો આગ્રનો મર્ચથી પ્રગતિમાન મહત્ત્વનો દેશ
 પન્નેશ્વરે સર્ચો એ જ ગિથિતિમાં હતો તાર્પર્ય એટલું જ છે કે બાહુર-
 શાહના મળ્યું વખતની આખી દુનિયા એ માત્ર પૂર્વ ગોળાર્ધની ચીનથી
 આટલાટિક મહામાગના પૂર્વ દિનાન સુધી દુનિયા હતી એમાં બારન
 અને ગૂજરાતનું ગ્યાન મધ્યવર્તી હતું પોર્ટુગીઝ પશ્ચિમમાં બીજો ડેડે હતો
 ચીનથી ભૂમધ્ય મમુદ સુધી આગ્ર અને ગૂજરાતી વદાણો વૂમતા હતા
 એમાં પશ્ચિમની પ્રજા તરીકે દિગ્ગીઓએ પેમારો કરી મત્તા લીધી, એટલે
 પોર્ટુગીઝોનું ગૂજરાતી મત્તા માથે પડ્યું એ મોજમી મદીના બતિહામમાં
 એક બહુ મોટો બનાવ ૩૭૧ એ ગૂજરાતના મર્ચથી ગણના । સુવર્ણાનંદ
 મારી નાખવાનો બનાવ એટલા માટે આખીએ ડીએ કે તે મમયની દુનિયા-
 મા ખૂબ જ મહત્ત્વનો છે એમ જાણી ગકાય અને હનિદામકારોએ એને
 એટલું જ મહત્ત્વ આપેલું છે ગૂજરાત ॥ ઇતિહાસ ॥ દૃષ્ટિએ નો આ બનાવ
 રાજકીય તેમજ સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વનો છે વેપાર અને વદાણુવદુ એ ગૂજ

૭૦ અગ્રેનો રાખી ઇલિઝાબેથના મમયથી સમુદ્રમાં નદગ્યા

૭૧ ગૂજરાતના વદાણવદાના પ્રકરણમાં ગૂજરાતી નૌકાપ્રદત્તિ, સમુદ્રમમન, અને ને
 ખામીઓથી સમુદ્રની સત્તા એમણે બોધ, ગૂજરાતના દરિયાઈ વેપારનું મહત્ત્વ વોગેની
 ચર્ચાકરીનું ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એનું વદાણવદુ એ એક બહુ જ મહત્ત્વનું
 પ્રકરણ નવી રોકાય

કે ગૂજરાતનો મોટો ભાગ અને એનું પાટનગર હુમાયુને તાબે હતું. આ રીતે જે જનાનો દીવમાં હતો તેમાં બહાદુરશાહની માતા મખદૂમે જહાન બેગમ દીવમાં હતી. મુહમ્મદ ઝમાન મિરઝાએ બેગમને મીઠા શબ્દોથી આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે સુલતાન બહાદુરે મને ભાષ કહેલો છે અને જો આપ પોતાના પુત્ર તરીકે કબૂલ રાખો તો ખાનદાની અને ખીજ બધી રીતે હું લાયક છું. ૭૭ બહાદુરશાહની માતાએ એની મહેમાનગીરી તો કરી, પણ વિવેકથી જવાબ આપ્યો કે ઇગનમાં સ્ત્રીઓ રાજકાજમાં ભાગ લે છે, પણ અહીં એ રિવાજ નથી અને રાજકારણ વઝીરોના હાથમાં છે. ૭૮ આ વખતે સુલતાનનો જે ખજનો દીવથી લાવવામાં આવ્યો હતો તેમાં ૬૦૦ પેટીઓ સોનાથી ભરેલી હતી. મિરઝાએ એમાંથી ૭૦૦ પેટીઓ લૂંટીને કબૂલે કરી અને દ્રવ્ય હાથમાં આવવાથી એની આસપાસ મોગલો અને હિંદુસ્તાનીઓનું બાર દબાર જેટલું લશ્કર ભેગું થઈ ગયું. ૭૯ એ બિના દેલવાડામાં આવીને રહ્યો, ૮૦ અને પોર્ટુગીઝો સાથે સંદેશા અલાવવા શરૂ કર્યાં. એણે તુનોને કહેવડવ્યું કે જો મને બાદશાહ તરીકે કબૂલ કરી ફિરંગીઓ જો મદદ કરશે તો માંગરોળથી શિયાળ ખેટ સુધીનો કિનારો અને દમણથી વસાહ સુધીનો કિનારો પોર્ટુગીઝોને આપવામાં આવશે, અને બિનાનો રાજમહેલ પણ આપવામાં આવશે. લોબી ગવર્નરે આ વાત કબૂલ રાખી અને મિરઝા મુહમ્મદ ઝમાનના નામનો ખુતબો દીવની મસ્જિદોમાં પઢવાની રજા આપી. તે સાથે એણે બીજા વારસાનો હક્ક કરતાં માણસો સામે સાવધાન રહેવાની સલાહ પણ આપી, પરંતુ એ સલાહ બરોબર પાળવામાં આવી નહિ. ૮૧ દલે અમદાવાદમાં ગત સુલતાનના અમીરો પણ મિરઝાને

૭૭: સિર્કદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૦૪. તખકાતે અકબરી, ડેનો તરજુમો, પૃ. ૩૮૧-૮૨. સુલતાનની માનું નામ એમાં આવેલું છે.

૭૮: એ જ, પૃ. ૩૦૪. ઈરાન અને ગૂજરાતના જમાનાની સ્ત્રીઓનો આ લેહ સૂચક છે. પણ સુલતાન સિર્કદરી મા-બહાદુરની સાવકી મા તો રાજકારણમાં સારો ભાગ લેતી હતી.

૭૯: તખકાતે અકબરી, પૃ. ૩૮૨. એ પૃષ્ઠની નોંધમાં ખીર અબુતુરાબની તારીખે ગૂજરાતનો ઉતારો આપ્યો છે. એમાં ૬૦૦ પેટી લખી છે. તખકાત ૭૦૦ પેટી લખે છે. મક્કા મોકલાવ્યો, હુમાયુએ લંડન અને આ ખજનો, એ બધું જોતાં ગૂજરાતના સુલતાનનો ખજનો કેટલો હશે? તારીખે ગૂજરાતના લાંબા ઉતારા નોંધમાં પૃ. ૩૮૧થી ૩૮૪ સુધી આપેલા છે. ડેનવર્સ.

૮૦: બિના-દેલવાડાને પોર્ટુગીઝો નવાનગર કહે છે. ડેનવર્સ પૃ. ૪૨૧. (વીસ લાખ મહોરો)નું સોનું હવે એમ પૃ. ૪૨૧માં કહે છે.

૮૧: Danvers · I P. 421; Whiteway: P. 250-51.

કાલવાના પ્રયત્નમાં હતા ઇખ્તિયારખાને ઇમાઉમુલ મલીકજીને મીના શબ્દોમાં
કહ્યું કે હું તમનો માણસ છું, આપ તરવારના માણસ છો, અને મિરજાને
હાજવાના આપના મિવાય ખીજ કોઇથી બનશે નહિ આ સાબગી અર-
જતખાન બગાળીએ મસ્કરી કરી કે મલીકજી જેવો સુલતાનનો ખીજો
કોઇ ઉમરાન નથી એ ખરું છે, પણ એ કંઈ લડાઇ લડ્યો નથી અને
દુસ્મનની હાજર કદા તોડી નથી આ સાબગીને મલીકજીને શરૂ થયું અને
પોતે લશ્કર તઇ બિના તરફ ગ્રીપવ્યો આ અમીરો બહાદુરશાહના લાશેજ
મીર્જા મુહમ્મદશાહ તરફથી લડતા હતા બિના આગળ લડાઇ થઈ તેમાં
મિરજા હાથે અને એ ડેવટે દુમાયુ પામે નામી જઈ એને શરણે થયો દર
વિજય કરી ઇમાઉલમુલ અમદાવાદ આવ્યો બિનાથી નીકળતા પહેલા
મલીકજીએ પોર્ટુગીઝો પામે બહાદુરશાહના ગણુ ગાગન જવાબ માગ્યો
અને મળેલા ઉત્તરથી મતોય પામી સુવેદ કરી, પરંતુ મિર્જાએ કહેલી કિનારાના
રથજો આપવાની શરત નામજૂ કરી, એટલે રાટારાગે બાગી પડી ૮૩

બહાદુરશાહનું ચારિત્ર્ય

હવે તવારીખકારો જેને મૂજગતરો મોટામાં મોટો વિજયી સુલતાન
કહે છે અને જેણે મૂજગતરી આમપામના ચારે ગાંધુના પ્રાંતો હતી સીધા
હતા, તે માણસ તરીકે અને ગામ તરીકે કેવો હતો તે જોઈએ ગાંધીએ
આગ્યો ત્યારે એ વીમ વર્ષનો હતો એટલે માળવ જ કહેવાય, પરંતુ એનો
દાદો મહમૂદ બેગડો એનાથી પણ નાની વયે ગાદીએ આવેલો એણે નાન
પણમાં જે દિમત અને વ્યાહારકુશળતા મતાવી તે બહાદુરમાં દેખાઈ નહિ
આગત રીતે તો એ નામ પ્રમાણે બહાદુર હતો, પરંતુ એ ૥ અભાવમાં
સ્થિરતા હતી નહિ વખત આવ્યે મજેગોના દમાણથી એ મહગાઇ જતો
અને એના ગાંધો સિધિન થઈ જતા મહમૂદની પેઠે એ પણ અબણ હતો,
પણ મહમૂદ બહેનો નહિ તો મણેતો તો હતો જ, તે માથે મત્પુરગો અને
વિદ્વાનોના મુગથી એની બુદ્ધિ પાકી થઈ હતી બહાદુરને ખુશામતિયાઓ
અને મોગમ્મદ માણનારા જોખીતોતો મગ હતો એનો અગિયાર વર્ષની
મત્તાનો મમય એરી દોનગીમાં મયો છે કે સત્સંગથી બુદ્ધિ મિચ કરવા
તો એ મમય પણ ન મળ્યો એ ૥ પિતાનો તો એક પણ ગુણ એનામાં
૮૨ એ જ ૫ ૪૨૧માં મિરજાના લશ્કરને લાચથી ફેંડીને ફેરવ્યું એમ લખે છે સિન્દરી
૩ સા ૫ ૩૦૪ પમાં લડાઇમાં હાર્યા લખે છે તબકાત ૫ ૩૦૩માં પણ એ જ પ્રમાણે
લખે છે તારીખે ૧૭૨૧માં ખૂબ વિગતો આપે છે જે જગી નથી

નહોતો હતો. એક વિદ્વાન, દયાળુ અને ધર્મિય પિતાનો પુત્ર અમણ, દૂર અને મોઝલો થયો. સંગીતનો એને શોખ હતો એ મંદુ અથવા યૈલુની વાત ઉપરથી સમજાશે, પરંતુ એ શોખ પોતાના અને સભાના રંગન પૂરતો હતો. પિતાના જેવું એને સંગીતની કલામાં પ્રભુત્વ નહોતું. એનો પિતા સુલતાન કેકની કોઇ ચીજનું નામ માત્ર પણ સંભારતો નહોતો ત્યારે બહાદુરશાહ દાર અને ભાંગના નશામાં ચક્રવૃત્ત રહેતો. એ નશાએ એને વણી હાનિ કરી છે. એ અવિચારી સાહસ કરનારો, ઉતાવળિયો, આવેશપૂર્ણ અને મનના તરંગના ઉછાળા પ્રમાણે વર્તનારો હતો. એના દુશ્મનોએ આ વાતનો ખાસ લાભ લીધો. હુમાયુ સાથેની લડાઇ આ કારણથી જ એ હાર્યો. ફિરંગીએને હાથે આ કારણથી જ એ મરાયો. ત્યારે મંત્રોગોથી એનાં ગાત્ર ગલિત થઈ જતાં ત્યારે એની હિમત તથા બહાદુરી અદશ્ય થઈ જતાં. હુમાયુએ મંદસોરની લડાઈમાં એને લડ્યા વગર હરાવ્યો ત્યારે જે પીછેહઠ કરી એ તો ગૂજરાતના સક્ષતાનને, એના અગીરાને, એની બુદ્ધિ અને હિમતને શરમ ઉપજાવે એવી વાત છે. માંડુ, ચાંપાનેર, ખજાત કાંઈ જગાએ એનામાં હિમત આવી નહિ. બુશામનિયા અગીરાનું સાંભળીને એ વિશ્વાસ મૂકી દેતો અને સાચી સલાહની અવગણના કરતો. નમ્રીય ઉપર પણ એની શ્રદ્ધા વિચિત્ર પ્રકારની હતી. દીવમાં હેડલી થીએ કાંઈ બનશે અને ઈશ્વર રરતો કાદશે એમ એ કહેતો, પણ રાજદારી કુનેદને એણે દૂર મૂકી દીધી. ૮૪ બાબરના લશ્કરીઓ સાથેના અનુભવથી એણે દિંદીઓ માટે એવી રીકા કરી કે મોગલો પથ્થર છે અને દિંદીઓ કાચ જેવા છે. એમાંથી ગમે તે અથડાય તો પણ કાચ જ તૂટે. ૮૫ એક સમૃદ્ધ સામ્રાજ્યના અધિપતિના મુખમાં આ શબ્દો શોભે એવા છે? બાબર કે હુમાયુ જતા એ વાત ખરી, પણ એમાં એમની હિમત અને કુનેદનું કારણ હતું; રાણો સંગ્રામસિંહ કે બહાદુરશાહ હાર્યા એમાં એમનું અવિચારીપણું અને ઉતાવળિયાપણાનું કારણ હતું. હિંદની પ્રજાઓમાં સંઘર્ષક્રિત કે અભિમાન જ્વેષ્ઠએ તેવાં નહોતાં એ વાત ખરી, પરંતુ ગૂજરાતની પ્રજા તો બહાદુરશાહને પડખે ઊભી રહી હતી. એની ઉદારતા ઉડાઉપણા જેવી હતી, ૮૬ જતાં પ્રજામાં એ બહુ પ્રિય હતો

૮૪: શુ. નો અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૨૫૮.

૮૫: એ. જ. પૃ. ૨૨૯. આ શબ્દો બહાદુરશાહે બહલોલ લોદીના પુત્ર તાતરાખાનને કહેલા.

૮૬: એ. જ. પૃ. ૨૨૯ ગૂજરાતમાં દસ હજાર પરદેશીઓ એની ઉદારતાથી આકર્ષાઈને આવ્યા હતા. બીજી તવારીખો પણ એની ઉદારતાની તારીફ કરે છે. એ ઉદારતામાં ડહાપણ નહોતું એ પરિણામથી કહી શકાશે.

એનું કાળુ એ હતું કે પોતાના મિત્રાઈ કોઈનો પણ જુદા એ પ્રગ્ન ઉપર થવા દેતો નહિ ૮૭ એનો પિતા અમીરોને વરા ન ગણી રાખ્યો, પણ બહાદુરના અમીરો એને વરા હતા વિજયો માટેની દોડાણોથી બીજે ગજવહી વટમા એનાથી ધ્યાન અપાયું નહોતું, અને મારો વહીવટ કરી શકે એવી એ ॥ અવશ્યમાં શાંતિ પણ નહોતી

નાનુક લહર

એનામા ફૂટતા ઘણી હતી અને એના બાઈએને એણે જે ગીતે મારી નાખ્યા તે મુઝફ્ફરના પુત્રને માટે ગોભે એવું કાર્ય નહોતું ૮૮ સ્ત્રીઓના મદવામ અને ગોખ માટે પણ એ એના મિત્રાઈ કોઈનો એના જમાનાની નાનુક લહર નામની એક સ્ત્રીની વાત આ માટે અમય કે બહાદુરના ભાઈ ગત સુલતાન મિકદરના જમાનામા નાનુક લહર નામની એક અત્યંત અવગણના કરી હતી એ જેવી સુખ હતી તેવી જ ગુણમા અને હોમિયારીમા પણ ઉત્તમ હતી ગૂજરાતની સ્ત્રીઓ કહેતી કે એના જેવી કોઈ સ્ત્રી પેદા થઈ નથી સુલતાન મિકદરના મગ્ન પછી નાનુક લહર બહાદુરના જમાનામા આવી અને એને પણ ઘણી જ પ્રિય હતી બહાદુરશાહે ત્યારે માળવામા માહુનો કિલ્લો જાયો ત્યારે એ શહેરની દરેક જાતની વેશ્યાઓને એણે જાવણીમા આવવા હુકમ કર્યો લગભગ એક હજાર સુધી સ્ત્રીઓ મારા વજાનકાર પહેરીને હાજર થઈ એમા ટેલોકે તો ખૂબ જ સુદર હતી બહાદુરશાહના મિત્ર અને અમીર સુલતાનને સુલતાને પૂછ્યું કે આ યાજુ જેવી આખોવાળી કોઈ પણ સ્ત્રીનું યાજુ તમારા હૃદયે વાગ્યું છે કે નહિ બહાદુરે ઉત્તર દીધો કે મારા જમાનામા એક એવી સ્ત્રી છે કે જે ॥ પામે આ નાની સ્ત્રીઓની ખૂબસૂરતીને કાંઈ દિશ્વાસ નથી કોઈ વાર તને એ ખતાવીશ એક વાર દારના નામા એક નજીની ખૂબ માટે સુલતાને નાનુક લહરની તરવાળી કાતન કરી, પરંતુ એને પડીથી ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો એને સુલતાનખાને આપેલું નયન યાદ આન્યુ અને એને એનાની કલ્પ કે જીવતા તો ન જાનારી શક્યો એ સ્ત્રીનું મૌદ્ય હવે મગ્ન પામ્યા પછી જુઓ ખાનો લાનીથી ઘેરાયેલા મૂર્ત જેવું નાનુક

૮૭ Whiteway P 250

૮૮ શત્રુ જય તીર્થોદ્ધાર પ્રમખ, ઉશ્વાસ ૨, મ્હે ૩૪મા જરુરોદ્ધોત્સવદાર એવા ગણેદા હતા કર્માશાહને પરવાનગી આપવાથી એના ભારોભાર વખાણ કરે છે, એ આપણા સમાજની મનોદાના વ્યવસ્થા દરે છે પ્રજાકાંડે બહાદુરના શત્રુઆતના વર્ષોમા પ્રમખ લખ્યો તેથી ખામીઓ લખી શકે નહિ એ ખર

લહરનું મુખ લોહીથી ખરડાયેલું લાગ્યું અને એ દશામાં પણ એનું સૌંદર્ય નિહાળી એ આશ્ચર્યચકિત થયો. સુલતાને હવે દિલ્લીની માં પોતાનું માથું મોંય ઉપર પટક્યું. ૮૯ આમ આ ફર, ક્રોધી અને લયંકર આવેશથી ભરેલા નશાબાજ સુલતાનના ચારિત્ર્યને માટે સારું કહેવાનું વાણું ઓછું છે. તવારીખ-કારો એની બહાદુરી, હિમત અને ઉદારતાના ખૂબ વખાણ કરે છે છતાં એ ઉતાવળિયો અને એશઆરામ પસંદ કરનારો હતો એટલું તો કબૂલ કરે છે. એની મજલિસમાં પણ એવા જ માણસોને સ્થાન હતું એમ પણ કહે છે. ૯૦ શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રયંધમાં એના પિતા અને એના ભાદના ગુણોનાં જે વખાણ કરેલા છે તેવાં બહાદુરશાહ માટે કરેલાં નથી; એ સમકાલીન હિંદુ લેખકે જે કે એના દોષ પણ ખાસ લખ્યા નથી. એ લખે છે કે (સિકંદરના ભાઈ તરીકે લખે છે)

વાધરનામા તદનુજ ઉદ્વહચરિતઃ પ્રતાપજિત્તરણિઃ ।

રિપુહૃદયે પ્રલયાનલ ઇવોદિતઃ માહસી સતતમ્ ॥ (દ્વિતીય ઉલ્લાસ)

સુલતાન બહાદુરશાહના અંતઃકરણમાં હિંદુ પ્રજા માટે કાંઈ ખાસ સહ-ભાવ હોય એવું જણાતું નથી; છતાં એના સમયમાં હિંદુઓ ઉપર વિધર્મી તરીકે ખાસ ગુસ્સો થયા હોય એવા ઉલ્લેખો પણ નથી. એના લશ્કરમાં અને સાથીઓ તરીકે હિંદુ સરદારોના ઉલ્લેખો મળે છે. અંદરોની ખિલવણી અને વેપાર માટે એને ઉત્સાહ હતો, એટલે વેપારપ્રિય ગૂજરાતી પ્રગતે એના રાજ્યમાં કાંઈ ખાસ સોસલું પડ્યું હોય એવા ઉલ્લેખો મળતા નથી. હુમાયુના ભાદને ગૂજરાતમાંથી હાંકી કાઢવા માટે બેદલાવ વિના આખા ગૂજરાતની પ્રજાએ એને ટેકો આપ્યો હતો અને મહેસૂલ વસૂલ કરવા પ્રજાએ ખાસ માગણી કરી હતી એ એની લોકપ્રિયતા સૂચવે છે. આમ છતાં અરખી તવારીખકાર લખે છે કે બહાદુરશાહને ગૂજરાતીઓ કરતાં પરદેશીઓ ઉપર વધારે વિશ્વાસ હતો. આમાં ગૂજરાતી મુસલમાનો ઉપર પણ વિશ્વાસ હોય એમ લાગતું નથી. ગૂજરાતના લશ્કરમાં અને બાદશાહી અંગરક્ષક દળમાં એના સમયથી પરદેશી મુસલમાનો દાખલ થયા, અને એ બધા વખત જતાં ગૂજરાતના વતની થઈ ગયા. ૯૧ એમાંના કેટલાક મોટી સત્તાવાળા અમીરો

૮૯ : સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૨૨૬-૨૭.

૯૦ : ગૂજરાતનો અરખી ઇતિહાસ, પૃ. ૨૬૩. એમાં એના ઉદારતા હિમત વગેરે ગુણો સાથે એશઆરામ માટે લખ્યું છે અને સાથીઓ એવા હતા એ પણ લખ્યું છે. એની મજલિસમાં મશ્કરાઓ પણ હતા એમ એ ગ્રંથકાર લખે છે.

૯૧ : એ જ. પૃ. ૨૨૬. આ ગ્રંથની ખીજ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં સર ડેનિસન રોસે ગૂજરાતમાં પરદેશીઓના આગમન માટે વિગતથી લખ્યું છે તે રસમય છે.

પણ થયા અને કેટલાક ગળતના માલિક થઈ ગયા એ મનુ દવે પછીના મુલતાનોના વર્ણનમાં ભ્રમશુ ૯૨

૯૨ સિન્દરી (ગુ બા પૃ ૩૦૧ ૩૦૨)માં એક સૂચક વાત લખી છે કહે છે કે બહાદુરશાહ દીવથી માંડરોળ ગયો હતો ત્યારે ત્યાંના કાજ મહમૂદે એને મધુ કે અહીં એક રોખ થસીન સૂરી નામે માણસ છે તેને જ્યારે ક્ષમા પઢવાનું કહીએ છીએ ત્યારે તે ના પાડે છે એને હાજર કરવાનો હુકમ કર્યો અને આવી વર્તણૂકનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે એણે કહ્યું કે હું ને મારો પરવરદીગાર જાણીએ બાદશાહે એ જો ક્ષમા ન પઢે તો કાર કરવા હુકમ કર્યો મરતી વખતે એણે જલ્લાદને કહ્યું કે તારા બાદશાહને કહેજે કે “તારા ને મારા મોત વચ્ચે અકવાડિયાથી વધારે વખત રહેશે નહિ.” એ પછી દીવમાં એ પ્રમાણે બન્યું આ જો કે માત્ર વાત છે છતાં એ બહાદુરનો સ્વભાવ બતાવે છે

હવે એના ચારિત્ર્ય માટે થોડા અભિપ્રાયો અંગ્રેજીમાં છે તેની નોંધ લઈએ અબલકુદસ, અકબરનામા ૧, પૃ ૩૦૦ The actions of the ruler of Gujarat are a proof of this, for, he, out of native arrogance, the assaults of flatterers, abundance of intoxication and intoxicated men, poverty of prudence and of prudent, broke without object treaties etc'

Bailays Gujarat P 63 (બેલી સિન્દરીના તરજુમામાં પેતાની ટીકા આ પ્રમાણે લખે છે “Bahadurshah though he has been rendered famous by singular activity in war and some brilliant military successes, is shown to have been curiously undeserving of renown Un educated rash and impetuous a poor administrator, more, sloth and sensuatik, than from weakness of want of ability, violent, cruel, treacherous, and ungrateful, his unfortunate death at the hands of the Portuguese seems to have won for him a sympathy which he very little merited”

James Douglas Bombay & Western India I P 304 આ લેખકે તો બહાદુરશાહને ખૂબ દતારી પાડે છે અવતરણ લાગુ દોવાથી કામનું નથી એના કાર્યોનું કવિત્વયુક્ત અને તિરસ્કારયુક્ત વર્ણન કરી એના મરણ માટે લખે છે કે એ દરિયામાં મરણ પામ્યો તે સાચું થયું “ That an end of him was made by the Portuguese at Div, and the body of this profligate wretch cast into the sea He could neither read nor write which was our blessing No man, we think will ever try to white-wash Bahadur’ ડમલાસનું લખાણ એકદરે આવેશવાળું છે

પ્રકરણ પાંત્રીસમું સુલતાન મહમૂદ ત્રીજે

ગુજરાત સલ્તનતની પડતીનો પ્રારંભ

ખડાદુરશાહના અકાલ મૃત્યુ પછી એનો ભત્રીજો—લતીફખાનનો પુત્ર— ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો. ખડાદુર અપુત્ર મરણ પામ્યો હતો. એના બાકાતજોનાં કુટુંબને એણે મારી નંખાવ્યાં હતાં. લતીફખાનનો પુત્ર એ સમયે છેક નાનું બાળક હતો એટલે એ બચી ગયો.^૧ એને જુરહાનપુરના મુહમ્મદશાહે ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો. ખડાદુરશાહની પોતાની ઇચ્છા પોતાના બાણેજ, ખાનદેશના અધિપતિ મીરાં મુહમ્મદશાહને વારસ હરાવવાની હતી. મીરાં મુહમ્મદ મામાને વકાદાર હતો અને મામા સાથે લડાઇઓમાં લાગ લઈ વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો હતો. એ કારણથી ખડાદુરશાહને એના ઉપર રોદ પણ હતો. ખડાદુરના અવસાન વખતે એ મોટા લશ્કર સાથે માળવામાં ઉબજન શહેરમાં હતો. મામાના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી અમીરોએ એને ગાદીપતિ બાદ કર્યો, પણ એનો અગ્ર સુલતાન મુહમ્મદશાહ ત્રીજા તરીકે માત્ર નામનો જ રહ્યો. ખડાદુરશાહના મરણનો એને ભારે આઘાત લાગ્યો હતો, અને એ મોજશોખ છોડી ઉપવાસ સેવી પ્રાર્થનામાં સમય ગાળતો હતો. એ કારણથી ટૂંકા સમયમાં જ એનું પણ અવસાન થયું. એટલે ગુજરાતના શક્તિશાળી અમીરો ઇજ્તિયારખાન, અફઝલખાન અને મલીકજી ઇમાદઉદ્દિનમુલકે, આલ્યાવસ્થા છતાં લતીફખાનના પુત્રને મહમૂદ ત્રીજાનું નામ આપી સુલતાન બનાવ્યો.^૨ સુલતાન નાની વયે હોવાથી વાસ્તવિક રીતે બધી સત્તા આ અમીરોના હાથમાં જ રહી. ઈ. સ. ૧૫૩૮માં મહમૂદ ત્રીજે ગાદીએ આવ્યો અને ઈ. સ. ૧૫૭૨માં ગુજરાત સલ્તનતનો અંત

૧ : મહમૂદનો જન્મ ઈ. સ. ૧૫૨૬માં ત્રિશિષ્ટમાં થયો હતો. એ વખતે મુઝફ્ફરખાનને ગાદીએ હતો. એની મા સિધના પૂતી હતી બહેરામખાનની પુત્રી હતી. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૩૧૧. ખડાદુરશાહે બાળકને એને વારસાને મારી નાંખેલા, પરંતુ આ મહમૂદ બચી ગયો તેનું વર્ણન સિકંદરીમાં આપેલું છે. મુહમ્મદશાહને ખડાદુરશાહે વારસ નીમેલો અને મામાના મરણના આઘાતથી એ માંદો પડ્યો તેનું વર્ણન સિકંદરી પૃ. ૩૦૭માં લુઓ.

૨ : સિકંદરી અને બીજા ગ્રંથોમાં મહમૂદને ગાદી મળ્યાની તારીખોમાં કાંઈક ફેર છે. ગુ. ભા. સાં.નું વર્ષ છે તે ભૂલવાળું છે (૧૫૩૬).

આ-યો એ બધા સમય દરમ્યાન ખરી રીતે મૂજરાતમા અમીરોની જ સત્તા રહી છે સુવત્તાન નામ માત્રનો જ હતો મહમૂદ ત્રીજાએ માત્ર વચ્ચે થોડા વર્ષના ગાળામા કાર્ક મત્તા હાથમા લીધી હતી

દિગ્ગીઓનુ વધતુ બળ

આમ છતાં આ સુવત્તાનના અમલ દરમ્યાન કેટલાક એવા બનાવો બન્યા છે કે જે માઠૃતિક ઇતિહાસમા મહત્વના ગણી શકાય દેશના અત ગત વહીવટમા તથા બહાના માથેની લડાઈઓમા મોટા નોંધપાત્ર બનાવો બન્યા છે મસ્તનતની પડતીની શરૂઆત થઈ હોવા છતાં એના મમયમા ગૂજાન છેક નિર્માણ દગામા આવ્યુ નહોતુ બહાદુરશાહની અવિચારી ગજનીતિથી દિગ્ગીઓ સાથે જે જતના મગવો ઊભા થયા હતા અને એ લોકોનુ જોર અરબી મમુદમા વધતુ જતુ હતુ તેના પરિણામોનો અનુભવ હજી થવાનો હતો એશિયાની મોટી મુમવમાન મત્તાઓ દિગ્ગીઓનુ વધતુ બળ માત્ર હતુ અને મમુદ માથે સમગ્ર ધગવતા મુમવમાન દેશો આ બામતમા જગતા થયા હતા સુવત્તાન મહમૂદના રાજ્યના પ્રારભમા જ આ મત્તાઓનુ ધ્વંસ થવાનો પ્રમગ ઉત્પન્ન થયો અને જે વાર ગૂજરાત-મૌરાહૂના કિનારે ભારે નૌકાયુદ્ધો પણ થયા એ મનો નૌકાયુદ્ધોનો ઇતિહાસ મમય હોનાર્થી એને જગ વિખ્તારથી જુદા પ્રકરણમા નેઈશુ એટલે અહીં તો મહમૂદના રાજ્યકાનની ગૂજરાત તળમા જે પરિસ્થિતિ હતી તેના વિચાર કરીશુ અમીરોની મત્તા આ મમયમા જમી અને સસ્તનતના અત સુધી વધતી ગઈ તે ॥ પરિણામોનો પણ વિચાર કરીશુ

મત્તા બળથી રાખવા અમીરોની ફાનત

મહમૂદને જ્યારે ગાળીએ બેમાડયો ત્યારે એની ઉમ્મર બાર વર્ષની હતી મોટા અમીરોના હાથમા ગત્યની ગંધી સત્તા હતી એમા પણ ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજી, હરિયાખાન હુસેન અને આનમખાન લોની મર્વથી બળવાન હતા શરૂઆતમા એ બધા મળીને કામ કરતા અને કોઈ વાર તેમનામા ભેદ પણ પડતો, પરંતુ પાછળથી એમનામા મપ ગિનકુન રહ્યો નહિ એ આગળ નેઈશુ આ અમીરોએ મત્તા પોતાના હાથમા કાયમ રહે તે માટે સુવત્તાનને રાજમહેલની અદલતગલગ નજરકેદ જેવો નખી મોજમખાનમા મમય ગાળે એવી ગો'ણ કડી અને રાજ્યકાર્યમા એનુ મન જાય નહિ તેની તકેદારી ગખી એ વાતનો ખ્યાન સુવત્તાનને કોઈ વાર આવતો અને પોતાની કદી નેવી

પરિસ્થિતિનું બાન પામ્યું થતું.^૩ પરંતુ એકંદરે પરિણામ એવું આવ્યું કે મહમૂદ દલ્લી મોખતમાં પડી ગયો અને ખરાબ રહેને પામ્યું ચડ્યો. આમ જતા પામ્યું મહમૂદ દરિયાખાન વગેરેને પોતાના મનની વાત જાણવા દેતો નહિ. ત્યાર તો એ એમ જ ઓલ્લો કે જે ગાદશાહના દરિયાખાન અને ઈમાદઉલ્મુલ્ક જેવા અમીરો પ્રધાનપદે હોય તેને ગીછ ગ્રી ચિંતા છે અને તે શા માટે રાજ્યમાં હવે રાખે અને મોજમજલ ન કરે.^૪ અમીરોને કાને સુલતાન તેમનાથી નારાજ છે એવી વાત જતી, પરંતુ સુલતાનનું એક પણ કૃત્ય વહેમ પડે એવું દેખાતું નહિ. દરિયાખાને એક વખત એક ઝુંદર અને હોશિયાર વારાંગનાને સુલતાનનું મન જાણી કાવવા મોકલ્યો અને તેણે દરિયાખાનનું બૂંડું ઓલવા માડેલું, પણ મહમૂદે પોતાનું મન પામવા દીધું નહિ. એણે ગાંડાં દેખાવાનો પણ દેખાવ કરેલો અને એની પરીક્ષા કરવા આવેલી સ્ત્રીને ભુલાવવામાં નાખેલી.^૫ દરિયાખાન પણ એની વાત સાંભળી વિચારમાં પડેલો. આ એક વાત મહમૂદમાં અછલ્લ તો હતી એટલું સિદ્ધ કરે છે, પણ આખરે સંગદોષથી એનું હવન ખગડ્યું.

સત્તા એક હથુકરવા દરિયાખાનના પ્રયત્ન

મહમૂદના રાજ્યનાં શરૂઆતના વર્ષો દરિયાખાનની ભારે સત્તામાં પસાર થયાં. સર્વથી પહેલાં એણે ઈમાદઉલ્મુલ્ક મલીકજીને પક્ષમાં લઈને ઇખ્તિયારખાન મુકબિલખાન અને એના પુત્રને બરહરખારમાં ગળે દોરડું વીંટી ફાંસી દઈ મારી નાખાવ્યા.^૬ એ પછી એણે ઈમાદઉલ્મુલ્કને વચ્ચેથી દૂર કરવાનો

૩ : સિકંદરી શુ. ભા. પૃ. ૩૧૨ સુલતાનને નજરકેદ રાખી દેખરેખ માટે બડાદુરશાહના દૂતના વઝીર ઇખ્તિયારખાન તથા મુકબિલખાનના ભાઈ તથા પુત્રને નીમવામાં આવ્યા હતા. ખાવાનું અને કપડાં પણ જે આપવામાં આવે તે જ પહેરવાં પડતાં, આથી સુલતાનને લાગી આવતું.

૪ : એ જ પૃ. ૩૧૨. મનની વાત છુપાવી એ પ્રમાણે ઓલ્લો વળી કોઈ વાર મક્કા જવાની વાત કરી એ બાબતના સવાલો પૂછી અમીરોને વહેમ આવવા દેતો નહિ.

૫ : એ જ પૃ. ૩૧૭-૧૮ આ છોકરી આગળ મનની વાત ન આપવા માટે અને પોતે ગાડો છે એમ બતાવવા માટે સુલતાને જે દેખાવો કર્યા તે અહીં નોંધવા જેવા નથી. દરિયાખાન વિરુદ્ધ છોકરીએ બહુ કહ્યું, પણ મહમૂદનું મન બળી રાખી નહિ. દરિયાખાને પણ એક વાર કબૂલ કરેલું કે સુલતાનના મનનો પાર પામી શકતો નથી.

૬ : એ જ પૃ. ૩૧૨ ૧૩ : મુકબિલખાનના છોકરા લાડખાન એક વાર દરિયાખાન વિરુદ્ધ ઓલ્યો. સુલતાનને આ વાત બહાર જશે તેની ખીક લાગવાથી પોતે જ ઈમાદઉલ્મુલ્કને કહી આવ્યો. આ દૃષ્ટી દરિયાખાન અને ઈમાદઉલ્મુલ્કે દરખાસ્તમાં આવી બધા વચ્ચે ઇખ્તિયારખાન અને તેના બંને સાથીઓને ફાંસી દઈ મારી નાખ્યા. ઇખ્તિયાર-

વિચાર કર્યો ઇમાદઉલ્મુલના હાથમા એ વખતે ગળ્યી તિજેરી હતી અને લસ્કર પાછળ એણે સારું ખર્ચ કર્યું હતું એક વખત દરિયાખાન સુલતાનને શિલાને ગહાને ચહેર બહાર લઈ જઈ મહી નોના કિનારા સુધી ગયો, અને ત્યાંથી ઇમાદઉલ્મુલ ઉપર હુકમ મોકલાવ્યો કે તમારે તમાગ જાવાનામાં આના જવું મનીકજ ગાત્રી ગમડી છે એમ મમજી તિજેરી માથી પૈમા અને લસ્કર લઈ જાવાવાડ તરફ ગયો અને દરિયાખાનના હાથ-માથી સુલતાનને ઠોડાવવા તૈયારી કરવા લાગ્યો, પરંતુ ખીજા ઉમરાવો એની સાથે મળ્યા નહિ આ મમાયાર મળતાં દરિયાખાન સુલતાનને લઈ જાવાવાડ તરફ ગયો ૭ પાટડી પામે મને વચ્ચે લડાઈ થઈ એમા ઇમાદઉલ્મુલ નો પગલ્ય થયો, અને એ દક્ષિણમા મુરદાનપુરના સુલતાન મુમારકશાદને આશ્રયે જઈને રહ્યો દરિયાખાન મોટા લડકુ માથે તેની પાછળ પડ્યો અને ઇમાદઉલ્મુલને સોપી દેવા મુમારકશાદને કહેણુ મોકલ્યુ, પરંતુ શંક્યાગતને પાછો સોપવાની એણે ના પાડી ઇમાદઉલ્મુલે ત્યાં મદદ મેળવી આમીનગદમા રહી ગૂજગતના લડકુ માથે લડાઈ કરી, પણ એનો ફગીથી પરાજય થયો અને એ માળવા તરફ નામી ગયો મુરદાનપુરના મોટા લડાઈના હાથીઓ દરિયાખાનના હાથમા આવ્યા કેવડે મુમારકશાદે ગૂજગતના સુલતાન મહમૂલના નામના ખુતબા પઠાવવા કખૂન જી મત્તાલ કરી ૮ આ મત્તાવ પછી દરિયાખાનનો વિગેની ઠાઈ રહ્યો નહિ અને ગૂજગત ઉપર એણે ખુદ બાદશાહ જેવી મત્તાથી રાજ્ય કરવા માડ્યુ, કાણુ બાદશાહ એના હાથમા મમડા જેવો જ હતો

દરિયાખાનની મોજ અને ઉદારતા

દરિયાખાને દેશનો વહીવટ વણી માગી રીતે ચલાવ્યો દેશમા નની

ખાન અપરાધી નહોતો જલ્લાદે એને ગણે દોરડું બાધ્યુ ત્યારે એ કવમા પડતો હતો ગરીબ હર્ડ પડ્યા પછી જ્યાં દોરડું છોડ્યુ ત્યારે એના મુખમાથી એવા શબ્દો “મુહમ્મદ અલ્લાહનો રસૂલ છે” એવા નીકળ્યા એ જોઈ બવાને આશ્ચર્ય થયુ અને ઇખ્તિયારખાન પવિત્ર હોતો જોઈએ એમ બધાએ માન્યુ આ અન્યાય દરિયાખાન તથા ઇમાદઉલ્મુલ ઉપર કાઈ આફત લાવશે એમ પણ એમને પોતાને લાગ્યુ અને છેવટે એમ જ થયુ ૭ સિ-ફરી યુ લા પૃ ૩૧૬ એમા પાટડીનુ નામ લખ્યુ છે પણ આ બનાવ પાટડી માસે આવેલા બખલ્લા ગામ આગળ બનેો છે બખલ્લા નજરાતમા ડસરની નદો માટે પ્રસિદ્ધ છે એ લોકો બખલ્લિયા કહેવાય છે

૮ એ જ પૃ ૩૧૪ ૧૫ આ હાથીઓના નામ રસમય છે “બાવન રીર” “વાત મીનગાર” (વાત મલુગાર) “સિંગ હુલન” આ હાથીઓ પડાઈ તોડી પાડે એવા મજબૂત હતા મુરદાનપુરમા સુલતાન મહમૂલના નામના ખુતબા પઠાવ્યા

રોનક આવી અને લોક સુખી થયા. લોકો કહેવા લાગ્યા કે સુલતાન મદમદ બેગડાનો સમય ફરીથી આગ્યો છે. દરિયાખાન પોતે યદુ જ મોજશોખમાં રહેતો એટલે એના સમયમાં લોકો પણ શક્તિ પ્રમાણે મોજને રરતે પૈસો વાપરવા લાગ્યા. ફરીર-ઓલિયાઓને એ ઘાણું દાન કરતો, અને પૈસો વાપરવામાં ખૂબ જ છૂટો હાથ રાખી હદ યદારની ઉદારતા યતાવતો. તવારીખકાર લખે છે કે સુલતાનના મહેર સિલ્કા સાથે એ કોરાં ફરમાનો રાખી મૂકતો અને મનકાવે તેને જમીન, ગામ, કે બગીચાનાં નામ માત્ર તેમાં બરીને કેટલીક વાર રોકડ રકમ સાથે બક્ષિસમાં આપતો, એટલે એની વાહવાદ બોલનાર વર્ગ ઘણો મોટો હતો. સુલતાનની એ ગિલકુલ દરકાર રાખતો નહિ અને સુલતાનને એની આવી એકદંધુ સત્તા પસંદ નહોતી છતાં એનો વિરોધ કરવાની ઁગ્ગશ હતી નહિ.^૯

લોકો સુખી

આવા મંજેગોમાં અને છે તેમ દરિયાખાનનો ઘણો સમય સ્ત્રીઓ અને નાયગાન કરનારીઓના સહવાસમાં જવા લાગ્યો. દેશમાં નાયગાન અને મોજ-શોખનો પ્રચાર પણ વધારે થયો. એના અમલના આ ટૂંકા સમયમાં ગૂજરાતમાં મોજશોખ એટલો વધ્યો કે દરિયાખાનની સત્તાની શરૂઆતના વર્ષનું નામ ‘પુશલાલ’ રખાયું. એ શબ્દમાંથી ફારસી ભાષાની અખ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે હિ. સં. ૯૪૫-(ઈ. સ. ૧૫૩૮)નું વર્ષ નીકળે છે.^{૧૦} ઉદારતામાં છૂટે હાથે પૈસો ખર્ચ કરવામાં અને શોખ મારવામાં આ દરિયાખાનનું નામ એટલું તો મશહૂર થયું કે એ પછી કોઈ એવું કરનારને દરિયાખાન કહેવું. અમદાવાદમાં છેક ગઈ સદી મુઘી એવા માણસને દરિયાખાન કહેતા અને પૈસો તથા સત્તા ટકીને રહે નહિ એમ કહેવું હોય તો ‘મોટા દરિયાખાન જેવાની સંપત્તિ પણ રહી નહિ’ એમ ગૂજરાતમાં કહેવાતું.^{૧૧}

નાયગાનનો શોખ

દરિયાખાનના સમયમાં નાયગાનને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું હતું. તવારીખકાર લખે છે કે એના અમલ દરમ્યાન ગલીઓમાં અને ઘરોમાં સંગીતના સૂર સંભળાતા અને ઉગાણીઓ થતી. યહાફરશાહના વખતમાં ગૈજુ જેવો

૯: એ જ, પૃ. ૩૧૫-૧૬

૧૦: એ જ, પૃ. ૩૧૫

૧૧: આવી કહેવતો અને લોકગીતોમાં દરિયાખાનનું નામ ગઈ સદીના અંત ભાગમાં તથા આ સદીની શરૂઆતના ભાગમાં ગૂજરાતમાં અને ખાસ કરીને અમદાવાદમાં સાંભળવામાં આવતું હતું.

લાગતનો સુપ્રમિદ્ધ મગીતકાગ મૂજગનના દરબારમાં હતો એ આગળ જોઈ ગયા દરિયાખાનના દરબારમાં અબુ નાયક નામનો ગરૈયો મુખ્ય હતો એમ કહેવાય છે કે એનો અવાજ હૃદયને હનાવી નાખે એવો હતો અને તવા રીખકારના ગખ્દોમાં કહીએ તો મહમૂદ ગોપાળ નાયકના શરીરમાં જાણે ફરી જીવ આવ્યો હોય એમ લાગતું ગોપાળ નાયક એક મદી પહેના હિંદમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગરૈયો ગણાતો હતો દરિયાખાન ૥ દરબારમાં સુપ્રમિદ્ધ મુશુ નાયકનો પુત્ર હુમેની પણ હતો, અને ગગખાન, મનહી નાનક, ચતુર નાયકના પુત્રો તથા ખેમહનન નામે ગરૈયા હતા તવારી મકાર વખે કે કે એના ગાયનના જાદુથી જાણે શુક આમખાનમાંથી િતરી એની તામેદારી રીકાર-તો ખીજ વણા કલાકારો હતા નાયગાન કરનાગઓમાં મોનગવ, ગરાવ, દેમાઈગવ, કહનુગવ હતા એમના નાય વખતે આમમાં ૥ સતમ્બ ધર્મ જતુ, અને ઈર્પાંથી અદ્દ ઝાખો પડી જતો એમ વખે છે ૧૩ વાગગનાઓ પણ વણી હતી મૈયદ મહમૂદ ખુખારીએ એમના પિતા પામેથી માબજેલુ કે સુલતાન મુઝફ્ફર ખીજના દરબારની વાગગના અપાખાઈ—કે જેના મગ્ગનીના નાયતુ વર્ણન આગળ કરી ગયા છીએ—કહેતી હતી કે એક વાગ દરિયાખા ૥ મારે ત્યા આવ્યો અને મને જલમાં આવવા આગ્રહપૂર્વક આમનણ આપ્યું અપાખાઈ કહે છે કે જ્યારે હું દરિયાખાનના જલનની જગ્યા ઉપર ગઈ ત્યારે ત્યા અત્તગની એની ખુનગો હતી કે તેમાંથી હું ખેખાન જેની મની ગઈ, ત્યા જે જાગમો અને માનીયા પાયગેના હતા તેના ચિત્રો અને ગગથી હું અજાઈ ગઈ સુલતાન મુઝફ્ફરના જનાનાની પોતે ઓ હોવા છતા ખેઠકનો આવો કાઠ એણે કોઈ વખત જોયો નહોતો ૧૪

એની હિદ્દતાર્થ

આ પ્રમાણે દરિયાખાને પાંચ વર્ષ ખૂબ મોજમજાદ બોગરી એક વાગ એણે સુલતાન મહમૂદને પોતે યોજેલા એક જનમાં આમગ્યો મોડી રાતે જલસો ચાલુ હતો ત્યારે સુલતાનની દરકાર કર્યા વિના અને એને કહ્યા વિના એ જનાનામાં ચાલ્યો ગયો એની આ હિદ્દતાર્થ અને તુમાખી જોઈ સુખ

૧૨ ગોપાળ નાયક એ ચૌદમી સગીમાં હિંદુશરમાં જહુ વિખ્યાત સગીતકાર હતો

૧૩ સિંદ્દરી શુ લા પૃ ૩૧૮-૧૭ સિંદ્દરી અગ્રેજ ભાષાતરમાં (હઝમુલ્લાહ) પણ નામ આ પ્રમાણે જ આપેલા છે કેટલાક નામ સ્પષ્ટ નથી પરંતુ દેવોમાં શુદ્ધ અર્વાંગની નૃત્યકાર મનાય છે ગ્રીકમાં એ સ્થાન Terpsichoreનું છે હઝમુલ્લાહ સતકુલ્લાના તરજુમાં પૃ ૨૧૩ની નોખ ૧

૧૪ એ જ, પૃ ૩૧૭ અગ્રેજ ભાષાતરમાં પણ એ જ વાત લખેલી છે

તાનને ઘણું જ ખરાબ લાગ્યું અને મનમાં એની સત્તા તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ જલસામાં પ્રસિદ્ધ સૈયદ મુખારક ખુખારી પણ સુલતાનની સાથે હતો.^{૧૫} દરિયાખાનને એના કૃત્યોનું ડ્રગ મળવાનો સમય હવે પાકી ગયો હતો.

દરિયાખાનના હાથમાંથી સુલતાનનો છુટકારો

હવે ઇમાદઉલ્મુલ્ક શુરહાનપુરથી નીકળી માળવાના સુલતાનના આશ્રમે જઈ રહ્યો હતો. એ જો કદી જોરમાં આવે તો પોતાની સત્તા જોખમાય એવો ભય દરિયાખાનને હતો. માળવાના રાજ્યનો મોટો અમીર મલ્હુખાન એક વખત ગૂજરાતમાં બહાદુરશાહની નોકરીમાં આવીને જોડાયો હતો, એટલે ગૂજરાતી અમીરો સાથે એને મંઝૂર હતો અને ઇમાદઉલ્મુલ્ક એનો મિત્ર હતો. મલ્હુખાને એ વખતે માળવામાં સર્વ સત્તા પોતાને હાથ કરી કાદરશાહ નામથી પોતાના મિસ્ત્રા પાડી ખુતબો પઢાવ્યો હતો. દરિયાખાને જૂની ઓળખાણનો લાભ લઈ મલ્હુખાનને એક વિવેકવાળો પત્ર લખ્યો. એમાં ઇમાદઉલ્મુલ્કને ગૂજરાતના સુલતાનને સોંપી દેવા જણાવ્યું હતું અને ખાનદેશના સુલતાને એને ન સોંપવાથી એની જે દુદ્દર્શી થઈ હતી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. કાદરશાહે એટલા જ વિવેકી પત્રથી ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે ઇમાદઉલ્મુલ્કને હવે દુનિયાનો મોહ નથી રહ્યો અને એ દરવીશ તરીકે ભક્તિમાં જીવન ગાળે છે. પરંતુ આ જવાબથી દરિયાખાનને સંતોષ ન થયો.^{૧૬} એણે ખીજા અમીરોને લશ્કર લઈ તૈયાર થઈ માળવા ઉપર ચડાઈ કરવા હુકમ કર્યો અને સુલતાન મહમૂદને પણ કાંકરિયા તળાવ પાસે છાવણી નાખી ઘટામંડળના મહેલમાં પહેરા સાથે રાખ્યો. પોતે દિવસના સમયમાં સુલતાન પાસે થોડો વખત આવી રાતે પોતાના મહેલમાં શહેરમાં જઈ ભોજમજાહ ભોગવતો સુલતાનને આ વખતે પોતાની અવદશામાંથી છૂટવાનો સારો લાગ મળ્યો. રાજ્યનો ખીજો મોટો અમીર આલમખાન ધંધુકાની જગીર ભોગવતો હતો એણે સુલતાનને સહાય કરવા ખાનગી કહેણ મોકલ્યું. સુલતાને ચરણ નામનો એક પક્ષી પકડનાર પોતાનો વિશ્વાસુ હતો તેને જૂનાગઢ સારા શકરાખાજ પકડવાને બહાને ધંધુકાને રસ્તે મોકલ્યો અને આલમખાનને બધી વિગત પહોંચાડી. સુલતાનને છોડાવવાની બધી તૈયારી થઈ ત્યારે બસો સવારો સાથે ચરણ રાતે ઘટામંડળના મહેલના કોટ પાસે ઘોડાગાડી લઈ

૧૫: એ જ, પૃ. ૩૨૭: સુલતાને સૈયદ સાહેબને આ ઉદ્દતાર્થ બતાવી ત્યારે એ બોલ્યા કે વખત આવ્યે આ બધું આપને મળશે.

૧૬: એ જ, પૃ. ૩૨૧-૨૨

આવ્યો અને કોટ ઉપરથી સુલતાનને ઉતારી હિતાવળી કૂચે એને ધધુકા પહોચાડી દીધો. ૧૭ આ બધા મમાચાઈ દરિયાખાનને પાછળથી મળ્યા.

સુલતાન હાથે ઇત્તા છેવટે દરિયાખાનના હાથમાંથી અમદાવાદ લીધું. મન્જેગો ઝડપથી બદલાતા જોઈ દરિયાખાને પોતાના નિશાસુ કુતુબ મુહાદિઝખાનની મનાદ લીધી મુહમ્મદગાદ ખીજના વસમા યા કોર્ડ ડોકરો શોધી કાઢી એને મુઝફ્ફરચાહ નામ આપી દેખાવ પૂતો ગાદીએ બેસાડ્યો પોતે મોટું તરફ લઈ સુલતાન અને આનમખાન મામે ચલા ધોળા યર્ધ વધુકા તરફ બેઠાંચો ગૂજરાતના મોટા અમીરો હવે બે પક્ષમાં વહેંચાઈ ગયા. આનમખાન અને સુલતાનનું લડકર દરિયાખાનના પ્રભાવમાં નાનું હતું, પરંતુ એના લડકરમાંથી ધણા સુલતાન માથે જોડાયા. સત્તુગ્રય તીર્થોદારના પ્રમથમાં મહાદુગ્ગાહના અમથમાં મોરકનો સૂચો હતો તે મુખ્મલીદખાન બહવીય સુલતાન માથે જોડાયો. બન્ને લડકર ધોળકા પાસે દાહોર ગામ આગળ મળ્યા અને લડાઈ થઈ એમાં સુલતાન હાર્યો અને ગણપુર નામી ગયો. ૧૮ દરિયાખાન છત મેળવી અમદાવાદ તરફ ગયો, પરંતુ અમદાવાદના લોકોએ દગવાળ બધ કરી એને શકુંમાં પેસવા દીધો નહિ, એટલે બહેરામપુર ત ફતી એક બારી તોડીને એ શહેરમાં પેઠો. ૧૯ ખીજ માસ આલમખાન અને સુલતાને ફરી લડવાની તૈયારી કર્યા ગાડી હતી તેમાં બાર હજાર માણસો જોડાયા. દરિયાખાને લડવાના માણસોને પૈસા આપી ખુશ કરવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છતાં લોકો એને નિમકદગમ થીને સુલતાન માથે જોડાવા લાગ્યા. હવે સુલતાન પણ અમદાવાદ ઉપર દૃઢ લઈને આવ્યો. આ બંન્ની બદનાતી પરિસ્થિતિ જોઈ દરિયાખાનને ખીજ લાગી કે લોકો કદાચ મને પકડીને સુલતાનને સોંપશે, એટલે એણે પોતાનો ખામનો અને જનાનો કુતુબ મુહાદિઝખાન માથે આપાનેગના કિલ્લામાં મોકલી પોતે ખુરદાનપુરથી

૧૭ સિફદરી ગુ બા ૫ ૩૨૨ અને ૫ ૩૨૪ ૨૫ અહીં સિફદરીના વાલ ઉપરથી લાગે છે કે કાકરિયા પાસેના ધરામટળના મહેલને મિલ્લા જેવો કોટ હશે. સુલતાનને દોરડા મારફતે નીચે ઉતારી કોટ બહાર તૈયાર રાખેલી “ગાડ વહેવ”માં બેસાડી ધધુકા તરફ લઈ ગયા.

૧૮ એ જ, ૫ ૩૨૬ ૨૨ સિફદરીમાં આ લડાઈનું લાગુ વર્ણન છે. દરિયાખાન છત્યો છતાં છેવટે એને લડકરની કાટફૂટને લીધે હારીને નાસતું પડ્યું એમ સમજાય છે.

૧૯ એ જ, ૫ ૩૨૭ અમદાવાદના લોકોનું આ કૃત્ય મોખપાત્ર છે. છતાં દરિયાખાનના અમલથી લોક મુખી હતા તે પછી આવા સુલતાનને ટોકા આવ્યો એ રાજ તરફનું આ પલા સોમનું માનસ વ્યખ કરે છે. કહે છે કે લોકોએ દરિયાખાનને એમ કહ્યું કે “ઇ નિમમ્દરામ ઇ દરવાજ નહિ ખોલીએ”

મદદ મેળવીને આવશે એમ કહી ખાનદેશ તરફ ગયો. ઈ. સ. ૧૫૪૭માં આ યત્રાવ બન્યો. સુલતાને અમદાવાદમાં વિજયથી પ્રવેશ કર્યો ૨૦

પાવાગઢનો કિલ્લો દરિયાખાનના માણસ પામેથી હત્યો

અમદાવાદમાં વધારે સમય ન બગાડતાં સુલતાન લશ્કર લઈ દ્રુણતી પાછળ આંખાનેર ગયો અને પાવાગઢનો કિલ્લો છતી લેવામાં એણે પોતાના દાદા જેવી બદાહુરી યત્રાવી. એની સાથે અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ અમીર અફઝખાન આવ્યો હતો. એણે લડાઈમાં રાજ્યવ ધારણ ન કરવા સુલતાનને સમજાવ્યો, પણ સુલતાન યો નહિ અને પાવાગઢનો કિલ્લો સર કરી^{૨૧} ઉપરના મૌલિયાના કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠેલા દ્રુણતને પકડી કેદ કર્યો. હવે દરિયા-ખાનનો મોટો ખજાનો અને જનાનો સુલતાનના હાથમાં આવ્યો. આ જનાનામાં પાંચસો અત્યંત રવરૂપવતી સ્ત્રીઓ હતી. મદમદે સૈયદ મુબારકને કહ્યું કે આપના શબ્દો સાચા પડ્યા.^{૨૨} એણે ત્રણ મહિના આંખાનેરમાં મોજગોખમાં ગાળ્યા.^{૨૩} આલમખાનને અમીર-કુલ-ઉમરાવ યત્રાવી રાજ્યનો ભાર એને સોંપ્યો; અને ઇમાદઉદ્દિનને માંડુથી ગૂઝરાતમાં આવવા આમંત્રણ મોકલી એને ભરૂચ તથા સુરતની જગીર આપી. સુલતાન મદમદને હવે લાગ્યું કે પોતાની સત્તા જગીર છે, પરંતુ એ દિવસ આવવાને હજી વાર હતી; હજકા માણસો તરફ એની પ્રાંતિ હજી ચાલુ હતી. આ વિજય પછી એણે દ્રુણતની જગીર અને એનો મુદાકિખાનનો ઇલ્કાબ પક્ષી પકડનાર ચરજને આપ્યો. એ માણસ હવે સુલતાનનો ગાનીનો થઈ પડ્યો હતો.

ચરજ પક્ષી પકડનાર તરફ સુલતાનનો પક્ષપાત

ચરજ નડિયાદનો વતની અને પરમાર જાતનો રજપૂત હતો. એણે સિકંદર લોદીના ભાઈ અલ્લાઉદ્દીનને અને મલીક શુનિયતખાનને દરિયાખાનના પક્ષકારો નરીકે મારી નાખવા સુલતાનને સલાહ આપી અને આલમખાન તથા ઇમાદઉદ્દિનને આદિ મુખ્ય અમીરોની સલાહ લીધા વિના સુલતાને એમને ફાંસીએ ચડાવ્યા આ યત્રાવથી એ અમીરો^{૨૪} ચરજને કોઈ રીતે દૂર કરવાનો

૨૦: એ જ, પૃ. ૩૨૬-૨૮ તખ્તે અકબરીમાં આ વર્ણન પૃ. ૩૮૭-૮૯માં આપેલું છે.

૨૧: એ જ, પૃ. ૩૨૮-૨૯

૨૨: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૨૮-૨૯

૨૩: તખ્તે અકબરી પૃ. ૩૮૯માં લખે છે કે આ વિજય પછી સુલતાને રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા કરી અને દેશને અસલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ.

૨૪: સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૩૦-૩૩૩ આમાં ચરજનું લાંબું વર્ણન, અમીરોની એના ઉપરની ચીડ, એની પરમાર જાતિ ઉપર શ્લેષ કરી મસ્કરીઓ, તથા એને મારી નાખ્યો, વગેરે આપેલું છે. કહે છે કે અલ્લાઉદ્દીન લોદી વગેરેને ચરજના કહેવાથી ફાંસી દીધેલી.

ત્રિવિધ દુર્ગી સુલતાન પામે ગયા ચરણ પણ સુલતાનની મહેંગાની મળવાથી
ગમન ગતીને વિવેકદીન થયો હતો. ઉપગના મનાન પછી આ મુખ્ય અમીરો
પોતાના માળગો માથે સુલતાન પામે ગયા અને ભરજંગાગમા ચરણ તખ્ત
ની પામે કબો હતો તેને મારી નાખવા પોતાના ખામ માણુએને ઇશારો કર્યો
સુલતાને એમણે જણાવી ગીધુ કે આ દનકી જીતિનો માણુમ આપની પામે મહે-
વાને લાયક નથી માગવા આવતા માણુએને જોઈ ચરણ તખ્તની નીચે ખરાઈ
ગયો એને ત્રામ પકડીને બહાર ખેંચી કાઢવામા આવ્યો. સુલતાને અમીરોને
એને ન માગવા ઘણુ કહ્યું પણ કોઈએ માબજ્યુ નહિ અને ચરણના હુકમ
કરી નાખ્યા આ બનાવ જોઈ સુલતાને ચરણ ઉપગના પોતાના મમત્વને લીધે
ખજા કાઢી આપધાતની ખીક બતાવી પોતાના પેટમા માર્યું, પણ અનપખાન
ખત્રીએ એનો દાથ પકડી ખજા લઈ લીધુ થોડો જખમ થયો હતો તેના
ઉપર પાગે બાધી માનવા કરી દેવે સુલતાન ઉપર વારે કડક ચોક્કી પહેરો
થયો અને પાછી ટેદી જેવી દગા પ્રાપ્ત થઈ મોટા અમીરાએ જાતે તથા
તેમના ભાઈઓએ મતનાની ચોક્કી કરવા માડી ચોરાન રમવા માગે પણ
સુલતાનો ગદાન જવા દેવામા આવતો નહિ ભદ્રા ॥ મહેનના આગણુમા
એને ચોરાન રમવાની છટ હતી ૨૫ આવી મખત દેશમા દુર્ગીથી મહેવા છતા
ભાગ્ય ॥ ચડતી પનીગે ॥ ખ્યાન માણુમને આવતો નથી સુલતાન ॥ ભાગ્યમા
હજી છટા દવાનુ લખેલુ હતુ

સુલતદિખાન સુલતાનના પક્ષમા

મનતા ॥ ઉપર જે જે અમીરો ॥ પદેના હતા તેમાગે એક મોગદનો
સૂગો સુલતદિખાન બદલીય હતો સુલતાન દરે મળવાખોરોના ત્રામ અને
પદેમાથી મનો કાઢવામા અનુભવથી પાવનો થયો હતો આનમખાને
પણુ ગિયાખાન ॥ પેરે નાજવી દાઢ ધારણુ કર્યો હતો અને તે અભિમાનની
મગત બાતો જતો હતો સુલતાને એનું જોર તોડવા માટે સુલતદિખાનને
નિશામગા રેવા પ્રયાન કર્યો આ અમીર પગેની હતો અને તુર્કોના નોકા

તેમના દેદ ત્રમ દિવસથી લખતા હતા અને દફન થયા નહોતા ઇમાદુમુલક ચરણને
સુલતાનને મજબુત એમ ખબર આવવા મજબુત એ સોખને દફન કરવા જોઈએ એવી
વાત કી ત્યજે ચરણએ મજબુત એ "દજી તે એમની પેઠે ખીમ રાજકીલીએને પણ સખ
થયો" આ સામગી અમીરોના ગુસ્સાનો આગ્ર સજગો

૨૫ નામત રોડે રમવાના બે મેતાન અમદાવ દમા હતા એક કાકરિય અને બીજું
ભદ્રની બહાર કારજમા પગુ સુલતાનને તો ભદ્રના કિલ્લાની અદર મહેલના આનમુ
મા જ રમવા દેવામા આવતો સિદ્દી, મુ લા ૫ ૩૩૪ અગ્રી દિલ્લિસમા પગુ
આ વાત મેરેની છે

સેનાપતિ સુલેમાન પાશાની સાથે દીવની લડાઈમાં ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો. ૧૫૩૮ પછી એ ગૂજરાતમાં રહી ગયો અને આદશાહી નોકરીમાં જોડાઈ જૂનાગઢનો અને પછી પાલીતાણાનો સૂબો થયો હતો એ આગળ જોઈ ગયા છીએ. એ પરદેશી હતો તે કારણથી ગૂજરાતી અમીરો અને એની વચ્ચે બહુ રનેહસંબંધ હતો નહિ. સુલતાને આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ એને પોતાના પક્ષમાં લીધો. જધા અમીરોએ સુલતાનની સત્તા છેવટની તોડવા માટે એને આંધળો કરવાનું ધાર્યું હતું. એ વાતની સુલતાનને પણ ખબર પડી ગઈ હતી. કોઈ બીજા નાના છોકરાને ગાદીએ બેસાડી સુલતાનને ખસેડવાની યોજનાની પણ વાત ચાલતી હતી. કેટલાક અમીરો તો કોઈને પણ સુલતાન બનાવવાને બદલે ગૂજરાત દેશને અંદર અંદર વહેંચી લેવો એવા મતના પણ થયા હતા.^{૨૬} એક વખત અમીરોની સભામાં મુજહિદખાનનો મુનીમ નિસારઉલ્મુલ્કે હાજર હતો અને આલમખાનનો ભાઈ મુજહિદખાનના જાડા શરીરની અને મોટા પેટની મશ્કરી કરતો એ એનાથી સહન થતું નહિ. અમીરોએ મુલ્કની વહેંચણીની વાત જ્યારે કરી ત્યારે નિસારઉલ્મુલ્કે પૂછ્યું કે “અમારા સાહેબને શું આપશે?” આલમખાનના ભાઈ મુજહિદઉલ્મુલ્કે મશ્કરીમાં કહ્યું કે “મુજહિદખાનના પેટને હવે વધારે જાગીરની જરૂર નથી. ઊલટું, એમાંથી કાઢક કમી કરવું જોઈએ. નિસારઉલ્મુલ્કે આ શબ્દોથી ખોટું લગાડી મુજહિદખાનને એતવાણી આપી.^{૨૭} એ અમીરને સુલતાનના પક્ષમાં જવા માટે આ એક કારણ મળ્યું.

આલમખાનની પડતી અને નાસી જવું

નિસારઉલ્મુલ્કે સુલતાનને બધી પરિસ્થિતિ સમજાવી તૈયાર કર્યો. મુજહિદખાન પાસે હજાર આર સો સારા સવારો હતા. મધ્યરાત્રિ પછી સુલતાને રીતસર શહેરમાં સવારી કાઢી આલમખાનનું ઘર લૂંટવાનો હુકમ આપવો એમ નક્કી થયું. એ રાતે આલમખાનના દૂધભાઈ આજમ હુમાયુનો પહેરો હતો; એને નાયરગરાગનો શોખ હોવાથી નિસારઉલ્મુલ્કે એને સમજાવી ઘેર મેળ કરવા મોકલી દીધો.^{૨૮} જોકે જળરમાં^{૨૯} સારી સંખ્યામાં સવારો

૨૬: સિકંદરી, શુ. ભા. પૃ. ૩૩૪ ૨૭: એ જ, પૃ. ૩૩૪-૩૫

૨૮: એ જ, પૃ. ૩૩૬. આલમખાનના પોતાના માણસની ચોકીના વારામાં આ કાવતરું કરવામાં આવ્યું. આજમ હુમાયુએ કહ્યું કે આલમખાન રાતે જો ત્રણ વાર તપાસ કરાવે છે ત્યારે પોતે ન હોય તો શું થાય. એ માટે એની પધારીમાં તકિયો મૂકી કોઈ સૂઈ રહ્યું હોય એવો દેખાવ કરવામાં આવ્યો.

૨૯: એ જ, પૃ. ૩૩૬. આ જોકે જળર એ અમદાવાદનો કચો લત્તો હશે તે આજે સમજી શકાતું નથી.

તૈયાર ગાખ્યા દરાવ અમાણે મધ્યગાત્રિ પડી સુલતાન હાથી ઉપર બેઠી નગાગ વગડાવતો શહેરમા નીકળ્યો અને આલમખાન અને વજીહુ'મુલકના ધર લૂંટી લેતા હુકમ આપ્યો આનમખાન એ ગતે દાડ પી નાચગાનની મોજમા હિલગરો કરી મોડો સૂઈ રહ્યો હતો એનું વર જમાલપુર દરવાજા બહાર પામે જ-આગાવલમા હતું ૩૦ સુલતાનને એણે એના સખત પહે-ગા નાખ્યો હતો કે તે આમ બહાર નીકળી આવશે એવો એને મનાવે પણ ખ્યાન નહોતો કપીર મુહમ્મદ નામનો આતમખાનનો એક પુત્રો જ નિમકહવાય નોકર હતો, એ સુલતાનને કેદમા ગાખ્યો કે તે માટે એના ઉપર કોઈ વાર આકૃત આવશે એમ પોતાના શેઠને કહેતો, પણ મત્તા ૥ મદમા આનમખાન એ માલગતો નહિ આ નોકરે વોકાના ટોળા ૥ અત્રાજ માલખ્યા જમાન પુર દરવાજાની પામેની એક મસ્જિદના તૂટેના મિનાર ઉપરથી કોઈને અત્રાજ પણ મળ્યાયો કે સુલતાને આલમખાનનું ૫૦ લૂંટી લેવા હુકમ હોડયો છે ૩૧ ૫૫ીઃ મુહમ્મદે ખાનને જગાડયો હવે લડવાગો વખત હતો નહિ સુલતાનના માણસો જે આગા આરી પહોંચ્યા હતા તેને એ નિમક-હવાલ નોકરે લડાઈ કરી રોક્યા અને એમા પોતે કપાઈ ગયો આ બધી તકનો લાભ લઈ બહાર તૈયાર રાખેના ઘોડા ઉપર આનમખાન નામી ગયો લોકોએ એના ધનગો બગો મામાન લૂટી લીધો એના ધરના બધા માણસો કદ પકડાયા વજીહુ'મુલકનું ૫૨ પણ લૂટાઈ ગયું, પણ એના ધરના માણસો હાથમા આવ્યા નહિ ૩૨ સુલતાન જમાનપુર દરવાજા પામે આવ્યો ત્યારે તેણે આ બધી પરિધતિ જાણી એણે આતમા આવતા એકાત સેવતા ગૂના અમીર અદજનખાનને ખોલાવી એનો મત્કાર કયો ફારસી ભાષામા કહે છે કે જ્યારે ખગામ નમીમ ગયું પકડે છે (ખરામ વખત આવે છે) ત્યારે ગરદનની ગોા ફાગીની સાકળનું કામ કરે છે ૩૩ દરિયાખાન અને આનમખાનની ગા-ગતમા એવું જ બન્યું આતમખાન પેથાપુર તરફ નામી મયો અને ત્યાંથી

૩૦ એ જ પૃ ૩૩૭ શુ ભા મા "અસરિયા"ધર હતું એમ લખ્યું છે દૈસમા આસ્તો ડિયા એમ લખ્યું છે પણ શુ ભા અને અગ્રેજ બંનેમા જમાલપુર દરવાજા બહાર એમ ૨૫૮ લખ્યું છે એ/ડે શુ ભા મા આશાવવને બદલે અસરિયા ભલમા લખાયું લાગે છે

૩૧ સિંદરી શુ ભા પૃ ૩૩૮-૩૯ એમા આ નિમકહવાય નોકરનું નમાણથી વર્ણન કર્યું છે એણે આલમખાનને હમેશા ચેતવેડો કે સિંડને પાજરામા પૂરી નિરાતે કેમ બેઠા છે પોતાના શેઠને બચાવવા એણે આતમખાન આપ્યો

૩૨ એ જ, પૃ ૩૩૯-૪૦

૩૩ એ જ, પૃ ૩૩૭

માળવા તરફ ગયો. ૩૪ વહુહઉંમુદકે પણ નાસી ગયો. આ પ્રમાણે ઈ.સ. ૧૫૪૫માં, ગાદીએ આગ્યા પછી લગભગ આઠ વર્ષે, સુલતાન મહમૂદ સ્વતંત્ર થયો, છતાં એ વખતે પણ એ ૧૬ વર્ષનો છોકરો જ હતો. હવે મુઘલિદ-ખાન બહલીય રાજ્યનો રક્ષક બન્યો અને અફઝલખાન ગંગાણી વહુર બન્યો. ૩૫

દરિયાખાન આલમખાનના ગુજરાતમાં પાછા આવવાના પ્રયત્નો

દરિયાખાન અને આલમખાન એ બળવાખોર અમીરો હવે ભેગા થયા. બંને પૈસા વિનાના હતા. એમણે અંકલેશ્વરમાં રહેલા અલપખાન અને ભરૂચમાં રહેલા ઇમાદઉલ્મુદકને જૂની દોસ્તી અને પોતે સત્તામાં હતા ત્યારે એમના ઉપર કરેલા ઉપકારોને આધારે મદદ માટે અને આશ્રય માટે માગણી કરી. અલપખાન અને ઇમાદઉલ્મુદકે આ એ બળવાખોરના આવવાથી અને એમણે કરેલી માગણીથી ઘણા ગભરાયા. આલમખાન અલપખાનને મળ્યો અને સુલતાનના પક્ષમાં રહેવાનું સલામત નથી એમ સમજાવ્યું, પરંતુ એને પૈસાની રકમ આપી પાછો કાઢ્યો. સુલતાનને પણ આ બળવાખોરોની દિલચાલની બબ્બર પડી ત્યારે એ જરા ગભરાયો ખરો. એવામાં દરિયાખાન તરફથી ઇમાદઉલ્મુદકે બંને બળવાખોરોને માફી આપવા સુલતાનને અરજી કરી. ૩૬ સુલતાન એનો વિચાર કરે તે દરમિયાન આલમખાનની ભૂલથી ગંધી વાત પડી ભાંગી. આ બનાવ પછી સુલતાને ઇમાદઉલ્મુદકને પોતાની પામે બોલાવ્યો, ૩૭ પરંતુ કરને લીધે એણે વિલંબ કરવાનું બતાવ્યું કાઢ્યું. સુલતાને ઇમાદઉલ્મુદકને સમજાવવા અફઝલખાન વહુરની મારફતે વટવાના સૈયદ દબરત આહી-શાહને સહીસલામતીનું વચન આપી ઇમાદઉલ્મુદકને બોલાવવા મોકલ્યા. ઇમાદ-

૩૪: એ જ, પૃ. ૩૪૦, એ હિંદુ રાજાનું ગામ હતું, ત્યાં આલમખાનને આશ્રય મળ્યો, પરંતુ તરત માળવા ગયો એટલે પેથાપુરના ઠાકોરને એમાં ભય લાગ્યો હશે.

૩૫: એ જ, પૃ. ૩૪૦, સિકદરીના કહેવા પ્રમાણે એ વખતે અફઝલખાન નિવૃત્ત હતો અને ધરની બહાર નીકળતો નહિ, પરંતુ બધાં વર્ષોના ભેતાં અફઝલખાનની વહુરાત ચાલુ હશે. એ અસ્થિર સમયમાં રાજાની કૃપા થોડો વખત થાય તો થોડો વખત નિવૃત્તિ જેવું જીવન પણ ગાળતું પડે એવું એની બાબતમાં લાગે છે.

૩૬: એ જ, પૃ. ૩૪૦-૪૨. બીજા અમીરોની પેઠે-અગર બીજાથી કાંઈક વધારે-આ એ અમીરો દરિયાખાન અને આલમખાનના ઉપકાર નીચે હતા.

૩૭: સિકદરી, શ્રુ. ભા. પૃ. ૩૪૩, કહે છે કે આલમખાનનું કુટુંબ સુલતાનના તાબામાં હતું તેને છોડાવવા એણે સૈયદ મુબારક ખુખારીની લાગવગ વાપરી બાંધધરી તરીકે પોતાના ભાઈ સફદરખાનને રાખ્યો અને પાછળથી બીજા નોકર સાધુનાયકને મોકલી રાતે દોરડાથી સફદરખાનને હિતારીને નસાડ્યો. આ કૃત્યથી સૈયદ ભોંઠા પડ્યા અને સલાહની વાત પડી લાગી.

હિંમુલકને હવે આલમખાનને મળ્યાની જૂન ચર્ચ એ વાત મમમૂર્ક હતી, પણ સુલતાનનો દુકમ પાખ્યા વિના છૂટકા નહોતો એ પોતાના રક્ષકોનું લક્ષ્ય લઈને આપાનેર આવી સુલતાનને મળ્યો અને મારો આદગમતકાર પામ્યો, પરંતુ એક ગતે એના કેગતમૂ લૂટાર્ક મયા ૨૮ એનામા વડપણને લીધે નાસીને ભરૂચ જવાની સજિત દવે રહી હતી નહિ. એણે મૈદ મીઠાન માગ્યે પોતાને મક્કા શરીફ જવું છે, બીજી કોઈ ઇસ્તગા નથી, એની અરજ સુલતાનને કરી સુલતાને હામી ગુનામો માથે સુલતાન જંગીરદાર ખાન મહર ખુલાવદખાન રૂમીને મલીકાને મોમમ દડ થાય ત્યારે મક્કા મોકની આપવા દુકમ કર્યો પરંતુ સુલતાન ખુલાવદખાને ઇમાદઉલ્મુલ્ક મલીકાને રિયાતીને નારી નાખ્યા આ કાર્ય એણે સુલતાનના દુકમથી કર્યું કે બીજા ગર્વ કારણથી એ જણાયું નથી આ બનાવ તા ૨૭ મમમન હિ દપર ગડિસેમર ૧૫૪૫મા મન્યો જૂના અમીરોમાંથી હવે અરજનખાન જમાણી અને સુલતાન દિલખાન સિવાય કોઈ મહુ નહિ ૩૯ ઇમ ૧૫૮૫થી ૧૫૫૪ સુધી સુલતાને કોઈ ખામ વિધન વિના મોજશોખમા સમય ગાળી અવતરતાથી રાખ્યું કર્યું

સુલતાને આમદખાનને મક્કાથી પાછો બોલાવ્યો અને ગૂજરાતનો વહીવટ સોંપ્યો

નાની હિમરમા પોતાની જાતને બાદગાદી નામ મળવા છતાં અનેક ચડતી-પડતી અનુભવી અવતર થયેલા સુલતાન મહમૂદે હાથે ગૂજરાતના મુમવમાન મમયના ઇતિહાસમા એના નામને જાખુ પાડે એવો બનાવ બન્યો. બી માર્કટિક દરિએ મદતનો કહી દકાય એવો ઇતિહાસકારોએ નેધિસે બનાવ મન્યો એ દવે જોઈએ બહાદુરશાહ પોતા ૧૧ મિશ્વાસુ અમીર આમદખાનને પોતાનો જનાનો અને ખજાનો સનામત નહ એ ઇનાદથી મક્કા મોકલ્યો હતો એ વાત જોઈ મયા છીએ એ આમદખાન દશ મકનામા જ હતો બહાદુરનાદના વખતમા એણે વહીવટમા કીક કીક આખર જમાવી હતી સુલતાન મહમૂદને હવે એવી મવાદ મળી કે આમદખાનને ગૂજરાત પાછો બોલાવીને ગામ્યનો વહીવટ એને આપવો ૪૦ આ કાર્ય માટે એક દૂત

૩૮ એ જ, પૃ ૩૪૩-૪૬ આ લખાણમા સુલતાનનું વલણ અપર નથી એણે તમલકાનો દુકમ આપેલો નહોતો એમ લાગે છે પરંતુ બધું વાજન જોના એને ઇમાદઉલ્મુલ્ક દપર વિશ્વાસ થલ કદાય ન હોય

૩૯ એ જ, પૃ ૩૪૬-૪૭

૪૦ એ જ, પૃ ૩૪૮ હાજી દનીરના અરબી ઇતિહાસમા આ વિગત વખત વિસ્તાર થી આપેલી છે

સાથે સરખેજની ગળીના એક સો કરંડિયા મોકલવામા આવ્યા અને આસફ-ખાનને ગૂજરાત આવવાનું આમંત્રણ પણ ગયું. એને આવવાના ખર્ચ માટે ગળીના કરંડિયા મોકલ્યા હતા. સરખેજની ગળી મહામાં સારી રીતે ખપતી અને પોર્ટુગીઝોએ એ બંધ કરી હતી તેથી એના ભાવ ત્યાં ઘણા વધી ગયા હતા. એક કરંડિયો જસો સોના મહોરના ભાવે ખપી શકતો હતો. એ એક સો કરંડિયા વેચીને આસફખાન ગૂજરાત આવવાનું ખર્ચ કાઢે એવી યોજના હતી, કારણ કે એ માટે વહાણની ખરીદી પણ કરવાની હતી.^{૪૧} સુલતાનનું આમંત્રણ મળતાં આસફખાન પોતાનું કુટુંબ ગૂજરાતના અરબી ઇતિહાસના લેખક હાજી દખીરના પિતા સિરાઝુદ્દીનને સોપી રવદેશ આવવા ઉપડ્યો, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રનો કિનારો આવતાં એનું વહાણ લાંગર્યું અને ઘણી મુશ્કેલીથી ખાન માંગરોળને બંદરે ઊતર્યો. કોઈ માણસ ડૂબ્યું તો નહિ, પરંતુ ખાનનો પુસ્તકભંડાર ડૂબી ગયો, અને મહાના હાકેમે આપેલી તરવાર અને એક અરબી ઘોડો પણ ડૂબી ગયા. એટલે અમદાવાદથી બીજી સગવડ થાય ત્યાં સુધી એને રોકાઈ જવું પડ્યું.^{૪૨} છેવટે આસફખાન અમદાવાદ પહોંચ્યો ત્યારે સુલતાન મહમૂદે એને ભેટીને ખૂબ આદરસતકાર કર્યો અને પોતાની સાથે જ ગલીયા ઉપર બેસાડ્યો. એને નાયબ મુતલકનો ખિતાબ આપી રાજ્યમાં મોટા હોદ્દો આપ્યો. વજીરપદ ઉપર તો અફઝલખાન હતો, પણ એ કામકાજમાં બહુ-માથું મારતો નહિ. આસફખાન લાંબો સમય અરબ-સ્તાનમાં રહેલો હોવાથી એનો પહેરવેશ અને ટેવો બદલાઈ ગયાં હતાં અને તે આરબ જેવો લાગતો હતો. ઇતિહાદખાને એને ગૂજરાતી પોશાક પહેરવાની સલાહ આપી.^{૪૩}

આસફખાનની સલાહથી હિંદુ જમીનદારોને પડેલા ત્રાસ

આસફખાને ગૂજરાતમાં આવીને રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. પર-દેશીઓનું બાર હજારનું લશ્કર વ્યવસ્થિત કરી સુલતાનનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું અને એનો સરદાર ઉલૂઘખાન હબશીને બનાવ્યો. આ બાર હજાર પર-દેશીઓમાં અરબોની કેટલીક જાતો, હબશીઓ અને ફિરંગીઓ પણ હતા.

૪૧ : ગૂજરાતનો અરબી ઇતિહાસ, વો. ૨. સર ડેનિસન રોસે ઉપોદ્ધાતમાં આ વિગત આપેલી છે અને આસફખાનના વર્ણનમાં અરબીમાં આપેલી છે. સરખેજની ગલીનું મહત્ત્વ નોંધપાત્ર છે. બીજા ફારસી ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં આ વિગત નથી.

૪૨ : હાજી દખીરનો અરબી ઇતિહાસ, વો. ૨. ઉપોદ્ધાત તથા આસફખાનનું વર્ણન, વો.

૧, પૃ. ૨૮૮. વંશનું અને તુર્કીમાં એણે ભજવેલા લાગનું વિગતવાર વર્ણન છે.

૪૩ : એ જ, વો. ૧, પૃ. ૨૮૮-૯૦, આસફખાનની દાહી કેડ સુધી લાંબી હતી.

કોઇ મૂજગતીને ગખ્યો ન હતો સુલતાનની મના હવે મવોપગી મિદ્દ થઇ હતી, એટલે હવે એને માળવા ફરીથી જીતી લેવાની ંજા થઈ આ કાર્ય માટે આમદખાને મવાહ આપી કે ઘર આગણે મહેવાઈથી જીતી શકાય એવો પ્રદેશ આપને બતાવુ, માળવા સુધી શા માટે જવુ પડે મૂજરાત દેશમાં જૂના વખતથી જમીનનો ચોથો ભાગ હિંદુ જમીનદારોના હાથમાં છે એને 'વાટા' કહે છે એ બધો ભાગ જો તેમની પામેથી પડાવી લઈ મુઘલમેળે આપનામાં આવે તો તેની આનકમાંથી ૨૫૦૦૦નુ વચ્કુ પોપાઈ શક અને ભવિષ્યમાં માળવા પણ મહેવાઈથી જીતી શકાય સુલતાનને આ તોફાની અને ખોટી મલાહ ગળે જતરી ગઇ અને તેણે હિંદુઓ ॥ વાટાની નગીરો વર્ષ લેવા હુકમ કર્યો ઇડ, મિરોહી, કુગનપુર, વામરાડા, તુણાનાડા, ગજપીપળા અને મહી નીના દિનાગના નાના જગીરદારો ઉપર તવાઈ આવી ઘણા મૂજગતની સરહદ છોડી ચાલ્યા ગયા ઘણાએ બડ ઉદાબ્યા સિરોહી અને ઇડ જેવી જગ્યાઓમાં લસ્કરી થાણા ખેમાડવામાં આના મૂજરાતમાં હાહા-કાર થઇ ગયો અને ગજપૂત તથા દ્રાણીઓની જમીનો લઈ લેવામાં આવી જે હિંદુઓ ખેડૂતો તરીકે ગ્લા તે જ જગ્યા ૪૪

હિંદુઓના ઉત્થવો વગેરે બધ થયા અને બીજા ભુકમો

મિગતે સિકદરીના કહેવા પ્રમાણે તો આ ભુમ આટલેથી અટક્યો નહિ આ સુલતાનના અમલમાં ઇસ્લામ ધર્મના નિયમોનુ ઠડક પાનન થયુ કહે છે કે શહેરમાં કોઇ હિંદુ ઘોડા ઉપર બેસી શકતો નહિ જામાં કે અગરખાની ખાય ઉપર કે ખબા ઉપર લાય ગગનુ કપકુ ત્રિંટાળે તો જ જામો પહેરીને નીકળી શકતો હિંદુઓની પૂજાઓ અને દોળી તથા દિવાળીના તહેવારો ખુદની રીતે જોજવાતા બધ કરવામાં આવ્યા, અને લોકો ખાનગીમાં પણ મૂર્તિપૂજા અને તહેવારો ડરથી ધૂજતા પાળતા હતા સિકદરીનો લેખક આગળ લખે છે કે ભુકદાને ત્યારે આ સુલતાનને માગી નાખ્યો ત્યારે ગરાસિયાઓએ ભુરદાનની મૂર્તિ બનાવીને તેને પૂજવા માડી અને કહેવા લાગ્યા કે “આ (ભુરદાન)

૪૪ મિર્ઝરી, શુ ભા પૃ ૩૫૧, અ ભા પણ આમાં કાઈ ફેર વગર જ લખે છે બીજા ઇતિહાસોમાં જે ફેર છે તે આગળ ચર્ચીશું સિમ્દરી આસફખાનને આમત્રણ આપ્યાનુ અને એની સલાહથી વાટા બમ કર્યાનુ તથા ઇસ્લામનો પ્રચાર થયાનુ લખે છે, પણ અરમી ઇતિહાસની જેમ બીજા ઇબકતનુ વર્ણન નથી, અને વાટાના કારણમાં મતભેદ છે આ વખતે મુખ્ય વહર અફઝલખાન હતો, પણ એ વહીવટમાં માયુ ધાલનો નહિ એમ સમજાય છે એના ભાઈ ખુદાવદખાનના હાથમાં દીવાની હતી, પગલુ આસફખાનનુ ચલણ વધારે દરી એમ લાગે છે

અમારો પરમેશ્વર છે કે જેણે અમને મોતમાથી સલામતી પાલી છે. જે આવું એક વર્ષ ચાલત તો અમે ભૂખમરાથી માર્યા જાત". જે હિંદુઓ પોલીસની નોકરીમાં હોય તે બચ્યા હતા, છતાં એમણે જે દાથ ઉપર નિશાન ન બાંધ્યું હોય તો તેમને મારી નાખવામાં આવતા. ૪૫

જુહમોના આ વર્ણનની ચર્ચા

ગૂજરાત સલ્તનતના ઇતિહાસમાં આવો જુહમ હિંદુઓ ઉપર થયાનું આ વર્ણન મહત્વનું છે. ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવામાં ખીન્ન સુલ્તાનોએ પણ કાંઈ ને કાંઈ કાર્ય કર્યું છે, પરંતુ આવો જુહમ કર્યાનું કોઈ તવારીખમાં નોંધાયું નથી. આ સુલ્તાન મદમૂદ ત્રીજાના સમયમાં આ હકીકત વિગતથી સિકંદરીએ નોંધી છે અને અરબી ઇતિહાસમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે. એ બંને ઉલ્લેખોમાં કાંઈક ભેદ પણ છે. તબકાતે અકબરીએ આ વાતનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ પણ એક મુ્યક ખીના છે. આ બનાવ વખતે સિકંદરીના લેખકનો જન્મ થયો ન હતો. એનો જન્મ મદમૂદના મરણના વર્ષમાં થયો હતો, એટલે એણે એના બાપ તથા ભાઈ પાસેથી આ વાત સાલણીને લખી છે તે સ્પષ્ટ છે. આમ છતાં આ વર્ણનને સમકાલીન પણ કહી શકાય, એટલે આ વાતની જરા ચર્ચા કરવાની અહીં જરૂર છે.

હાજી દખીરે લખેલા ગૂજરાતના અરબી ઇતિહાસમાં વાંટા ગંધ કર્યાંતો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ એમાં સિકંદરી કરતાં જુદું જ કારણ આપેલું છે. એ લખે છે કે મુઝફ્ફરશાહી સુલ્તાનોએ શરૂઆતમાં નોકરીના બદલામાં ગામતી જમીનનો એથો ભાગ આપેલો. મદમૂદ ત્રીજાના વખતમાં રજપૂતોએ ધૂમુક શિલાળ નામના મુસલમાન અમીરનું ખૂન કર્યું. એનું વેર લેવા સુલ્તાને ગૂજરાતમાંથી રજપૂતોને કાઢી મૂકી એમની મિલકત લઈ લઈ મારી નાખવા એવો જુહમ કર્યો અને એના પાલન માટે લશ્કર રોકવામાં આવ્યું. જે રજપૂતો સામા થયા તેમને કતલ કરવામાં આવ્યા. આવી કતલ સામાન્ય અને મોટા પાયા ઉપર થઈ હતી. ૪૬ અરબી ઇતિહાસના આ ઉલ્લેખમાં આસક્ષાને સુલ્તાનને જે કારણ આપેલું તેવું કાંઈ લખેલું નથી. તેમાં હિંદુઓ ઉપર જુહમ કરી હોળી-દિવાળી ગંધ કરી અમુક ચિહ્ન કપડા ઉપર પહેરી, શહેરમાં ઘોડે ન બેસવું, એવું પણ કાંઈ લખેલું નથી. સિકંદરીએ એ બધું લખ્યા છતાં રજપૂત-ગરાસિયા સામે આ પગલાં લેવાયાં હતાં એમ તો લખ્યું છે,

૪૫ : સિકંદરી, શુ. ભા. પૃ. ૩૫૧-૫૨, અંગ્રેજીમાં પણ એ પ્રમાણે જ છે.

૪૬ : હાજી દખીરનો અરબી ઇતિહાસ, વો. ૧, પૃ. ૨૬૬

પરંતુ અમુક વ્યક્તિના ખૂ. માટે એ પગના લેવાયા હતા એમ નથી લખ્યું નવાનની વાત એ છે કે મિકદરી, અગ્ની ઈતિહાસ, ઈન્જિના, તળકાતે અકમરી અને અકમરના સમયના ઇતિહાસો લગભગ અગત્યનીન કહી શકાય એવા છે, પરંતુ મિકદરી સિવાય એકેમા આ વિગત નથી અગ્ની ઇતિહાસનો શ્રેષ્ઠ મિકદરીમા દિંદુઓની હોળી-દિવાળી ગધ ચર્ચ હતી એમ લખેલું છે એવો ઉત્તેજ માત્ર કરે કે અગ્ની ઇતિહાસ મિકદરી પછી થોડા જ વર્ષ પછી લખાયો છે એટલે એણે કદાચ મિકદરીમાથી એ હકીકત લીધી હશે, પરંતુ શ્રેષ્ઠ પોતે તો ઉપર કહી તે ખૂનની વાત જ લખી છે, એટલે આ જુમની વાતને કેટલું વળન આપવું એ પ્રશ્ન ચર્ચ પડે છે છતાં મિકદરીનો શ્રેષ્ઠ ગૂજરાતી છે એનો ત્રાપ આ બનાવો મમકાનીન દતો અને એ મહેમદવાદનો વતની હ એટલે એણે નોરેની વિગતોનો વિગતવાર ઉત્તેજ કરવો પડ્યો છે દિંદુઓ ઉપર મુસલમાન મમયમા જુદાંમા થયા જ નથી એમ કહેવાનો આશય નથી કોઈ કોઈ વાન જુમો થયા પણ છે આ જુમની હકીકત ખરી હોય તો શકેરામા હિંમોની હિંમણી ગધ ચચેરી હોય એમ જણાય છે ગામડામા એ નિ અસર નહાતી ૪૭

એ જમાનાનું વાતાવરણ

મુલતાન મદમૂદ ત્રીજાના મમયમા આ જુદાંમા અમીર આમદખાનની મનાદથી થયા કે અવધેરિત હતા એ કહેવું મુશ્કેલ કે પરંતુ આ અથના ખડ ત્રીજામા મુસ્લિમ તવારીખોના મૂલ્યાકનમા જમાનાના વાતાવરણને ધ્યાનમા લેવાની જરૂર છે એવો જે ઉત્તેજ કર્યો છે તે અહીં વિચારના જેવો કે આગળના જમાનામા જે પશ્ચિમના દેશોને આપણે મુકામતે આપણે સુધરેલા માનીએ છીએ એ તોડા પદ અને સોળમી મીનીમા દ્વા દતા તે જેવા જેવું છે એટલે આ મુલતાન મદમૂદના સમયમા ગોવામા પોર્ટુગીઝો ધ્રિંતી મિવાય ની પ્રજા માથે કેવી રીતે વર્તતા હતા તેનું ટૂંક વર્ણન અહીં મમય ચર્ચ પડે એવું છે જે કે આ વાતને ગૂજરાતમા ઇતિહાસ માથે ગીધો મમય નથી, તોપણ પડોમમા જે ગી ગળું હતું તેવું જ અહીં પણ હતું અને લગભગ એક જ મમય હોતો એ નોંધપાત્ર છે

ગૂજરાતની પડોમમા પોર્ટુગીઝોએ ધ્રિંતી પ્રજા ઉપર કરેલા

જુદાંમાની મરખામણી

ઈ મ ૧૫૪૦મા પોર્ટુગીઝના ગળના હુકમથી ગોવામા ગધા ન દિંદુ મદિરોનો નાગ રંગવામા આપ્યો હતો મદિરના નાગ પછી એ માટે નિ નાનતી ૪૦ આવી ઉત્સવોની જની શરેંગમા દતી એક્રુ તો સિક રી પણ રચણ લમે છે

જે જમીનો હતી તેની આવક પાદરીઓએ લેવા માંડી હતી. ૧૫૪૪માં નાસ્તિકપણાના આરોપ માટે એક ફિરગી દાકતરને પણ પાદરીઓની અદાલતે બાળી મૂકવાનો હુકમ કરેલો અને છેવટે એને ફાંસી દઈને પછી બાળેલો. તે સમયના ગોવાના ખ્રિસ્તી પાદરીઓ કેટલી હદ સુધી ધર્મોપદેશ હતા તેની નોંધ પણ મળે છે. ધર્મને નામે જે જુલમ અને જે ખર્ચ થતાં તે સામે કોઈ કોઈ પ્રામાણિક માણસે રાજ્યને ચેતવણી પણ આપેલી, પણ તેની અસર થઈ નહોતી. ઈ. સ. ૧૫૬૭માં દિંદુ અને મુસલમાનને ખ્રિસ્તી બનાવવા માટે જે કાયદા ઘડાયેલા તે પણ વિચિત્ર હતા. કોઈ ખ્રિસ્તી ગિનખ્રિસ્તીને નોકર રાખી શકે નહિ, કે એવા કોઈ વૈદ્યની દવા લઈ શકે નહિ કે ગિન-ખ્રિસ્તી હજમ પાસે હજમન કરાવી શકે નહિ. દિંદુ કે મુસલમાન બહેરમાં ધાર્મિક પૂજા કે ઉજવણી કરી શકે નહિ, તેમજ ધાર્મિક ગ્રંથો કે પૂજાને લગતો સામાન ખરીદી શકે નહિ. એમના બધા ધાર્મિક પુરુષોને રાજ્યની બહાર કાઢ્યા હતા. અને બ્રાહ્મણને જનોઈ પહેરવાની મનાઈ હતી. દિંદુઓની વસ્તીનાં એક એક સોનાં પત્રકો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમાંના દરેકમાંથી પચાસ માણસોએ દર એકાંતર રવિવારે દેવળમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવા જવું પડતું. એમ કહેવાય છે કે આવી ફરજ ખુદ રોમમાં યહૂદી લોકો ઉપર નહોતી. આમ બળજબરીથી કોઈને ખ્રિસ્તી ન બનાવવો એવું હતું, પરંતુ એવી ફરિયાદ થાય તો એનો ન્યાય પાદરીઓ જ કરતા' ખ્રિસ્તી ન હોય એવી સ્ત્રી કે એનો પતિ—ખ્રિસ્તી થવા માટે એની અંતઃકરણની શી ઇચ્છા છે તે નક્કી કરવા એ બંનેને જુદાં પાડી અખ્રિસ્તીને બીજા કોઈના ઘરમાં રાખવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. કોઈ અખ્રિસ્તી પુરુષ ગુજરી જતો તો એનાં સંતાનોને રાજ્ય તરફથી પાળીને ખ્રિસ્તી બનાવવામાં આવતાં. આમ થવાથી કેટલીક મા પોતાનાં છોકરાંને મારી પણ નાખતી. અપુત્ર ગુજરી જનાર અખ્રિસ્તીની મિલકત એના નજીકના ખ્રિસ્તી સગાને જતી અને ખ્રિસ્તી સગો ન હોય તો દેવળને મળતી. ખ્રિસ્તી બનનારને પોર્ટુગીઝ પ્રજાના બધા હક મળતા જ્યારે જૂઠું (યહૂદી) કે મુસલમાન બનનારને મારી નાખવામાં આવતા. કોઈ સ્ત્રી ખ્રિસ્તી થાય તો એ પુરુષની માફક વારસાનો હક માગી શકતી અને બીજા ખરા વારસો રહી જતા. દિંદુઓને ગામની પંચાયતમાં રહેવાની મનાઈ હતી. મુખ્ય પાદરી-આર્કબિશપ-ગમે તે અખ્રિસ્તીને રાજ્યની બહાર કાઢી શકતો. ન્યાયમાં પણ વિચિત્ર કાયદા હતા, જે અહીં લખવાની જરૂર નથી; પણ અખ્રિસ્તી ૫૦ પાઉન્ડ જમે મૂકે ત્યારે એને ન્યાય માગ-

વાનો હક મળતો ૪૮ અગ્નિતીઓએ જુગે પડે એવો અમુક જ પોશાક પહેરવો પડતો, અને એ લોક ઘોડા ઉપર કે પાલખીમાં બેસી શકતા નહિ ગોના કે એના પગમાં એ લોક છત્રી પણ મળી શકતા નહિ આવી પરિસ્થિતિમાં ૧૫૬૧થી જ ગોવા અને આમણસના ક્રોધોમાં વચ્ચી ઓઠી થઈ ગઈ હતી અને માન્યેટનો બેટ તો લિજડ થઈ ગયો હતો.

આ કાર્નક લાગા વર્ણન ઉપરથી એ જમાનાની બીજી પ્રજાઓ ॥ ધાર્મિક વાતાવરણ અને અંધતાનો ખ્યાલ આવશે મુસલમાન સમયનો ઇતિહાસ જોતા જુલ્મે ધયા છે, મદિરો તૂટ્યા છે, પરંતુ આટલી હદ સુધી પ્રજાને હાડમારી પડી નથી એટલું તો મમળય છે એનો વધુ વિચાર આગળ સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું ઉપર જણાવેલા સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયના તવારીખે આપેલા વર્ણન સાથે આ વર્ણન મમય હોવાથી અહીં આપ્યું છે.

સુલતાનનું વિચિત્ર મિશ્રણોવાળું ચારિત્ર્ય

સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાની આખીયે કાર્નકદી જોતા આવા જુલ્મે કરે એવો એ નહિ હોય એમ લાગે છે એના ચારિત્ર્યમાં વિચિત્ર મિશ્રણો જોવામાં આવે છે એના સંજોગો અને એની ઉંમરે એનો અભાવ ધડ્યો હતો એમ કહી શકાય તે માથે એણે કોઈ જાતની ખામ કેળવણી લીધી હોય એવું જણાતું નથી અમીરોનો લાગ પણ એને ગમીડવામાં ઓઠો નહોતો અને એ લોકોએ અગત્ય વાસ્થ અને સત્તાને માટે બાળક સુલતાનને અવગે રગે ચડાવવા પોતાથી અને તે બધું જ કંઈ હતું સુલતાનમાં કેટલાક ઉમદા ગુણો પણ હતા, પરંતુ નાનપણથી હવડી મોગતે ચડાવ્યાથી એ ગુણો બરોબર ખીટ્યા નહોતા આ સુલતાનના સારા ગુણોમાં એની સુજનતાભરેલી વર્તણૂક અને ધાર્મિક વૃત્તિ ॥ તવારીખકારો સાગ વખાણ કરે છે ઓલિયાઓ, વિદ્વાનો અને ધાર્મિક પુરુષો માથે એ મમય ગાળતો, એમને મારા દાન આપી સતોપતો, શિયાળામાં ફકીરોને રમઢાઓ આપતો ૪૯ રસ્તામાં ટોઢે મરતા ગરીબો માટે તાપણી-ઓ કરવાના લાડકાના જથ્થાની સરકાર તરફથી વ્યવસ્થા થતી, ફકીરો અને ધાર્મિક પુરુષોને મારામાં મારો ખોરાક વહેંચાય તેની તે કાળજી રાખતો, મોસમના ફળ એ લોકોને અપાયા પછી જ દરમારમાં આવે એવો એનો હુકમ

૪૮ Whiteway, Portuguese Power in India, પૃ ૬૦ ૬૭ એમાં વિસ્તારથી પોર્ટુગીઝ આખરો સાથે જલન આવેલું છે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એ મહત્વનું છે

૪૯ સિદ્દરી શુ બા મા પૃ ૩૫૪-૫૬, કહે છે કે રત્નઈઓ વેચાઈ જાય છે એવી ફરિયાદ આવતા લાખી મોટી રત્નઈઓ કચલી, જેથી એક રત્નઈ ઘણાં ઓઢી રાકે અને કોઈ વેચવા લઈ જાય નહિ.

હતો. આ કારણથી એના સમયમાં પરદેશોથી ઘણા ધાર્મિક પુરુષો, ઓલિયાઓ, દુદીરો અને વિદ્વાનો ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા હતા. મહાત્માં દાન માટે વાપરવાની રકમ માટે એણે ખંભાત નજીકનાં કેટલાક ગામો છુદ્દા કાઢ્યાં હતાં ૫૦ સરાઇઓ, આશ્રમો વગેરે પણ આંધ્યાં હતા. પચગંજ સારું જતા જનમદિવસની ઉજવણી એ ગાદી ભારે ભભકારથી કરતો. એ વખતે વિદ્વાનો અને ઓલિયાઓને સારાં ભોજન આપી એમના હાથપગ ઉપર પોતે પાણી રેડતો અને પાણીની થાળી એના અમીરો ઝાલી રાખતા. આવી ઉજવણી બાર દિવસ ચાલતી અને છેલ્લે દહાડે એમને એક વરસ આગ્રે નેટલી રોડ રકમનું દાન કરતો. પોતાને માટે સારામાં સાદું જે કાપડ આવેલું હોય તે આ મન્દિર વખતે ઓલિયા-દુદીરોના જમવાના મેજ ઉપર ગિઠાવી પછી એને ધોવડાવી પોતાના કપડાં શિવડાવતો ૫૧ પરંતુ આ ગ્રંથ મુસલમાન ધર્મ માટે થતું એમ તવારીખકારના રાખ્દો ઉપરથી સમજાય છે. તવારીખકાર એક બાજુ લખે છે કે સુલતાન દુદીરો અને વિદ્વાનોનો સંગ કરતો અને બીજી બાજુ હલકા પુરુષો તથા સ્ત્રીઓના સંગમાં સમય ગાળતો એમ પણ લખે છે. મોટા જનાનો હોવાથી એ એટલો તો લંગટ હતો કે પુરુષ ત્વ ટકાવવા ઝેરી માદક પીણાં તથા વાહકરણની દવાઓનો ઉપયોગ કરતો. આમ આ સુલતાનનું ચારિત્ર્ય વિચિત્ર મિશ્રણોવાળું હતું.

એનો સ્ત્રીઓનો સહવાસ અને વહેમી સ્વભાવ

સ્ત્રીઓના સહવાસ અને મોટા જનાના રાખવા એ તો એ જમાનાના દરેક કોમના અમીરો અને રાજવીઓનો ગ્રંથો રિવાજ જ થઈ પડ્યો હતો. માળવાનો સુલતાન એમાં મોખરે હતો તે જોયું. જનાનાના મોજશોખમાં રત રહેવું એમાં એ કોઈ ગૌરવ માનતા, એટલે તવારીખકારોને એ બાબત કાંઈ ટીકા કરવાનું હતું નહિ. સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના હાથમાં તો દરિયાખાન જેવા મોહલા અમીરનો આખો જનાનો આવ્યો હતો. વળી માળવાના સુલતાનનું અનુકરણ કરીને એણે મહેમદાવાદમાં એક આહુખાતું-મૃગોદ્યાન -ખનાવ્યું હતું અને એમાં સ્ત્રીઓને ઘણા કામ ઉપર રોકી હતી. એનું વર્ણન આહુખાનાના વર્ણનમાં કરીશું. એટલે આ સુલતાન સ્ત્રીઓના સંગમાં ઘણો સમય ગાળતો એનો તવારીખકારોને એના ચારિત્ર્ય માટે વાધો લાગતો નહિ. આ ઉપરાંત મહમૂદમાં સ્વભાવની કેટલીક વિચિત્રતા પણ હતી. એ

૫૦ : અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૩૧૩, મહાત્માં પણ મહાનો ખંધાવ્યાં હતાં. ખંભાતના અખાત-નું ગાંધાર બંદર એમાં આપેલું હતું.

૫૧ : સિંદ્દરી, ગુ. ભા. પૃ. ૩૫૭-૫૮

ખૂબ જ વહેમી હતો અને કાયા કાનનો પણ હતો મોજગોખની ખાતર જ એ મોજ કરતો પોતાની પાછળ કોઈ વાગમ નહોતો એ ા એને કાઈ પણ પડી નહોતી જનાનાની જે સ્ત્રીઓ ગમે તે કાળુમર એક જીમ મામુ લેઈ હમે તો એ વહેમાઈને મન્નેની અકાગ્ણુ કતન કનાવતો અબ્દુન કરીમ-ખાનને જ્યારે એણે ઇતિયાદખાનનો ખિતાબ આપી પોતાનો ખામ વિશ્વાસુ અગીર જનાવ્યો ત્યારે એને જનાનાનો અધિકારી નીમ્યો, પરંતુ ઇતિયાદ-ખાન સુલતાનના સ્વભાવથી હમેશા ભયમાં જ રહેતો જનાનાની સ્ત્રીઓના શણગારની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા કરવાનું કામ પણ ઇતિયાદખાનના હાથમાં હતું, અને પુરુષજાતની કોઈ નજાગાઈની જૂન એનાથી વખતે યથ જન્ય એ મારે એ ખૂબ જ ડરતો, એ કાગળથી એણે ઘણા પાતા કાયાના પીને પોતાના પુરુષાતનો નાગ કર્યો હતો પર

સુલતાન મહમૂદ પહેલાએ (એગડાએ) વાતકને કાઢે મહમૂદગાદ વમા-વ્યુ હતું, પરંતુ આ સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાએ અમીરોના હાથમાંથી છૂટી ગયેલા ત્રણ પાછી ત્યા આતુખાન જનાવી પોતાનો નિવાસ અમદાવાદને બદલે મહેમૂદગાદમાં ગમ્યો આ નગર-આજનું મહેમદગાદ-થોડા વર્ષ મારે-ઈમ ૧૫૫૮માં મહમૂદનું અવમાન થયું ત્યાંસુધી ગજબાની જેવું થયું હતું અમદાવાદ અને મહમૂદગાદની વચ્ચે વટવા સુધી તો વચ્ચી હતી જ અને ત્યાંથી મહમૂદગાદ સુધી રતો જનારી તેની મન્ને બાગુએ કુકાનો જનારી જન્ને નગરોને એક કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો જીવનના પાછા વર્ષો-છેક અનકાળ સુધી મહમૂદ એ અજમા પમાગ કર્યો

બુરહાન ઉપર મહેરબાની-એને હાથે સુલતાનનું મરણ

છેલ્લા વર્ષોમાં પણ હવડી મોતથી એ દૂર ગ્લો નહિ તમેલામાં કામ કરતા પ્યારા નામના એક માણસનો શુ હાન નામો દેખાવમાં નુદર ડાકરો સુલતાનને ગમી ગયો અને એને પોતાની પામે રાખી ઊંચી પાયરીએ ચડાવ્યો એ જમાનામાં રાખના જોડા માયરવાનું કામ માનમરેલું ગણાતું એ કામ આ બુરહાનને મોપાયું હતું એ જોઈ એક વાગ વજીર અફઝનખાન બપાણીએ સુલતાન પામે પોતાનો પ્રિરોધ જતાવ્યો હતો અને બિવિધમાં આ માણસથી કાઠ આફન આની પડરો એવું એના મુખ

પર સિન્દરી, શુ બા ૫ ૩૪૬-૫૦, કહે છે કે સુલતાનના ડગથી ઇતિયાદખાન સુરવાલ નામે લોખડની ચડી પહેરી તેને તાણુ વાસી ચાવી ઘેર મૂકીને આવતો કોઈ પણ સ્ત્રીને ગર્મ રહે તો એ પડાવી નાખતો એથી મોટા જનાના છના એને વારસ નહોતો અરબી ઇતિહાસ (૫ ૨૮૫) એના કુકર્મો અને સ્ત્રીઓ ઉપરના નુદનો મારે લખે છે

ઉપરથી એ હોશિયાર વજીરને લાગ્યું હતું. પરંતુ સુલતાને એની શિખામણ સાંભળી નહિ. એક વખત એક ભારે ગુનાને માટે સુલતાને ખુરદાને ભીંતમાં ચણી લેવાને હુકમ આપ્યો હતો ત્યારે એના પિતા અને સગાએ અફઝલખાન પાસે રડીને એને છોડાવ્યો હતો. આમ છતાં સુલતાને એને પોતાની અંગત નોકરીમાં કાયમ રાખ્યો હતો. ખુરદાન બહારથી ધાર્મિક હોવાને દેખાવ પણ કરતો, પરંતુ એ ક્રેટલીક ખરાબ કુટેવો ધરાવતો હતો. દાઝ પીને મરત રહેતો હતો.^{૫૩} એક વખત સુલતાન આહુખાનામાં રમતગમતમાં પડ્યો હતો ત્યારે એણે એક બાજુ પક્ષીને એક નાના પક્ષીને પકડવા છોડ્યું હતું અને પોતે પાછળ પાછળ ચાલતો હતો ખુરદાન એક ગવૈયાના છોકરાને ચાહતો હતો અને એની સોજનમાં દુષ્ટ વર્તુણુક ચલાવી રહ્યો હતો. કમનસીબે બાજુ પક્ષી ત્યાંથી ઊડતાં સુલતાનના બોવામાં એ ગુનાભરેલી વર્તુણુક આવી અને એણે ખુરદાનને કહ્યું કે આજ સુધી તારા માટે હું જે કર્યાદો સાંભળતો હતો તે આજે નજરે જોઈ. તને હું આ કૃત્યની સખત શિક્ષા કરીશ.” આટલું કહી રમતની મરતીમાં સુલતાન આગળ ચાલ્યો ગયો. એક વાર ભીંતમાં^{૫૪} અધો ચણાયેલો બચ્યો હતો તેથી હવે ખુરદાનને આ એતવણી ગંભીર લાગી અને પોતાને કાંઈ થાય તે પહેલા કાંઈ ઉપાય કરવા નિશ્ચય કર્યો. બીજો દિવસે પયગંબર સાહેબના જન્મદિવસની ઉજવણીને છેલ્લે દિવસ હતો, એટલે ઉપર વર્ણુન કર્યું તેમ સુલતાનને મહેમાનોની સેવામાં ખૂબ શ્રમ પડ્યો હતો. ખુરદાન પોતાની નોકરી ઉપર હતો અને સુલતાન થાકેલો આવીને પલંગમાં પડ્યો. એ ગર્ભ કાલની વાત તે વખતે બૂલી ગયો હતો. એણે ખુરદાનને બોલાવી કાંઈ કેશી ચીજ પીવા માટે માગી. આ તકનો લાભ લઈ ખુરદાને ઝેર મેળવેલું પીણું આપ્યું. એ પીધા પછી દાહ થવાથી એ જગી ઊઠ્યો અને ખુરદાનને ક્યું પીણું આપ્યું છે^{૫૫} તે બાબત પૂછ્યું. એણે થાકની અસરથી સુલતાન અસ્વસ્થ છે એમ સમજાવી બીજું વધારે શરબત આપ્યું, અને સુલતાન ઊઠી ગયો એટલે ખંજર મારીને એને

૫૩ : સિદ્દેરી, શુ. ભા. ૫. ૩૬૦-૬૧, આમા એને જોડા જાયકનાર કહે છે, પણ બીજા વર્ણનમાં દેખાવ માટે ધાર્મિક જણાતો એમ લખે છે. પરંતુ તબક્કાતે અકબરી એનો સ્પષ્ટ રીતે પેશ નમાઝ અને નમાઝ વખતે દોરનાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. ૫. ૩૮૯. અફઝલખાન વઝીર ખુરદાનની સોબતથી હુમેશાં ચિંતામાં રહેતો અને એના તરફથી આકૃત આવશે એવો એને ચોક્કસ ડર હતો.

૫૪ : ભીંતમાં ચણી લેવાની સજ એ સમયે થતી હતી એ નોંધ દંડ-પ્રકરણ માટે ઉપયોગી છે.

૫૫ : સિદ્દેરી, શુ. ભા. ૫. ૩૬૪, એમા પીવામાં માજમ આપી હતી એમ લખે છે.

મારી નાખ્યો આ કામમા દૌલત નામનો એનો એઠ લાણેજ પણ સાથે હતો આમ ગૂઝગત સસ્તનતની ગાનીના એક વિચિત્ર વ્યભાવના સુવત્તાનનો વિચિત્ર રીતે ઇ.મ. ૧૫૫૪મા આત આવ્યો એને એના દાદા મુઝફફરશાહ બીજા તથા મહમૂદ બેગડાની કમર ॥ સાથે મગ્બેજના રોગના દફન કરવામા આવ્યો ૫૬

પુરહાને મોટા અમીરોને કતલ કરાવ્યા

સુવત્તાનને કતલ કર્યા પછી પુરહાને ગૂઝગતની માદીએ પોતે બેમે એવો વિચાર આવ્યો, એટલે જે વિદ્નો એને જણાયા તે દૂર દરવાનો એણે પહેલો નિશ્ચય કર્યો એણે રાજ્યના મોટા અમીરોને સુવત્તાનને નામે મહેલમા અગત્ય ॥ મત્રણા કરવા બોલાવ્યા સુવત્તાને પોતાના અગરક્ષકોની એક મોટી હથિયા બન્ન દુકડી ગળી હતી તેને જાનમાઝ કહેતા હતા પુરહાને આ ક્ષોમને માન ધનામો ઓ બંચી પાયગીએ ચડાવવાની લાનચ આપી મહેલના એક ખડમા છુપાવી રાખ્યા હતા એમને એવો દુકમ આવ્યો હતો કે એ ખડમા જે અમીર પ્રવેશ કરે તેને હાર મારવો આ પ્રમાણે સુવત્તાનના નામથી મહેલમા આમત્રણ પ્રમાણે સર્વથી પહેલો આમદખાન આવ્યો ૫૭ અને બાદમારોએ એને હાર કર્યો એમ ગૂઝગતના માર પ્રમિદ અમીરો માર્યા ગયા અદ્દજખાન બખાણીને પણ પુરહાને ખામ કહેડડાવ્યું હતું કે સુવત્તાન આપાનેગો કિદનો છતી લેવા માગત ચર્ચા કરવા માગે છે માટે આપે હમણા જ હાજર થવાનું છે અદ્દજખાન દુરદેશ અને અનુભવી હતો એને આ સમયે આવા દામ માટે સુવત્તાન બોલાવે છે એ માનવામા આવ્યું નહિ, અને બહાના કાઢી એણે જવામા વિવ્રમ કરવા માડ્યો પુરહાને પણ ઉપરા ઉપરી તેડા મોકલી ખાનને તરત હાજર થવા વિનંતિઓ કરી હતી આ ઉપરથી અદ્દજખાનની સ્ત્રી અને એણે પાળીને મોટા કરેના નોઝ શેગવાનખાન ભાટીએ આ ને સુવત્તાનને નારાજ ન કરવા અને હિંમત રાખી તરત જવા વિનંતિ કરી, ઓ પોતાની ઇચ્છા ન ઇતા, મણે ભાવિની ખમર પડી ગઈ હોય એમ બધાની છેદવી રમ લેનો હોય એવી

૫૬ એજ, ૫ ૩૫૯ થી ૩૬૭મા આ બધા બનાવોનું ખૂબ વિગતથી વર્ણન કરેલું છે બીજા ત્રણે પણ આ વર્ણનને દુકા વલનથી ટેકો આપે છે તબક્કાત ૫ ૩૬૦ આથી ભૂદુ તદ્દન દુકામા કહે છે કે શિકારમાથી આવ્યા બાદ પેશનનાઝ પુરહાને પોતાને જીતમા ચણવાની સમના વેરમા સુવત્તાનને મારી નાખ્યો એના લાણેજ દોલતે સુવત્તાનના વાળ પત્રમને બાધી પછી એણે બજર માર્યું

૫૭ સિદ્દરી, ગુ લા ૫ ૩૬૪-૬૭મા વિસ્તારથી આ વર્ણન છે

રીતે પાલખી ગયાની મહેલમાં ગયો. ૫૮ એને પણ ખીજ આગીરાની પેઠે કતલ કરવામાં આવ્યો. માત્ર ઇતિહાસખાને યુરદાનની વાત ન માની ને આવે સમયે કરી સુલતાન આગંત્રે નદિ એમ કહી ગયા નદિ તેથી તે બચી ગયો. ગુજરાત સદતનનના અંત સમયમાં આગળ પડેના મુખ્ય ભાગ ભગવવાનું એના ભાગ્યમાં હતું, એટલે જાણે ઈશ્વરી મંડેતથી એ બચી ગયો.

યુરદાનને રસ્તામાં શેરવાનખાને મારી નાખ્યો.

યુરદાને હવે ગાંધ્યની તિજોરીમાંથી જવાફરો અને ધન ઝાંઝ પોતાના મળતિયાઓને વહેંચ્યું. ખીજે દિવસે પોતાના નામની ખુનખો પટાવી સિલ્કા પડાવવાનું નક્કી કર્યું. સવાર થતાં બાદમારોની દુકાની અને ખીજઓને સાથે લઈ શહેરમાં બાદશાહી દબાવવાથી સવારી કાઢી. અફઝલખાનના ઘર આગળ શેરવાનખાન ભાટીને ડાગ્યું કે સુલતાન આવે છે તેથી એ સલામ કરવા આગળ આવ્યો અને યુરદાનને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. યુરદાને શેરવાનખાનને અફઝલખાનના ખિતાબો અને પદવી આપવાનું કહી પોતાના પક્ષમાં લેવાનું ઘણું કહ્યું, પરંતુ એ નિમકલસાસ સેવકને આ બધા બનાવોથી ઘણું લાગી આવ્યું હતું. બાદમારોએ એને યુરદાનના ઘોડા પાસે આવતો રોક્યો, છતાં એણે ઝડપથી આવી યુરદાનને એના જોરથી તરવાર મારી કે એના બે દુકા યજ ગયા. આ બનાવ જોઈ બાદમારો પોતાના ઘોડા અને જે મળ્યું તે લઈ નારી ગયા. આ રીતે યુરદાનને પણ એનાં કૃત્યોનું ફળ મળ્યું. આ બનાવો મહમૂદાબાદમાં બન્યા અને શહેરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. હિ.મં. ૯૬૧ના રખીઉલ અન્વલ માસની ૧૩મી તારીખે શુક્રવારે આ બનાવ બન્યો (ઈ.સ. ૧૫૫૪). એ વર્ષ “હકીકુમ બાશહાદાત” એ શબ્દો ઉપરથી, અને શેખ યહયા મુફતીની કવિતામાં એક વર્ષમાં ત્રણ મોટા બાદશાહો ગુજરી ગયા એ વર્ણન કરતાં “ઝવાલે ખુસરવાન” એ શબ્દો ઉપરથી અબજદ પદ્ધતિથી નીકળી શકે છે. ૫૯

૫૮ : સિકંદરી, શુ. ભા. પૃ. ૩૬૫-૬૭માં અફઝલખાન, એની બેગમ અને નોકર વચ્ચેની વાતચીત રસમય રીતે એમાં આપેલી છે. મહેલમાં ગયા પછી અફઝલખાનને યુરદાને વહરાત આપવાની ખૂબ લાલચ આપી, પણ એણે સુલતાનને મળવાનો આશ્રહ રાખ્યો અને અંદરના ઓરડામાં જતાં જ એને મારી નાખવામાં આવ્યો. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૩૯૦-૯૧માં દંકામાં વર્ણન પતાવે છે.

૫૯ : એ જ, પૃ. ૩૬૭-૭૧માં આ વર્ણનનું પુનરાવર્તન જેવું કરી શેરવાનખાન ભાટીએ કરેલી બહાદુરીનું વર્ણન (પૃ. ૩૬૮)માં વિગતથી કર્યું છે. સિકંદરીમાં તારીખ અને વર્ષના શબ્દો અને કવિતા આપી છે, અને તખકાત પૃ. ૩૯૨માં ત્રણ મહાન સુલતાનો માર્યા ગયાના વર્ષની કવિતા આપી છે.

હવે આ સુલતાનના સમયમા પોર્ટુગીઝો માથેના નૌકાયુદ્ધનું નર્ણન કરના પડેના એના મમયમા અધાયેના જાદો મકાનો, લેખો અને પ્રમિદ્ધ મોટા પુરુષોનું ટુક વર્ણન કરીએ

અમદાવાદમા કારજમા ફરહતઉલ્લુહની મસ્જિદ

એ મમયના મકાનોમા મર્વથી પહેલી નોંધ અમદાવાદમા કાગજના મેદાનમા દક્ષિણ તરફ આવેલી ફરહતઉલ્લુહની મસ્જિદની કે મસ્જિદના લેખ-મા આ અમીરનું નામ તખ્તાન ફરહતઉલ્લુહ લખેલું છે અને બાધણીન વર્ષ ઈમ ૧૫૩૮નું અને મદમૂદના અમનનું પહેલું વર્ષ આવે છે આ અમીર માટે તવારીખના કોષ્ટ્ર અથવા કોષ્ટ્ર પણ દફતરિત મળતી નથી મસ્જિદ બહાદુરશાહના અમન ॥ અત મમયમા બધાવતી શરૂ કરી હશે ઈમ ૧૫૩૭-૩૮મા માલિકએઆમા આવેના સુલતાન અદમદશાહ ૧ના ॥ રાજાની મગમત ઠરાવ્યાગો લેખ રાજાની ઉપર છે એમા મગમત કરાવનાર તર્ગકે એ ૪ નવખાન ફરહતઉલ્લુહનું નામ અને લેખ લખનાર એ ૪ યદયાનુ ॥મ લખેલું છે વળી ખામખાન જેવી જગ્યામા આ મસ્જિદ બાધવાની જગ્યા મળી અને લેખમા એને ૪મી મસ્જિદ કહી કે તે ઉપરથી ફરહત-ઉલ્લુહ કોષ્ટ્ર મોટી પદવી ધરાવેના લાગવગવાગો અમીર હોવો તેમજ એટલું તો નક્કી થાય છે નજ્યમા માનમાર્ગ કે નોંધનોમા ભાગ તે ॥૨ અમીર ॥ નામો ઘણે ભાગે તવારીખખરો નોંધે છે, પરંતુ આના નામો ગ્રહી નય છે મદમૂદના સમયના ઉપર જોયા એ મોટા અમીરોમા માન અફઝનખાન ગયાણીનું નામ આજ સુધી ન્હુ છે તે આગળ જોઈયું

આ મસ્જિદ અમદાવાદમા ખાનખાનરમા શાહખૂમ ઐય ચિત્તીની મસ્જિદને નામે ઓળખાય છે, કારણ કે પામે જ એ પીગતી કમર છે મસ્જિદ મતનતના પાછના ભાગમા બધાયેલી મસ્જિદોની પેઠે નાની, નાનુક પાતળા દેખાવ પૂરતા બિનાગવાળી, ગણી સિમ્રી, ઇલાસીમ શકીદ વગેરેની મસ્જિદોના ઘાટની બાધેલી છે આ મસ્જિદમા સુન્ની રીતે મોતરેતો લેખ છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે

“આ મકાન બનીશખાનના પુત્ર શાહ મદમૂદ કે જેનું ગત્ય આઝમી ગાંધીએ પડાયે છે અને જે રાજાએને આશય આપનારો છે તે ॥ રાજા-અમનમા બધાઇ છે એને બાધનાર મીમતો પુત્ર નવખાન છે, જે બદનાહ ની મદદરમાનીથી ફરહતઉલ્લુહ થયો છે મેં આ મકાનની તારીખને માટે બુદ્ધિને ખામ વિનિત કરી ત્યારે એણે જવાબ દીધો કે “યદયા જ,

એણે શુદ્ધ હેતુથી અલ્લાહને માટે આ યંત્રાવી છે." આ જાગ્રદો ઉપરથી તિ.મં. ૯૪૫ ઈ.સ. ૧૫૩૮નું વર્ષ નીકળે છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદમાં આજે કારંજમાં દક્ષિણ તરફ નાનાં મકાનોથી ઢંકાયેલી દેખાય છે. ૯૦

મહેમદાવાદનું આહુખાના-મૃગોપવન

મદમદ ત્રીજાના સમયમાં સુરતનો કિલ્લો બંધાયો એનું વર્ણન આગળ કરીશું. તે પહેલાં મદમદાવાદમાં બાંધેલા મૃગોપવન-આહુખાનાનું વર્ણન રસમય છે તે જોઈએ. મદમદાવાદ (મહેમદાવાદ)માં મદમદ જોગડાએ ઇ.સ. ૧૪૭૬માં વસાવેલું, પણ ૧૫૪૫ સુધી એનું મહત્ત્વ નહોતું. મદમદ ત્રીજાને સ્ત્રીઓનો સંગ અને શોખ માળવી સુલતાનોના જેવો હતો. આગળ જોઈ ગયા એ મહમુદખાન-કાદરશાહ માળવાથી લ્યારે ગૂજરાતમાં આવ્યા ત્યારે માંદુની પાસે ધારની સીમામાં બાંધેલા આહુખાનાનું રસમય વર્ણન કરી એવું ઉપવન ગૂજરાતમાં બાંધવાની પ્રેરણા કરી. એ પહેલાં મુઝ્ફરશાહ વગેરે સુલતાનો અને અમીરો માળવા છતવા ગયેલા ત્યારે એ ઉપવન જોઈ ખુશ થયેલા અને ત્યાં મોજ કરેલી, પરંતુ ગૂજરાતમાં એનું અનુકરણ કરવાનો શોખ એમના મનમાં જાગેલો નહિ. મદમદ ત્રીજાએ છેવટે મહેમદાવાદને એ સ્થળ માટે પસંદ કરી ત્યાં જ માદલના વિસ્તારમાં એવું ઉપવન બનાવ્યું, એમાં તરેહ તરેહનાં વૃક્ષો વવડાવ્યાં અને એના ચારે ખૂણે મહેલો જેવાં મકાનો કરાવ્યાં. અંદર કુંડ અને ફત્ત તથા તળાવો પણ કરાવ્યા, સુંદર વાટિકાઓ થે કરાવી. ઇ.સ. ૧૫૪૬માં આ બધું તૈયાર થયું ત્યારે પોતે અમદાવાદથી નિવાસસ્થાન મહેમદાવાદમાં રાખ્યું. ૯૧

આ ઉપવનમાં મૃગો વગેરે જાનવરોને છૂટાં મૂકવામાં આવ્યાં. ઘોડા દોડાવી શકાય એવો મોટો એનો વિસ્તાર હતો. એ કારણથી કોઈ ગ્રંથમાં એને “મેદાને અરપ તાખતન”-ઘોડા દોડાવવાની જગ્યા એવું નામ પણ આપેલ છે. ચાર ખૂણે જે મોટાં મકાનો બાંધ્યાં હતાં એની આગળ હારબંધ દુકાનો બાંધી હતી. એ દુકાનોમાં ખાવાપીવાની અને મોજશોખની બધી વસ્તુઓ

૯૦: પ્રો. કોમિ સેરિયેટ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પૃ. ૪૨૧ (અંગ્રેજી) આ મસ્જિદનું ચિત્ર અને લેખનું પણ ચિત્ર છાપ્યું છે. અહમદશાહના રોજની મરામતનો લેખ અને એમાં ફરહતઉલ્લુહનું નામ છે.

૯૧: સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ-૩૫૬-૫૭, અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં પણ કાંઈ કેર નથી. તખકાતે અકબરી, અરબી ઇતિહાસ વગેરે ગ્રંથોમાં પણ ઉલ્લેખો અને વર્ણન છે. મહમુદખાન કાદરશાહની પ્રેરણાથી આ મૃગોપવન માત્ર માળવાની નકલ હતી એનો ખ માત્ર હાજ દબીરના અરબી ઇતિહાસમાં જ મળે છે. વો. ૧, પૃ. ૨૯૪

રાખવામાં આવતી અને વેચવા માટે સુદ્ધ સ્ત્રીઓ જેમતી અદર નહેરો કરી ઉપવનને હમેશા લીધુ રાખવામાં આવતુ જ્યોના થડને ગખમલ મઢી લેવામાં આવી હતી અને ડાળીઓને સાટીન વીંટી લેવામાં આવ્યુ હતું એમાં અનેક લતા ડુન્ને પણ હતી તવારીખકારો લખે છે કે સુલતાન અહીં પોતાનો મમય “મૃગ-લોચની”-સ્ત્રીઓ માથે પમાર કરતો અને એમને સાથે લઇ અદર જ્યા ગિનારની વ્યવસ્થા કરી હતી ત્યા ગિનાર કરતો તથા ખીજ અનેક રંગનો ચોખવામાં આપતી ૧૨ ગૂંજરાતમાં એ જાનામાં આવનાર અનેક પ્રમિદ વ્યક્તિઓએ આ ઉપવનમાંથી પસાર થઇ આનંદ માણ્યો અદર ગાદશાહે પણ ત્યા દિવસ પમાર કરેલો, અને તમકાતે અકમરીના કર્તા નિઝામુદ્દીન અહમદે તો એની મુલાકાત ઘણી વાર લીધી હતી એ પછી એના ઓગડા વિનાનો અને ઓનિયા-ઓને ગહેવા માટે આપવામાં આવેલા સત્તરમી સદીમાં એટલે આશરે સો વર્ષમાં તો એના મકાનો ખડે થયા હતા આ ઉપવનના મહેલમાં જ સુલતાન મહમૂદનો અંત આવ્યો હતો તે આગળ જોઈ ગયા

ઉપવનની આજની સ્થિતિ

આજે આ નિગાળ અને પ્રમિદ ઉપવનનું ખામ કાઈ ચિહ્ન મહેમદા વાદમાં ગહેલુ નથી અમદાવાદથી મુગલ તન્ક જતા વાતક નદીનો પુન આવે છે ત્યા નદીને દક્ષિણ કાંઠે વિશાળ ભીંતો ખડેર દશામાં ઊભેલી જણાય છે આ ભીંતોને આજ સુધી મહમૂદ બેગડાના મહેલનું ખડેર કહેવામાં આવતુ હતુ પરંતુ એ આહુખાનાના એક મહેલની ભીંતો છે એનું મગોધન સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિએ વડોદરાવાળા જાણીતા ડૉ ગર્ડેસે હમણા કર્યુ છે તે મુગાધના ગૂંજરાત મગોધન મડળના ૧૯૫૩ના જુલાઈ-ઓક્ટોબર અકામાં મચિત્ર ઠપાચુ છે ડૉ ગર્ડેસે માપ માથે એ મકાન બેલુ હશે ત્યારે કેલુ હશે તેનો નકશો તૈયાર થયો છે અને ગૂંજરાતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં એક અગત્યનું ગણાય એનું મગોધન કર્યુ છે

ડૉ ગર્ડેસે ઉપવનને કલ્પનાચિત્ર

આજે રહેના અવરોગો તથા પાયા ઉપરથી અને તવાગીઓમાં આપેના વર્ણનો ઉપરથી ડૉ ગર્ડેસે આ મગોધનાના એક મકાનનું કલ્પનાચિત્ર દોર્યું ૧૨ સિક્કદરી સુ લા ૫ ૩૫૭, આ બધી ચોલાનું વર્ણન સિક્કદરીએ આપ્યુ છે એમાં આગળ લખે છે કે આ ઉપવનમાં ઈદને દિવસે હાથીઓને સોના તથા રત્નોના અવકારથી શણગારવામાં આવતા એવા ચોખ કાઈ બાદશાહે બતાવ્યો નથી આ ઉપવનમાં સ્ત્રીઓ સાથેની સુલતાનની વચ્ચે વર્તણુકને સિન્દરી આ શબ્દોમાં લખે છે કે જે એના જેવા ઇતિહાસના ગ્રંથ માટે યોગ્ય ન કહેવાય “આ સુશોભિત બાગમાં સૂર્ય-ચંદ્ર જેમ એક નક્ષત્ર ઉપરથી ખીજ ઉપર જાય તેમ સુલતાન એકથી ખીજ સીના સગમાં જતો ”

છે. એમના મત પ્રમાણે ૪૬ વારનાં બે ચોરસ મકાનો અને એ બન્નેને સાંધનાર વચ્ચે એક લાખો ગેલેરી જેવો રસ્તો હતો. બન્ને મકાનોમાં વચ્ચે ખુલ્લો ચોક અને એમાં પુવારાના હોજ કરેલા હતા. મકાનની બગીચા તરફની બાજુએ એક વિશાળ ઓટલા ઉપર મંડપ હતો. બન્ને મકાનોને બેડનારો ને રસ્તો હતો તેમા તવારીખોએ વર્ણુવેલી દુકાનો અને બજાર હોય એમ સમજાય છે. મકાનને માળ હતો. ૬૩ માળ હશે ત્યારે એ કેવું લાગતું હશે, એમાં લાકડાના પાટડા અને અગાસીનું કામ કેવું હશે, આજે ભીંતોમાં ને છર્ણુ ગોળ દેખાય છે તેમાં કેવાં ચિત્રો હશે—એવી બધી બાબતોનું ડૉ. ગટ્સે સારું વર્ણન કરેલું છે. ચિત્રોમાં ખાવાની ચીજો, રકાળીઓ, શીશીઓ વગેરે હોય એવું સમજાય છે. ગુજરાતની મરિજદોમાં ને નકશી છે તેનાથી આ ચિત્રો બુદ્ધા જ હશે અને પરદેશી પ્રેરણા પામ્યા હશે એમ લાગે છે. ચૂનાનું એ સમયનું છોખંધી કામ અને આરસના પથ્થર જેવી સદ્દાઈદાર છે એનાથી એ સમયના રંગ વગેરેની ઝાંખી પણ થઈ શકે છે. આજનાં ચિતાર્થ વાસણો અને એક્ષેક્ઝ ટાઇલ્સ જેવું કામ પણ તે સમયે થતું હતું એમ સમજાય છે. સોનેરી છત, છીપનું જડિત કામ વગેરે પણ હતું. ચારસો વર્ષ પહેલાં ઈટલ્યૂનો અને લાકડાનાં મકાનો કેવાં થતા હતાં એનો ખ્યાલ આહુખાનાના અવશેષની ભીંતો ઉપરથી આજે આવી શકે છે.

ભમ્મરિયો કૂવો-ઉપવનનો એક ભાગ

મહેમદાવાદ પાસે આવેલો સુપ્રસિદ્ધ ભમ્મરિયો કૂવો આ આહુખાનામાં જ આવેલો—અનેક કુંડ, હોજ વગેરેની સાથે—એક નમૂનેદાર કૂવો હતો. આજે આ મૃગોપવન બિનડ બનેલું હોવાથી ભમ્મરિયો કૂવો એનો એક ભાગ હતો એ જણાઈ આવતું નથી. ગુજરાતની વાવો જેમ આપણા સ્થાપત્યનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે તેમ આ કૂવો અને એની રચના પણ મહત્ત્વનું સ્થાન લઈ શકે તેમ છે. કૂવો પહોળો છે અને તેની બાજુમાંથી ગોળ ફરતી નિસરણીઓ ફરી પાણીની સપાટી સુધી અંદર દંડકમાં બેસી શકાય એવા ખંડ બનાવેલા છે. એમા પણ એક્ષેક્ઝ ટાઇલ્સ જેવું જડિત કામ ભીંતોમાં અસલ હશે એવાં ચિત્રો જણાઈ આવે છે. આજે ભમ્મરિયા કૂવાને એ આ મૃગોપવનનું નેવા-લાયક સ્થળ તરીકે બતાવી શકાય. એ સિવાય ગુપ્ત સ્થળો, કુંજગૃહો, નહેરો,

૬૩ : ઉપર્યુક્ત ત્રૈમાસિકના અંકમાં ચિત્રો સાથે ડૉ. ગટ્સનો લેખ ખાસ જોવા જેવો છે. 'કુમાર' માસિકમાંયે ગુજરાતીમાં એમનું ચિત્ર આપી લેખ આપ્યો છે. હરણ-મૃગો-અગર મૃગલોચની સ્ત્રીઓને લીધે નામ પડ્યું હશે એ ડૉ. ગટ્સની માન્યતા ખરી નથી અને માળવાની નકલ છે એ ઉલ્લેખ એમણે નોંધ્યો નથી.

તળાવો વગેરે અનેક વસ્તુઓ આજે નામ પામેલ છે જોગવી હોડવા ચારે
જાતુ જીગી નીડળ્યા છે એક મમયના ગૂજગતભગ ॥ સુન્દર ઉપવનની
આ ગિથિત છે જે ભીનો આજે વાત્રને કહે લક્ષ્મી કે અને જેનું કલ્પનાચિત્ર
ઉપર વર્ણવ્યું છે, તે તો અનેક મહાનોમાનુ માત્ર એક જ હતું, જીમ
નાથ પામ્યા છે ૬૪

સુરત શહેરની પ્રાચીનતા

ગૂજ ૧૧ ॥ માર્ગટિક ઇતિહાસમા અનેક દષ્ટિએ સુરત શહેરનું ન્યાન
મહત્વનું છે સુરતની પ્રાચીનતા ગૂજગતના જીમ ગદરો જેટલી કહી નમાય
નહિ હતા પણ તાપી ૧૧ અને સૂર્યપુર નામો જે પૌર્ણણિક વ્યવસ્થા મળ્યું છે
તે જોતા મુમતમાન મમયની શરૂઆતમા એ યથાજને મૂળી શકાય એ મધી
ચચાને અર્ધો રચા ॥ નવી સુરતનો પ્રમિદ્ધ દિવસો સુલતાન મદમૂદ ત્રીજાના
સમયમા જધાયો એટલે એ ॥ વર્ણુ ॥ માથે સુરત શહેરનો દૃષ્ટો ઇતિહાસ
આપવો જોઈએ કોઈકોઈ લેખકોનું એવું માનવું છે કે સુ ત નાનું ગામકુ હતું
તે મુઝફ્ફરશાહ જીમ ॥ સમયમા મલીક ગોપીનાથે વધાયું અને મમૂદ ક્યું
“સુન્દર” ॥મ માટે પણ ત્રિગિત્ર નાનો જોડેની જગ્યાય છે પૌર્ણણિક નામ
જાતુએ ગળીએ તોપણ સુરત નામ મ ૧૫૧૦-૧૫૧૧ મા લખાયાનું
કાન્દારેપ્રમથમા ગળે છે એટલે મુઝફ્ફરશાહ જીમ પહેલા અર્ધો મદી
પહેલા-ગુલતાન કુતુબુદ્દીનના મમયમા એ હતું એટલું નહિ, પણ ગૂજગતના
માગ શહેરો પ્રમથમા ગણાયા છે તેમા શહેરની સાથે સુરતનું નામ છે તે
બતાવે છે કે શહેરમા ગણી શકાય એવી સુ-તની ગિથિત હાવી જોઈએ,
જો કે મોળગી મદીમા ફિરંગીઓએ રાજ બામ્ય ત્યામુરી સુરત કરતા ગદર
અગત્યનું યથા હતું એટલું મિદ્ધ છે

મલીક ગોપીનાથે અને વધારું

મ લીક ગોપીનાથ મદમૂદ જોગડાના પાગલા મમયમા ગાન્યમા માર્ગ
પદની ઉપર હતો અને મુઝફ્ફર જીમના અમતમા તો એ મલીક મારગની
માથે રાન્યનો મુખ્ય પ્રધાન હતો એ જ્યારે ભગ્ય અને સુરતનો સૂળા
હતો ત્યારે સુરતમા એજે ગોપીપરુ વમાવેલું એ સુ-તનો એક ખાત્ર હતો
એના નામથી જોગખાય કે મદે ની બદાર જોજે એક માર્ગલ ધેગવાનું મોટું

૬૪ મરિજોની પરચરની નકશી અને જાખમી કરતા આ વખતે મદેલો વર્ગની જાખ
ભીમા ફેરવડપોહતો ચિત્રો, જરિવકામ, ચિનાઈ ટાઈલ્સ જેવી ભત્તિ અને એમા ચિત્રો
વર્ગોનો મ મારમયોહતો ભગમરિયો કુલે અખડદરોત્પાદ અનેવાત્રકાકે અનેલી ભત્તિની
રિથિતિ બદોબરજેવા નજરાતી રચાય થની આ વિરિષ્ટ-નવી કલાનો કાઈ ખ્યાલ આવે છે

તળાવ બંધાવ્યું તે ગોપીતળાવ કહેવાતું હતું. અમદાવાદના કાંકરિયાની પેઠે એ બહુકોણ આકૃતિનું હતું અને ચારે તરફથી બાંધેલું હતું. એની વચ્ચે એક બકરથલ ઉપર નાનું મકાન બાંધેલું હતું, પરંતુ કાંકરિયાની પેઠે ત્યાં જવાનો પુલ ન હોવાથી હોડીમા જ જઈ શકાતું. સત્તરમી સદીમાં આવેલા મુસાફરો એનું સારું વર્ણન કરે છે, પરંતુ એના માપમાં ચોક્કસ રીતે કોઈ લખતું નથી. શહેનશાહ અકબરે સુરતના ઘેરા વખતે એ તળાવને કાઢે પડાવ નાખેલો. સત્તરમી સદીના પાછલા ભાગમાં તળાવ ધીમે ધીમે પુરાવા માંડ્યું હતું. અદારમી સદીની શરૂઆતમાં છેક પુરાર્થને એનું નિશાન પણ રહ્યું નહોતું અને એના પગથિયાના પથ્થરો કોટ બાંધવા માટે લઈ જવામાં આવ્યા હતા. એ સદીમાં ત્યાં ખેતરો થઈ ગયાં. ૬૫

સુરતનો કિલ્લો મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં બંધાયો

હવે મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં બંધાયેલા સુરતના કિલ્લાની વિગત જોઈએ. ઈ.સ. ૧૫૪૦ પહેલા સુરત કરતાં સામે કાઠે આવેલું રાદેર વધારે સમૃદ્ધ હતું. પોર્ટુગીઝોએ રાદેર અને સુરતને લૂંટીને બાળેલાં. તે પછી રાદેર ધસાતું ગયું અને સુરતની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. ઈ.સ. ૧૫૪૦માં પોર્ટુગીઝોને ભય પમાડવા માટે સુરતના મુખ્ય સૂચા ખુદાવંદખાન ખાજ સફરે કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. તેની એક બાજુ તાપી નદી હતી અને જમીન બાજુ વીસ વાર પહોળી બાંધેલો હતો. વળી દીવની લડાઈમાં સુલતાન સુલેમાનનો નૌકાબંધ ને ભારે તોપો મૂકીને ચાલ્યો ગયો હતો એ તોપો ખાજ સફર દીવથી સુરત લાવ્યો હતો અને આ કિલ્લા ઉપર મૂકી હતી. આમાંની કેટલીક તોપો અકબર બાદશાહ આગ્રા લઈ ગયા અને બાકીની મુજહિદખાન જૂનાગઢ લઈ ગયો. કિલ્લા માટે અસાબાદના મુલ્લા મુહમ્મદે રાજાઈના તખલ્લુસથી એક પ્રશંસાનું કાવ્ય લખ્યું છે તેમાં એની તારીખ મળી આવે છે. એમાં મહમૂદ ત્રીજાનાં, ખુદાવંદખાનનાં અને કિલ્લાના અતિશયોક્તિભરેલાં વખાણ કરેલાં છે તે આ પ્રમાણે છે:-

“સુલતાન મહમૂદ, જે પૃથ્વી અને સમુદ્રનો શાસક છે, જેના જેવો ખીજો કોઈ રાજા છે નહિ, જે દીન અને દુનિયાનો રક્ષક છે, અને જે ન્યાયમાં જમશેદ જેવો રાજા છે, તેના રાજ્ય અમલમાં સુરત બદરમાં કિલ્લો બંધાયો, જેનાથી આસમાનની આંખો અંજલઈ ગઈ. ઉદાર હૃદયનો મોટો

૬૫: પ્રો. કેમિસેરિયેરે એમના Studies in Gujarat History એ નામનાં ભાષણોમાં સુરતમાં ગોપી તળાવનું મુસાફરોએ કરેલું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.

ખાન ગઝનશર જેમ રૂમી(તુર્ક)એ ખુદાની કૃપાથી આ કિલ્લો બાધ્યો
જેણે અર્ગ અને પૃથ્વીની આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ જોઈ છે તેમ ॥ તન્દથી તારીફ
થઈ કે ખુદાની મદદ વિના આવું કાંઈ થઈ શકે નહિ ફિરંગીઓની સામે
એ સિકંદરની ગફલો માગેની દીનાવ જેવી હતી અદમ્ય દુનિયામાંથી એ
ઉત્પન્ન થયો અને મમુદને કિનારે સ્થાપિત થયો એનું વર્ષ કાઢવા માટે
કલ્પના અને બુદ્ધિ વૃથા ચાકી ગઈ, ત્યારે અદમ્ય દુનિયામાંથી અવાજ
આવ્યો કે “આ કિલ્લો ફિરંગીઓની છાતી અને જીવન ઉપર પરચા જેવો
ખડો નહેરો” આ સખ્દ ઉપનથી એની બધાયાની તારીખ હિમ ૯૪૭
ઈમ ૧૫૪૦-૪૧ નીકળે છે આમાં સુલતાન મહમૂદ ત્રીજા માટે અને
કિલ્લા માટે કેવી વિચિત્ર અતિશયોમ્તિ કરેલી છે તે મહમૂદનું ચાગિઝ નાથ
નાર મહજ સમજી શકશે ૬૬

કિલ્લાનું વર્ણન

ફાત્મી તારીખોએ આ કિલ્લાના ઉદ્દેશો કરેલા છે એમાં તમકાતે
અકમળ મુખ્ય છે એનો કર્તા તખે છે કે કિલ્લો ધણે નાનો છે, પણ ખૂબ
જ ગજબૂત છે સુલતાન મહમૂદના વખતમાં નફર આગાએ એ બાધ્યો છે
એ પહેલા ફિરંગી લોકો કિનારા ॥ બદરોને ધણો ત્રામ આપતા હતા આ
કિલ્લો બધાતો હતો ત્યારે એ લોકોએ હુમલા લાડી બાધકામ નધ કરાવવા
બનવું કરેલું, પણ એમાં એ કાવેલા નહિ છેવટે એમણે ખુદાવદખાન ખામ
સફરને લાય આપી બાધકામ પડવું મુકાવનાનો પ્રયત્ન કરેલો, પણ તેમાં
એ ફાયા નહિ ખાઈવું માપ આપીને લખે છે કે ફિરંગીની દીવાલો પદર વાર
પહોળા છે, અને વીમ વાગે જાંબી કે પરચર, પાકી ઈંટો અને ચૂનાથી દીવાલો
બાધેલી છે પરચરને તોખડના પદાથી જકડીને સાધામાં સીસુ રેડેલું છે
એના બુરજો ઉપર એક એક ચોખડી બાધેલી છે આ ચોખડી ફિરંગીઓ
ખાસ બાધતા હોનાથી એનું અનુકરણ ન થાય તે માટે એમણે લાય પણ
આપવા માડેલી, પરંતુ ચોખડીઓ બાધીને પૂરી કરવામાં આવી તમકાતના
આ વર્ણનને મિરાતે અદમદી પણ ટેકો આપે છે આજે આ ઐતિહાસિક
કિલ્લો સુરતમાં ઊભો છે, પરંતુ એને જોઈ કેઈની આજો અંજની નથી.

એ મમયના લેખો

આ સુલતાનના સમય ॥ લેખોમાં એણે ઈમ ૧૫૪૮માં વટવાના
સૈયદ સાવીહ મુહમ્મદને ગાદી ઉપર કાયમ કરાવું ફરમાન આપેલું તે મહત્વ-
૧૬ પ્રો. કોમિસેરિયેટના ગૂજરાતના ઇતિહાસ (અમેજી)માં આ કિલ્લો એનું ચિત્ર
તથા લેખ અને બીજી વસ્તુ આપેલું છે તે ઉપરથી દ્રઢાવીને લીધું છે ૫ ૪૨૨ ૨૫

નું છે ૧૭ એનું ખાસ મહત્વ એટલા માટે છે કે ગૂજરાતના સુલતાનોનાં ફરમાનો મળેલાં નથી, અને એ કારણથી એ સમયના સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડવામાં જરા હરકત પડે છે. દક્ષિણના સુલતાનોનાં ફરમાનોનો એક ગુટકો જેમ જડી ગાયો તેવું ગૂજરાતમાં કાઢ્યું જઈ શક્યું નથી. આ ફરમાનમાં વટવાનું નામ કુલ્યાબાદ લખેલું છે. મુખ્ય અમીર પ્રધાનોમાં મસનદે આલીખાને આજમ આસફખાનનું નામ રાજ્યના વહીવટી તરીકે આપેલું છે અને મન્જલિસે અશરફખાને આજમ ખુદાવંદખાનનું નામ પણ લખેલું છે. વટવાના રાજ્યના ઉરસ અને લંગરખાનાના ખર્ચ માટે આપેલા ગામોનો નિર્દેશ કરેલો છે. ફરમાનની તારીખ ૭મી શવ્વાલ ૯૫૫ નવેમ્બર તા. ૯, ૧૫૪૮ છે.

ખીજો એક લેખ વિ. ૧૫૯૯ નેદ વદિ ૧૧નો—ઈ.સ. ૧૫૪૩નો અમદાવાદમાં ઘર ઘરેણે મૂકવાના ખતનો છે. એમાં વિશેષણો લગાડી યવન-કુલતિલક મહાગવનધિરાજ પાનશાહ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી સુરત્રાણ મહિમ્મુદ વિજય રાજ્યે વિજયરતમાં શ્રી અફઝલખાન એમ લખીને રાજ્ય અમદાવાદમાં છે અને તે સમય નસીરુદ્દી (નસીરુદ્દીન) કાજી તરીકે ન્યાય કરનાર. અફઝલખાસ મલીક દુર્ગપાલ તરીકે તથા ફિરોઝમલીક નગદલમલીક, નૂરી અને જલાલ એમ પંચકુલનાં નામો આપ્યાં છે. ઘર દોંકવાના હાગ પટેલ નામની પોળમાં મોટી તાપીદાસ તથા મોટી નારાયણદાસે, શ્રીમાળી જ્ઞાતિના પરીખ પદ્મા, હિંદયકરણ અને રંગા પાસેથી ૮૦૦૪ (અર્થે આઠ સહિસ ગિડોત્તર) લઈ ઘર ઘરેણે મૂક્યું ઘરનું ભાડું નદિ-ઉપિયાનું વ્યાજ નદિ-એવી ગોક્ષી અને રકમ આપનારને કળજે સોંપ્યો. ખીજી શરતો પણ લખી છે. મતાની સાથે ૨૮ સાક્ષીઓ છે. ૧૮

આ લેખથી એમ સમજાય છે કે આજે દોંકવો એટલે કાળુપુર લત્તામા શહેરના મધ્ય ભાગમાં—હાજી પટેલની પોળમાં હિંદુઓની સારી વસ્તી હતી. ખીજું અફઝલખાન બંગાળી ૧૫૪૫માં વહીવટી થયો એમ ને સાધારણ રીતે મનાય છે તેનાથી વહેલો ૧૫૪૩માં એટલે દરિયાખાનની પડતી પછી તરતમાં

૧૭: પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ દસ્તાવેજની વિગત, એનું ચિત્ર તથા લેખનો તરજુમો એમના ઇતિહાસગ્રંથમાં પહેલો જ જાહેર કર્યો છે અને એ માટે વટવાના સેયદ સાહેબનો આભાર માન્યો છે. પૃ. ૪૨૮-૨૯

૧૮: લેખપદ્ધતિ-વડોદરા ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમાં-આ લેખ છપાયેલો છે. તે મહત્વનો છે. દોંકવો શબ્દ નોંધપાત્ર છે. પાણી ભરાઈ રહે એવો ભાગ દોંકવો કહેવાય છે. આજે એ નામથી અમદાવાદમાં દોંકવા ચોકી છે, હાજી પટેલની પોળ પણ છે.

જ વજીર હતો. પચકુનની પ્રાચીન રીત ચાલુ હતી અધિકારીમાં મોઝ હિંદુનું નામ દેખાતું નથી. ઘરના બાગોમાં આજે વપરાતા મૂંડરાની ગજીદા દેખાય છે. હાપગની મચરામણી વમીર આપે એવી ગત પણ વળેલી છે એ મગયની સામાજિક વ્યવસ્થા તથા અમદાવાદ શહેરની હિંદુ વસ્તી માટે હેષ અગત્યનો ગણાય.

અમીરો

સુલતાન મદમૂદ ॥ મગયના મુખ્ય અમીરોની કારકિર્દી બહાદુરશાહના મગયમાં શરૂ થયેલી, એટલે એના વર્ણનમાં એ અમીરો ॥ મામાન્ય ઉદ્ભવ મળ્યા છે એમાના કેટલાક સુલતાન મદમૂદો પુરહાદો મારી નાખ્યો ત્યારે મરાયા કેટલાક યુદ્ધમાં મરાયા આસફખાને વાટા મધ કરાવ્યા અને સુલતાનની મારે માર્યો ગયો. ઇમાદઉદ્દીન મલીકજી સુગત જતા માર્યો ગયો. અફઝલખાન પણ સુલતાન સાથે મગયો. મુન્નહિખાન અને ખામ મદરે આ સુલતાનના મગયમાં અગત્યનો ભાગ લીરો હતો તેના ઉત્તેષ બહાદુરશાહના સમયમાં કર્યા છે.

પુદાવદખાન ખવાન સફર મલમાની

પોર્ટુગીઝો ખામ સફર સનમાનીને મૂંડગતનો એ સમયો મરંથી મોટો વીર અને અમીર કહે છે એો Coje-Zofar નામથી એ મોકો ઓળખે છે એ જન્મે પુરોષિયન હતો એ ॥ મામાપ ઈથોતિક હતા એ જાતે આદમેશિયન હતો. સુલેમાન પાશાએ એો તુર્કીમાં કેદ કર્યા પછી સુલતાનને સોંપ્યો, પણ ત્યાં હોશિયારીથી એની સામે ઇર્ષ્યા વધવાથી એો મુમનમાન ક વામાં આવ્યો. એનું શ્રિગતી નામ બદલીને મદર ॥મખાયુ મદર હમિમથી મૂંડરાતમાં આવ્યો અને બહાદુરશાહની નોકરીમાં લેડાયો. તુતો ડી ટનાના વદાણમાં સુલતાનની માથે એ ગયો હતો અને પાછો ફરતા સુલતાન મગયો ત્યારે સફર બચી ગયો હતો. એ કુનેહગાજ હતો. પોર્ટુગીઝો એને પોતાનો મમજતા અને એમની માથે મદર પત્રવ્યવહાર રાખતો, પણ એ મૂંડગતના સુલતાનને વફાદાર હતો. દીવના પહેલા યુદ્ધ વખતે સુલેમાનપાશા આવે ગ્હી એ હિંડગીઝો સાથે લડેલો તે જોઈ ગયા, એ જીમન યુદ્ધ વખતે જાળાથી માર્યો ગયો એનો રોત્તે સુગતમાં અમદાવાદી રોત્તેઓના ઘાટનો બાધેતો છે તે આજે જોલો છે ત્યાં મરજન શાખીની કમર જાળીની હેલવાથી એને મરજન શાખીનો રોત્તે કહે છે. મોકો મિરજન શાખીના નામથી ઓળખે છે. સુલતાન મદમૂદ એો પાઝગથી પુત્રાદખાનનો ખિતાબ આપ્યો હતો.

અદ્વૈતજ્ઞાન ગંખાણી

અદ્વૈતજ્ઞાન ગંખાણી અમદાવાદનો રહીશ અને મૂળ ગૂજરાતી અમીર હતો. મદમદ ત્રીજાના સમયમાં એ એ વાર મુખ્ય વહીવટ તરીકે નિભાવેો હતો. અઘડુસયદ અદ્વૈતજ્ઞાન ગંખાણી એવું એનું નામ હતું. એનું વર્ણન સિદ્દેદરીમાં વકાદાર રાજ્યસેવક અને ભક્ત તરીકે કરેલું છે, પરંતુ અરણી દાનિદાસલેખક એને અદેખો કરે છે. સદર ખાલ ઉપર એને ધીર્યો હતી એમ એ લખે છે એ સમજાય એવું નથી. અમદાવાદના એક દસ્તાવેજમાં એનું નામ મુખ્ય વહીવટ તરીકે આપેલું છે એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. સિદ્દેદરી લખે છે કે એ જ્યારે ગાદીએ બેસતો ત્યારે પડદા પાછળથી એક જાણ એને મૃત્યુની યાદ આપતો એવો રિવાજ રાખેલો. એ માણસ બોલતો કે ‘અદ્વૈતજ્ઞાન, તારી મોટી આજની પદવીનું તું અભિમાન કરીશ નહિ. મૃત્યુ આવશે અને તું કપડામાં વીંટાઈને ચાલ્યો જઈશ. ન્યાયના હેવટના દિવસ માટે ચેતજો!’ આમ એ પોતાનું અભિમાન વધે નહિ એની તકેદારી રાખતો. મદમદ ત્રીજાને જ્યારે પુરહાને માર્યો ત્યારે એણે લાગણી સાથે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ઘેરથી નીકળતાં સ્ત્રી સાથે થયેલી વાતચીત જોઈ ગયા છીએ. સુલતાનને ખરાબ સોગત માટે તે દુર્મેશાં ચેતવણી આપતો. આ અમીરની મસ્જિદ અમદાવાદમા રાયપુર ને સારંગપુર વચ્ચે હતી તે ગરાહાઓની લડાઈ વખતે ઉતરાવી લીધી હતી તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એણે ત્યાં અદ્વૈતજ્ઞાન નામે પરુ પથ્રુ વસાવેલું.

સૈયદ મુખારક જુખારી

મિરાતે સિદ્દેદરીના લેખકના પિતા જેમની પાસે નોકરી કરતા હતા તે સુપ્રસિદ્ધ સૈયદ મુખારક જુખારી પણ આ સુલતાનના સમયમાં મોટા અમીર હતા. કપડવંજમાં એમની જગીર હતી. આરામ કાસ્ત્રીરીનો ઇતિહાસ ગ્રંથ-તુલકત ઉસ્સાદત એમના આશ્રયથી લખાયેલો અને ૧૫૪૫ સુધીનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ એમાં મળે છે. મિરાતે સિદ્દેદરીએ એની નોંધ લીધેલી છે. સૈયદ મુખારકનું વર્ણન સુલતાન અહમદ ત્રીજાના સમયમાં કરીશું.

પ્રકરણ છત્રીસમું

પોર્ટુગીઝો પાસેથી દીવ પાછું જીતી લેવાનો આખરી પ્રયત્ન

બહાદુરશાહની નબળાઈથી રાષ્ટ્રમાં ડિમા થયેલા મલ્લેગો

દીવનું પહેલું સુદ્ધ

બહાદુરશાહના સમયમાં દીવ જીતી લેવા પોર્ટુગીઝોના પ્રયત્ન પાછળ જોઈ ગયા એમાં બંને પક્ષો એક-બીજા તરફ વહેંચાઈ બડખીને ચાનતા હતા તેમાં આખરે ગૂજરાતનો સુનતાન માર્યો ગયો તે પછી જોયું બહાદુરશાહે એ વખતે જ તુર્કોના સુલતાનની મદદ માગી હતી, પણ મદદ આવી પહોંચે તે પહેલાં જ એનો અકાળે અંત આવ્યો. એ જમાનામાં દુનિયાના મુમત્તમાન રાજ્યોમાં મારા પ્રમાણમાં દરિયાઈ બળ માત્ર તુર્કો અને ગૂજરાત પામે જ હતું બહાદુરશાહના મરણ પછી ગૂજરાતના મગમાં કાર્ષ્ણસ વધારો થઈ શક્યો નહોતો બીજા બાજુએ પોર્ટુગીઝો જૂમધ્ય મસુદ, રાતા મસુદ અને હિંદી મહામાગ-માં શ્રેષ્ઠ હતા એમણે બહાદુરશાહને દગાથી માગીને એ મમય ના પ્રથમ પક્ષિતમાં ગણાય એવા દીવ બદરમાં મત્તા જમાવી એ વાત ગૂજરાતના અમીરોને ખૂબતી હતી ઈસ ૧૫૦૬માં તુર્કોમાં સુતેમાન સમ્રાટ પદે હતો અને સ્થિતિ રાજ્યો ઉપર પણ એણે મત્તા જમાવી હતી એની દાનત પૂર્વમાં ધરાન વગેરે દેશો ઉપર મત્તા મેળવી જામગની ચડાઈની મગાળા બનેલા હિંદ ઉપર પણ દબાણ કરવાની હતી હુમાયુ સામે બહાદુરશાહે એની મદદ માગી હતી, પરંતુ હુમાયુને તો તરત જ ગૂજરાત ખાતી કરીને ઉત્તરમાં બાગવુ પડ્યું હતું એ પાછળ જોઈ ગયા, એટલે હવે તુર્કોની મદદ મળે તો પોર્ટુગીઝોની મત્તા તોડવાનો લાગ મળે એવો વિચાર એને આવ્યા કરતો બહાદુરશાહે પોતાની નબળી મનોદશામાં પોર્ટુગીઝો પાસેથી હુમાયુ સામે મદદ મેળવવા કેટલાક લાભ અને મગવડો આપ્યા હતા અને તેનો પાછળથી એને પરતાવે પછી થયો હતો બીજા બાજુએ સુનતાન સુતે માનને અરણી સમુદ્ર અને ધરાની અખાતમાં પોર્ટુગીઝોનું જળ વધતું હતું તે સાવતું હતું, એટલે ગૂજરાતની મદદે સારું નૌકામૈન્ય મોકલવા એણે તૈયારી કરી અને સૂક્ષ્મમાનપાશ્વ અનખદીમ, જે ઇન્જિનનો મુખો હતો, તેની મરદાગી નીચે મોટો કાફલો, બારે તોપખાના માથે મોકલી આપ્યો તે મદમુદ

કેટલાકે આપી. આ માળુસ એ વર્ષમાં યુરોપ ગયો ત્યારે પોર્ટુગલના કેટલાક ખાનગી સમાચાર તથા દેશની પરિસ્થિતિની હમીકત તેણે ત્યાંના રાજ્યને કહી હતી.^૬

સફરના આદ્યા જવાથી દીવના વેપારીઓમાં ગભરાટ

પોર્ટુગીઝોના આ વહેમને ખીજી રીતે પણ સમર્થન મળ્યું. તુર્કી કાફલો આવે છે એ સમાચારની ગૂજરાતના સરદારોને ખગર હોવી જોઈએ, કારણ કે ઉપર કહેલા વેનિસના વેપારીના સમાચાર પછી, ખાજ સફરે પોતાનાં ઈરાંઝોકરાં દીવમાથી મોકલી દીધાં અને ૧૫૩૮ના એપ્રિલની ૨૭મીએ પોતે પણ આદ્યો ગયો. સફરના આદ્યા જવાથી દીવની વસ્તીમાં ગભરાટ ફેલાયો અને વેપારીઓએ ભાગવા માંડ્યું. આ નાસભાગ અટકાવવા માટે કિલ્લાના ઉપરીએ કેટલાક વાણિયાઓને ફાંસીએ લટકાવ્યા, પણ એની કાંઈ અસર થઈ નહિ.^૭ ખાજ સફરે જૂનની ૨૪મીએ આલમખાન સાથે ૧૯૦૦૦ માણસોના લશ્કર સાથે દીવના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવાની તૈયારી કરી. આ વખતે દીવનો સરદાર એન્ટોનિયો દેસિલ્વેરિયા હતો. પોર્ટુગીઝો પાસે અગ્નિવનું લશ્કર ઘણું જ નાનું હતું. ઓગસ્ટ ૯મીએ એ લોકો બધા દીવ શહેરમાંથી કિલ્લામાં આદ્યા ગયા અને ગભરાટમાં કેટલોક સરંજામ અને દારૂગોળો ખોલ્યો. ખાજ સફરના આ પહેલા હુમલામાં એને એક નાનો ધા વાગવાથી જે થોડો વિલગ થયો એમાં પોર્ટુગીઝોએ પોતાની નળખાખો જોઈ લીધી અને તેને ફીક કરવાની વ્યવસ્થા કરી. ઘેરાની શરૂઆતમાં એમની પાસે ૮૦૦ પોર્ટુગીઝ લડવૈયા, ૬૦૦ લડી શકે એવા ગુલામો, ૨૦૦ કારીગરો, સામાન્ય ગુલામો, અને સ્ત્રીઓ તથા બાળકો મળીને કુલ ૩૦૦૦ માણસો કિલ્લામાં હતાં.^૮

તુર્કી કાફલો દીવ આવી

ખીજી બાજુથી તુર્કી કાફલો ૧૫૩૮ની ૪થી સપ્ટેમ્બરે દીવ આવી પહોંચ્યો. એડન છોડ્યા પછી ગૂજરાતના પશ્ચિમ કિનારા અને સૌરાષ્ટ્રની પશ્ચિમે વંટોળિયા અને તોફાનથી એમનાં ચાર વહાણો ભાંગી ગયાં. આ ભાગેલાં વહાણોને લીધે તુર્કી કાફલો હિંદના દરિયામાં નજીકમાં આવી પહોંચ્યો છે એમ ફિરંગીઝોએ જાણ્યું હતું. કિલ્લાના કબ્તાને આ સમાચાર જોવા પહોંચ્યાડવા તરત જ મિગેલ (Miguel)ને મોકલ્યો. કાફલાના સરદારને સુલેમાનનો હુકમ હતો

૬ : Whiteway: P. 254, બ્હાઈટવે Alikhan અને ડેનવર્સ Alu Cham લખે છે તે પ્રસિદ્ધ આલમખાન છે.

૭ : Whiteway: P. 255, એમાં વેપારીઓને માટે Banias શબ્દ પોર્ટુગીઝો વાપરતા તે લખ્યો છે.

૮ : Whiteway: P 256

કે ફિર ગીનો કાફલો કે લડાયક વહાણો ઉપર હુમલો કરવો, પરંતુ એણે એ હુકમ ન માનતા દીવને દિગ્ધા તરફથી ઘેરો ધાલ્યો એણે જો કાફલો ઉપર હુમલો કર્યો હોત તો જીવ મેળવી શક્યો હોત એટલું પણ એનામા હતું બીજા કોઈ ફિગ્ગી બદલ ઉપર હુમલો કર્યો હોત તોપણ સફળતા મળત, પરંતુ દીવ એ સમયે દિલ્લરમા પોર્ટુગીઝોનું સૌથી મજબૂત ધાણું હતું, એટલે અહીં કાફલાને મફળતા મળી નહિ તુર્કોનું તોપખાનું ધણુ જ બળવાન હતું, જ્યારે પોર્ટુગીઝો બહુકબાજીમા ઉત્તમ હતા તુર્કોના કાફલાની બીજી નબળાઈ એ હતી કે એમા અનેક ધર્મ ઓ જાતિના માણસો હતા મુરોપ ॥ ધણુ ભાગમાથી પકડેલા ૧૫૦૦ ખ્રિસ્તી મુનામો અને ૮૦૦ બીજા ખ્રિસ્તી લશ્કરીઓ હતા આગ ભેદ હોવાથી કાફલામા બળવો જાગ્યાનું અને એ જ બળથી દેવાની વાનો બહાર આવી હતી ચિંત હતી નહિ અને ધણુને દેહાતની શિક્ષા પણ થઈ હતી ૯

તુર્કો અને ગૂજરાતીઓ મિત્રો છતાં મેળ નહોતો

તુર્કો અને ગૂજરાતીઓ મિત્રો છતાં ફિર ગીઓ સામે મામાન્ય તિરસ્કાર મિવાય એમનામા બીજી કાઈ ઐક્યનું ચિહ્ન હતું નહિ આનમખાનને કોઈ પણ દિમાએ પોર્ટુગીઝોને કાઢીને દીવ ગૂજરાતના સુનતાનને તાબે લેવું હતું એણે સુવેમાન પાશાની ઇચ્છા પ્રમાણે તુર્કોના સુનતાનના નામના ખુતબા દીવની મરિજદોમા ગૂજરાતના સુનતાનના નામની સાથે પઢવા દીધા નહિ ૧૦ બીજી તરફ ખાગ સફર ગૂજરાતને છતાં જો પોતાની સત્તા કાયમ રહેતી હોય તો ગમે તેમ આપના દેવા તૈયાર હતો ૧૧ સુવેમાન પાશાને બધો વહીવટ પોતાને હાથ લેવો હતો એક તુર્ક વહાણના ભગારમાથી જીવ તથાપ્રતે આબ્યા તે ઉપરથી ગૂજરાતી સરદારોને ખાતરી થઈ ૨ તુર્કોનો ઇગદો માત્ર દરિયાઈ યુદ્ધનો નથી પણ જમીન ઉપર પણ યુદ્ધ કરવાનો છે ૧૨ આમ તુર્કોની એકનમા જાણેલી વર્તણૂક અને બીજે તર્કે જોતા બન્ને મિત્રો વચ્ચે સહકાર અશક્ય બનતો ગયો આલમખાને ઘેરો જગ હળવો કર્યો, ત્યારે બારે તોપો બદલે ઉતારી ખાગ સફરને ગોઠવણ કરવાનું કહીને સુવેમાન પાશા બહુગબાઈ ૧૩ તરફ વહાણો લઇને ગયો કિલ્લામા ઘેરાયેનાને આથી તૈયારીનો સમય મળ્યો

૯ એ જ પૃ ૨૫૭-૨૫૮

૧૦ એ જ પૃ ૨૫૮

૧૧ એ જ પૃ ૨૫૮

૧૨ એ જ પૃ ૨૫૮

૧૩ બહાઈદેવે અને ડેનવર્સ બન્નેએ પોર્ટુગીઝ આખરો ઉપરથી લખાણે કયા છે છતાં

ગોવામાં પણ અગત્યના ફેરફાર થઈ રહ્યા હતા. આવી કટોકટીને સમયે નુનો દે કોના જેવા અનુભવી સૂઝાને બદલી પ્રસિદ્ધ આલ્ફ્રેડ કર્ટના એક સગા હી ગર્સિયા હી નોરોનાને પોર્ટુગલના રાજ્યએ નવા ગવર્નર તરીકે મોકલ્યો. આ ફેરફારથી ગોવામાં કોઈ ખુશી ન થયું નવા સૂઝાએ નુનો દે કોના જેવાને ગવર્નરના દરજ્જાને અપાતું સામાન્ય સંગાન પણ આપ્યું નહિ અને રાજ્યના વહાણને બદલે ભાડાના વહાણમાં સ્વદેશ જવું પડ્યું. આમ ભગ્ન હૃદય થવાથી એ માદો પડ્યો અને કેપ ઓફ ગુડ હોપ પહોંચતાં તે અવસાન પામ્યો. ૧૪

બન્ને પક્ષો વચ્ચે ભારે લડાઈ

દીવના બેટની પૂર્વ તરફને કિનારે કિલ્લો હતો અને પશ્ચિમ તરફ શહેર હતું. સૌરાષ્ટ્ર અને દીવના બેટની વચ્ચે નાની ખાડી હતી. બેટની સામે કિનારે ધોધણા નામે ગામ હતું. એની પાસે પાણીમાં ખડક ઉપર એક નાનો કિલ્લો હતો. તે પ્રવેશના રક્ષણમાં કામ લાગતો. ધોધણાના રક્ષણ માટે ૭૦થી ૮૦ માણસો હતાં. પણ નાનો અને મોટો કિલ્લો સુરક્ષિત હતા. તુર્કીના કાકલાએ બકરાબાદ જતાં જતાં કિલ્લા ઉપર તોપમારો કરેલો અને એમને એનો અંદરથી જવાબ પણ મળેલો, પરંતુ એકંદરે ઘેરાયલા ફિરંગીઓને નુકસાન વધારે થયું હતું. બહાદુરશાહના સમય પછી દીવ હાથ આવ્યા બાદ જે દારૂગોળો હાથ આવ્યો તેમાં ફિરંગીઓએ ભૂલથી બંદૂકનો ઝીણો દારૂ અને તોપનો બકો દારૂ ભેગો કરી દીધેલો. એ ભૂલનું પરિણામ પણ આ વખતે વિરુદ્ધ આવ્યું—તોપ-બંદૂકો ફાટી જવાથી ખુબારી થઈ. આ બાબુ ગુજરાતના લશ્કરે ધોધણા અને એનો નાનો કિલ્લો વગેરે છતી લઈ તોપોથી કિલ્લો નકામો કર્યો. ક્રાસિસ્કો પાચેકો નામનો એનો સરદાર ૬૪ ફિરંગીઓ સાથે ખાળ સફરને શરણે આવ્યો એમની વિનંતિ ઉપરથી હથિયાર વિના એમને કિલ્લામાં જવાની સફરે રજા આપી, પણ સુલેમાન પાશાને સલામ ભરીને

ઘોડો ફેર જણાઈ આવે છે. અહીં વ્હાઈટવે બકરાબાદ (પૃ. ૨૫૮) લખે છે, જ્યારે ડેનવર્સે ભા. ૧-પૃ. ૪૨૭ મહુવા લખે છે. મહુવામાં વાવાઝોડાથી રક્ષણ થઈ શકે એવું બંદર હતું એમ લખે છે અને ત્યાં પાશા વીસ દીવસ રહ્યો હતો એમ પણ લખે છે.

૧૪: Whiteway: P. 258-59 Danvers: I. P. 428 અને 430. નુનો દે કોના દસ વર્ષ સુધી પોર્ટુગીઝ હિંદનો ગવર્નર રહ્યો. એને વાઈસરોયની પદવી ન મળી. નવા ગેર્સિયા નોરોનાએ એને અપમાનિત કર્યો અને એ ગરીબ અવસ્થામાં ગુજરી ગયો. ડેનવર્સ વધારામાં લખે છે કે નુનોએ દીવની મદદ માટે કાફલો તૈયાર કરેલો, પણ નોરોનાએ તેને ઊપરતાં પહેલાં અટકાવ્યો અને પોતે પણ તરત પગલાં ન લીધાં. એણે નુનોની સલાહ પણ સાંભળી નહિ. બન્યુઆરી-૧૫૩૯માં એ ગુજરી ગયો અને એની ઇચ્છાથી એનું શબ દરિયામાં નખાયું.

જવાની ગત ટૂંકી એ લો । જ્યારે પાશાના વહાણુમા ગયા ત્યારે એણે મદગ્નુ વચન તોડીને આ ફિરગીઓને પટ્ટી ગુનામો માથે મોઝલી દીધા એ પડી જિંદનાના ડેપ્ટન એન્ટોનિયો ૨ મિન્વેનિયાને સુલેમાન પાશાએ શરણે આવના માટે કહેવડાવ્યું, પરંતુ ડેપ્ટને તેનો દબતાથી જવાગ આપ્યો કે તાજે થવાો જન્મે અમે મરતા સુધી લડીશુ આ મરેશા બન્ને વચ્ચે બહુ કડક ભાષામા ચાલ્યા અને એથી ગુસ્સે થયેલા પાશાએ ટેટલાક વચાએલા ફિરગી ઓને મારી નાખ્યા એ પછી તુર્કોએ કિના મામે ૬૦ થી ૧૫૦ જદમ જેટ કુચ ૧૮૦ તોપોના છ મોટા તોપખાના ગોઠવ્યા એમા કેટલીક તોપો તો ૬૦ થી ૧૮૦ શેરના લોખંડ ભગત ૥ ગોળા ફેંકી શકે તેવી હતી ૧૫ આથી પોર્ટુગીઝોનું તોપખાનું નવામું પડ્યું કિનામા ગેર્સિયા ડીમા અને મેન્ટ થોમસ એ નામના બે મોટા ભુગ્ને હતા તા ૪થી ઓક્ટોબરથી મામની આખર સુધી જિંદના ઉપર સખત તોપમારો ચાલ્યો એમા દીવાલોને ઘણું નુકસાન થયું ગેર્સિયાના ભુરજ આગળ પડેલા કાણા પાસે રોજ ખૂબ લડાઈ ચાલતી પોર્ટુગીઝો આમ મખ્યા અને બળમા ઓઠા થતા હતા અને બચાવની બીજી હરોળ એમો અદર રચવી પડી હતી, છતાં હિંમત હાર્યા નહોતા પણ પ્રયત્ન છતાં આ ભુરજનો ત્રીજો ભાગ તો પોર્ટુગીઝો પાસેથી કદી ગયો નહિ ૧૬ અહીં બંને પક્ષો તરફથી મહાહુગીના નાનામોટા બનાવો મન્યા થયાં મુમલમાતો એમની મોટી મખ્યાને લીધે થા'લા લસ્કરને આરામ આપી નવું તેની જગાએ લાવી શકતા, જ્યારે પોર્ટુગીઝો દહાડે દહાડે ઓઠા થઈ હેરાન થતા અને એમને આગમની તો વાત જ કરવાની નહોતી ૧૭

પોર્ટુગીઝોની બહાદુરી

એમના ઘેરાયેના નાના લસ્કરે પણ કેટલીક નોંધનાલાયક બહાદુરી મનાવેલી છે ૧૧વાનના કાણા આગળ લડી જ્હેવા ફોન્સેકા (Fonseca) નામના માણુમે જમણા દાથ કપાર્ડ ગયા પડી ડાંગા દારે લડ્યું આનું ગખેલું હતું નેઆઓ ગિલ (Goao Gill) નામના ડેપ્ટનના નાના ડોક

૧૫ Whiteley P 262 63 બ્રાઈટવે લખે છે કે ડેપ્ટન અને પાશા વચ્ચેના સદેશા આગના જમાનામા ન ગોલ્ફે અને માળો કહી શકાય એવી ભાષામા ચાલેલા Danvers-I 432 થી 434મા આ બધું વગ્ન વધારે વિગતથી આપેલું છે, અને પોર્ટુગીઝોના જવાબથી ચિડાયેલા પાશાએ પકડાયેલા ફિરગીઓને મારી નાખ્યા એમ લખે છે

૧૬ Whiteley P 263 64, Danvers I P 434

૧૭ Danvers I 434

રાએ એક ભારે શરીરના મુસલમાન લડવૈયાની પાછળ પોતાની જિંદગીથી વધારે જોડા પાણીમાં દોટ મારી અને એના ઉપરીએ હવે બસ-હદ આવી છે એવી ખૂમ પાડી ત્યારે એ ચટકચો. દીવાલના કાણા આગળ લડી રહેલો પેન્ટિએડો (Pentriado) પોતાના જખમને પાગે બંધાવવા દાકતર પાસે ગયો, પણ ત્યાં વિલંબ થાય એમ હોવાથી પાછો લડવા ગયો. લડાઈમાં ખીજો મોટો ધા લાગ્યો એટલે દાકતર પાસે પાછો આવ્યો, પરંતુ દાકતર તપાસે તે પહેલાં ખૂમ પડવાથી પાછો લડાઈને રથજે દોડ્યા-ઝેવટે ધા ઉપર ધા પડવાથી એને ઉપાડીને લઈ જવો પડ્યો. એક માણસ જેનું નામ નોધાયું નથી-લડતે લડતે ગોળાઓ ખૂટી પડવાથી પોતાનો હલતો દાંત ખેંચી કાઢીને ગોળાને બદલે દુસ્મન તરફ છોડ્યો! ૧૮

એમની સ્ત્રીઓની બહાદુરી

એ જ પ્રમાણે પોર્ટુગીઝ સ્ત્રીઓનાં પરાક્રમે પણ નોધપાત્ર હતાં અને એમનાં જુરસો તથા દેશભક્તિ ચડિયાતાં હતાં. એ સોકો પાણી, લાકડાં, માટી પથ્થર વગેરે જરૂરી ચીજો અને દીવાલનું સમારકામ કરવામાં સતત કાર્યપરાયણ રહેતી, પોતાના વેર તથા જુરસો પકડાયેલા કેદીઓ કે ગુલામો ઉપર હાલવતી, લડાઈમાં ગોળાઓ વરસતી હોય ત્યારે જીવની દર-કાર ક્યાં વિના લડવૈયા માટે જોરાક અને પાણી લઈ જતી, પોતે બંદૂક લઈને લડવા સિવાયનું બધું જ જોખમ અને ભારે મહેનતનું કામ કરતી. તે ઉપરાંત માંદાંની માવજતનો ભાર એમને માથે હતો. એમાં દાકતરની પત્ની આના ફર્નાન્ડિઝ, અને ડી. ઇસાવેલ ડી વીગા (D Isavel de Veiga)નાં નામે તો સ્ત્રીઓના નેતાઓ તરીકે જાણીતાં થયાં હતા. એક તુર્ક સ્ત્રી ખ્રિસ્તી થઈ ગઈ હતી એણે પોતાના પતિનાં કપડાં પહેરી તરવાર લઈ લડાઈમાં કેટલાકને માર્યા હતા. વખતોવખત ઘેરાયેલા લશ્કર માટે બહારથી મદદ આવી મળતી, પરંતુ અંદર પાણી એવું ખરાબ થઈ ગયું હતું કે ઘણા માંદા પડ્યા હતા, દાંતનો રોગ (scurvy) ઘણાને થયો હતો. તા. ૪ થી નવેમ્બરે બ્યારે છેલ્લો હુમલો એમણે પાછો હાવ્યો ત્યારે લડી શકે એવાં માત્ર ૪૦ માણસો જ હતાં. દાઝગોળો પણ ખૂટી પડ્યો હતો. ૧૯

૧૮: Whiteway: P 264 આ વર્ણન બહાઈટવેએ વિગતથી આપ્યું છે. Danvers: I. P. 434માં પ્રવારીના આકડા અને દીવાલ ઉપર ચડી આવતા ગુજરાતી લશ્કરને ખાઈમાં બંદેલી દીધા વગેરે વર્ણન કરે છે, પણ ખીજ વિગત નથી.

૧૯: Whiteway: P. 264-65 અને Danvers. I. P. 434-35

મુલેમાન પાશા પાછો ગયો

ખીજી તમ આ લાગા ગયાવથી મૂજગતીઓ અને તુકો વચ્ચે વૈમનમ્ય વધતુ જતુ હતુ એમની વિચિત્ર વર્તણૂકને લીધે એમને જોઈતી ચીજો મૂજગતીઓ તમથી મળતા ખૂબ વિનય થતો હતો. દક્ષિણના મુમતમાની રાજ્યો માથે જોડાવામાં પણ એમને નિષ્ફળતા મળી હતી આ બધાથી કટાણી મુલેમાન પાશાએ તોપખાનુ ખેંચી લેવા માંડ્યુ, અને તો ફરી નવેમ્બરે દરિયામાં જંગ દૂર હતી ગયો એમ કહેવાય કે કે કટાણેવા ખાખ મફરે પાશાને પત્ર લખ્યો કે ગોવાથી વાઇસરોય મોટુ લશ્કર ને તાફતો લઇ આવે છે એ આબળીને પણ પાશાએ પાછા જનાનો નિશ્ચય કર્યો એ દરમિયાન ગોવાથી પુનવડો આવી પહોચતા, ખીજી લશ્કરી મન્દ પણ ગવર્નર તમથી આવશે એ ખીજે પાશાએ પાછા હાંવાની ત્વરા વધારી અને ૪૦૦ વવાયેના માણુ મોને પડના મૂકી એ આવ્યો ગયો પાશાના ગયા પછી મૂજગતી લશ્કર પણ જંગ હતી પાણુ ગયુ ગોવાથી આવેલુ લશ્કર તો નાનુ જ હતુ, પણ એ આવતા જ બન્ને ઘેરો વાવનાર હોય ખમી જવાથી પોર્ટુગીઝોમાં અંદર અંદર વિખવાદ થયો, અને મદદે આવનારાઓએ દુસ્મનેને લગાડ્યા કે લાખો મહાદુર્ગીબરેલો બચાવ કરનારાઓએ હાંવ્યા તે ઉપર તકગરો થઇ એ થઇ ગમે તે ક્ષે, પણ આ બચાવ પોર્ટુગીઝના ઇતિહાસમાં ઉત્તમ કહી શકાય એવો હતો ૨૦ આપણા ઇતિહાસમાં એવા ધણા દાખલા બન્યા છે, જેમાં માણુમોની મંખ્યા કરતા શિગ્તે વણુ મારુ કાર્ય કરેલુ છે ધણે ભાગે આપણા લશ્કરોમાં શિગ્તની ખામી જ જણાય છે પરદેલીઓએ એ પાઠ આપણને શીખવ્યો છે આગળ એનો વિચાર કરીશુ દીવથી આ બધા સાગ સમાચાર ગોવા પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં યજ્ઞ અધિવારીઓ ગુસ્સે થયા ગોવામાં એમણે યજ્ઞી મુન્કેલીથી પેસાની રકમ ઊભી કરી દીવ મન્દ મોખવા માટે તૈયારી કરી હતી તે મહેનત નકામી ગઇ કેટલાક એમ પણ કહેવા લાગ્યા કે મૂજગત માથેની તકાઇ હતી કાઈ પૂરી થઈ નથી, પણ માત્ર મુનનની રહી છે દીવનો આવો બહાદુરીથી બચાવ કરનાર એન્ટોનિયો દ મિન્વેરિયા નામે પોર્ટુગીઝ ગયા ત્યારે ત્યાં એનો મારો મત્કાર થયો અને મોટા મળો મામે મહાદુર્ગીબરેલો બચાવ કરી એમને હાવવા માટે એની કીર્તિ એ

વખતે આખા યુરોપમાં પ્રસરી.^{૨૧} ખાન સફર અને ગુજરાતના ત્રીજા સરદારે દીવને લૂંટી આગ લગાડી પાછા આવ્યા ગયા!^{૨૨}

ગુજરાત સાથે થયેલી સંધિ

ઇ.સ. ૧૫૩૮ના નવેમ્બરની ૨૦મીએ વાઈસરોય ગેર્સિયા નોરોના આરામથી દરેક રાત્રે લંગર નાંખતો ઊપડ્યો, એટલે ૧૫૩૯ના મન્યુઆરીમાં દીવ પહોંચ્યો. એ ૯૦ વડાણનો કાફલો લઇને નીકળેલો, પરંતુ રસ્તામાં વટોળિયાના તોફાનને લીધે એમાંથી અરધા જ દીવ પહોંચ્યાં. દીવનો કિલ્લો તુર્કોના તોપમારાથી ભાગીને વેરાન થયો હતો, એટલે એને કરીથી ખરોખર આધી પહોંચાં કરતા પણ મજબૂત બનાવ્યો, ગુજરાતના મુલતાન મદમદ ત્રીજા સાથે મુલેહના સંદેશ મોકલાવામાં આવ્યા અને ૧૧ માર્ચ^{૨૩} ૧૫૩૯ ને રોજ સંધિના પત્રો ઉપર સહીમિલકા થયા. આ સંધિના કારણે મુજબ કિલ્લા અને શહેરની વચ્ચે ચાર હાથ ઊંચી દીવાલ કરવાની હતી. બંદરની જહાઝમાંથી ત્રીજો ભાગ પોર્ટુગીઝોને આપવાનો હતો. દીવના એટ ઉપર જે બાંધકામ બહાર કરેલાં અને લડાઈમાં તૂટી ગયાં હતાં તે કરીથી ન કરવા એમ હતું. આ સંધિ થયા છતાં પોર્ટુગીઝો અને મુસલમાનો વચ્ચે સારા સંબંધો થઈ શક્યા નહિ.^{૨૪}

ગુજરાતના ફારસી ઇતિહાસોમાં આ બનાવ માટે માન

ફારસી તવારીખો જે મુલતાનોની નજીવી વાતો અને અર્થહીન જણાય એવા બનાવો લખાણથી નોંધે છે, તેઓએ દીવની લડાઈ માટે અને તુર્કી તથા ગુજરાતના મોટા સહકારને ફિરંગીઓના નાના બળે હરાવ્યો એ વાત માટે તદ્દન મૌન સેવ્યું છે! પરંતુ હાથ દબીરે અરબી ઇતિહાસમાં ટૂંકામાં

૨૧ : Whiteway : P. 265-66. એન્ટોનિયો દ સિલ્વેરિયા હડાઈ હતો અને કીર્તિ મેળવી છતાં ગરીબ સ્થિતિમાં મરણ પામ્યો. કેટલાક પોર્ટુગીઝો હિંદથી સાકું કમાઈને ગયેલા છે.

૨૨ : Danvers : I. P. 436

૨૩ : આ તારીખ બહાઈટવેએ આપેલી છે. પૃ. ૨૬૬. ડેનવર્સે ૬ શવ્વાલ હિ. ૯૪૫ એટલે તા. ૨૬ ફેબ્રુઆરી આપી છે. પ્રો. કામિ. એ પૃ-૪૧૨-તા-૨૫ ફેબ્રુઆરી આપી છે. ડેનવર્સ અને બહાઈટવેમાં ફેર શાથી થાય છે તે સમજવું નથી. બાકી ૨૫ અને ૨૬ ફેબ્રુઆરીનો ફેર સમજાય તેવો છે. Danvers : I P. 436

૨૪ : Danvers : I. P. 436 લખે છે કે દીવના કેપ્ટન સિલ્વેરિયોએ વાઈસરોયનો ખૂબ સહકાર કર્યો. સંધિ થઈ ત્યારે ખાન સફર મલીક અયાઝના મહેલમાં હતો. ડેનવર્સે વધારામાં લખે છે કે થોધા બંદરની જહાઝ અને કેટલીક અદરની જમીનોનું મહેસૂલ પણ ત્રીજા ભાગનું ગણવાનું સંધિમાં હતું.

પણુ પ્રાભાશ્ચિન્ધણે આ નોધ વળેની કે, અને ગૂજરાતની મુમત્તમાન તવાગીઓમા મદદરતુ ધ્યાન એણે જાળી રાખ્યુ કે હાજી દગીર સ્પષ્ટ લખે કે કે નિ હજુ-૪મ ૧૫૩૮મા સુબેમાન પાશા મોટા ડાખે લખ દિગીઓને હાકી ઢાઢગ માટે દીવ આવ્યો ગૂજરાતના મુલતાનને આ ડાખમા મદદગર આપવા માટે વિનવિતો પણ આપવામા આવ્યો હતો, અને મુલતાને ખુદાવદખાન અમીર મદદ મતમાનીને એ લોકોને જે જોઈએ તે મદદ આપવા મોકલ્યો હતો પાશાની વર્તણુક માગી નહોતી, આ એ કુ તુમાખી તથા હિદન હતો તેથી ગૂજરાતીઓના સદકામા સાધો આવ્યો હતો અરમી ઇનિદામયેખક સ્પષ્ટ લખે કે કે તુર્કો માથે મલકાર નહિ થઈ શકે એ વાત એણે પોતાની સનાહકાર મરદારોની મડળી આગળ મૂકી એમની પણ પગવાનગી લીધી હતી આમ મદકાર બધ કડી ખુદાવદખાને મુત તરફ જવાની તૈયારી કરી હતી અને ગોવાથી કિંગીઓને મોટી મદદ આવે કે એણે સુબેમાન પાશાને હહેવડાવાથી એની હિંમત ભાગી નાખી હતી, એથી પાશા બારે તોપો ગૂજરાતને કિનારે છોડી ઈર્ષ અગમ્યાન તરફ પાઠો ગયો ગૂજરાતના દગ્ગાર તરફથી દીવના ઘેગમા પાશાને મદદ કરનાના દેખાવ નીચે, ગૂજરાતની સગદરતુ મરેખગ રક્ષણુ કરવા મુજહિદખાનને પણ મોકલ્યો હતો, અને એ જિના-જેનું નામ એ વખતે નવાનગ- હતુ ત્યા- આવી પહોચ્યો હતો ૨૫ મુજહિદખાન દીવ પહોચ્યો ત્યારે લડાઇ મલ થઇ હતી અને પાશા ચાલ્યો ગયો હતો એટલે એણે મૂખી દીરેની બારે તોપો મુજહિદખાન જૂનાગઢ લઈ ગયો સુબેમાન પાશા માથે આવેના કેટનાક તુર્કો અમલદારો એની માથે પાઠા ન જતા અટી જ રહ્યા અને ગૂજરાતના મુનતાને એમને મોટી જગ્યાઓ આપી એમાના એક આગા ફર્કખશદ તુર્કનિ કતલજગખાનનો ઇફકામ મળ્યો એણે ભવિષ્યમા ઈડર હપગ વિજય મેળવેલો ખીન્ને ખીગખાન હમમી અમદાવાદમા પોલીમદગનો હિપગી થયો આ પછી દીવનો અમનદાર ગન્યા એને હમગખાનનો ખિનામ મળ્યો હતો ૨૬

૨૫-હાજી દગીરનો અરમી ઇતિહાસ કહે છે નવાનગર નીવધી ત્રણ ફરમગ દૂર છે સિદ્દરૂ જિનાને નવાનગર કહે છે જિના (દેલવાડા) જે સૌરાષ્ટ્રની દક્ષિણે દીવની પાસે છે તેનુ આ નામ નોધપાત છે

૨૬ અરમી ઇતિહાસ, પૃ ૨૦૦ ૧૭મા આ હમીકત આવેલી છે આ ઇતિહાસમા દીવની લડાઇઓની હળી ન જે મળે છે તે પોર ખીગના દેવાલને રૂઝે આપે છે, જો એમની ખુવારીના આકડા એમના પોતાના દેવાલ પૂરતા અરમી ઇતિહાસરૂખ વખતે આપે છે પ્રે કામિસેરિયેટ પ્રે દાર પાસે આ બધી હમીકતનો તરતુમો મરાધી હપયોગ કર્યો છે તે દીવના ખીજ ઘેરાના દેવાલમા જોઈયું

સુલેમાની તોપો

જે સુલેમાની તોપો સુલેમાન પાશા છોડીને જતો રહ્યો હતો તેના જે નમૂના આજે જૂનાગઢના ઉપરકોટના કિલ્લામાં પડેલા છે. એ તોપો ઘણી ભારે છે અને એના ઉપર લેખ પણ છે. હાથ દબીર લખે છે કે પાશાની આવી ભારે તોપોની ફિરંગીઓને ઘણી જ થીક હતી. એમાં લગભગ નામની જે તોપોનો તો એમને બહુ જ ડર હતો. પાછળથી ઈ. સ. ૧૫૬૨-૬૩માં એ તોપોનો નાશ કરવા માટે ફિરંગીઓએ જૂનાગઢના સુથા શિલાગરુદ્ધિલે ઘેરીને કેટલાક મણુ સોનું આપ્યું હતું, એટલે એમાંની ઘણી તોપો કદાચ નાશ થઈ હોય કે બીજે ખસેડાઈ ગઈ હોય. એ જમાનામાં તુર્કીની સત્તા યુરોપમાં સર્વથી બળવાન હતી; અને એના તોપો દાળનારા સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા. જૂનાગઢમાં જે નીલમ નામની તોપ છે એના મુખ આગળનો વ્યાસ હા ઇંચનો છે, લંબાઈ ૧૭ ફીટની છે, ઘેરવો ૭૫ ફીટનો છે. એના ઉપર અરબીમાં લેખ છે તે કહે કે : સુલતાન સુલેમાન બીન સલીમખાન, અરગસ્તાન ઇરાન વગેરેના સુલતાને આ તોપ ઇજિપ્તમાં ઈશ્વરના કાર્ય માટે અને રાજ્ય તથા ધર્મના દુસ્મનો શાપિત ફિરંગીઓને વશ કરવા માટે બનાવી. મુહમ્મદ બીન હમઝાએ એને દાળી છે! બીજી ચુડાનાલ નામની તોપ ચૌદ ઇંચ વ્યાસની પણ ૧૩ ફીટ લાંબી છે અને એના ઉપર અરબીમાં દૂંડામાં “અલી બીન હમઝા” લખેલું છે. એટલે ઉપરની તોપ દાળનારનો આ માણસ બાઈ હોય એમ સમજાય છે. ૨૭

પાછો ફરતાં સુલેમાન પાશાની બહાદુરશાહના ખજાનાની માગણી

હાથ દબીરના અરબી ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે સુલેમાન પાશાની વર્તણૂક અને એડન તથા ગૂજરાતમાં બતાવેલી ફૂરતાથી તુર્કીનો સુલતાન સુલેમાન નાખુશ થયો હતો. આસફખાન ગૂજરાતી જે બહાદુર-શાહના જનાના સાથે મક્કામાં હતો એણે લખેલા એક કાગળ ઉપરથી આ હકીકત મળે છે. કહે છે કે તુર્કીના સુલતાને સુલેમાન પાશાને લખેલું કે “મેં તને ફિરંગીઓને હાંકી કાઢી હરાવી દીવના હાકેમને મદદ કરવા મોકલેલો, પણ એડનના હાકેમની જે દશા કરી અને બીજે જે જીતેમો કરી મુસલમાનોને હેરાન કર્યા તે માટે નહોતો મોકલ્યો.” વળી એમ પણ ઉલ્લેખ મળે છે કે દીવથી પાછો ફરતાં સુલેમાન પાશા મક્કામાં રોકાયો હતો અને બહાદુરશાહના

૨૭ : પ્રો. કેમિ.નો ઇતિહાસ (અંગ્રેજી) પૃ. ૪૦૭-૪૦૯. ઘણી તોપો કુતાર્યાનો જે ઉલ્લેખ આવે છે તેમાં કેટલીક સુરત ગઈ ને ત્યાંથી અકબર લઈ ગયો, પરંતુ ઘણી નાશ પામી છે.

ખખનામાથી અમુક બાગની માગણી કરી હતી મહાના યોગીશ્વરે રક્ષણ
જો ન મળ્યું હોત તો ખખનો પાગાને હાથ ગયો હોત, પણ આમદખાનની
કુનેદથી ગયી ગયો આમ ન રાવવાથી પાસાએ છેવટે જ્ઞાના અમીનને
કહેલું કે ખખનો કે જનાનો વર્તન આમદખાન પાઠે મૂજગત તરફ ન જાય
તેની તકેદારી ગખવી સુચેમા । પાગાએ ખીજે બારે કાફલો લઈ ફરીથી દીવ
જવા ઇચ્છા વ્યક્ત કરેલી એમ પણ વાતો ચાલી ગઈ હતી અને એ ઉપર
થી તુર્કોના સુતતાને ઉપર મુજમનો દપકાનો પત્ર એને લખેલો ૨૮

દીવનુ ખીજુ યુદ્ધ

આઠ વર્ષના ગાળા પછી દીવની ખીજ મોટી લડાઈની તૈયારી

આ ખખના પનાવો ખની રહ્યા હતા ત્યારે સુતતાન મહમૂદ ત્રીજે ઠેક
બાળક અવસ્થામાં મૂજગતની ગાદીએ તુર્કતમાં જ આવેલો હતો, અને
દરિયાખાન વગેરે અમીરોની મત્તા હતી, એટલે આ બધી લડાઈઓની
વ્યવસ્થા કરનારો ભાગ પણ એમને જ માથે હતો એ અમીરોએ એમ-
નાથી બાતુ કંઈ એટલું કહી નકાય, પરંતુ એ જમાનામાં ગળ ક્રે સુત-
તાનની અગત દેખરેખથી જે ગર્વ મિલક થતું તેના દાખના જોતા આમાં
ગર્વ નક્ષિયાતું હોય એવું વાતાવરણ પણ દેખાઈ આવતું હતું ૧૫૪૬માં
એટલે લગભગ માત્ર આઠ વર્ષ પછી, ત્યારે મહમૂદે અમીરોની મત્તા ફેંકી
દઈ પોતાની સ્વતંત્રતાનું જોર મતાવવા માડ્યું હતું ત્યારે, ફિરંગીઓને દીવ-
માથી હાકી કાઢવા માટે મૂજગતે ખીજે મોટો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ પ્રયત્ન
કાંઈ ખીજ મત્તાની મદાય વિના સ્વતંત્ર રીતે હતો, એટલે દરિયાઈ લડાઈને
બદલે જમીનમાર્ગની જ લડાઈ થઈ એ વર્ણન હવે જોઈએ

રાજરાજતાના અમીરો વઝીર અફજલખાન અને ખાલ મફરના મબધી

આ વખતે અમદાવાદમાં અ જલખાન બગાણી મુખ્ય વજીર હતો સુત-
તાન મદાદુરના મમયથી તુર્કો અને હમમી તથા ખીજ પંદેશી અમીરો
મત્તાનીય થયા હતા અને એમની તથા મૂળ પૂર્વરાતી મુસનખાન મરદારોની
વચ્ચે બહુ માગમાર્ગી નહોતી એ જોઈ ગયા દીવની પહોની લડાઈમાં હાગવું
એ પણ એક કાળું હતું સુતતાન ઉમરનાયક તથા સ્વતંત્ર થયો હતો છતાં
હજી કાચી જીવિનો અને વિનઅનુભવી હતો પંદેશી અમીરોમાં મુદમમદ-

૨૮ અરમી ઉત્પિદાસના આધારે પ્રો. કામિસેરિયેટ પૃ ૪૧૦-૪૧૧માં કરેલી નોંધ
અરમી ઉત્પિદાસમાં કપોદ્ધાવમાં સર ટેનિસન રોએ આસફખાન અને બહાદુરના
ખખનાની વિગત આપેલી છે તેમજ આસફખાનના ચરિત્રમાં પણ આવી છે

ખાન ખાન સદર સલમાન મુખ્ય હતો અને હજારી અમીરોનો એને ટેકો હતો. દીવની લડાઈ અને તે પછી સુરતનો કિલ્લો બાધવામાં એનો મુખ્ય હાથ હતો એટલે ગૂજરાતનાં બંદરોનો જાણીતો તથા દરિયા ઉપર કાબૂ ધરાવતો હતો. દીવની હાર પછી પણ ફિરંગીઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢવા એ સુલતાનને કહેતો અને બહાદુરશાહને દગાથી મારી નાંખ્યો તેનું વેર લેવા સમજાવતો. ગૂજરાતનું વહાણ ફિરંગીઓની રજા વિના આવજા કરી શકતું નહિ; અને દીવમાં કિલ્લા તથા શહેરની વચ્ચે મંધિની શરત પ્રમાણે બાંધેલી દીવાલ તોડી પાડવામાં આવી હતી; એ બે કારણો પણ લડાઈ માટે કહેવામાં આવતાં. એમ કહેવામાં આવે છે કે પરદેશી અમીરોની વધતી સત્તા અને ખાસ કરીને ખાન સદરના વર્ચસ માટે વહર અફઝલખાનને અંગત દ્વેષ પણ હતો,^{૨૯} એટલે વહર ક્રાઈ પણ રીતે સદરનો કાંટો દૂર કરવા માગતો હતો. સદરની સત્તા નીચેના દરિયામાં ગણદેવી પાસે અફઝલખાનનું એક વહાણ ભાંગી ગયું એમા સોનાની અશરૂઓની એક પેટી સદરના માણસોના હાથમાં આવી હતી એવો વહરને વહેમ પણ ગયો હતો, એટલે એણે આ સમયનો લાભ લઈ સદરને અમદાવાદ બોલાવ્યો અને મીઠા શબ્દોમાં કહ્યું કે સુલેમાન પાશાની વર્તણૂકને લીધે ગૂજરાતી લશ્કર હારી ગયું, પણ ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે તો હવે એ વિજય તમારે હાથે પ્રાપ્ત હશે. આ ચર્ચાના ઉત્તરમાં સદરે કહ્યું કે પુરમીન^{૩૦} (પુરમિયાણી) બદરના વેપારીઓનો ઇમારતી લાકડાનો વેપાર માહીમ તારાપુર વગેરે બંદરો સાથે છે અને તે સુલતાનની પ્રજા છે, એટલે એમને એતવણી આપ્યા વિના જો લડાઈ શરૂ થાય તો ફિરંગીઓનો ત્રાસ એમને વેકવો પડે. એ વેપારીઓના વહાણો એમના રથાને પાછાં આવી જાય ત્યાંસુધી વિલંબ કરી પછી એ વેપાર જાહેર ઢંઢેરો બહાર પાડીને બંધ કરવો. આ દલીલની પણ અસર

૨૯ : કોમિસેરિયેટ *Studies in the History of Gujarat* એ નામના ભાષણોમાં અરબી ઇતિહાસમાંથી પ્રો. દારપાસે તરજુમો કરાવી વિગતો આપી છે; પોર્ટુગીઝ આધારો પણ આપ્યા છે (જુઓ પૃ. ૧૦-૧૧). અરબી ઇતિહાસના સમકાલીન ખીબ ગ્રંથો તો આ બાબત ચૂપ છે. અફઝલખાન ધાર્મિક જીનનો નહોતો. એને માટે આ આક્ષેપ જરા વિચિત્ર તો લાગે છે, પરંતુ સામે ખીબ આધાર મળતો નથી.

૩૦ : આ બંદર કદાચ પોરબંદર હોય એમ લાગે છે. છતાં એ નામનું બંદર માંગરોળ અને ઠારકાની વચ્ચે હોય એવા ઉલ્લેખો પ્રો. કોમિ એ *Studies in the His of Guj.* પૃ. ૧૦-૧૧ની નોંધમાં ભેગા કર્યા છે. માંગરોળ પછી *Purmeyen* (પુરમીયન)નો ઉલ્લેખ સીદી અલી રંધસે પણ કર્યો છે હેમિલ્ટન પણ ઉલ્લેખ કરે છે અને *Porewain* ના લોકો માંગરોળના લોકોની જાત અને ધર્મના (વાણિયા) છે એમ લખે છે.

અફઝનખાન ઉપન મંગેશ ન થઈ ત્યારે મફરે પોતાના લગાવડ વહાણો નો કાપ્તા હાત મમુદમા છે તેો બેગો કરવાનો છે એવી દલીલ કરી ૩૧ પન્નુ અફઝનખાનને કોર્ક ગીતે વિનય પમદ નહોતો અને સફરને કાદવો હતો, એટલે એણે કહ્યું કે ગભ્યની આખીયે તિજેરી, અને બધા વિદેની અમીરોનો ઉપયોગ તુ કરી શકશે એમ કહ્યું, એટલે હવે ખુદાવખાન મન્નને ગાન્ટે ઉપાય નહોતો એણે સુનતા. ૧૧ રન માગી, અમદાનાદથી ૧૧કીમી મગમેદમા પડાવ નાખી ત્યાં ફરીરોને દાન કર્યા સુગત મુઝામે પોતાના વકીલ પાકૂત બદરખાનો પત્ર લખ્યો કે મારા પુત્ર મુદર્મ રમીખાનો વસકર, તોપો આ નાણાની રકમ માથે રવાના કરવો આ પ્રમાણે આ કમનગુ વિદેલીઓનું લશ્કર વર્ષ એ દીવ જવા ઉપડ્યો એના લશ્કરની જમણી પાખનો મગદાં બીનત જુઝારખાન હતો આ કાબી પાખો કાગ દમ. જહાગીરખાન હતો મોખરે એનો પુત્ર મુદર્મ રમીખાન હતો મુનદિદખા. બોદનીમર પછી એ આવીને મળ્યો, પન્નુ એનો મદદગાર ગરોનગ નહોતો આ બધું લશ્કર બીના-નવાનગર પહોંચ્યું ત્યાં ભાગ મગમમ મૂકી લશ્કર અને તોપો માથે મફર દીવ તરફ બિપડ્યો

પોર્ટુગીઝોએ ગુજરાત માથે યુદ્ધ લાહેર કર્યું, મામમામી ખંડપટે

બીજી માત્રુ ગોવામા ડી જઓ દ કેટ્ટો ગવર્ન નર્ગે નિમાયો હતો તે ૧૫૪૫ના મધ્યેનમા આવી પહોંચ્યો એ અગાઉ પણ દીવમા લોકો અને કિનારા વસકો માથે મુમેગ હતો જ નહિ મૂનરાત ૧૧ કિગોર સુન તાનનો દિ-ગીઓ તરફનો મુઝો અમીરોએ દમેગા મતેન ગાખ્યા કર્યા હોતો તે માથે પોર્ટુગીઝોએ પણ દીવની પહેલી અને બીજી લડાઈ વચ્ચે ૧૧ ગાગામા મૂનગતીઓને શાંતિ થાય એવું કાર્ક કરી બતાવવાને બદલે કીનડા એમને દેખે તા ૧૧ પ્રપ્તો ૧૧ કયા દના ૩૩ નમિના બમ તરીકે કિન્તા અને નદન

૩૧ અરબી દિનિદસમા પ્રો થમિ એ લીકી નેખ અલી હજ પખ વિશખને મદિ આ બે અમા નો રવા સમખલ તે ડી નથી અફઝનખાન જેવો ધર્મગુનિના હતો તેવો સફરથી પુકા અને કોદવાને હતો *Diary of* ૧૫૪૮મા રાજનીરી પુનેદ માટે લેવે છે કે સફર રાદનીરોને સરા પત્રો લખી ખુગ રાખનો અને મુલ્કાનને એમની સને ૧૫૪૧ સલ્લદ આપનો

૩૨ *Journal of the History of Gujarat* ૧૧ ૧૨ અરબી દિવેદાસને અવ વિખને અપી છે અર્ધી પ્રો થમિ મુલ્કાનખાન ને ડી. રમને દેશી સ દાવ-ગાગાદ દેવનાની પહે છે અર્ધા એમ ૧૫૪૨તમા દિનિદસમા ૫૪૪મા એને વિદેશી અમીર પહે છે એ નુખ લે છે

વચ્ચેની દીવાલ દીવમાં પાડી નાખી એ તો માત્ર ઘણાં કારણોમાંનું એક હતું. ૬ કેસ્ટ્રોને લડાઈ જાહેર કર્યા વિના છૂટકો નહોતો, પરંતુ એની પામે તે માટે પૂરતા પૈસાની સગવડ નહોતી. ૧૫૪૬ના માર્ચમાં ડી જાઓ મેસ્કેરેન્હાસ દીવ નો સરદાર હતો ત્યારે એની પાસે ગયાવનાં સાધનો નહિ જેવાં હતાં. ખાન સફરની બેદરકારી કે ઉદારતાને લીધે એ કાંઈક પુરવઠો મેળવી શક્યો હતો. મુશ્કેલીથી પૈસાની સગવડ કરી ગવર્નરે પોતાના પુત્ર ફર્નાન્ડિઝ સાથે થોડી મદદ દીવ મોકલી આપી. દરે ગૂજરાત સાથે એ જમાનાની રીત પ્રમાણે વિધિપૂર્વક યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ૩૪ પોર્ટુગીઝોએ દિલ્હીના અને ખીજા આદલાહ અને રાજાઓને ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા સમજાવ્યા, પણ એમાં એ કાન્યા નહિ. ખીજા બાબુથી ખાન સફરે દીવનો એક રૂઈ ફ્રેયર(Ruy Freire) નામનો માણસ સુરતમાં હતો ત્યારે તેને લાંચ આપીને દીવના દિલ્લામાં દાડગોળા ભરેલો ભાગ ઉરાડી દઈ ગૂજરાતના લશ્કરને પ્રવેશની સરળતા કરી આપવી એવી ખટખટ કરેલી, પણ એ દ્રોહ પોર્ટુગીઝોએ શોધી કાઢવાથી તેમાં કાવટ આવી નહિ. એક ખીજા પ્રસંગમાં સ્ત્રીઓના ઓરડાઓ તરફથી ગૂજરાતી લશ્કરને અંદર દાખલ કરવાનું કાવતરું થયું હતું ત્યારે પણ દીવના સરદાર મેસ્કેરેન્હાસને મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. ૩૫

ફિરંગી વાઈસરોય જાઓ ૬ કેસ્ટ્રો

અહીં યુદ્ધનું વર્ણન કરતાં પહેલાં પોર્ટુગલના લિંદ અને ગૂજરાત સાથેના સંબંધમાં ઘણો જ મોટો અને અગત્યનો ભાગ ભજવનાર આ સમયના ગવર્નર અને વાઈસરોય ૬ કેસ્ટ્રો માટે કહેવાની જરૂર છે. પોર્ટુગીઝ લિંદના શાસકોમાં ત્રણ મુખ્ય માણસો ગવર્નર હતા ત્યારે ગૂજરાત સાથે સૌથી વધારે સંબંધમાં આવ્યા છે. આલ્બુકર્ક, નુનો ૬ કોના, અને દીવના આ છેલ્લા યુદ્ધ વખતે ૬ કેસ્ટ્રો. એમાં કેસ્ટ્રોએ ગૂજરાતનાં બંદરો ઉપર કરેલા જીલ્લો ભારે અને અમાનુષી છે. એ પહેલાં ગવર્નર ગેર્સિયા નોરોના સાથે ૧૫૩૮માં આવેલો, પરંતુ ૧૫૪૬માં પોતે ગવર્નર થઈને આવ્યો અને પાછળથી એને વાઈસરોય પદ મળ્યું. આ માણસ આમ તો પ્રામાણિક અને કર્તવ્યશીલ હતો અને પૈસાનો લોભી નહોતો, પરંતુ એને આવેશના ઉછાળા આવતા અને મગજનું સમતોલપણું ખોઈ બેસતો. પોતે મોટો સિકંદર છે એમ માનતો, અને સત્રાટને જાજે એવા દાદ અને દેખાવ આસપાસના લોકોને

૩૪: Whiteway: 303 અને 305. "War was declared with all the forms of mediaeval custom."

૩૫: એ જ, પૃ. ૩૦૫-૩૦૬

આજ નાખવા માટે કન્તો ગોવાની આસપાસના નાના ગામ હાકોરો અને કાર્નડ આગ મોટા ગામોને પણ એના આ અધિકારથી હ- રહેતો મધિપત્રો મા પીળા ગવનરો પોતાને માટે 'મોટા દેવીપમાન ઉમરાવ' એવા શબ્દ લખાવતા, નવારે ૬ કેટ્ટો એ ઉપરાંત પોતાને માટે "સમુદ્રનો મિલ" એવું વિશેષ તખ્તો ૩૬ એણે પોર્ટુગલની કીર્તિ યુરોપ અને એશિયામાં વધારી

૩૬ આ વાઈસરોય દે કેટ્ટોના સમયના પોર્ટુગીઝ અદેવાલોમાં ગુજરાત સાથેના સંબંધના અને નીચના યુદ્ધના દૃષ્ટિએ સારા પ્રમાણમાં છે એમાં Barrosના Decadas da Asia, Diogo de Coutoના, Decades, Castanheda અને Gasper Correa ના અદેવાલો મુખ્ય છે એ ઉપરાંત વાઈસરોય દે કેટ્ટોનું જીવનચરિત્ર Trear de Indradel-ની એન્ટોડે-લખ્યું છે તેમાં ગુજરાતના મિનારા અને નીચના વિજયનું દે કેટ્ટોનું ને મોટું કાવ્ય લખાય છે તેના ખૂબ જ વખાણ કરી અનકરયુક્ત ભાષામાં વિનંતવાર વચન કર્યું છે પોર્ટુગીઝ સનાના બે આધારભૂત પુસ્તકો અગ્રેજીમાં વ્હાઈટવે અને ડેન વચના છે અને તેના આધાર આપણે નોખ્યા છે એ જન્ને પ્રયત્નોએ બધા પોર્ટુગીઝ સાધનોનું હોદ્દન કરી લખ્યું છે એમાં પણ વ્હાઈટવેનું પુસ્તક ઉત્તમ કદી રામય એવું છે વ્હાઈટવે દે કેટ્ટોનું એન્ટોડે લખેલું ચરિત્ર અતિગયોજિવાળું અને અવિશ્વસનીય ગણે છે એ હો છે કે Castanhedaના દસ ભાગમાંથી છેલ્લા બે ભાગ જેમાં દીવના યુદ્ધનું સાનુ વચન દર્શાવે છે એમના અમીરોને પસંદ ન આવવાથી પોર્ટુગીઝના રાજાએ તાગ દરાવી નખાવ્યા Crutoએ લખેલા અદેવાલો પણ બગાડી ફેરવી નાખવામાં આવ્યા છે અને દે કેટ્ટોને દીવને લગતો અદેવાલ જે છઠ્ઠા ભાગમાં હતો તે ફરી લખાવવામાં માગ્યો છે, એટલે એ સમયના અદેવાલોની સત્ય દબીત તો નાશ પામી છે તે ઉપરાંત ઇતિહાસમાં એની મિમિત્ર બોલી થઈ છે, એટલે એનું ચરિત્ર લખનારે એના વખાણ માત્ર કર્યા છે અને એના કૂર કૃત્યોનો પણ બચાવ કર્યો છે આમ વ્હાઈટવે લખે છે કે '—Life by Andrade is stilted, bombastic and untrustworthy while the histories of the time have been tampered with' દે કેટ્ટોના પત્રોની દશા પણ સારી રહી નથી થ્રે મેમિએરિયેટ એમના પુસ્તકમાં આ બધું કમળ રાખે છે : તો વ્હાઈટવેનો આ મત એમને ખૂબે છે અરબી ઇતિહાસમાં લખેના કેટલાક બન થો' પોર્ટુગીઝ મદેવ લામાં મળી આવે છે તે ઉપરાંત પોર્ટુગીઝ અદેવાલો અતિગયોજિ વિનંત અને સ-જા છે એમ કદી મકામ નહિ (નુએ એમના ઇતિહાસ પૃ ૪૩૦ અને Silvas પૃ ૧૬ અને નોટ ૨) -અરબી ઇતિહાસકેષે ખુવારીના આકાશ અ ખ્યા છે તેની એ મ સા કન્ છે પરંતુ બન્ને પદ સામાની ખુવારી વચાને આકે ને પોતાની બોલી આકે એમનુખ્યવચાવ છે આજે પણ યુદ્ધોમાં એવું કથા નથી જનનું? અજમાના મા એવું વચા જનનું અરબી ઇતિહાસ લેખક પણ સાચા જાનવા નોય છે, પરંતુ ખુવારી ના આકાશ મ નર નેવ લાગત નથી નેમજ પોર્ટુગીઝો પોતાની ખુવારી દમેગા નદિજીવી લન છે ને પણ મ નવા જેવું નથી આવતા પ્રગસ્તિત ને પણ આવી અતિગયોજિથી પ નડોલ જાળવે એ દેનેના દેશના નામો જેના એ બધા દેશો દર દેશ એવું સરેને જેના મનાય નહિ ઉપર કથા એવા ફેરવાઈને જાગેલા મ પનો ઉપરાંત લખારેક નદિર અદેગ સમિતી ભરપૂર દેશ તેને વિશ્વસનીય કેમ કહેવાય? એટલે વ્હાઈટવે

કહેતા. એ પોતાના ધરગાંથી ખાવાની વાનગીઓ લઈ લડતા માણસોને ખવડાવતી^{૪૪} અને એમને શરૂ થડે એવાં વચનો કહેતી: “હે ઈસુખ્રિસ્તના લડવૈયાઓ, તમારા ઈશ્વરની ખાતર લડો. તમારા રાજ્યની ખાતર લડો.”

બુદ્ધાવંદખાન સફરનું મરણ

તોડી પાડેલી દીવાલ ફરી ગાંધવામાં ખાન સફર જતે રસ લેતો હતો. પોર્ટુગીઝોના સેન્ટ થોમસના ગુરજની સામે ગુજરાતી લશ્કરે ઊંચી દીવાલ ગાંધી હતી. એના ઉપરથી કિલ્લાની અંદરનો બધો ભાગ જોઈ શકાતો હતો. ધેગથેલા લશ્કરે આ દીવાલ તોપોથી પાડી ત્યારે ગુજરાતીઓએ જમીનમાં ઢંકાયેલા સુરંગ જેવા રસ્તા ફરી ખાદું મુધી પહોંચી તેને પૂરવા પ્રયત્ન કર્યાં. પણ પોર્ટુગીઝો ખાઈમાં પડતા એક દારમાંથી રાત્રે નીકળી ખાઈમાં પુગથેલી માટી લઈ જતા. આ દાર જેવા એક વખતે ખાન સફર પોતે આવ્યો અને એક નીચી દીવાલને પડખે ઊભો રહી જોતો હતો ત્યારે ઓળખાઈ જવાથી કિલ્લામાંથી એક ગોળો ફૂટ્યો તે એનું માથું ઉડાવી ચાલ્યો ગયો. આમ ગુજરાતી લશ્કરનો એ સમયનો એક યજમાન ડાહ્યો અને મોટો સેનાપતિ તા. ૨૪ જૂન ૧૫૪૬ને રોજ માર્યો ગયો.^{૪૫} એના મરણ પછી એનો પુત્ર મુહર્રમ ઈમીખાન સેનાપતિ નિભાયો. એની સહાયમાં જુઝારખાન અને કારા હસન જહાંગીરખાન નિભાયા. આ નિમણૂકોમાં એક અકાચિયુ ગધુ એમાં પોર્ટુગીઝોને શ્વાસ ખાવાનો અને તૈયારીનો સમય મળ્યો. ખાન સફરના મૃતદેહને એની જગીર સુરતમાં લઈ જવામાં આવ્યો અને ત્યાં મોટા રોજમાં દફન કરવામાં આવ્યો.^{૪૬}

બીલલ જુઝારખાનની બહાદુરી અને અવસાન

હવે ઈમીખાને પોતાના પિતાના મરણનું વેર લેવાના નિશ્ચયથી દીવના

૪૪: દ કેરેટોના ચરિત્રલેખક અને ઇતિહાસલેખક કાઉટોના આધારે પ્રો. કોમિ.એ Studies in the His. of Guj મા પૃ. ૨૧માં કહેલો ઉલ્લેખ. આમા ડાશીમા ઇસાવેલા Junkets regallas સૈનિકોને ખાવા આપતી હતી એમ લખ્યું છે. “નંકેટ્સ” દહીમાં ખાંડ અને સુગંધી નાખી બનાવેલો પદાર્થ છે. (શિખડ હશે?) અને રેગેલોસ એ સારી મીઠાઈ માટેનો શબ્દ જણાય છે.

૪૫: એ જ. પૃ. ૨૧-૨૨. ગુજ.નો અરખી ઇતિહાસ: પોર્ટુગીઝો તોપનો ગોળો લખે છે જ્યારે અરખી ઇતિહાસ ગોળાથી એક પર્યટર કડચો અને તે વાગવાથી સફરનું મરણ થયું એમ લખે છે. પૃ. ૨૭૫ બહાઈટવે: પૃ ૩૦૭, ડેન્વર્સ ૧, પૃ. ૪૭૦ એ ગોળો અચાનક આવ્યો એમ લખે છે.

૪૬: Whiteway; p 307-8. ખાન સફરનો રોજ સુરતમાં આવે છે. એનું વર્ણન આગળ કરીશું.

ધેનધેના કિંના ઉપર બારે હુમતા રાત્રી કર્યા ખાઈને મેટલીક જગાઓથી પૂનામાં આવી ધેનધેનુ લગ્નકાં નિમે નિમે ઓછુ થતુ જતુ હતુ ૧૯ જુલાઈ ૧૫૮૧થી આ હુમના ૧૩ થયા હતા બીજા હુમના વખતે ધેનધેના લગ્નકાંનુ ધ્યાન મેંટ થોમમના જુગર ઉપર મોકાયેલુ છે એમ જાણી જુગરખાને એક મો કોગિયાતુ તુર્કોને કોઈ ન દેખે તેમ કિંના પામેથી નિસ-ણીઓ મૂકી મેંટ જોમના દેવળ પામે ઉતાર્યા એ લોકોએ કેટલાક ધર્મમાં પેગી બીઓને આનંદમાં નાખી ડગરી, પણ એક બીએ એ લોકોને એક ધર્મમાં હતા ત્યા પૂરી ર્ધ દરવાનને મારી પોને લાતો લઈ ઊભી ર્ધી અને બીજી બીઓએ જુમગણ કર્યુ તેથી કેપ્ટન મેન્ડેરેન્દામ આની પહોચ્યો એણે લગ્નકાં મગાતી દનાણ કરવાથી તુર્કોએ ટેકરી ઉપરથી નીચે પડતુ મુક્યુ ૪૭ મેંટ જોમના દેવળમાં બગાયેલાઓને પણ કાઢ્યા આ ધાધન ચાગ કનાક ચાસ્યુ બીજી મેંટ થોમમના જુગર આગળ ખૂનખાગ લડાઈ ચાલી ર્ધી હતી ત્યા ખુવારી એટલી ભારે હતી કે મૃત દેહો ઉપરથી ખાઈ ઉપર યધને કિંના ઉપર ચડવાની મગાતા મજે તેમ હતુ ૪૮ બહાદુર જુગરખાન, ઉપર વર્ણવેના પ્રયત્નમાં નિર્દળ જવાથી હવે અહીં જાતે આવ્યો હતો, પગ્નુ એ જ વખતે કિંનામાંથી એક ગોળીએ એને મારી નાખ્યો આ ગીતે ગુજરાતી લશ્કરનો બીજો મોટો મગદાર માર્યો ગયો ૪૯ આ બધુ મની રહ્યુ હતુ ત્યારે ધેનધેના લશ્કરની મગડની ગિથિતો લાલ લાલ કિંનાના કેપ્ટન પામે એક ફિરંગીને મુતેદની મારી ચરતો માથે મોકલ્યો હતો અને જો ફિરંગીઓ ન હો આવે તો એમના જીવનની મહામતી અને ગોવા જવાની મગવડ આપવા જણાવ્યુ હતુ પગ્નુ કેપ્ટને એ સ્વીકારવાની કડક ગીતે ના પાડી ૫૦ ડમીખાને થોડો વખત હુમનામંથી દરી બીન જુગરખાનના ચરીરને બહાર મગાવ્યુ અને એને અમદાવાદ મોકલી સંખેજમાં દફન કરવામાં આવ્યુ ૫૧

૪૭ દ કેરોના ચરિત્રના ચયમાંથી Studies in the His of Guj મા પૃ ૨૨ ૨૩ મા જોયો કિનારો કિવાના કેપ્ટને પુસરેના તુર્કો ઉપર દારૂગોળો છાટ્યો અને નસાડ્યા ૪૮ Whiteley p ૨૦૮ એમ પણ કહેવાય છે કે સરના મરણ પછી પણ એ પુદ્ધમાં ખાઈમાં એણે મળ્યુંસો માથા નથા દગા કે એમના દેહ ઉપર ચાલીને દીવાલ પાસે જઈ મકાન

૪૯ દ કેરોના ચરિત્ર ઉપરથી Studies in His of Guj મા પૃ ૨૩

૫૦ Studies in the His of Guj p 22, note 3

૫૧ એ જ પૃ ૨૩ અરબી ઇતિહાસમાં પણ આ વિષય નોંધેલી છે આ જુગરખાન અને એની પત્ની જે પ્રસિદ્ધ જુગરખાન થયો તેનો નેત્રે સરખેજમાં દોવાનો ઉલ્લેખ છે, ૫૧૭ દ હ તેનો પત્ની મગતો નથી

મોટી સુરંગનું ફાટવું અને ગવર્નરના પુત્ર ફર્નાન્ડિઝ અને
બીબ્લિયોનું માર્યા જવું

ગોવામાં ગવર્નર દ કેસ્ટ્રોએ દીવ સહાય મોકલવા તૈયારી કરી હતી અને
બુલાઈતી આખરે, પોતાની જાતે દીવ જવાની ઇચ્છાને રોકીને બે નાના
કાફલા મોકલ્યા. પહેલાં ડી. ફ્રાંસિસકો ડી મેનીઝસ (Menezes)ની સરદારી
નીચે સાત વહાણો અને બીજા પોતાના મોટા પુત્ર ડી આલ્વારો દ કેસ્ટ્રોની
સરદારી નીચે ૧૯ વહાણોનો મોકલાવ્યો. આમ પોતાના ગત્તે પુત્રોને એણે
લડાઈમાં મોકલ્યા તે જોઈ વૃદ્ધ અને નિવૃત્ત થયેલા ફિરંગી લડવાયાઓ,
સરદારો અને અમીરોને પણ દેશાભિમાન જાગ્યું અને ઘણા લડાઈમાં જવા
જોડાયા.^{૫૨} પરંતુ આ સહાય આવી પહેલેથી તે પહેલાં ધેરયેલા માણસોની
સ્થિતિ લયંકર દશામાં હતી. મુસલમાન લશ્કરે ખુરજે તોડી પાડવા માટે
સુરંગો મૂકવા માંડી હતી. ગવર્નરનો પુત્ર ફર્નાન્ડિઝ સેન્ટ થોમસ ખુરજનો
સરદાર હતો તે માંદો હતો કેપ્ટન અને એની વચ્ચે ખટપટ ઊભી કરનારા
પણ હતા. એક ડી ઓગો ડી રેયનોસો(Reynoso) ખુરજની દેખરેખ રાખતો
હતો. બન્ને ખુરજોની નખળાઈઓની મુસલમાનોને ખબર પડી હતી, તેથી
એમણે સુરંગો મૂકી હતી. ફર્નાન્ડિઝે રક્ષણ માટે ૭૦ બહાદુર માણસો ખુરજ
આગળ ગોઠવ્યા હતા, એ હુમલાની રાહ જોઈ ઊભા હતા. એવામાં કેપ્ટન
મેસ્કેરેન્હાસને સુરંગો ગોઠવાયાની જાણ થવાથી એણે બધાને એકઠમ પાછા
ફરવા હુકમ કર્યો. પણ ડી ઓગો રેયનોસોને ગાંડું ચર ચડ્યું હતું. એણે શિસ્ત
તોડીને કેપ્ટનના હુકમનો અનાદર કર્યો અને પાછા નાસતા સાથીદારોને
તિરસ્કારથી બાંધવા લાગ્યા. આ સાબળી બધા પાછા આવ્યા. એવામાં સુરંગો
ફાટી, એમાં ૪૬ જણ માર્યા ગયા અને ૨૨ ઘવાયા.^{૫૩} આ ઘડાકા એવો
તો મોટો થયો હતો કે એમાંથી પથ્થરો ઊડ્યા તેનાથી હુમલો કરનાર
મુસલમાન લશ્કરના પણ કેટલાક માણસો માર્યા ગયા. ખુરજ હવે તૂટીને
નકામો થઈ ગયો હતો. ફર્નાન્ડિઝ પણ પોતાના હાથ નીચેનો ખુરજ અચાવ-
વા ફોડ્યો તે પણ નાશ પામ્યો. ૧૦ ઓગસ્ટ ૧૫૪૬ને રોજ દ કેસ્ટ્રો
ગવર્નરનો પુત્ર અવિચારી બહાદુરી ગતાવતાં માર્યો ગયો.^{૫૪} આ વખતે

૫૨: દ કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખકના ગ્રંથમાંથી Studies in the His. of Guj.માં પૃ.
૨૩માં કરેલી નોંધ.

૫૩: ચરિત્રગ્રંથ ઉપરથી એ જ પુસ્તકમાં પૃ. ૨૪-૨૫. Whiteway: P. 308-9. આ
સુરંગ ફાટવાથી થયેલી મરણસાખ્યામાં આધારગ્રંથોમા થોડો થોડો ફેર છે વહાઈતે
ઉપર મુજબ લખે છે ત્યારે ચરિત્રકાર ૬૦ માણસો માર્યા ગયાનું લખે છે.

૫૪: એ જ, પૃ. ૨૪-૨૫ Whiteway - P. 308-9. આ વખતે પણ કેપ્ટન સાથે

૩મીખાને ૫૦૦ તુકોને કિનામા જઈ હુમલો કરવા હુકમ થયો. કિનામા ઘેરાયેનાઓની સ્થિતિ ખૂબ જ કડોડી અને ભયંકર હતી, પણ એમનું ધૈર્ય અખુટ હતું. બચાવના ગથે માત્ર પાંચ પોર્ટુગીઝો પાસસોનો સામનો કરવા ઊભા હતા કેપ્ટન અને કિનાનો પાદરી જહોન કોએંગો બીજા પક્ષને લઈને આવ્યા. આ મમાયાર ફેલાતા કિનાના બધા જ બીજા માણસો ભેગા થયા. ઘરાયેના મળીને બધા ૮૦ માણસ હતા. કોનામા હમાખેલા ફર્નેન્ડઝ બધાને શરૂ ચડાવતી એક વિચિત્ર નાચ નાચે આવી બધાએ મગણિયા થઈ ભારે ગયાવ કર્યો. સાંજ પડતા હુમલા કરનાર લશ્કરે બચાવ ॥ તુકમા મામે તત્કાલ ન ફાવતા હુમલો બધ થયો ૫૫

આત્મચારો દ કેરેટ્ટોનુ કાફલો લઈ આવવુ ને બાજી બદલાવી

હવે ડી આલ્વારા ગોવાથી કાફલો લઈ નીકળ્યો હતો તે વખતે આગળ અનુકૂળ હવાની રાહ ભેંધ પડ્યો હતો એનો કાફલો હવે ૬૦ વડાણનો થયો હતો. તા ૧૩ ઓગસ્ટે એમાંથી બેરેટો થોડી મદદ લઈને આવ્યો તે પછી થોડી થોડી મદદ આવતી ગઈ અને તા ૨૬ ઓગસ્ટે આલ્વારા પોતે આવી પહોંચ્યો. ગુતામા તોફાન નડનાથી એી નુકમાન મહન કરવુ પડ્યુ ૪૦ વડાણોના કાફલા સાથે એ દીવ પહોંચ્યો ૫૬ ડી આલ્વારા પોર્ટુગીઝ દિંવનો નૌકામેનાપતિ હતો, છતાં કેપ્ટન ઉપર પોતાના પિતા ગવર્નરનો ખત લઈને આવ્યો હતો, કાગ્યુ કેપ્ટન મેકેરેન્દામે જે બહાદુરીથી

કિનાના પાદરી અને કોશીમા ઇસાબેલએ બહાદુરી બતાવી હતી વ્હાઈટને એક વિચિત્ર વાત એવી પણ લખે છે કે કેટલાક ખટખટાએ ફર્નાન્ડઝ અને કેપ્ટન વચ્ચે જોયા મન ધામ એવું કહ્યું હતું

૫૫ Studies in His Guj P 25-26 કોશી ઇસાબેલ "Bill નામનું એક વિચિત્ર હથિયાર લઈને આવી હતી એ પહોંચી બે બાજુ ખારવાણ, બે બાજુ ખીલા વાણ લાખા હાથાવાણ વાંકિયુ હતું વ્હાઈટને પૃ ૩૦૭મા જમરાતી લશ્કર પાસે મોટા પક્ષર દ મુકુ એક ચત્ર હતું તેનાથી ફિરંગીઓ બહુ ડરતા એમ લખે છે. ગોકલુ જેવું હશે? એક ફેંચ આ નગીન ચલાવતો હતો એણે ત્રીમ પથ્થર કિનામા નેચા હતા એ મરણ પામ્યા પછી એને ચનાવનાર જે બીજે આવ્યા તેનાથી એ મશીન ગ્રેવરી દિગામા પક્ષર નેચા માડયુ એવું બધ કરતુ પડ્યુ સુગત ફાટયા પછીની લડાઈમા મારટર જોન નામે દ માર ખૂબ મતાયા હતો છતાં લડતો હતો એની પેટેરિયા એને પાટા બાંધતી હતી એ મરણ પ મો ત્યારે એ મી એને દફન કરી પોતે બીજાની સારવાર માટે નહીં

૫૬ Whitenay P 310 Studies in His Guj P 26-27 આ કાફલાને દરિયાઈ તોફાનથી જે મુશ્કેલીઓ પળી અને જે જે માલમોએ બહાદુરી બતાવી એ બધુ ખૂબ વિનવવાણુ વાહન પોર્ટુગીઝ લેખકોએ કહ્યું છે

પ્રીતિ મેળવી હતી તેને શિસ્ત ખાતર માન આપવાનું હતું.^{૫૭} આલ્વારો આલ્બો ત્યારે કિલ્લો ખડેરની દશામાં તૂટીને મડદા જેવો થઇ ગયો હતો. દીવાલો અને ખુરજો પથ્થરનો ઢગલો માત્ર હતા; ઘેરાયેલા અંદરની ગયાવ-હરોળમાં રહી લડી રહ્યા હતા, અને ઇંચટના નારાની રાત જોના મરગિય્યા થયા હતા. કિલ્લામાં દુકાળ હતો. ખોરાક હતો જ નહિ. મરઘીને ખદલે કાગડા કૃતરાં અને ગિલાશંના માંસ ખાવામાં લીધાં હતાં. માંદગી ચાલુ હતી. દવાઓ થઇ રહી હતી. દારૂગોળો પણ ખલાસ થયો હતો. આલ્વારોની મદદ આવી પહોંચતાં ઘેરાતી પરિસ્થિતિની આખીયે બાજુ પલટાઇ ગઇ.^{૫૮} સંતોગો ઝડપથી કરવા લાગ્યા. કેપ્ટને આલ્વારોને યોગ્ય માન આપી સારો સત્કાર કર્યો. આલ્વારોના આગમન પછી કિલ્લામાં ૬૦૦ માણસો થયાં હતાં.

નવા આવેલાઓ શિસ્તભંગ કરી લઇવા ગયા ને હાર્યા :

એ વિજયને રૂમીખાને આપેલું મોટું સ્વરૂપ

આ નવા આવેલા લશ્કરીઓ ગિનઅનુભવી હતા. એમણે આવતાંની સાથે હુમલો કરનારા લશ્કર સામે ખુલ્લા મેદાનમાં જઈ ઝડવાની માંગણી કરી. કેપ્ટન મેરકેરેન્હાસ અનુભવી હતો. એણે એવું સાહસ કરવા ના પાડી. પરંતુ લશ્કરનો કેટલોક ભાગ શિસ્ત તોડી ગળવો કરવા તૈયાર થયો. આ પરિસ્થિતિ જોઈ ડાલા કેપ્ટને એક મો માણસો રક્ષણ માટે રાખી બાકીનાં ૫૦૦ની ત્રણ ટુકડી કરી. એક પોતાની સરદારી નીચે, અને બીજી એ આલ્વારો, અને ક્રેન્સિરકો મેનીઝીસની સરદારી નીચે ગોઠવી. સામે વીસ હજારનું લશ્કર હતું એટલે આ સાહસ મૂર્ખાઇભરેલું હતું. આ સાહસમાં ધાર્યા પ્રમાણે હાર થઇ અને ફિરંગીઓની ખુવારી થઈ.^{૫૯} ગૂજરાતીઓ-એ આંધેલી દીવાલ ઉપર ચડતાં આલ્વારો એક પથ્થર વાગવાથી બેલાન થઇ નીચે પડ્યો, અને ક્રાંસિરકો મેનીઝીસ તથા બીજાં લુઈ ડી મેલો નામનો સરદાર માર્યા ગયા. આ વિજયથી કિલ્લાની પહેલી રક્ષણહરોળ ગૂજરાતીઓના હાથમાં આવી હતી. રૂમીખાને વિજયનો ઉત્સવ કર્યો. દીવ

૫૭ : Studies in His. Guj. P. 27. લેખક કોઈટો અને કેસ્ટ્રોના ચરિત્ર પરથી કરેલી નોંધ. શિસ્ત એ યુરોપીય લોકોનો મુખ્ય ગુણ હતો. આપણામાં એની ખામી હતી.

૫૮ : Whiteway. P. 308; Studies : P. 24

૫૯ : Studies : P. 27-28; Whiteway : P. 310-11. કેસ્ટ્રોનો ચરિત્રલેખક આ વખતેમુહાબિતખાન પણ સારી મદદ લઈ ગૂજરાતી લશ્કરને મળ્યો એમ લખે છે. Danvers : I. P. 471માં એને Mojte Khan લખે છે, અને એ પાંચ હજાર માણસ લઈ આવ્યો હતો એમ કહે છે. એટલે એનો અસહકાર હતો એ વાત માનવા જેવી લાગતી નથી.

શહેર માગી ગીતે દરી પાધવાની અને મહેલો મનાવવાની યોજનાઓ વડી અમદાવાદ સુનાનાને જીતના મમાયાર મોકલ્યા ત્યાં જાહેર ઉત્સવ ઊજવાયો બીજા દેશોમા પણ આ મમાયાર કેલાયા ગોવામા મા મમાયારથી વાતાવરણ ગભીર બન્યુ અને ગભગટ પણ થયો ૧૦ કમીખાને પોતાના લશ્કર અને લોકોમા હિંમત લાવવા માટે અને ફિરંગીઓમા ગભગટ કેલાવવા માટે આ સમાયાર વધારીને ફેલાવ્યા હોય એમ જણાતુ હતુ ૧૧ ગોવામા આ મમાયાન્ધી ખિન્ન થયેના લોકોને, જ્યારે આજ્ઞારોને લાઇ ગયેલુ વહાણુ પાછુ ન્યું ત્યારે, ખાતરી થઇ કે મમાયાર ખોટા હતા વહાણુ નો કપ્તાન ગવર્નર પામે ગયો એણે પહંચી દિલ્લાની સ્થિતિની ખબર પૂછી, અને કિન્તો હજી પોતાના હાથમા છે એ જણીને ગવર્નરે ઘૂટણિયે પડી આસુ સાથે ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો ૧૨ એ પછી એના પુત્ર ફર્નાન્ડિઝ ના મગણના મમાયાર માબગી મુખ ઉપર ઝાઝ ઝામણી ન જતાવતા ધૈર્ય ગમ્યુ, પરન્તુ બધા વિદાય થયા પછી ખાનગીમા પુત્રશોકથી પોતે ગડી પડ્યો ૧૩ અહીં દીવના કિલ્લામા એ વખતે થોડી થોડી મદદ આવ્યા કઠતી હતી અને કુલ ૧૦૦૦ પોર્ટુગીઝો થયા હતા, પરન્તુ બધાગની હરોળ પાછી હતી સેવાનો પ્રયત્ન થયો ન હતો, ઠાગણુ ત્યાં સુગ્રો હતી તા ૧૦ ઓક્ટો ૧૫૪૬ને રોજ અમળન ઇલ્નો ઉત્પન્ન હતો, એટલે હુમલા થયા નહોતા ૧૪

૬ કેસ્ટ્રોએ કચેલી તૈયારી અને દીવ તરફ પ્રયાણુ

ગોવામા હવે ગવર્નર ૬ કેસ્ટ્રોએ વિજય માટે હેવટનો બારે પ્રયત્ન કરવા માડ્યો અને એની અડધી તૈયારીઓ થવા લાગી ગોવામા દીવની લડાઈ અને શત્રુએ કચેલી તૈયારી અને કાર્યોના ચિત્રો અને દેખાવોનુ પ્રદર્શન કર્યું એ બધુ જાણે પોતાના લશ્કરીઓ જીતી સેતા હોય એવી રીતે લશ્કર પામે દેખાવ પૂનતા ખોટા હુમલા કનામ્યા બની તૈયારી થઇ રહ્યા પછી

૧૦ Studies P 27 28, Whiteway P 310 11, Danvers, I P 471 72

૧૧ Studies P 28 કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખના અધમાથી

૧૨ એ જ, પૃ ૨૮ ૨૯ વહાણુનો કેપ્ટન ગવર્નરના મહેલમા આ સમાયાર લઇને ગયો ત્યારે પુત્રની ખબરને જાહેરે એણે દિલ્લાની ખબર પૂછી એ વખતે ગોવાનો ફ્રેસિમ્કન મતનો મુખ્ય પાદરી એની પામે બેઠા હતા

૧૩ એ જ, પૃ ૨૮-૨૯ ૬ કેસ્ટ્રોનો ચરિત્રલેખક તથા ડોક્ટર-ઇતિહાસલેખક-આ વાત સગવ નોંધે ૬ કેસ્ટ્રોને બીજાના દેખવા શોકથી લાગણીવશ થયુ એ નજગાઈ લાગતી હતી

૧૪ Whiteway P 311

કાકસો ઉત્તર તરફ રવાના થયો. ૧૫એમાં સુવર્ણી પરેલી ચોળના એવી હતી કે ગૂજરાતના મુલતાનના કિનારાનાં મોટા બંદરોને દેરાન કરવાં લેથી મુલતાન કંટાળીને કે ડરીને સંધિ કરવા આવે; પરંતુ તત્કાલ તો એ વાત પડતી મૂઝી, કારણ દીવનો કિલ્લો તદ્દન પડી ભાંગ્યો હતો અને દુશ્મનને ત્યાંથી કાઢીને સૂકા મહિનાઓમાં એનું સમારકામ કર્યા વિના ત્યાં તેમ નહોતું. પોર્ટુગીઝો બીજાં કામ કરનાર માથુસો ઉપરાંત ૩૫૦૦ લડવાયા બંગા કરી શક્યા હતા. ૧૧ બીજી ગાગ્રુ હુમલો કરનાર ગૂજરાતી લશ્કર ૨૦૦૦૦નું હતું અને મુલતાન પાસે બીજા પચાસ હજારનું અનામત લશ્કર હતું એવી અફવાઓ ચાલી રહી હતી. ગોવાથી કોપરેલો કાકસો છ દિવસે વસાઈ આવ્યો. ત્યાંના ડૅપ્ટન ડી. જેરોનીમો ડી. મેનીઝીસે ગવર્નરને પુતળા શોક માટે દિલાસો આપ્યો. વસાઈમાં આ લોકોએ માથુસો અને પુરવઠો મેળવીને ચોળનામાં કેર કર્યો, અને ગૂજરાતના બંદરોને ત્રાસ આપવાનો નિશ્ચય કરી મેન્યુઅલ ડી લીમાને છ વહાણો આપીને ગૂજરાતી વહાણો સમુદ્રમાં મળે તેઓને પણ પકડવાનો હુકમ કર્યો. ૧૭

ગવર્નરના હુકમથી મેન્યુઅલ ડી લીમાએ ગુજરાતનાં બંદરોમાં વર્તાવેલો ભયંકર કેર

મેન્યુઅલ ડી લીમાએ ગૂજરાતનાં ખાસ કરીને ખંભાતના અખાતમાં આવેલા બંદરોમાં ખૂબ ત્રાસ કર્યો. એણે રસ્તામાં ખોરાક સામાન લઈ જતાં ૬૦ વહાણો પકડ્યાં. એમાં જે મુસલમાન નાવિકો હતા તેમને મારીને નદીઓના મુખોમાં ભગતી વખતે તેમના દેહને તરતા મૂકવા હુકમ કર્યો. આમ કરવાથી નદીઓમાં એ મૃતદેહો તણાઈને જાય અને કાંકાનાં ગામે-માં પોર્ટુગીઝો ફેવું વેર લઈ શકે છે તેની છાપ પડે એ ધરાદો હતો. આ ત્રાસ ફેલાવી લીમા સાઠ મૃતદેહોને વહાણ ઉપર લટકાવી વસાઈ પાછો ફર્યો. આ બધું જોઈ સંતોષ પામેલા ગવર્નરે લીમાને બીજાં ત્રીસ વહાણો આપી ગૂજરાતનાં બીજાં બંદરોને લૂંટીને આળવા માટે ફરીથી મોકલ્યો. ૧૮

૬૫: એ જ, પૃ. ૩૧૧

૬૬: એ જ, પૃ. ૩૧૧-૧૨

શ્રી જ્ઞાનગચ્છીય જ્ઞાન મંદિર, જયપુર

૬૭: એ જ, પૃ. ૩૧૨

૬૮: પોર્ટુ. ઇતિહાસલેખક કોઈટો અને દ કેરોના ચરિત્રના ગ્રંથમાંથી Studies in His. Guj. P. ૩૧માં લીધેલી નોંધ. સાઠ મૃતદેહોને લટકાવવા માટે લખે છે: 'A sight which sacrificed more to vengeance than humanity.'

મગદળ અને હાસોટ બદરેનો નાશ

લીમા પહેના તાપી નદીને કાઠે હબમીઓથી વગેવા મગદળ નામના મદરમા આ-ઓ દોષ્ટન લીમા મદરે ગ્રિનયો ત્યાગે ત્યાની મુમવમાન વગ્તી-એ જરા સામનો કર્યો, પણ પછી બધા નાહા દોષ્ટને માત્ર પુરુષો જ નહિ પણ સ્ત્રીઓ અને ગાળકોને પણ મારી નાખ્યા, ગામ બાબુ માત્ર હાથ કાપી નાખેલો એક માણસ જીવતો રહ્યો હતો, એને આ વિગતના સમાચાર જીને પહોંચાડવા માટે જીવતો ગમ્યો હતો ૧૯

એ પછી ઈર્મદાને કાઠે આવેના હાસોટ બદરે લીમા ગયો આ મદર-મા દન્યાષ વેપારથી મચ્છ ધનવાન ભોકો મારા મોટા મકાનોમા રહેતા હતા ૬ કોટ્ટો ગવર્નરનો ચરિત્રલેખક કહે છે કે આ બદરના સ્ત્રીઓને પણ કતનમા ગાદી ન રાખી સ્વરૂપમા પોર્ટુગીઝોથી જન પણ જીતરે નહિ એવી, અને જેમનું મુખ જોઈ તનવાં જીપડે નહિ એની આજ્ઞા (૧) પુવતિ-ઓને પણ મારી નાખવામા આની એ પછી કાદા ૧૧ મીન ગામેને લૂટતો બાગતો અને નિર્જન કરી મૂકતો મેન્સુઅન લીમા સૌરાષ્ટ્રના કિનારાની પાસે આવેના કોસ મોન્ટોમ (સિયાળ) બેઠા એ વખતે ગવર્નરનો કાફલો આવીને પડ્યો હતો ત્યાં જમને મળ્યો ૭૦

તા ૭ નવેમ્બર ૧૫૪૬ને રાત્રી ગોવાનો ગવર્નર ૬ કોટ્ટો આજ્ઞા હિંદના પોર્ટુગીઝ રાજ્યની ગની શક્તિ ભેગી કરી, એનો ચરિત્રકાર કહે છે તેમ, ગૂજરાતના રાજાને મળ કરવા ચડી આવ્યો હિંદનામા વાવટા ગવાયા અને તોપોથી સત્કાર થયો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે પોતાની તનવાં બચાવ માટે નથી પણ વેર લેવા તથા મળ કરવા માટે છે એણે કાફલાના માણસો-ને બોલાવી મળા ભરી પોતે શત્રુ ઉપર સામે હુમલો કરવાનો છે એમ કહ્યું અને સરદારોની મલાદ માત્ર એ કામ કરવું કે નહિ તે માટે નહિ પણ કેની રીતે કરવું તે માટે જ માગી મળામા ચેવાયેના નિર્ણયો ખાનગી

૧૯ Studies P 31 એમા ચરિત્રલેખક અને ઇતિહાસલેખક બન્ને સમન લખે છે કે 'The slaughter was great soldiers sword sparing neither sex nor age

૭૦ એ જ, પૃ ૩૨ એમા એ જ લેખકોને આનાં નોંધ છે સ્વરૂપવાન સ્ત્રીઓ માટે Brumansish રાખે લખે છે પ્રો કોમિ એ દાવ્ય આજ્ઞા હશે એમ કહે છે પરંતુ દમ્ય વખતી હિંદ સ્ત્રીઓ હોવાનો સંભવ છે જી ૧ એજટ મેલા સ્થળોના નામ નથી આપ્યા, ૫ તુ લીમ ની કૂચા માટે પોર્ટુ લેખકે "as to seem not to be gluttied with blood or victory એમ લખે છે।

રાખવામાં આવ્યા. રૂમીખાન અને ગૂજરાતી લશ્કરને ખબર ન પડે તેવી રીતે લશ્કર કિલ્લામાં ઉતારવું અને એ લોકો છેતરાય એવો દેખાવ રાખવો એમ ધ્યેય હતું. ત્રણ દિવસ સુધી રાત્રે દોરડાંની નિસરણીઓ કરી લશ્કરને કિલ્લામાં ઉતારવામાં આવ્યું. બીજી બાજુ શત્રુની તરફ દરિયામાંથી સીધા પોર્ટુગીઝો એમની સામે લડવા આવે છે એવો દેખાવ વહાણોની આવગન, રણશિંગાના અવાજ, દોલતા અવાજ તથા ગવર્નરના રાજ્યચિહ્નવાળા વાવટાનું વહાણ વગેરેથી કર્યો. એ વખતે શત્રુને રોકવા કિલ્લામાંથી પણ કેટલાકે બહાર જઈ લડવાનું કંચું. આમ રૂમીખાનને ખબર ન પડે તેમ બધું પોર્ટુગીઝ સૈન્ય અને સરંજામ ત્રણ દિવસમાં કિલ્લામાં જઈને ગોઠવાઈ ગયું. ૭૧

છેલ્લી મોટી લડાઈ, ૧૧ નવેમ્બર, ૧૫૪૬

તા. ૧૧ નવેમ્બર ૧૫૪૬ના પ્રભાતે ગવર્નર દ કેસ્ટ્રો ધોળા બખ્તરમાં સળંગ થઈ પોતાના સરદારો સાથે નીકળ્યો. એ દિવસ સેંટ માર્ટિનનો હતો. ખ્રિસ્તી રિવાજ પ્રમાણે પ્રાર્થના અને બીજો વિધિ વગેરે થયું. દરવાજા ખોલવાનો હુકમ અપાયો. દ કેસ્ટ્રોએ પોર્ટુગીઝ લડવૈયાઓને છેવટનું વાક્ય કહ્યું કે “લડવા માટે તમને ઉત્તેજિત કરે એવું બોલવું એ આપણે બધા પોર્ટુગીઝ છીએ એ ભૂલી જવા જેવું છે!” ૭૨ સૈન્યના નક્કી થયેલા વ્યૂહ પ્રમાણે સર્વથી આગળ કેપ્ટન મેસ્કેરેન્હાસ હતો. એના હાથ નીચે પાંચસો પોર્ટુગીઝ લડવૈયા, અને છસો કનડા તથા પાંચસો નાયર માણસો હતા. બીજી દુકડીમાં ડી આલ્વારોના હાથ નીચે એટલા જ પોર્ટુગીઝ હતા. એમાં નૌકાદળના અમલદારો પણ હતા. ત્રીજી દુકડી મેન્યુઅલ લીમાના હાથ નીચે પાંચસો પોર્ટુગીઝોની હતી. એ પછી ગવર્નરના પોતાના હાથ નીચે સૌથી વધારે, એટલે આઠસો પોર્ટુગીઝો હતા, અને બાકીના કનડા તથા મલબારી હતા. ૭૩ ગવર્નરનો વિચાર પહેલાં ગસો કનડા માણસોને બધા લશ્કરની આગળ મોકલવાનો હતો. એમા જો શત્રુએ મુરંગો ગોઠવી હોય તો એ પહેલા જનારા હિંદીઓ મરણ પામે ને પાછળના

૭૧ : એ જ, પૃ. ૩૨ અને નોંધ ૨. Whiteway. P. 312 ગવર્નર દ કેસ્ટ્રોએ બહુ જ સુક્તિથી અને ખોટા દેખાવો કરી શત્રુને બીજી બાજુ રોકેલો રાખી કિલ્લામાં જે સામગ્રી અને સૈન્ય ઉતાર્યું તેની પોર્ટુગીઝ લેખકો પ્રશંસા કરે છે, અને વિગતવાળું વર્ણન આપે છે. ૭૨ : એ જ, પૃ. ૩૩. બન્ને લેખકો આ શબ્દો નોંધે છે. આવું દેશાભિમાન આપણામાં ખાસ જોવામાં આવ્યું નથી.

૭૩ : એ જ, પૃ. ૩૩. કેસ્ટ્રોના ચરિત્રલેખકને આધારે. Danvers : I, 472માં શત્રુ ૬૫૨ પહેલો હુમલો કરે તેને ૧૦૦૦ સિપ્તાનું ઈનામ બહેર કરે છે.

બચી ગય એવો નીચ ધરાદો હતો ૭૪ પગતુ એના ખીમ અમલદારોને એ વાત ગમી નહિ, કારણ કે આગળ જવાથી જે બહાદુરીનો યશ મળે તે ખીમ વર્ગ મય એના માણસોએ કહ્યું કે આગળ ગેવા માટે તો અમે એકને બલ્યે સાત જીવ આપવા તૈયાર છીએ ગવર્નરે આથી ખુશ થઈ કનડા લોકોને પાઠગ રાખ્યા ૭૫

ગૂજરાતની હાર અને ફિરગીઓનો મોટો વિજય

સાખો દિવસ આ વડાઈ ખૂબ જોગમા ચાની વાગવા એક ક ખીજી દુકડી ॥ હુમના અવાગનવાર થયા કગતા અને એક દુકડી આગળ વધતી તો ખીજી પાઠગ પડતી એક પોર્ટુગીઝ દુકડીએ ગૂજરાતી લશ્કરે બાધેની દીવાલ ઉપર તોપોની હરોળ ઉપર હુમલો કર્યો ગવર્નર પોતે એક બળવાન દુકડી લઈ વડાઈમા બિતર્યો હતો તેની આગળ એન્ડોનિયો ડી કેમલ નામનો ક્રાસિંગન પાદરી ખ્રિસ્તી ધર્મનું નિશાન કોસ લઇને ચાલતો હતો દીવાલ ઉપર ચડતા ગોળી એ પાદરીના હાથમા વાગી એ બહાદુરીથી ધ્યાન ઉપગ્રથી ખસ્યો નહિ અને જગનને બચાવનાર કાઈસ્તને માટે જીવ અર્પણ કરવા પોર્ટુગીઝોને કહેવા લાગ્યો મેરકરેન્હાસ અને આલ્વારોએ એક છુગ્ગ ઉપર બે વાર ફિગી જ્વજ ગાધ્યો અને સામેથી બે વાર એને કાપી નાખ્યો આખરે બધાએ તોપોની હરોળ મામે એવો નિશ્ચયાત્મક જળરો ધસારો કર્યો કે ગૂજરાતી લશ્કરની અદર પેસી ગયા, અો ત્યા ખૂનખાર લડાઈના સામમાખી અનેક હુમના થયા ૭૬ સામેથી રમીખાન અને નાના જુઝારખાને ભારે બચાવ કર્યો પોર્ટુગીઝો જરા પાઠ પડતા તોપણ ફગી જોગ્રથી હુમલો લાવતા અને એવા એક જમગ ધમારામ ગૂજરાતના લશ્કરને એમણે હરાવીને દીવના ગહેર તરફ નમાડ્યુ આ મુદ્દમા રમીખાન માર્યો ગયો અને નાનો જુઝારખાન ૬૦૦ મુમલમાનો માથે કેદ પકડાયો હાજી દખીરના

૭૬ Danvers, I 472-73 એમા વિ 1૮ આપેલી છે

૭૫ Danvers, I 473 એમા પોર્ટુ અમીનેએ આ વાધો લીધો એમ લખ્યુ છે Studies in His Guj P 33મા ઓફિસરે-અમલદારો એમ લખ્યુ છે પોર્ટુ મા ધર્મ અને દેશ બંનેનું અભિમાન દેખાય છે, મુસલમાનોમા ધર્મનું દેખાય છે, ન્યારે હિંદુ એમા બંને જોઈ દેખાય છે

૭૬ કોડેટા ઇતિહાસકેબક પરથી Studies in His Guj P ૩૩મા નોખ, White way P 312-13 એમા બંનેની ખુવારીના આકડા આપ્યા છે ખાસ કરીને પોર્ટુગીઝ મલાઓને દારવાને બદલે બાળવા પડ્યા ધણ ખંડેરા નીચે દટાઈ ગયા હવા બગડવાથી ડિસ્લામા ધણ માદા પડ્યા દવાઓ ખૂટી પડી હતી માદગીમા ૧૫૦૦ પોર્ટુગીઝો અને ધણ દેશીઓ મરણ પામ્યા હતા.

ઇતિહાસમાં છે કે એક લાકડાનો પુલ તૃટનાં ૩૦૦ માણસો માર્યા ગયા તેમાં
૩મીખાન મરી ગયા. ૭૭ ગૂજરાતના અરબી ઇતિહાસનો લેખક લાઇ દર્વીર
લખે છે કે વાઢસરોય (જેઝરી) મધ્ય રાત્રે તોપોના અવાજ વળાકેના કાકલા-
માંથી કરીને પેરોટિયે કિલ્લામાં ત્રીસ હજાર ફિરંગીઓ સાથે ખેડે. આ
લેખક કહે છે કે મુસલમાન લશ્કરનો આ પરાજય લખનાં કલમની શાહી
સુકાઈ જાય છે. હારનું કારણ એ મુસલમાન લશ્કરની એકતાની ખામી
અને એ પક્ષોની તાણતાણીનું આપે છે. ૩મીખાનને પક્ષે પરદેશીઓ હતા,
અને હુન્દાનકિલ્લો મુદમ્નદકિલ્લ જંગાણીના હાથ નીચે દેશી ફોડો હતા.
ખુરદાનકિલ્લો છેવટે નાસી ગયા. જો તે દિવસથી વિશે હોત તો પરિણામ
બુદ્ધિ આવત. વળી એ લેખક હેવટના ભાગમાં મુસલમાન લશ્કર કરતાં
ફિરંગીઓ પાસે વધારે માણસો હતાં એમ પણ લખે છે. ૭૮ ત્યારે ફિરંગી
લેખકો એથી હાલકું લખે છે. ગૂજરાતી લશ્કરમાં સપ અને શિસ્તનો અભાવ
હતો એ જ મુખ્ય કારણ લાગે છે. આમ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એક બહુ
જ મહત્ત્વની ગણાય એવી લડાઈમાં ગૂજરાત હાર્યું અને પોર્ટુગીઝોના
ઇતિહાસમાં પણ આ મહત્ત્વની છત્તથી એમની આગ્રહ યુરોપમાં વધી. ૭૯
વિજય મેળવ્યા પછી રાજના ભાગ તરીકે ગવર્નરે શત્રુના હાથ કરેલા ધનને
અને ૪૦ મોટી તોપો વગેરે રાખ્યાં અને પછી એ જમાનાની સામાન્ય
રીત પ્રમાણે દીવ શહેરને લૂંટવાનો હુકમ આપ્યા. ૬ ફેરોનો ચરિત્રલેખક
પોતાના નાયકનાં વળાણ કરતાં લખે છે કે દીવની લૂંટમાંથી ગવર્નરે પોતે
કાંઈ પણ ન લીધું, કારણ પૂર્વના દેશોનું ધન લેવા માટે એને ઘણો જ

૭૭: Studies in His. Guj. P. 34; Whiteway: P. 313. ગુજ. અરબી ઇતિહાસ
પૃ. ૨૮૨. ૩મીખાન પુલ તૃટનાથી મર્યા એમ લખે છે. બ્લાઈટને માત્ર એટલું જ લખે છે કે
૩મીખાન પછી દેખાયા તહિ એટલે શત્રુનાં ૭ ૩૦૦૦ માણસો મરી ગયાં તેમાં મૃત્યો હશે.
૭૮: અરબી ઇતિહાસ, પૃ. ૨૮૨. એમાં મુસલમાનો ૧૫૦૦ મરી ગયા અને ૧૦૦૦
ધવાયા એમ લખે છે. પોર્ટુગીઝોના કિલ્લામાં ૧૭૦૦ મરી ગયા અને ૧૧૧૦૦ના લડાઈ
મેદાનમાં માર્યા ગયા એમ લખે છે, ત્યારે પોર્ટુગીઝ લેખકો ૧૦૦ માર્યા ગયા ૪૦૦
ધવાયા એટલું જ કબૂલ કરે છે. આ ઉપરથી બન્ને લખાણ વિશ્વાસ મૂકવા યોગ્ય નથી
એમ લાગે છે. ખુવારીની ખાબતમાં સામા પક્ષની વધુ ખુવારી થઈ એમ બન્ને લખે છે.
અરબી ઇતિહાસલેખક કહે છે કે જહાંગીરખાન ૪૫૦૦ માણસો લઈને અમદાવાદ નાસી
ગયા. આમાં ૩મીખાન ઉપરાંત અસદખાન અને ઉલ્લખાન પણ મરણ પામ્યા. પોર્ટુગીઝ
મત પ્રમાણે પાંચ હજાર મુસલમાન લશ્કરીઓ મરી ગયા.

૭૯: અરબી ઇતિહાસલેખક હાર ખુલ્લી રીતે કબૂલ કરે છે. ૬ ફેરોનો ચરિત્રલેખક
(Studies P. 34) કહે છે “આપણા લેખકો કરતાં ખીન દેશોના ઇતિહાસલેખકોએ
દીવના વિજયનાં આપણ કરતાં વધારે વળાણ કર્યા છે.”

તિગઢાં દનો ૧૮૦ દિ ભગના બીજા દેગોગાથી ૬ કેટ્ટો ઉપર મુગાક-
બાદીના નદના તથા એનચીમે આવ્યા ગોવાની મખાએ એને ડ્યુન-
ઉપનામ આપ્યું પોર્ટુગલ ॥ ગઝએ એને વાદ'મગેચની પદની આપી ફિગી
ગવર્નમેંમા આ એથો વાર્મિ ભે દનો ૮૨

ફિટ્ટો ફરી બાધવા માટે ગવનડે લીધેલી ઉધાર રકમ (લોન)

હવે દીવો કિલ્લો જે હં પડો બાગ્યા હતો એને ફરી બાધવા
વિના ચાતે તેમ નહાતુ, પણ ગવર્નર પામે પૈમા નહોતા એણે દીવથી
ગોવાની મખા ૮૭ હાં એક વામે પત્ર લખ્યા એમા એણે ૬૦૦૦ પાઉન્ડ
(૨૦૦૦૦ ગોવાના સિક્કા)ની માગણી કરી આ ઉધાર રકમની બાધધરી
તરીકે એની વામે કાદ ન હોવાથી એણે પત્રમા લખ્યું કે એ માટે મારા
પુત્ર ફર્નાન્ડેઝના કાકડા મોકલવાનો હતો, પરંતુ એ મરેમન મારી ગિયનિ
મા કાયમા ન આવ્યા, એટલે મારી દાદીગાથી વાળનો મુઠો કાપીને
મોકલ્યું છુ અને ઉધાર રકમ મમે તેમ દરીને એક વર્ષમા પાડી આપવાનું
માઈનલ ઉપર મોગદ ખાતો વચન આપ્યું પત્રમા એણે ખમાતના રાજા
ઉપર હથિની કૃપાથી પોત મેળવેના પ્રિયચો આનંદ કાઢ પણ મકોચ વિ ॥
બધા અનુભવો એમ લખ્યું હતું આ પત્ર દીવથી ૨૩ નવેમ્બર ૧૫૪૬ને
રોજ વખેરો હતો પત્ર ઉ ડિમેમ્બરે ગોરા પહોચ્યા અને તથા અદવાલિયામા
રકમ ભેગી થઈ ગઈ મખા તકથી તા ૨૭ ડિમેમ્બર પત્રો જવાબ આપના
રૌક્રિક ડી એન્નેરડો અને માર્સોલોમ્યુ મિરમોએ ગવર્નરે મોકલેલા વાળની
બાધધરી પાછી મોકલી ગઝએ ગણખુગીથી પૈસા આપ્યા છે એમ લખ્યું
એમા ગોરાના વેપારીઓ, મોનીઓ અને બ્રાહ્મણોએ પણ એ પૈમા ભયાનો
હિલેખ છે ૮૩ આ ઉધાર રકમ મામરોળ આગમ મૂજરાતી વેપારી વદાખ
ની જુટમાથી વખતમર પાડી આપવામા આરી ૮૪

૮૦ ફેર્રોના ચરિત્રલેખક ઉપરથી Studies in His Guj મા પૃ ૩૫મા નોંઘ

૮૧ એ જ, પૃ ૩૪મા નોંઘ

૮૨ Whiteway P 313-14 એમા મ્યુનિસિપાલિટી લખે છે ફેર્રોનો પત્ર અન
ગોવામા ભરાયેલા પૈસા વોગ્નુ વનન પ્રે ડેમિ ફેર્રોના ચરિત્રલેખના મથમાથી
લખાણથી પૃ ૩૫ થી ૩૭મા આપે છે અહીં ઉપરોળી ન હોવાથી દુધે સાર માન આ
રો છે પત્રમા ગવર્નર લખે છે કે દીવનો કિલ્લો એવો બાવલો છે કે ખમાતના રાજા
ફરીથી એને લેવાની આગા ડાગે છે"

૮૩ Studies in His Guj P 37

૮૪ Whiteway P 313-14 Danvers, I P 176 Cambridge, લખે છે
તે ૧૫૨૨ની વદાખ સમજવાનું એક જ વદખના માલમાથી લોન મરપ ૦ થઈ એ
વદાખ ને ટાનિયો મોનીઝ ઓરોએ ૫૬૫૬

ઘોઘાની લૂંટ અને કતલ

કિલ્લો નવેસરથી બાંધવાનું શરૂ કર્યું તેની દેખરેખ માટે ગવર્નર પણ દીવમાં રોકાયો હતો. એ સમય દરમિયાન ગૂજરાત ઉપરની વૈરવૃત્તિ નવરી ન બેસી શકી. એણે મેન્યુઅલ લીમાને ખંભાતના અખાતમાં આવેલું એકે-એક ગામ તારાજ કરવા હુકમ આપ્યો. એમાં ઘોઘા બંદરને ન લૂંટવા સૂચના કરવામાં આવી હતી, કારણ કે દીવથી પાછું ગયેલું ગૂજરાતી લશ્કર ઘોઘામાં પડાવ નાંખી રહેલું છે એવા ખચર એને મળ્યા હતા. પરંતુ દૈવ-યોગે એવું બન્યું કે ખંભાતના અખાતમાં વાવાઝોડાનું લયકર તોફાન એને નડ્યું અને ઘોઘા આગળ જ એને થોભી જવું પડ્યું. ફિરંગી વહાણોના આવવાના સમાચારથી ઘોઘાથી માત્ર લોકો જ નહિ પણ લશ્કરીઓ પણ ગામ છોડી પાસેની ટેકરીઓ તરફ નાસી ગયા. લીમાએ પોતાના માણસોની સલાહ લીધી અને બધાનો મત એવો થયો કે ગવર્નરનો હુકમ ગમે તે હોય પણ અકસ્માતની ખચર એને પડે નહિ માટે ઘોઘામાં ઊતરવું. આ ઉપરથી લીમા ત્રણ કેદ પકડાયેલા વાણિયાઓને લઇને નાસેલા લોકોની તપાસ માટે નીકળ્યો. સંતાયેલા લોકોને પકડીને નાના, મોટા, સ્ત્રી પુરુષ કે બાળક, ત્યાના વતની કે પરદેશી, કાઠ પણ જાતના ભેદ કે ન્યાય વિના કતલ કરવામાં આવ્યાં. ઘોઘા શહેરમાંથી જે લઇ જવાય એવું હતું તે લૂંટીને લીધું અને ન લઇ જવાય એવું તથા ઘરો બાળી મૂક્યાં. આમ મનુષ્યો તરફ અમાનુષી વર્તવ કરી ધર્મનાં સ્થાનો તરફ હાથ ફેરવ્યો. મદિર અને મસ્જિદોને અપવિત્ર કરી મૂર્તિઓ આગળ લોકોને ફાંસીએ દીધા, અને ઢોરોની કતલ કરી, ગાયોની પણ કતલ કરી. ૮૫

ગાંધાર અને બીજાં કાંઠાનાં ગામો વેરાન કર્યા

ઘોઘાથી ઊપડી અખાતની સામે પાર જતાં ખંભાત નજીકના દરિયા-માં મોટી જીવાળમાં લીમાનાં વહાણો ફસાયા અને વંટોળિયાના તોફાન વગર પણ એનાં વહાણોને તુકસાન થયું. સામે જ ગાંધાર બંદર દેખાયું. ૬ કેરટ્ટોના ચરિત્રકારના શબ્દોમાં એ બંદર વેપારથી ધનવાન હતું, પરંતુ એના રહેવા-સીઓ નબળા હતા. આ જુટારુ વહાણોને જોતાં જ સર્વસ્વ આપી દઇ લોકો

૮૫ : કેરટ્ટોના ચરિત્રગ્રંથમાંથી Studies-His. Gujar મા પૃ. ૩૮માં લીધેલો ઉતારો. એમાં મસ્જિદોમાં ગાયો મારી એમ લખે છે કે મદિરને બદલે ભૂલમાં હશે એમ પ્રો. કોમિ. દીકામાં લખે છે. ઘોઘામાં હિંદુઓની કતલ મોટા ભાગે થઈ હતી એમ એ માને છે. પરંતુ એ માટે આધાર નથી. ફિરંગીઓને મુસલમાન પર વધારે વેર હતું. મદિરો બ્રષ્ટ કર્યા એ ખરું છે.

તામે થયા, પરંતુ આ નિર્દય લોઠા વેરને લીવે લોહી ॥ તગ્મ્યા હતા એટલે તામે ચર્ધ જાણુ આપી દીધુ હતા કાઠ વળ્યુ નહિ અને એમની કતલ ચર્ધ, ગામ જાળ્યુ આ રીતે કાઠાના ઝાણા ગામ નિર્દય રીતે ઉગ્મ્યા કગ્વામા આવ્યા ૮૧ જે ગહેવામીઓ પ્રમ્ત પણુ ગીતે ત્રામમાથી નામી શકયા તે દગ્યા-કાઠાના ગામ ડોડીને અદરના ગમોમા જર્મ વયા

સુલતાન મહમૂદે દીવ ફરી છતી લેવા કગ્વા માટેલી તૈયારીઓ

દીનની લડાઈમા ગૂજગતી લમ્કરે દાર ખાધા પત્રી દારાદમન જહા-ગીગખાન રહેલું લમ્કર લઈ નવાનગર-જીના-ચમ્ત અમદાવાદ પહોંચ્યો ત્યા સુનતાનને પગજયનુ વર્ણન માબગી આખગા આસુ આવ્યા લમ્કરીઓની એણે ખમગ પૂત્રી અને જેમની જહાદુરીના વખાણુ માબજ્યા તેમને માનમા ઝવમા આપ્યા કાગદસનને તોપખાનાનો સુખ્ય મગ્દાર નીચ્યો અને આ વખતે એને 'અન મજતિમ અવમનમ્મ જહાગીગખાન'નો ઇતલાગ આપ્યો ૮૭ સમાચાર માબજતાની માથે ફેટલાક ફિરગી ફેદીઓને સુલતાને તેજ વખતે કતલ કરાવ્યા, ૮૮ દીવ ફરી છતી લેવા તૈયારીઓ કરવા ॥ હુકમ ડોડયા ગૂજગત ॥ બધા જદરેના અમતદારો ઉપર ફિરગીઓને ન પેમવા દેવા માટે હુકમો લખાવ્યા, વહાણુ માટે સાગ ॥ લાવડા ભેગા કરી સુગન, ભડચ, દમણુ અને ખલાતમા નવા તડાયક વહાણુ જાધવા માડયા આ રીતે ૧૫૦૦ વહાણુ તૈયાર થયા જહાગીરખાને એકમો તોપો ઢાગી હતી તેના ઉપર "જહાગીર મહમૂદગાદ" એવા સખ્દો દાખન કગવ્યા હિંદુ અને મુમનમાન વેપારીઓને જાહેર કર્યું કે ફિરગીઓ માથે વેપારનો વ્યવહાર જે ગખગે તેની જવાબદારી ગન્યને મારે નહિ - જે દીવ ખારી ચર્ધ ગયુ હતુ, અને

૮૧ Studies-His Gop P 38-39મા આ વર્ણન કોટા હતિહાસનેખક અને કેમ્પ્રોના ચરિત્રમય બન્ને ઉપરથી લીધુ છે ગાંધારમા વાલિયા વેપારી અને ખાસ કરીને જૈન વધારે હોય એમ લાગે છે ગાંધાર જદરને માટે લખે છે કે 'Peopled by Hindia merchants rich by its Commerce, weak by its inhabitants એમ લખે છે મહાના પણા ગામ જાળ્યા એની રાખ વર્ષો સુધી જોવામા આવતી હતી અને હોમ ખીજે જઈ વસ્યા હતા એમ બન્ને લેખકો લખે છે Dampers I P ૪76 એમા ખલાતનો સમુદ્ર કહે છે તે નોધપાત્ર છે ગાંધાર અને ખી ન રાહેરો લમે છે, પાણુ નામ નથી આપ્યા ભડચ આગળ વહાણુ પ કયા એમ લમે છે

૮૭ ગુજ અરશી હતિહાસ પૃ ૨૮૩ સુલતાને કયા પત્રકમ માટે - ૨' હસનને હવખખ આપ્યો તે સમયય એવુ નથી

૮૮ Dampers I P 474 એમા ચીનીને કપડા કરાવી નખાવ્યા એમ લખે છે ખીન મહમા આ નોધ નથી

એને સામે દિનારે નવાનગર-ઝીના સમૃદ્ધ થતું હતું. ત્યાં મજબૂત કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો. સફરના પુત્રને મુન્તથી બોલાવી એના આપનો 'કરખાન'નો ખિતાબ અક્ષવામાં આવ્યો. અકઝલખાન બગાણીના કારણે દીવની કાર થઈ એમ જાણી તા. ૨૧ ફેબ્રુઆરી ૧૫૪૭ને રોજ એને મુખ્ય વજરની પદવી ઉપરથી અરતરફ કર્યો, અને એની જગ્યાએ હામીદઉલ્મુલકના પુત્ર અબ્દુલ હસીમને ખુદાવંદખાનનો ખિતાબ આપીને નિમણુક કરી. ૮૯

ગવર્નરના હંદેગથી દીવમાં વેપારીઓ ફરી વસ્યા

દીવના કેપ્ટન મેસ્કેરેન્ડાસને હવે આરામની જરૂર હતી. પણ એની જગ્યા કેને આપવી એ નિર્ણય ગવર્નર ન કરી શક્યો. હેલ્સા વિજય પછી આ પદવીમાં કાંઈ બદલાદુરીનું કાર્ય કરી બતાવવાનું રહ્યું નહોતું એમ સમગ્ર જેમને પૂછ્યું તેમણે એ પદ લેવા ના પાડી. મેન્યુઅલ લીમાને આપવાનો વિચાર થતાં પોર્ટુગલથી એની નિમણુક હોરમઝ અંદરે થયાના સમાચાર આવ્યા. છેવટે ગવર્નરની મંજૂરણ ટાળવા મેસ્કેરેન્ડાસે પોતાને કાયમ રાખવા હા પાડી. દીવનો વેપાર પડી લાગ્યો હતો અને વેપારીઓ ખીન્ને ચાલ્યા ગયા હતા. દીવને ફરી સમૃદ્ધ બનાવવા ગવર્નરે જ્યોર્જ ડી મેનીઝીઝને છ વહાણો આપી ખંભાતના અખાતના અધાં અંદરેએ મોકલીને હંદેરો કલો કેદીવમા આવીને જે વેપારી વસશે તેને જનમાલની સલામતીનું વચન આપવામાં આવે છે. આ સાંભળી ઘણા હિંદુ વેપારીઓ પાછા દીવ જઈને વસ્યા. ૯૦

ભરૂચ ઉપર હુમલો અને હૂંટ

ઈ. સ. ૧૫૪૬ના ડિસેમ્બરથી ૧૫૪૭ના એપ્રિલ સુધી આશરે સાડા-ચાર માસ દીવનો કિલ્લો ફરી બાંધવાનું કામ પૂરું થવા આવ્યું ત્યારે ગવર્નર દ કેર્રો ગોવા જવા ઊપડ્યો. ગોવામાં એને વિજય માટે જે ભારે માન મળ્યું તેનું વર્ણન કરતાં પહેલાં, આ ફૂર અને વેરથી ભરેલા કિરંગી ગવર્નરે ગુજરાતનાં અંદરેને તારાજ કર્યાનો સંતોષ હજી પૂરતો ન થયો હોય તેમ જ્યોર્જ ડી મેનીઝીઝને ફરી અંદરેને ત્રાસ આપવા મોકલ્યો. કેટલાક વખત

૮૯ : અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૮૩. અકઝલખાન બેબાણી માટે અરબી ઇતિહાસલેખક આ પ્રમાણે લખે છે : જો કે એ નિવૃત્ત જીવન ગાળતો હતો અને સુલતાન એને વારંવાર બોલાવતો એમ બીજા ગ્રંથ લખે છે. મને લાગે છે કે આસફખાનના આવ્યા પછી અકઝલખાન સંપૂર્ણ નિવૃત્ત હતો. એને સુલતાનની રીતભાત પસંદ નહોતી, છતાં છેવટ સુધી એ વફાદાર રહ્યો હતો.

૯૦ : ઇતિહાસલેખક કૌટો અને કેર્રોના ચરિત્રગ્રંથ ઉપરથી Studies His. Guj. માં પૃ. ૩૯મા લીધેલી નોંધ. હિંદુ વેપારીઓ પાછા વસ્યા એમ લેખક કહે છે એ નવાઈ જેવું લાગે છે.

પત્રી એ ભગ્યની નજીક આવી પહોંચ્યો. પોર્ટુગીઝ ઇતિહાસ-લેખક કોટો (Couto) અને કેટ્ટોના ચરિત્રલેખકના શબ્દોમાં ભગ્ય નહેરુ એના હિયા અને માગ મનાતોથી યુગેપાઠ માગ ગઈને જેનું સુરક લાગતું હતું એને ભુરનેવાળો ખેટ હતો, અને રક્ષણ માટેનું તોપખાનું પણ હતું. રેશમી કાપડોનો માગ વેપાર અહીં ચાલતો હતો. સુપ્રસિદ્ધ ચીનના પિતા હમાદ-હિમુદ્દ એનો જાગી દારૂ હતો. આ વખતે હમાદહિમુદ્દ જમીન કાઢી માથે મુલતાનની તહેનાતમાં અમદાવાદ ગયો હતો, એટલે રાજગા મામાન્ય લોકો તથા વેપારીઓ માત્ર હતા. ફિંગીઓએ ચાલિત માત્રીમારોને પકડીને ભગ્યની રિયલિટી જણાવી લીધી પણ દિવસે લોકોને નહેરુ ન પડે તે માટે ખીલે જતા હોય એવો દેખાવ કર્યો, પરંતુ ગરબે પાછા આવી એક પણ રક્ષક વિનાના ભગ્ય હિપ્પો લિટીને તુડી પડ્યા. લોકો ઊંડામાંથી જાગી નામ ભાગ કરના લાગ્યા. ફિંગીઓએ જે મન્યુ તે તુડી લઈ શહેરને ગાળી મૂક્યું, નામતા હતા તેમને કાતલ કર્યો, અને રમ્યા રલા તે જાગી ગયા. નાના મોટા લોકો, ધરો, ગામ જાગીયા મધુ જાગીને વેગન થઈ ગયું. ડી મેનીઝીને ભગ્યમાં એવો તો ફેર વર્તાવ્યો કે પોર્ટુગીઝ લોકોમાં અને એમના ઇતિહાસમાં એ "મ.ચી" હિપ્પોમાંથી પ્રસિદ્ધ થયો. ૯૧ હમાદહિમુદ્દ આ મમાચાર માભળાને પાંચ દિવસ મવરો માથે ફોડી આ-યો, પરંતુ એ મોટો પડ્યો હતો. એણે પાછો મુનતાન પામે જઈ આ મમાચાર કહ્યા, તે સાંભળી મુલતાને ફરી દીન હિપ્પો ચણઈ કવાના મોગદ ખાધા. ૯૨ પોર્ટુગીઝ લેખકોના આ વર્ણનને દેશ આપવા છતાં અગ્રણી ઇતિહાસનો લેખક હાન્ડ દમીર કેટલીક બાબતોમાં ભુલો પડે છે. ભગ્યનો બનાવ દિ. ૬૫૪, ગ્રીકોન બાનન માસમાં (એપ્રિલ મે ૧૫૪૭)માં બન્યો. એમ નોંધ કરી, એ વખતે ભગ્યો અગ્રીર અક્ષીખાન મૈયદ બહાનદાર-અનમડવલી હતો અને એની બેદરકારીથી ફિંગીઓ શહેરમાં પેદા એમ કહે છે. લોકો વ્યક્તિગત અને રોગીઓમાં એમની માથે લડ્યા તથા કેટલાંકને નદીમાં ગૂંટના વડાણો તરફ બગાડ્યા. કિંદનાના તોપખાનાઓ ગોળા ડાડવાથી એમના કેટલાક વડાણો ફૂટી ગયા.

૯૧ ઇતિહાસલેખક કોટો અને ચરિત્રલેખક બંને હિપ્પોથી Studies His Gray મા ૫ ૪૨-૪૩માં આ વખત વિગતવાર કરું. ગુજ અરમી ઇતિહાસ પણ આ વખત ૫ ૨૮૬માં કહે છે.

૯૨ પોર્ટુગીઝ લેખકો આ પ્રમાણે લખે છે, જ્યારે અરમી ઇતિહાસમાં જરા ફેર પડે છે. ફિંગીઓ સામનો થવાથી બાદનું ને નર્મદા કાંઠે ભગ્યથી આઠ માઈલ જેવ તીર્થ છે ત્યાં નયો એમ લખે છે.

અને ફેટલાંક ભર્ય પાસેથી ભાડબૂત આગળ ચાલ્યાં ગયાં ને ત્યાં પડાવ નાંખ્યો. અચાનક આ સ્થળે સુવ્રતાન પણ આવી પહોંચ્યો અને ફેટલાંક ફિરંગીઓને એના લશ્કરે મારી નાખ્યા. સુવ્રતાન અને એનો ઘોડો નદીના પાણીમાં ઊતરી પડ્યા તેઓને મુશ્કેલીથી કાંડે લાવવામાં આવ્યા. ભર્યનો અમીરઉલ્લ અદર-નોકાસોનાપતિ આવી પહોંચતાં ફેટલાંક શત્રુના વડાશ્રેણે તોડી નાંખ્યાં ને બાકીનાં દીવ તરફ નારી ગયાં. સુવ્રતાને ભર્યના અમીરને બર-તરફ કરી અને કહ્યું કે આ “શિયાળ જેવા બીકણુ માણસને નદાર-સિંદનું ઉપનામ આપવામાં બૂલ થઈ છે.”^{૮૩}

પોર્ટુગીઝ અને અરબી ઇતિહાસના અહેવાલનાં સામ્ય અને ભેદની ચર્ચા

ભર્યની લૂંટ બાબત બન્ને પક્ષના ઇતિહાસના આધારમાં આ પ્રમાણે જે ફેર દેખાય છે તે એ સાધનોના મૂલ્યાંકન માટે મદદરવો છે. અરબી ઇતિહાસ મહત્વના બનાવોની નોંધ પોર્ટુગીઝ લેખકોની પેઠે લે છે, માત્ર નાના બનાવો નથી નોંધતો. મુસલમાન ગૂજરાતી લશ્કરની હાર ૨૫૪ શબ્દો-માં કબૂલ કરે છે; એ બાબતમાં મિરાતે સિકંદરી વગેરે ફારસી ઇતિહાસો-ની પેઠે ઢાંકપિછોડો નથી કરતો. પોર્ટુગીઝ લેખકો પણ ફેટલી અતિશયોક્તિ કરે છે તે જણાઈ આવે છે. ભર્યના હુમલામાં દોષએ સામનો નથી કર્યો એમ એ લેખકો કહે છે બ્યારે અરબી ઇતિહાસ એથી વિરુદ્ધ લખે છે. સિકંદરી વગેરે ઇતિહાસો ગૂજરાતના સુવ્રતાનની છોકરવાદી વર્તણૂક માટે લખે છે બ્યારે અરબી ઇતિહાસકાર આ લડાઈઓમાં એણે લીધેલો રસ વ્યક્ત કરે છે. કદાચ ૧૫૪૫ પછી અમીરોથી સ્વતંત્ર થયા પછી મહમૂદે રાજકાર્યમાં વધારે રસ લેવા માંડ્યો હોય. પોર્ટુગીઝ લેખકોની ઐતિહાસિક નોંધોમાં પાછળથી સુધારા વધારા થયા છે એ વાત આગળ કહી ગયા છીએ, એટલે એમાં પણ ખરી વાત છુપાવવાનો પ્રયત્ન હોય. ૬ કેરેક્ટોનો ચરિત્ર-લેખક તો બાણુગાં ફૂંકવા માટે પ્રસિદ્ધ છે, એટલે એનું બધું ખરું માનવા જેવું ન ગણાય.^{૮૪} ખુવારીના આક્રમમાં પોર્ટુગીઝો હમેશાં પોતાના આંકડા

૮૩: અરબી ઇતિહાસ પૃ. ૨૮૧. Studies His Guj પૃ. ૧૫માં પ્રો. દારે તરબુમે ફેટલી આ નોંધ પ્રો. કેમિ.એ લીધી છે. અરબી ઇતિહાસ ભર્યના અમીરઉલ્લખડરનું જે નામ લખે છે તે બીજે મળતુ નથી. કદાચ હમાદઉલ્મુલ્કના હાથ નીચે એ અમલદાર હશે. હમાદઉલ્મુલ્કને પોર્ટુગીઝ લેખકો Madre Malves લખે છે. મેનીઝીઝને “ભર્યો”-નું ઉપનામ મળ્યું એ નોંધપાત્ર છે.

૮૪: ઇતિહાસલેખક કોટો Coutona લખાણમાં પણ આ વર્ણનો પાછળથી ફેરવાયાં તે આગળ જોઈ ગયા.

વણા નાના આપે કે ત્યારે શત્રુના મોટા આપે કે અગ્ની ઇતિદામ પણ એ પ્રભાણે કર્તો હોય એમ લાગે કે અને દીનની ૧૫૪૬ના નવેમ્બરની હેન્ની લડાઈમાં ફિંગી વચ્ચે ગૂજરાતીઓ કરતા મોટું હતું એમ લખનારા અનિગયોક્તિ લાગે કે મિકદરી, તખ્તને ચાકગરી ખેરે ફાગ્ની ઇતિદામો અગ્ની ઇતિદામના લગભગ સમકાલીન છે જતા દીનની લડાઈનો એક અક્ષર પણ એમાં નથી, ત્યારે અગ્ની ઇતિદામકારે પ્રભાણમાં ચોક્કસ કરી રાંધાય એવી માહિતી આપી છે તે એ ॥ લેખકની આગર વધારે કે ઉચ્ચ જ્ઞાન વગેરે દર્શાવેલાં આ પગ્ગીઓની નોંધમાં એ વધારે ગ્રહેયો હોવાથી અને એ નોંધ ફિંગીઓ સામે તળગૂજરાતીઓ કરતા વધારે મસર્ગમાં આવ્યા છે તેથી કદાચ એના ઇતિદાસમાં આ નોંધ વધારે હોવાનો મભવ દેખાય છે પોર્ટુગીઝોએ જે જુઓ કર્યા અને બદરોમાં કે વર્તોવ્યા એ બંધુ એટલું તો હું ખદાયક હતું કે ગૂજરાતના નોંધાએ એ મળી પાતો પણ ન કરી એવું કહ્યું જમાન મુક્તતાને કહેલું એમ પોર્ટુગીઝ ઇતિદામવાર તથા કેરટ્ટોનો ચરિત્રવાર તમે છે ૯૫ એ ઉપરથી કદાચ તળગૂજરાતના લોકોમાં આ વાત દળાઈ ગઈ હોય અને સિદ્ધાંતના લેખકે ન જાણી હોય અગર એને નોંધ કરવાનું ફીક ન વાળ્યું હોય અગ્ની ઇતિદામને ખરેખર એ નોંધમાં કદાચ વાધો ન લાગ્યો હોય અગિયારમી સદીમાં મહમૂદ ગઝનવીની સોમનાથ ઉપરની ચડાઈની નોંધ શ્રી હેમચંદ્ર કે બીજા ગૂજરાતના લેખકોએ નથી કરી ત્યારે ધનપાન અને છેડે હિંદુ ગત્યના અત પગી જૈન ગ્રંથોમાં મળે છે એનું અહીં લાંબ મામ્મ હશે?

ગૂજરાત ઉપર મેળવેલ વિજયનો ગોવામાં ઉત્સવ અને મરઘમ

પોર્ટુગીઝો અને ગૂજરાતીઓ વચ્ચેના મુદ્દોનું વર્ણન કાંઈ વિગ્તાથી કર્યું, કાંઈ એ ગૂજરાતની જૂમિ ઉપર અનેકા ગનાવો દત્તા હવે ગૂજરાતના વિજયને અગે ગોવામાં જે ઉત્સવ બેજવાયો તે માત્ર ટૂકામાં જોઈએ મેની-ઝીઝ લડવાને બદલે ઉપર કે વર્તોવવા મોટી ગવર્નર મીલો તા ૧૬-એપ્રિલે ગોવા પડેલો દરબારના ગોવા ॥ અમદદારો અને લોકોએ માર્મથુ કરી બે દિવસ મજામાં રોડી ચાગતની તૈયારી કરી અને વિજયો ગોટો બલક દાર વચોડા કાઢ્યો આ માટે કોટની દીવાન તોડી એક ખામ વિજયની કમાન સાધી ગ્તા ધ્વજોથી મણગાર્યાં આ સમુદ્ર ॥ બવા વહાણોને પણ શણગાર્યાં ૬ કેટ્ટોને મુટ્ટ પહેગવી ખજૂરીનું પાન નિગયચિહ્ન તરીકે

આપ્યું. એણે ટ્રેડ લાલ સેડીનનાં કપડાં અને ઉપર જરીના અખતર જેવા કાપડનું અદનિયું પહેર્યું હતું. ફિરંગીઓના અને કેમ્પોના મનમાં રામના મુઆટ સીઝર જેવી મોટાઈનો ખ્યાલ હતો. આવકારનું ભાષણ લેટિન ભાષામાં કરવામાં આવ્યું. ૨૧મી એપ્રિલે આ સરઘસ ગોવા શહેરમાં પ્રવેશ્યું. સરઘસમાં આગળ પાદરી એન્ટોનિયો કેસલ દીવમાં જે ફોસ લઈ ગયા હતા તે ઝાલીને ચાલતો હતો. એની પાછળ ૬ કેમ્પો અને એનો પુત્ર આલ્વારો હતા. એમની પાછળ સરદારો પોર્ટુગલના ધ્વજને લઈ ચાલતા હતા. એ પછી જુઝારખાન અને બીજા પકડેલા મુસલમાન સરદારો દેખ તેમ ગૂજરાતના લશ્કરી ધ્વજને જમીન પર ટસડાતા બેસાતા હતા અને છમે પકડેલા ફેનીઓ પણ પાછળ હતા. છેવટે પકડેલી તોપો વગેરે વિજયના ચિહ્ન તરીકે હતાં. રસ્તામાં સ્ત્રીઓ આ વિજયી વીરો ઉપર મુગંધી જલ છાંટી રહી હતી. દેવળમાં જઈ પ્રાર્થના કરી ગોવાના ઇતિહાસના એક સર્વથી મહત્વના સરઘસનો અંત આવ્યો. ૯૬

ગુજરાત ઉપરના વિજયનો લેખ

૬ કેમ્પોના પ્રવેશ માટે જે નવી કમાન બનાવી હતી એના ઉપર પિત્તાળના એક ધ્વજમાં, સેંટ માર્ટિનના ઉત્સવને દિવસે (૧૧ નવેમ્બર) આ વિજય મળેલો તેનું ચિત્ર હતું. જ્યો ઉત્સવ પતી ગયા પછી ગૂજરાત ઉપર મેળવેલા વિજયનો લેખ સોનેરી અક્ષરોથી કાતરાવી કાટની દીવાલમાં જડવામાં આવ્યો. એ પછી સેંટ માર્ટિનના ખાસ બનાવેલા દેવળમાં એને મૂકવામાં આવ્યો અને કાળે કરીને અધું પડી ભાગતાં. સેંટ કેથેરાઈનના દેવળમાં એ લેખ આવે પડ્યો છે. એમાં મથાળે સેંટ માર્ટિન પોતાનું એક વસ્ત્ર ગરીબને આપના હોય એમ ઘોડા ઉપર કાતરેલા છે. નીચે પોર્ટુગીઝ ભાષામાં આ પ્રમાણે લેખ છે :

“Por easta porta entrou Dom goao de Castro, defensor da India, quando triunfou de Cambaya e todo este muro lhe foi derubado. Era de 1547-A”. એનું ભાષાતર આ પ્રમાણે છે;

૯૬ : કેમ્પોના ચરિત્રના ગ્રંથમાંથી Studies His. Gui. માં પૃ ૪૦-૪૧માં વાઈસરોયના મહેલની પાસે દીવનો નાનો ફિલ્લો બનાવી એના ઉપર તોપોનો દેખાવ યાદગીરી માટે કર્યો હતો. દેવળમાં કઈ પ્રાર્થનાથી કેવી રીતે પાદરીએ વાઈસરોયને આવકાર્યો વગેરેનું વર્ણન કરી ચરિત્રલેખક છેવટે કહે છે કે “આવા મોટા વિજય માટે એક દિવસનો ઉત્સવ બહુ ઓછો કહેવાય!” આ ઉત્સવ જે રીતે બજવાયો તેને માટે પોર્ટુગલની રાણી કેથેરાઈને ૬ કેમ્પોની ટીકા કરી કે “ખ્રિસ્તીની પેઠે તે વત્યો, પણ નારિતકની પેઠે વિજય મેળવ્યો!”

“આ દગ્ગાજમાથી, હિંદનો રક્ષક કોમ જાઓ દ કેરો એણે
ત્યારે ખબાત ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યારે, પ્રવેગ કર્યો, એને માટે આ
આખી દીવાય તોડી પાડી હતી વર્ષ-૧૫૪૭” ૯૭ પોર્ટુગીઝ લોકો ગૂજરાતને
ખબાત તરીકે અને એના સુલતાનો ખબાતના રાજ તરીકે જ ઓળખતા
હતા, એટલે ઉપરના વેખમા કમાયા એટલે ખબાત એટલે ગૂજરાત અર્થ છે

આ બધા મમાચાર પોર્ટુગીઝ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંના રાજા જડેન ત્રીજાએ
દ કેરોને વાર્ધમરોય પદ આપી દસહજાર સિલ્કાની બેટ આપી એના પુત્રને
હિંદી મહાસાગરનો નૌકાધિપતિ બનાવ્યો એો ગ્વટેમ પાછા ફરવાની ઇચ્છા
હતી, પણ રાજ્યના હિત ખાતર હિંન્દા વધુ રોકાવાની જગ હોવાથી રજા
ન મળી રાજા તરફથી આ વડુ માન ૧૫૪૮ના મે મામમા મળ્યું
સુલતાન દીવ લેવા ફરી આવે છે એવા મમાચારથી કેરો કાફલો લઈ
દીવ જવા બપડે છે

ગૂજરાતના સુલતાને દીવ ફરી છતી લેવા મોટી તૈયારી કરવા માડી
હતી તે જોઈ ગયા આ સમાચાર દીવના કેપ્ટન મેરફેરેન્હાએ ગોવા વાર્ધમ-
રોયને લખ્યા તે કાગળો ઓગસ્ટ ૧૫૪૭મા પહોંચ્યા દ કેરોએ આ કાગળો
મળતા પોતાના મવાહકોને બોલાવી ખીશ ગઢમની માગણી કરી આ વખતે
રકમ તરત જ બેગી થઈ ગઈ અને ધનવાન સ્ત્રીઓએ ધરણા પણ મોકલી
આપ્યા પરંતુ વાઈમરોયે આભાર માને તે પાછા મોકલ્યા એણે વસાઈ અને
એવનબદના લોકોને પણ મદદ માટે તૈયાર રહેવા કહેવડાવ્યું ૯૮ મ ૧૫૪૭ના
નવેમ્બર માસમા દ કેરોએ ૧૬૦ વહાણો તો કાફલો તરફ પોતાના પુત્ર આદનામેને
સાથે લઈ વમાઈ આવી પડાવ નાખ્યો અહીંથી એણે ગૂજરાતની મિથિતિ
જાણવા માટે મુખત્યરો મોકલ્યા સુરત બદરમા ખાતે મફતો જમાઈ અને
ગૂજરાતી જાણીતો સરદાર કાગહમન જહાગી ખાન ના ૧૧ તરફ આવે
હો એવા મમાચાર મળતા ગવર્નરે આજ્ઞારોને ૬૦ વહાણો સાથે તથામ
કરવા અને શક્ય હોય તો સુરત ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો આજ્ઞારોએ
નુરત નજીક આનીને મેનીઝીઝ બ ચીં ૭ વહાણ સાથે તાપી નદીમા
૯૭ Studies His Guj P 48-49 ન્હા ગોવામા ત્યારે રોયલ હોસ્પિટલ વોર
મકાનો પડી ગયા ત્યારે આ લેખને હાલ છે ત્યા ખસેડવામા આવ્યો લેખમા કેરોને
Defender of India લખે છે અને એના અર્થ હિંન્દા ગોવા, એવલ વસાઈ જેવા
દ્રિગી મથકો એલા જ છે પ્રો કોમિ એ લેખનુ ચિત્ર પૃ ૪૮ની સામે આરોહ છે
૯૮ દોટા અને ચરિત્રલેખના પ્રધામાથી Studies His Guj મા P 43મા
લીધેની નોંધ ગોવાની સ્ત્રીઓએ અવકાર મોડ્યા, પરંતુ એવનની સ્ત્રીઓએ પડેનાની
માગણી અને આ વખતની માગણી બન્ને વખતે અવમરોની બેટ મોકલાવી હતી

સુરતના કિલ્લા પાસે જઈ વધુ તપાસ કરવા મોકલ્યો, પરંતુ કિલ્લામાંથી આ લોકો આવતા દેખાઈ જવાથી તેમના ઉપર ગોળીઓ છૂટી એટલે એમને પાછા ફરવાની ફરજ પડી. પાછા કરતાં મગદળ બંદરમાંથી બહાદુર હુમસીઓએ એમના ઉપર મારો ચલાવ્યો. મેનીઝીસ ભરૂચીએ આ સામનો છતાં મગદળ બીતરી એ લોકોનો સરંજામ પકડી પોતાના કાફલામાં જઈ આલ્વારોને બધા સમાચાર કહ્યા.^{૯૯} આલ્વારોએ મુખ્ય અમલદારોની સભા ભરી નક્કી કર્યું કે શત્રુને ત્રણ ચર્મ ગર્મ છે એટલે સુરત ઉપરનો હુમલો હાલ માંડી વાળવો. આ નિર્ણયમાં મેનીઝીસ ભરૂચી એકલો વિરુદ્ધ પડ્યો હતો.^{૧૦૦}

વાઈસરોયની ડંકાસ

વસાઈમાં ૬ ફેરફોરોએ જુદા જ દેખાવો કરવા માંડ્યાં હતા. એ જમાનાની ડંકાસ મારવાની રીત પ્રમાણે એણે લોકોને ડરાવવા વાત ચલાવી કે પોતે હવે અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરવાનો છે, અને ત્યાં સુલતાનને પકડીને એના અંગરક્ષક તુર્કોની સામે અગ્નિ ઉપર જનાવરનું માંસ શેકે એમ શેકશે. આ વાતને ટેકો આપવા એણે શેકવા માટેના મોટા ખાસ લોખંડના સળિયા તૈયાર કરાવ્યા.^{૧૦૧} ફેરફોરોનો ડંકાસ મારનાર ચરિત્રકાર લખે છે કે એ વખતના લશ્કરીઓ કેડે ફરસી ખાંધતા જેથી જે હાથ લાગે તે તુરત કાપી શકાય અને માત્રની પેટીઓ ખોલી શકાય, પરંતુ વાઈસરોયને એ ગમતું નહિ. એક સુસજ્જ થયેલા સૈનિકને એની ફરસી ખાંધીને જતો એણે દેખ્યો ત્યારે એણે ટીકા કરી કે સૈનિકને તરવાર જ શોભે. ઉત્તરમાં એ સૈનિક બોલ્યો કે સાહેબ આ ફરસી વિના આપે કગવેલા સળિયા કામ નહિ આવે, કારણ કે ખંભાતના રાજાનું આખું શરીર શેકી શકાશે નહિ!^{૧૦૨}

૬ ફેરફોરો ફરી દીવ ગયો અને પ્રભાસપાટણ ખાખ્યું

થોડો વખત આમ વસાઈમાં રહી ૬ ફેરફોરો ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યો અને સુરત પાસે આલ્વારોના કાફલાને બોડાવ્યો. બન્નેના કાફલા ભેગા થઈને

૯૯: ક્રીટો અને ચરિત્રગ્રંથો ઉપરથી Studies His. Guj માં P. 43-44 માં લીધેલી નોંધ. મગદળ બંદરનો નાશ ગયા હુમલામાં થયો હતો એ પણ અતિશયોક્તિ લાગે છે, અગર તો એ તુરત ફરી વસ્તુ હોય.

૧૦૦: મેનીઝીસ ફર, ઘાતકી દક્ષિણથી ને વીર હતો. Whiteway P. 3-5માં આલ્વારોને Chicken-hearted બાયલા જેવો કહે છે, કારણ સુરત રક્ષણ વિનાનું હતું એમ પાછળથી ખબર મળી હતી.

૧૦૧: ફેરફોરોના ચરિત્ર ઉપરથી Studies His. Guj.માં પૃ. ૪૪માં નોંધ. અને Whiteway 3-5 માંસ શેકતી વખતે ફેરવવા માટે સળિયા રાખે છે તેને spits કહે છે.

૧૦૨: એ જ પૃ. ૪૪. અને Whiteway P. 3-5 વ્હાઈટવે આને ગવર્નરનું gaseo-pading કહે છે તે ખરું છે. વાયડી ડંકાસ.

નર્મદાના મુખ પામે આવી પહોંચ્યા ત્યાંથી ભરત્યની ગિરિની તપામ કરવા એક અમનદાને મોકલવામા આવ્યો એ અમાચાર લાવ્યો કે નદીકાંડે નજર પહોંચી શકે ત્યાંથી સુવતાનનુ મોટું લક્ષ્મર પડાવ નાખી રહેતુ છે ૬ કેટ્ટોએ પોતાના વડાઓ નીમા લઈ મામે જઈ લડાઈ કરના માટે તૈયારી કરી મામેથી સુવતાનનુ લક્ષ્મર ગ્રહણ પૂરતુ લડતુ દેખાયુ, અને મામે હુમલો ન કર્યો એટલે ઝિંગીઓ પણ મોટા લક્ષ્મર મામે લડીને શક્તિનો વ્યથ ન કરવાનો નિશ્ચય કરી ત્રણ વડાકે રહીને પાછા ગયા ૧૦૭ છેવટે ભરત્યથી બપોલો કિરગી કાફો દીવ પહોંચ્યો ત્યાં કેપ્ટન મેન્ડેન્હામે ફરીથી પોતાને છૂટા કરવાની માગણી કરી અને આ વખતે હોમમંત્રી બુધ રાક્ષાઓ આવ્યો હતો તે સમયની દીવના કેપ્ટન તરીકે નીમ્યો ૧૦૪ દીવમા આ રીતે બધી વ્યવસ્થા કરી ૬ કેટ્ટો ગોના પાંડો જવા બેપકચો પાંડો ફરતા ફરતા પણ એનો કુ સ્વભાવ ફરી તાન્ને થયો અને પ્રભામ તથા માગરોળના કિનાગ પાસેથી જતા એણે પ્રભામપાટણ લૂટીને બાળી મૂક્યુ લોકો બચવા માટે નાખી ગયા આ કિનારાના નદગેમા ૧૮૦ વહાણો એણે બાળી મૂક્યા

૧૦૩ કેટ્ટોના ચરિત્ર અને કોટાના ઇતિહાસમાથી Studies His Guj મા પૃ ૪૪ ૪૫મા નોંધ Whiteway P 3-5, Dancers I P 479 પોર્ટુગીઝ લેખકો રિવાજ પ્રમાણે ગવર્નર હિમતનાળો હતો પણ સલાહકારોએ ના પાડી એમ લખે છે કેનવર્સ સુલતાનનુ લક્ષ્મર દોઢ લાખનુ હતુ અને ૮૦ તોયો હતી તે સામે કિરગીઓનુ ત્રણ હજારનુ જ હતુ એમ લખે છે વ્હાઈટવે કોટા બા ૬ ઉપરથી નોંધ કરે છે કે સુવતાનની તૈયારી બેઈ ગવર્નર કેટ્ટો નિશ્ચય કરી શક્તો નહોતો અને અનુસરીઓની સલાહ માનવા માટે તૈયાર હતો તેથી પાંડો હકચો, એ ખરું છે ચરિત્રલેખક તો રક્ષાસ જ મારે છે

૧૦૪ કેટ્ટોના ચરિત્રલેખક અને કોટા ઇતિહાસકારમાથી Studies His Guj મા પૃ ૫૫ મા નોંધ અર્દા લખાણુ ન કરતા પ્રો કોમિ દુકે પતાવે છે વળી Dancers I 479મા બહુ દુકો ઉલ્લેખ માત્ર છે પરંતુ Whiteway P 3 5-16 મા રસમય વિગત આપેલી છે એ લખે છે કે દીવમા લક્ષ્મરીઓના પમાર ચર્ચ ગયા હતા તેથી ગવર્નરની ત્યાં જવાની હિમત ચાલી નહોતી નવા કપ્તાન હુઈ ફા' જાઓની નિમજ્જ કરતી વખતે કહે છે કે ગવર્નર એને કુતુ કે પહેનાની બુઝો દરુજી કરવા માટે દીવમા તને તક સાપડી છે વળી સેનિકોના પમાર માટે જો રકમ ધીરમે તો તારે માટે સા' અભિપ્રાય થશે એણે કબૂલ કરી રકમ વીરી અને થોડો પમાર ચૂકવાયો મ્હે છે કે નાણાની તગી એટલી હતી કે પાચ હજાર માખનો માટે પાચ રાહતી કે એ માછની નહોતી! વ્હાઈટવે લખે છે કે ગવર્નર સેનિકોની બદલી પણ કરી ગઈ તેમ નહોતુ, કારણ કે એમની જગ્યાએ બીજા કોઈ આવવા તૈયાર નહોતા પોર્ટુગીઝોની પોતાની જગ્યા વર્તણુકથી દીવ હજીડ થઈ ગયુ હતુ અને કોઈ વહાણુ ત્યાં આવતુ નહોતુ નવો કપ્તાન હુઈ ફા'એ દીવમા પોતાના આરકામા બેઠો હતો ત્યાં કોઈએ જોણી ડોરી ને એ મનણુ પારંગે પાલખથી નેણે જોણી ડોરી એણે પણ મૂન કર્યુ હતુ (વ્હાઈટવે પૃ ૩૧૬ નો ૨)

એ કેર વડાચના માલિકો આંખમાં આંસુ સાથે જોઈ રહ્યા! કાંઠા ઉપર જે નજરે ચડ્યું તેનો નાશ કર્યો. ૧૦૫ વસાઈ પહોંચીને દ કેરોએ ફરી ગૂજરાતની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થવા ગુમચરો મોકલ્યા. એ લોકો સમાચાર લાવ્યા કે અમદાવાદમાં એકે કુટુંબ એવું નથી કે જેની આંખોમાં આંસુ ન હોય. સ્થળતાને કડક દુકમ કર્યો છે કે આ બધી દારના સમાચારની વાતો કોઈએ કરવી નહિ. દ કેરોનો વાપડો ચરિત્રકાર લખે છે કે “શું કાયદા કે દુકમથી લોકોનાં દુઃખ કે સ્મૃતિ દગાવી શકાશે?” ૧૦૬

એવિચર મેંદના સાંનિધ્યમાં દ કેરોનું મરણ

વસાઈથી ગોવા નરક જતાં વાઇસરોયને તાવ લાગ્યું પડ્યો હતો. ગોવા પહોંચ્યા પછી એની માંદગી વધતી ગઈ એટલે એણે પોતાના કામનો ભાર ગોવાના પાદરી ડી આન્થુકર્કને આપ્યો. ઈ.સ. ૧૫૪૮ના જૂનની ૬મી તારીખે સુપ્રસિદ્ધ સંત મેંટ્રાસિસ એવિચરના કાથમાં એનું અવસાન થયું. ૧૦૭એની ૪૨૪ મુજબ એને ગોવામાં ક્રેસિસ્ટનના દેવળમાં દફન કરવામાં આવ્યો, પરંતુ પાછળથી એના અસ્થિને ક્રિસ્ટિયન પાસે મેંટ્રાસિનિકના કોન્વેન્ટ આગળ લઈ જઈ દફન કર્યો. ૧૦૮ આમ પોર્ટુગલનો સર્વેથી પ્રસિદ્ધ વાઇસરોય અને ગૂજરાતનો સૌથી મોટો શત્રુ અવસાન પામ્યો. એનામાં ઘણા ગુણ હતા અને વિદ્યાનો શોખ પણ હતો એ વર્ણનની ચર્ચા જરૂર નથી; ગૂજરાતના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તો એની કૃતતાએ એના બધા ગુણને ઠાંકી દીધા હતા. દ કેરોના સિકાના બાગમાં ગયેલી સોમનાથની ત્રિપુરાંતક પ્રશસ્તિ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ દ કેરોની જાગૃતમાં ચર્ચા એક નોંધ કરવી જોઈએ.

૧૦૫: કેરોના ચરિત્ર અને કૌટો ઉપરથી Studies. His. Guj.માં પૃ. ૪૫માં નોંધ. આમાં પોરબને માંગદોળનો કિનારો લખે છે. Danvers I, 479.માં પણ એ જ શબ્દો છે. અને બાળેલાં શહેરો તરીકે Pate અને Patane લખે છે. Patane તે પ્રમાણ પાટણ છે, Pate ક્યુ તે સમન્તનું નથી. બીજાં ઘણાં ગામ બાળ્યાં એમ પણ ચરિત્રલેખક લખે છે. વ્હાઇટવેએ આ નોંધ લીધી નથી.

૧૦૬: Studies. His. Guj. P. 45 બંને લેખકો ઉપરથી લીધેલી નોંધ.

૧૦૭: એ જ પૃ. 47-48, Whiteway: P. 518, Danvers I. P. 483.

૧૦૮: એ જ પૃ. 48, Danvers I. P. 483. વ્હાઇટવે દ કેરોના અવસાન ઉપર લખતાં (પૃ. ૩૬૮) ફેરિયા ઈ સોઝા (Faria I Sousa)ના મત પ્રમાણે દ કેરો એવા દરદથી ગુજરી ગયો કે જે હવે કોઈને મારતું નથી. એ દરદને હિંદની એ વખતે જે દુઃખદાયક ને ગંભીર સ્થિતિ થઈ હતી તે. એને સુધારવાનો ઉપાય રહ્યો નહોતો. આ ટીકા સાચી છે. કેરોએ વિજય કર્યો અને વેર વાળ્યું, પણ દેશની સ્થિતિ અને વેપારને પારાવાર નુકસાન કર્યું, ને નાણાંની ભયંકર તંગી લાગી ફરી. સામાન્ય તાવ કરતાં ચિતામાં એ ગુજરી ગયો. પોર્ટુગલથી એને વાઈસરોય પદ અને વિજયના ઈન્તામની જહોરાતના સમાચાર રહીએ આવ્યા. એ વખતે એ પથારીમાં હતો. એની પછી ગાર્સિયા દસાની

પોર્ટુગલના ત્રિગુનની પામે મિત્રામા એનું નિવામન્યાન હતું ત્યાં નગીયામા વાઘેના મમયની મહારાજા અર્જુનદેવના વખતની સોમનાથના મહિરની સુ- પ્રમિદ્ધ ત્રિપુરાતક પ્રસારિત ૪૦૪૦૦ ઈસવ કાળા લાગા લીમા પથ્થરમા મન્દૂત- મા કેતરેની પડેલી છે આ પ્રગતિ મરશીના દ્રાવેસ્સ ઇન પોર્ટુગલના પુસ્તકમા મગ ચાર્મ્ પ્રિન્કિન્મના અત્રેજી ભાષાતર માથે ઈમ ૧૭૯૮મા પ્રમિદ્ધ ઘષ્ઠ હતી તે પછી ડૉ ગર્નમ રોરે પુનાવિદોએ એ માટે લખ્યું છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ૬ કેરોએ પોતે કે એની ઇન્કાથી એના પુત્રે એ પથ્થર મિંકામા મોઢવાયો હતો એમા માત્ર કુલ્દનવૃત્તિ હશે કે પ્રાચીન વખતનો ગોખ હતો તે જોડે મુસ્લિમ છે આ પથ્થર ૬ કેરોએ દીવ- ની વડાધ વખતે પ્રભાસથી ઉઠાવ્યો હતો એમ માની શકાય કદાચ દીવના એના છે'ના પ્રવાસથી પાછા ફરતા ૧૫૪૮મા પોર્ટુગલ-માગરોળના વિનારાથી જતા સોમનાથ પાટણી એએ જટયુ ને બાળ્યુ તે વખતે કૌતુકની ચીજ તરીકે પથ્થર ઉઠાવ્યો હોય પોતાના ગામમા એક ચીજ તરીકે મગદલા મા એની મનોભાવના ની હતો તે આજે જોડે મુસ્લિમ છે બીજે પ્રજા એ થાય છે કે મોમ ૧૧થની લૂટ વખતે આ પ્રસંગિતનો પથ્થર મુખ્ય મહિરમા હતો કે બીજે પડ્યો હશે' ૧૫૪૮ પહેલાં ગઝનીના ૧૦૦૪ના ત્રામ પછી મોમેશ્વરનું મહિર તથાવા વાગ તટયુ હતો એમા મુખ્ય નાલ અલનાઉદ્દીના લસ્કરે કરેલો તે પછી મહિર કરી બધાયેલુ મુસ્લિમ પહેલાં અને મહમૂદ ત્રીજા ૧૧ ગાળામા સદત્તાતના સમયમા એ મહિર તોડ્યા ૧૧ ૨૫૬ ઉદ્દેશો નથી, જતા પૂજા તો ચાલુ હતી તોપણ પ્રસંગિતની રી દશા હતી તે કહી શકાય નહિ ૬ કેરો કૂં હતો તે સાથે કુદરત અને નિગાનનો તથા પ્રાચીન ચીજોનો ગોખીન હતો એમ પણ મમગન્ય છે એનિક ટાની ગુકાઓનું એનું માપ અને એનું વર્ણન આજના સ્થાપત્યખાતાના માપના જેવા છે

નિમલખના પણ સમાચાર હતા અને તલ વન નોકરી વધુ વખાવવાનું પણ સખાણુ હતું એમ ડેનવર્સ (૫ ૪૮૨)મા લખે છે જ્ઞાનદેવે ૩૧૮ નો ૧મા જોનાના પાદરી આલ્ફ્રુકર્ક પાસે એક બીજે રમૂજ પાદરી હતા, એની વાતચીત-ખરી કે કલ્પિત હોય તોપણ-રસ- મય હોવાથી નોવી છે મુખ્ય પાદરી પૂછે છે કે 'કલવામાથી ગળ્યુ થાય એ શું? મોટા- માથી નાનું અને નાનામાથી મોટું થાય તે શું?' બીજે રમૂજ પાદરી જિનર દેહે છે કે 'કલવામાથી ગળ્યુ થાય તે બદામો કે જેનાથી નીચી પાઠો ફરતા ગવર્નર ઉપર મારો ચતાગરો હતો મોટામાથી નાનું થાય તે જરૂરને લઈ લેવું (ત્રાસ આપવો)ને, કારણ કે મેનીઝીએ એ મર્થ કર્યું નાનામાથી મોટું થયું તે શહર (Shahar) છતી લેવું, મગજ ગવર્નરના પુત્રે તે લીડુ (મા નોમ જ્ઞાનદેવે ઇતિહાસરેખક કોટાના લા રમાથી લીધી છે એમા મેનીઝીના ભરથના નાસની મીમ નોમપાત્ર છે ખુશામત પણ દેખીતી છે)

એટલે કદાચ આ પથ્થરને પ્રાચીન કૌતુક સમજી પોતાને ઘેર લઈ જવાનું એને મન થયું હોય. કોઈ પોર્ટુગીઝ સાહિત્યમાંથી આને લગતો વધારે ચોક્કસ ઉલ્લેખ મળે તો રસમય ગણાય. ૧૦૮૩

એક બાબુ ઇ. સ. ૧૫૪૮માં ૬ ફેરટ્રો મરણ પામ્યો, ઉત્તરદિશમાં શેરશાહે સત્તા જમાવી હતી અને મધ્ય દિશ બાબુ વિજય મેળવવાના ડંકા વાગી રહ્યા હતા; પરંતુ એ પડેલાં એનું મરણ થયું. સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ભારતના ઇતિહાસમાં રાજકીય સંજોગો ઝડપથી બદલાતા હતા. પોર્ટુગીઝ અમલ ચાલુ રહ્યો, અને એમણે દીવમાં જે પગપેસારો કર્યો તે હવે કાયમને માટે થઈ ચૂક્યો હતો. સુરત પાસે દમણ એમની સત્તામાં આવવાનો સમય પણ નજીક હતો. આમ છતાં પણ ૬ ફેરટ્રોના અવસાન પછી પોર્ટુગીઝ સત્તાનો મધ્યાહ્ન પૂરો થઈ ગયો હતો અને સંધ્યાની શરૂઆત થઈ હતી. ૧૦૯ અહીં ધર-આંગણે મુલતાન મહમૂદ ત્રીઝમની સત્તામાં જ ગૂજરાતની સ્વતંત્ર મુસલમાન સલ્તનતની સંધ્યાનો સમય પણ શરૂ થયો હતો, છતાં બહારના લોકોને હજી ગૂજરાત દિશનું પ્રથમ પંક્તિનું બળવાન રાજ્ય લાગતું હતું. પોર્ટુગીઝ સત્તાએ ગૂજરાતના શરીરને મોટા ધા માર્યા હતા. બાળક બુદ્ધિના મુલતાને કાંઈક બળ અને બુદ્ધિના અમકારા દેખાડવા માંડ્યા હતા.

ગૂજરાતી કાપડનો વેપાર ઘટવાથી ગોવાની આવક ઘટી

અહીં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ એક અગત્યની વાતની નોંધ લેવી જોઈએ. એક દીવના કિલ્લાની ખાતર ફિરંગીઓએ ગૂજરાત સાથે લડાઈઓ કરી સંબંધ બગાડ્યો હતો. એમણે એમના નામને ક્લંક લાગે એવા અમાનુષી જીલ્લો કરીને ગૂજરાતી વેપારીઓ સાથે પણ સંબંધ બગાડ્યા હતા. આ કારણથી એમને પોતાને પણ નુકસાન થયું હતું. ગૂજરાત સાથેના વેપારથી એમને પોતાને નફો તો થતો જ હતો, પરંતુ છેલ્લી સંધિની શરતો મુજબ ગૂજરાતી વહાણોને પણ ફિરંગી બંદરોથી પરવાનગી લઈ અમુક જગત આપ્યા પછી સમુદ્રમાં જવું પડતું તેથી પોર્ટુગીઝ સરકારની આવક પણ આ વેપાર ઓછો થવાથી ઓછી થઈ હતી. ગૂજરાતનું કાપડ એ સમયે દુનિયાભરમાં પ્રસિદ્ધ હતું. વસાઈ, ગોવા, હોરમઝ અને મલાકામાં ગૂજરાતનું કાપડ ફિરંગી વેપારીઓ લઈ જતા. ૧૧૦ હવે ત્રાસને લીધે સંબંધ બગડ-

૧૦૮ ઇ: પ્રશસ્તિની વિગત માટે જુઓ His. Inscriptions of Gujarat. III, 69. અને આ લેખકનું “સોમનાથ” પૃ. ૧૪૬ અને પરિશિષ્ટ.

૧૦૯: Whitway: Rise of the Portuguese Power in India એ ગ્રંથનો છેવટનો કડો.

૧૧૦: એ જ, પૃ. ૩૧૪

વાથી એ વેપાર હિંદુઓએ થઈ ગયો હતો. દીવ ખાલી થઈ ગયું હતું અને વેપારી વંદાઓની અવગણના બંધ થઈ હતી. આખું કંઈ ગવર્નર હતો ત્યારે આ રાત મન-જતો હતો અને ગૂજરાત સાથે છેવટે મનાદ રાખવી એમ એણે લાગ્યું હતું, ૧૧૧ પગલું ૬ ફેટ્ટો. જુદા માનમનો પુરુષ હતો. બગડેલા મનુષ્ય એને મૂજરાતના સુવત્તાન માથે લડીને સુધારવાની ધ્વજ હતી, અને એ શક્ય નહોતું એમાં એણે બદરો ઉપર વર્તીવેના કંઈથી ટેકો મળ્યો. ૬ ફેટ્ટોના અમલ દરમ્યાન ગોવાની તિજોરી ખાલી જ રહી હતી ૧૧૨ અને લશ્કરીઓને પગાર પણ નિયમિત મળતા નહોતા. દીવમાં તો પગાર ધણી જ ચડી ગયા હતા અને સૈનિકો પણ કટાણી ગયા હતા.

પોર્ટુગીઝ અને મૂજરાતના રાજ્યોની થયેલી સુલેહ અરબી ઇતિહાસ-લેખકની અર્થા

એટલે ૧૫૪૮માં મૂજરાત અને ગોવાની મરનારોને ફરી મધિ કરવાનો પ્રમુખ પ્રાપ્ત થયો. મૂજરાતના અરબી ઇતિહાસનો લેખક હાજી દખીર લખે છે કે સુવત્તાન દીવ ફરીથી છતી લેવા તૈયારી કરે છે એમ માલગી પોર્ટુગીઝોને ચિંતા થઈ અને એને એમણે ચોનાની પહેનાની જૂતો માટે દિનગીરી દર્શાવી કેટલાક મણુ મોનું બેટ તરીકે મોનું ૧૧૩ હવે નવમ્મા મારા ગેરે તે માટે ખાતરી આપી અને સુવત્તાનને એથી મતોલ થયો. હાજી દખીર વધાગમાં લખે છે કે સુવત્તાન દર ગહીરો આ સધિ દખૂત ન કરત, પણ સાહેબ-દિલ્લિ ગેરગાદ માફુ હતી. મૂજરાત ઉપર ચક્રાવર્ત કરવા આવવાનો છે, તેથી સુવત્તાનના મનાદકારોએ દિરગીઓ સાથે લડવાને બદલે ગેરગાદ મામે તફદારી ગખવાની સલાહ આપી તેથી સુવત્તાને પોર્ટુગીઝો સાથે મનાદ કરી ૧૧૪ મધિમાં દીવનો કિલ્લો દિરગીના હાથમાં ગેરે, પણ ગદર સુવત્તાનનું ગેરે અને અગી જકાત સુવત્તાનો મળે એવી વાત દખૂત થઈ હુમના થાય તો કિલ્લો સુવત્તાનને મોપવો એમ પણ કંઈ સુવત્તાનો અમદા વાદના કેટલાક નમીર દમગખાનો દીવનો મર્નાધિમગી નીમ્યો. હાજી દખીર લખે છે કે એ આ અમનમાં દીવની ગિયતિ પાત્રી સુધરી એકરો વંદાઓ એ વખતે ત્યા હતા અને ૬૦૦૦નું લશ્કર તથા ૪૦૦૦ મનારો દના.

૧૧૧ એ જ, પૃ ૩૧૫, નો ૧ આ નોખ બ્લાઈટ્ઝેએ Carlys ૫ પૃ ૬૫૨ થી લીધી છે.

૧૧૨ ગોવાની તિજોરીમાં પેસા નહોતો તે જોઈ ગયા કેરો પોને તો મોટા ટોદો હતા. ખગીજ જ રવો છે બ્લાઈટ્ઝે એને માટે Impenunious સબ્બ વાપરે છે.

૧૧૩ મૂજરાતનો અરબી ઇતિહાસ, પૃ ૨૮૭

૧૧૪ આ પાનું અરબી ઇતિહાસલેખકની ભૂલ જણાય છે.

કસાઈખાનામાં માંચની ખરીદી માટે રાજના પાંચસો આઠક આવતાં. ૧૧૫ અરખી ઇતિહાસ-લેખકે કેટલાક ગનાવો ચોક્કસાઈથી લખ્યા છે અને પોર્ટુગીઝ લેખકો એને ટેકા પણ આપે છે. ખુવારી અને લક્ષ્મી સંખ્યા માટે બન્ને પક્ષ અતિશયોક્તિ કરે છે એ અર્થ આગળ કરી ગયા; પરંતુ આ સંધિના લખાણ માટે અરખી ઇતિહાસ-લેખક ખરો હોય એમ કાગતું નથી. પોર્ટુગીઝોના લખાણમાં અતિશયોક્તિ માનવા છતાં એમનો વિજય થયો હતો એ સત્ય દર્શકત હતી. ૬ કેરટ્ટોના મરણ પછી તરત જ પોર્ટુગીઝો અમુક માણસોનું ભેટ લઈ પહેલાંની વર્તુલ માટે દિલગીરી વ્યક્ત કરી સામા સંધિ કરવા આવે એ વાત એકદમ ગળે કાતરે એવી લાગતી નથી. એમની પાસે પૈસાની સખત તાણ હતી તો એટલું સોનું ક્યાંથી લાવે? ૬ કેરટ્ટોને જે વાર નાની રકમો લોકો પાસેથી ઉધાર લેવી પડી હતી અને સૈનિકોના પગાર અપાયા નહોતા એ આગળ જોયું, એટલે હાથ દખીની આ વાત ખરી ન હોય એમ લાગે છે તે સાથે ૧૫૪૮માં શેરશાહનો ૩૨ ગૂજરાતને લાગ્યો એ પણ ખરું નથી. ૧૫૪૫માં શેરશાહનું મરણ થયું હતું. એટલે આમ ગૂજરાતના ઇતિહાસકાગેમા એટ ગણાતા લેખકની આ વાત ચોક્કસ નથી દેખાતી અને એણે કાંતો ભૂલ કરી છે કે સાંભળેલી વાત વિચાર ક્યાં વિના લખી લાગે છે. સંધિ થઈ તેનું કારણ પોર્ટુગીઝને પક્ષે ૧૫૪૮થી નળળા ગવર્નરે આવ્યા અને વેપાર ઓછો થવાથી પૈસાની તંગી થઈ એ ગણી શકાય, અને ગૂજરાતને પક્ષે મોઝલા મુલતાનના કાથ નીચે અંદર અંદર સંપ વિનાના અમીરોની સત્તાને લીધે રાજ્ય નળળું પડતું હતું એ ગણાવી શકાય.

દીવ

આને ભારતમાં ફિરંગી સંસ્થાનના એક નાનકડા મધક સિવાય કોઈ જોતે યાદ પણ કરતું નથી એવો સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કાંઠે આવેલો આ એટ એક સમયે આખા ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં મદત્તવનું સ્થાન લઈ શકે અને એનું નામ ભારતમાં નહિ પણ એશિયા અને યુરોપના દેશોમાં પ્રસરે એનાં કારણો નોંધપાત્ર છે અને એવા સ્થળનું ટૂંકું વર્ણન અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય. સંસ્કૃત 'દીપ'નું દીવ થયું છે. આ એટ સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારાની એટલો પાસે છે અને વચ્ચેની ખાડી એટલી નાની છે કે એટના વખતમાં પગે ચાલીને જઈ શકાય. એનો વિસ્તાર ૨૦ ચોરસ માઈલનો અને ઘોઘલા ગામને ગણતાં ૨૫ ચોરસ માઈલ થાય. ૧૧૬

૧૧૫: અરખી ઇતિહાસ, પૃ. ૨૮૭. આ ઉપરથી એટલા માંસાહારી પરદેશી કે ગૂજરાતી મુસલમાન કે ફિરંગીઓ હશે હિંદુ વસ્તી જુદી હશે.

૧૧૬: કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર: દીવ શબ્દ: દીવમાં પોર્ટુગીઝોએ રસ લીધો હોવાથી

ગૂજરાતના જલ્દોના ઇતિહાસમાં એક નાના મોટા ગામની મમયને અનુમરને ચડતી પડતી તો થયા જ કરી છે, જના મોગમી બંદોનો વાવરો કહેવાના આસણા પ્રાતના બંદોની એક પડતી દશા તો અગ્રેજી ગામમાં મુગાઈ વધુ અને રેનવેથી સોઢ તથા માનની આવરજવર થવા લાગી ત્યાંથી જ થઈ, એ વિગતના વદાણુદાતા પ્રકરણમાં તેણે અગ્રેજોના જામતા પહેલા આપણા બંદોમાં વગ્ની અને મમૂદિ માગ પ્રમાણમાં હતી પ્રાચીન કાળથી બગ્ગ, ખમાત અને મોમતાય પાટણના મદરો ખૂબ મમૂદ દતા, પરંતુ અંદાઉદીને મોમનાયનુ ખડન કર્યો પછી એ ગદગની પડતી થઈ અને બગ્ગની ની મોટા વદાણો માટે નકામી થવાથી એની પડતી થઈ આમ જતા ખમાત મમૂદ ગ્યુ હતુ, પરંતુ ગૂજરાત મસ્તનમાં અખાતના મોટા જુરાળથી દરિયો પુરાવાને લીધે વદાણોને મુકેલી પડતી હતી એથી જ ગૂજરાતનુ વેપાર માટે મવેજેથ ગયા છતા નોકા-કાશના માટે ખમાત નકામુ થયુ હતુ મોટા વદાણો ધોધા સ્ત્રી આવતા અને ત્યાંથી નાના વદાણોમાં માવ કેરવે પડેા સુગત મોગનામમાં વધુ એટલે મસ્તનના મમયમાં વમામથી મિંધ સુખીના કિનારા ઉપર દીવ જેવુ એકે મગવડવાણુ ગામ હોતુ ભોમના કાના માટે એ એટ હોવાથી ગૂજરાતના ગીરે ગદગનુ એ મુખ્ય મથક ગન્યુ આમ મનામતી હોવાથી ત્યા વેપાર પણ વધેા અને જૂની દેશી વગ્ની ઉપરાત ધનવા ૧૫૮૬ની વેપારીઓ આવીને વધ્યા, એટલે ૧૪થી ૧૬મી મદીમાં દીવ બંર પ્રથમ વર્ગનું બંદ અને નોકાગેન્યનુ બંદ બન્યુ હતુ આ કાગળુથી જ પોર્ટુગીઝો ૧૬મી મદીમાં વધ્યા ત્યારે એમને મનાયાથી અગસ્તાન અને ગતા અમુદના કિનારા નધીમાં દોરનુ ગયા સર્વથી મદત્તનું લાગ્યુ હતુ અને એ લાથ કરવા માટે એમણે એમ ૥ ઇતિહાસમાં મવેથી ભારે કહેવાય એવા નોકામુદો કર્યા છે એમ પણ કહેવાય છે કે મુમત્તાનોમાં પોર્ટુગીઝોને મોથી વધાર વેગ તુર્કો મામે હતુ, અને ગૂજરાતના કામના ન રામાં ધનવાન તુર્ક વેપારીઓ સર્વથી વધારે પ્રમાણમાં દીવ બંદમાં દતા, એટલે મુમલમાન લેખકોએ દીવને ખામ કરીને એ ૥ બંદરવિભાગને-૫ ૨ અનુક્રં કે બંદર અદમી-એવા નામ લખ્યા છે ૧૧૭

મોગમી સગીની શરૂઆત (૧૫૦૪)માં દ્યુડોવિઝો દી વર્થેમાં નામનો છતા નિયન મુગાદો દીવનું નામ દીવબંદમી લખે છે એનો અર્થ દીવ તુમેનુ

અસવધી સદેર અને કિલ્લાના નકશા તેમાર કહેલા છે પ્રો કામિએવિયટ એક નકશો આપેા છે અને ડેનવસે બીજો આપેા છે, બંનેમાં ફેર છે

૧૧૭ દ્યુડોવિઝો દી વર્થેમાંની મુસાફરીના અહેસાલ (૧૭૭૫ મોસાલથી પ્રકાશ)માંથી Sindes His Voy P ૪માં દતા

બંદર એવો થાય છે. એ ટ્રાન્શિયા (ખંભાત)ના સુલતાનને તાળે છે. અને એનો મુખ્ય અધિકારી મલિક અયાઝ (Menachenz) છે એમ લખે છે. એ મુસાફર દીવમાં જે દિવસ રહેશે. અહીં કાયમના રહેવાસી ચારસો તુર્ક વેપારીઓ છે, વેપાર ઘણા મોટો છે, અને ચાર તરફ કોટવાળુ તોપ-ખાનાથી સુરક્ષિત શહેર છે એમ પણ વર્ણવે છે. એ પછી થોડાં જ વર્ષ પછી (૧૫૧૫) આવેલો પોર્ટુગીઝ મુસાફર ચારબોસા દીવ અને એના વેપારનું વિગતવાર વર્ણન આપે છે. એ મલબાર, મરાન, ચરચસ્તાન, અને આફ્રિકાના કિનારાનાં ઘણા બંદરો સાથેના દીવના વેપારનું ઝીણું વર્ણન આપી આપાત નિકાશની ચીજો ગણાવે છે. એમાં કાચો માલ અને તૈયાર થયેલો માલ બંધાનું વર્ણન છે. રાખને આ બંદરના બહોળા વેપારથી એવી મોટી આવક છે કે જે જાણીને આશ્ચર્ય થાય એમ ચારબોસા લખે છે. ઉપર વર્ણન કર્યું એ સુધ્ધ પછી દીવનો વેપાર જરા ઓછો થયા પછી ઈ. સ. ૧૫૬૩માં સીઝર ફેરરિક નામનો વેનિસનો મુસાફર એની સફરમાં દિંદમાં સૌથી પહેલા દીવ-બંદરે જિતરેલો. એ લખે છે કે કંબાયા(ખંભાત)ના રાજ્યમાં દીવ એક નાના બેટ ઉપર છે અને પોર્ટુગીઝોનું દિંદમાં એ બળવાન થાણું છે. શહેર નાનું છે છતાં વેપાર બહુ મોટો છે. મહા અને હોરમઝ જતાં વહાણો અહીંથી માલ લે છે. એના મલિકો ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો છે, પરંતુ મુસલમાનોનાં વહાણો પોર્ટુગીઝોની પરવાનગી વગર આવજા કરી શકતાં નથી. અહીંથી જે માલ નિકાસ થાય છે તે કંબાયા(ખંભાત), જે ખંભાત રાજ્યનું એક એક બંદર છે, ત્યાંથી આવે છે. એ બંદર આગળ દરિયો મોટાં વહાણો જઈ ન શકે એવો છીછરો હોવાથી ત્યાંથી નાનાં વહાણોમાં અહીં (દીવમાં) માલ લાવવામાં આવે છે. ૧૧૮

દીવનો બેટ પાંચડી-પને સાત માઇલ લાંબો અને જે માઇલ પહોળો છે. તેમાં પૂર્વ તરફને છેડે દ ક્રેસ્ટોએ ગાંધેલો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો છે. પશ્ચિમ તરફ શહેર છે. એમાં બગીચા અને મહેલ હતા. મલિક અયાઝના વખતમાં સૌરાષ્ટ્રના ઠાંઠાને દીવ સાથે સાંકળોથી બાંધી વહાણો માટે સગવડ કરેલી તેને સાંકળકોટ કહેતા. ૧૧૯ આવે. એક સમયનો પ્રસિદ્ધ દીવનો બેટ-બંદર અને કિલ્લો આજે પોર્ટુગીઝોના તાબામાં છે, અને વેપારી મહા માર્ગો બદલાઈ જવાથી એનું મહત્ત્વ રહ્યું નથી. આજે એને કોઈ યાદ પણ કરતું નથી.

૧૧૮: Studies His. Guj. P. 4-5 ચારબોસાનો મુસાફરીનો ગ્રંથ પણ હકીકત સોસાયટીએ પ્રગટ કર્યો છે.

૧૧૯: મિરાતે સિફરી.

